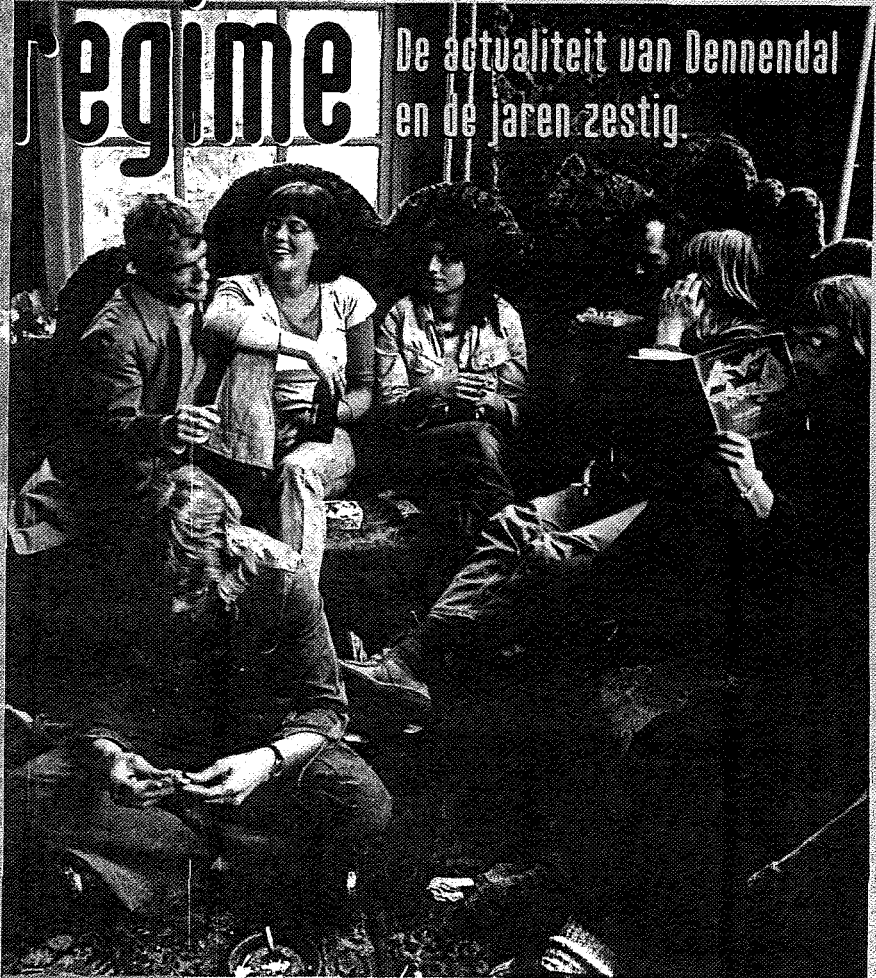

Het Evelien Tonkens zelfontplooiings-

regime

De actualiteit van Dennendal
en de jaren zestig.

Uitgeverij Bert Bakker

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

Vijfentwintig jaar geleden werd de vooruitstrevende zwakzinnigenkliniek Dennendal in Den Dolder met geweld door de politie ontruimd. Medewerkers werden ontslagen, pupillen geëvacueerd – experiment mislukt. Velen zagen deze gebeurtenis als de escalatie van een diepgeworteld maatschappelijk conflict. Voor linkse burgers en politici werd Dennendal het symbool van *democratisering, vrijheid, gelijkheid en gevoel*; voor rechts was het vooral een bolwerk van *bandeloosheid, egoïsme, drugsmisbruik en (te) vrije seks*.

In Het zelfontplooiingsregime **corrigeert** Evelien Tonkens het gangbare beeld van de Dennendal-affaire en van de jaren zestig. Van een simpele tegenstelling tussen gevestigde orde en vernieuwers was geen sprake. Bovendien laat zij zien

dat Dennendal op de langere termijn wel degelijk een succes was: het streven naar zelfontplooiing voor iedereen heeft een revolutie teweeggebracht – niet alleen in de geestelijke-gezondheidszorg en de verstandelijk-gehandicaptenzorg, maar als een door velen gedragen maatschappelijk ideaal.

Evelien Tonkens (1961) studeerde politieke en sociaal-culturele wetenschappen in Amsterdam. Ze is werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn in Utrecht.

ISBN 90-351-2066-3

9 789035 120662

Uitgeverij Bert Bakker

111111
024

Het zelfontplooiingsregime

De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit
Nijmegen, volgens besluit van het College van Decanen in het openbaar te
verdedigen op donderdag 11 maart 1999 des namiddags om 1.30 uur precies

door

Evelina Hendrika Tonkens

geboren op 4 april 1961 te Arnhem

Inhoud

Promotor:
Prof. Dr. A.W. van Haften

Co-promotores:
Dr. I. Weijers (RUU)
Dr. J.M.A. Noordman

Manuscriptcommissie:
Prof. Dr. P.C.C. Duker
Prof. Dr. M. Gijswijt-Hofstra (UvA)
Prof. Dr. H.A.M.J. ten Have
Dr. P.M. Luykx
Prof. Dr. P. Schnabel (RUU)

© 1999 Evelien Tonkens
Omslagontwerp Erik Prinsen Zaandam
Omslagfoto Han Singels
Foto achterplat Sarah Wong
ISBN 90 351 2066 3

Uitgeverij Bert Bakker is een onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Voorwoord 7

- 1 De Dennendal-affaire als brandpunt van het zelfontplooiingsstreven in zwakzinnigzorg, geestelijke gezondheidszorg en tegencultuur. Inleiding 11
  - 1.1 Een kaboutercoup in een inrichting 11
  - 1.2 Kritiek op de standaardvisies op de Dennendal-affaire 15
  - 1.3 Geleide en spontane zelfontplooiing 21
  - 1.4 Het succes van Dennendal 26
  - 1.5 Opbouw, bronnen en terminologie 28
- 2 Geleide en spontane zelfontplooiing: het zelfontplooiingsstreven tussen 1945 en 1970 37
  - 2.1 Inleiding 37
  - 2.2 Geleide zelfontplooiing 38
  - 2.3 Tussen geleide en spontane zelfontplooiing 43
  - 2.4 Spontane zelfontplooiing 49
  - 2.5 Spontane zelfontplooiing in de geestelijke gezondheidszorg 60
  - 2.6 Conclusies 71
- 3 Het deskundigheidsregime: ontwikkelingen in de zwakzinnigzorg tussen 1945 en 1970 75
  - 3.1 Zwakzinnigheid en zwakzinnigzorg voor 1945 75
  - 3.2 Van klasse naar lichaam: de vestiging van het deskundigheidsregime 84
  - 3.3 De leiderschapstrijd tussen medici en gedragswetenschappers 94

4	De (on)deugd van orde: het eerste Dennendal-conflict	101
4.1	Een slechte buurt	101
4.2	De zelfontplooiingszorg	104
4.2.1	Verheven stompzinnigheid: vermaatschappelijking van een individueel probleem	104
4.2.2	Gewoon samen mens zijn: antideskundigheid	111
4.2.3	De ondeugd van orde: lof der informaliteit	116
4.2.4	De zachtzinnige ridder: woordvoerderschap	121
4.3	De zelfontplooiingsorganisatie	123
4.3.1	De centrale plaats van de groepsleiding	123
4.3.2	Democratisering?	128
4.3.3	De machtsgreep van de zachtzinnige ridder	130
4.4	Het gevaar van seks, drugs en lang haar: hoe een klein conflict groot kon worden	134
5	Kan de spelende mens de baas spelen? Het tweede Dennendal-conflict	150
5.1	Inleiding	150
5.2	Dilemma's van het zelfontplooiingsregime	154
5.3	Het interimbestuur: een onberekenbare partij	166
5.4	Oorlog	174
6	Via zelfontplooiing naar zelfbeschikking: de lotgevallen van het zelfontplooiingsregime 1971-1998	186
6.1	Inleiding	186
6.2	De lotgevallen van de zelfontplooiingszorg	189
6.2.1	Via vermaatschappelijking naar individualisering	189
6.2.2	Via antideskundig naar neodeskundig	197
6.2.3	Via informalisering naar formalisering	204
6.2.4	Via identificerend woordvoerderschap naar individualiserend woordvoerderschap en zelspreken	207
6.3	De lotgevallen van de zelfontplooiingsorganisatie	220
6.4	Ben utopie gerealiseerd?	230
7	Het succes van Dennendal: conclusies	232
7.1	Alles moest anders	231
7.2	Alles werd anders	241
7.3	Het onvervuld verlangen van beleidsmakers	243
	Noten	247
	Bronnen en literatuur	260
	Register	278
	Summary	287
	Curriculum Vitae	296

Voorwoord

Net als sommige andere kinderen van de jaren zestig ben ik opgevoed voor een tijd die nooit is gekomen: een tijd waarin prestatie- en carrièredwang, status, macht en maatschappelijke ongelijkheid zouden zijn vervangen door authenticiteit, creativiteit, vrijheid en gelijkheid. In de jaren tachtig ontdekte ik dat er een heel andere tijd was gekomen, waar ik nauwelijks op voorbereid was. In de jaren negentig ging ik mij afvragen of er werkelijk zoveel verschil was tussen nu en toen. Over die vraag gaat dit boek.

Het schrijven van het boek duurde net zo lang als de Dennendal-affaire zelf, gemeten van de eerste problemen in de winter van 1970 tot en met de ontruiming drie en een half jaar later. Ik wil hier al die mensen bedanken die ervoor hebben gezorgd dat ik met zoveel plezier aan dit boek gewerkt heb. Om te beginnen de mensen die ik heb geïnterviewd; hun namen staan vermeld in de Bronnen en literatuur, achter in het boek. Hun openheid en hulpvaardigheid en hun suggesties voor artikelen, boeken en andere te interviewen personen zijn voor dit project van onschatbare waarde geweest, ook al heb ik helaas onder de moordende tijdsdruk lang niet van alle suggesties gebruik kunnen maken. Kai Okma, Arend Jan Heerma van Voss, Frans van der Pas, Ben Princen, Hans Grimm en Mariëtte van Staveren hebben bovendien hun eigen archieven ter beschikking gesteld.

Ook veel andere mensen hebben aan dit boek bijgedragen met hun persoonlijke herinneringen; suggesties, enzovoort: Henk Beltman, Leonie de Goei, Gerrit Gons, Rozemarijn Esselink, Doortje Kal, Bart Lammers, Ton Maas, Annemarie Mol, Gerard Nass, Dick Pels, Pieter Pikelharing, Tineke Ruijter, Cees van der Sprong, Renée Steenbergen, Kees Tonkens, Chris van der Sluys, Ad van Unnik en Frans Witteveen.

Gelukkig wist ik mij tijdens het schrijven van dit boek ook omringd door diverse groepen en groepjes die bereid waren om via een lezing mijn vaak nog

halfbakken ideeën aan te horen: de Studiegroep Geschiedenis van de Zwakzinnigzorg van het Trimbos Instituut, de Studiegroep Geschiedenis van de Psychiatrie van het Huizinga Instituut, het 'filosofenberaad' van de sectie Wijsgerige en Historische Pedagogiek en de Interfacultaire Werkgroep Wetenschap en Samenleving van de Katholieke Universiteit Nijmegen, het Kohnstamm-Netwerk, en diverse (oud-)medewerkers van De Hartekamp, 's Heerenloo-Lozenoord, Reigersdaal en de Johannes Stichting.

Tot mijn vreugde verklaarden diverse mensen zich bereid om concepthoofdstukken te lezen. Ook daarvan heb ik veel minder gebruik kunnen maken dan ik had gewild. Gelukkig heb ik niet elk aanbod afgeslagen. Arend Jan Heerma van Voss, wiens inspirerende lezing op 16 maart 1995 voor de Studiegroep Geschiedenis van de Zwakzinnigzorg ook de aanleiding vormde voor dit boek, gaf heel bruikbaar en informatief commentaar op de hoofdstukken over de Denendal-affaire zelf (hoofdstuk 4 en 5). Irene Meijer, Annemarie Mol, Saskia Poldervaart, Baukje Prins, Hanneke Tonkens en in het bijzonder Monique Volman en Jan Willem Duyvendak gaven constructief en bemoedigend commentaar op brokkelige gedachten en onrijpe hoofdstukken.

Ton Maas, Doaitse Swierstra en Jethro Zevenbergen bemiddelden in de soms erg moeizame relatie tussen mij en de diverse computers en printers. Ton was bovendien tijdens de hectische weken in juli en augustus bij nacht en ontij beschikbaar voor advies en hulp als er weer eens iets kapot was of leek. Keeny van der Sluys zorgde er met haar flitsende secretariële hulp in de eindfase voor dat de deadline gehaald kon worden. Mijn schoonmoeder corrigeerde razendsnel de drukproeven die haar plotseling in de maag gesplitst waren. Mijn ouders aanschouwden zonder morren hoe ik gaandeweg hun boekenkast plunderde, omdat steeds meer van hun verleden voor mijn proefschrift van belang bleek te zijn. Hun zelfontplooiingsopvoeding met zijn nadruk op het serieus nemen van eigen ideeën kwam mij bij het schrijven vaak van pas.

Dan zijn er nog een paar mensen die aan dit project een heel bijzondere en volstrekt onmisbare bijdrage hebben geleverd. Inge Mans natuurlijk, wier organisatie van de Studiegroep Geschiedenis van de Zwakzinnigzorg niet alleen de aanleiding voor dit boek verschaftte, maar eveneens zorgde voor een belangrijke inbedding. De afgelopen vier jaar bedolf zij mij bovendien voortdurend onder een stortvloed van de beste tips, artikelen, boeken, contacten en ideeën. Ik mis dat nu al vreselijk, evenals de voortdurende betrokkenheid en opbouwende kritiek van mijn begeleiders, Ido Weijers, Wouter van Haften en Jan Noordman. Jan diepte veelvuldig nuttige artikelen uit zijn eigen archieven voor mij op, waarover hij met aanstekelijk enthousiasme kon vertellen. Wouter wist op onnavolgbare wijze een liberale begeleidingsstijl te koppelen aan een grote precisie. Ido schreef het oorspronkelijke onderzoeksvorstel; hij dacht en las soms

dagelijks met mij mee. Hij bleek in staat om zelfs op de meeste vage en bange losse flodders een stimulerende reactie te geven, en er steevast een ideeetje voor een artikel aan vast te knopen. Alle drie toonden zij zich nog eens op hun best met hun razendsnelle en bemoedigende commentaren tijdens de eindsprint.

Ten slotte Tsjalling Swierstra en Alkeline van Lenning. Die deden bijna alles wat hierboven geprezen is en nog oneindig veel meer. Alkeline van Lenning was mij de afgelopen jaren bijna dagelijks tot steun; zij ving en beurde mij op alle denkbare momenten op en wist mij altijd weer aan het lachen te krijgen; ze gaf stimulerend en kritisch commentaar op diverse teksten in allerlei fasen. Tsjalling voerde met mij vele cruciale gesprekken op cruciale momenten. Onnavolgbaar is zijn vermogen om uit de meest rommelige gedachten en houterige teksten nog bijkans briljante ideeën op te diepen en heldere matrixen te destilleren. Meerdere versies van vrijwel alle boekopzetten en hoofdstukken zijn door zijn liefhebbende, analytische geest sterk verbeterd. Tijdens de eindsprint stelde hij zich zelfs bijna voltijds voor mijn werk beschikbaar in alle mogelijke rollen, van redacteur, slaapbewaker, systeembeheerder en begeleider tot en met schoonmaker, masseur, secretaresse en typiste. Dat is ware liefde.

De Dennendal-affaire als brandpunt van het zelfontplooiingsstreven in zwakzinnigenzorg, geestelijke gezondheidszorg en tegencultuur. Inleiding

1.1 Een kaboutercoup in een inrichting

“Den Dolder” draait dol door kabouters’, berichtte het dagblad *De Telegraaf* op 22 maart 1971. Druggebruikende, langharige en exotisch geklede kabouters en dienstweigeraars hadden volgens de krant de dood van een patiënt op hun geweten. Enkele dagen later meldde de krant zelfs drie doden. Vanaf dat moment zou de zwakzinnigeninrichting Dennendal, onderdeel van de psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder, ruim drie jaar lang pers en politici bezighouden. Het beleid van de vernieuwingsgezinde directeur, Carel Muller, kreeg heftige voor- en tegenstanders uit de meest uiteenlopende hoeken van de maatschappij. Al snel werd vastgesteld dat de drie doden niet op conto van Mullers beleid geschreven konden worden, maar de interesse van de pers werd er niet minder om. De conflicten op Dennendal waren vooral in het voorjaar van 1971 en later in 1974 dagelijkse kost in kranten, tijdschriften en actualiteitenrubrieken op radio en tv; ze waren een gewild onderwerp voor columns en spotprenten. Kamervragen over Dennendal leidden herhaaldelijk tot lange debatten. Het kabinet dreigde zelfs te vallen als gevolg van de Dennendal-affaire.

Waarom die nationale commotie? Waarom zo veel belangstelling voor geruzie tussen personeel en bestuur, en tussen personeel onderling in een of andere onbekende inrichting in een uithoek van de maatschappij: de zwakzinnigenzorg? In de loop van 1974 vonden journalisten het nodig om het grote publiek van het verloop van vrijwel elke vergadering op de hoogte te brengen. Elke krantenlezer kende de namen en antecedenten van diverse personeelsleden en bestuursleden van Dennendal. Aan welke angsten, dromen en fantasieën raakte Dennendal? Waardoor werd het lot van een zwakzinnigeninrichting, waar de meeste mensen tot dan toe nog nooit van gehoord hadden, nu een zaak van algemeen maatschappelijk belang?

'Dennendal' werd een van de grote conflicten van de jaren zestig (die volgens historici de periode 1965-1975 beslaan). Het werd het symbool van de spectaculaire veranderingen van de naoorlogse geestelijke gezondheidszorg. Inrichtingen waren in de jaren vijftig met grote voortvarenheid gebouwd en uitgebreid, om in de jaren negentig met niet minder elan te worden verkleind en afgebroken. Patiënten, kort na de oorlog nog objecten van charitatief medelijden voor wie een leven ver weg in de bossen het meest geschikt werd geacht, werden interessante studieobjecten en weer later mondige burgers die juist midden in de maatschappij behoren te wonen. Het onbetwistbaar gezag van geneesheer-directeuren en besturen heeft plaats gemaakt voor overlegorganen en toetsingscommissies. De Dennendal-affaire was katalysator en omslagpunt in deze stormachtige ontwikkelingen.

Maar dat niet alleen: Dennendal werd ook symbool van een spectaculaire culturele omwenteling, waarbij veel meer op het spel stond dan de geestelijke gezondheidszorg of de zwakzinnigenzorg. Gezag en autoriteit waren in de jaren vijftig nog vanzelfsprekend aan mensen (meestal heren) in bepaalde functies gekoppeld: vaders waren de baas in het gezin, directeuren en regenten maakten de dienst uit in organisaties. Tegenwoordig zijn gezag en autoriteit niet langer aan een positie gekoppeld maar moeten ze met veel moeite verworven en behouden worden. Terwijl in de jaren vijftig een kleine groep mensen het woord voerde voor velen mag en moet tegenwoordig iedereen voor zichzelf opkomen. De plicht tot aanpassing aan de maatschappelijke orde en acceptatie van je eigen positie daarin, heeft plaatsgemaakt voor de plicht tot zelfontplooiing en autonomie. Ook in al die omwentelingen neemt de Dennendal-affaire een centrale plaats in.

In Dennendal kwamen twee werelden samen die tot dan toe helemaal los van elkaar hadden gestaan: de zwakzinnigenzorg en de tegencultuur. Het was een onwaarschijnlijke fusie: de wereld van keurig gekapte, gezagsgetrouwe verpleegsters in witte jassen raakte bevolkt met langharige jongens die hun gevoel ontdekten, zich niets wilden laten voorschrijven en de maatschappij radicaal zouden veranderen. De wereld van orde, hygiëne en zelfopoffering versmolt met die van bewuste ordeloosheid en zelfontplooiing. Beide werelden hadden hun geheel eigen voorgeschiedenis. De wereld van de witte jassen voert terug naar grote zalen vol 'ongeneeslijke' patiënten, opgeborgen in een inrichting ver weg in de bossen. Evenals bevlogen medici en gedragswetenschappers, die onderzoekscentra en laboratoria stichtten in de hoop eindelijk de oorzaken van zwakzinnigheid en het raadselachtige gedrag dat daarmee soms gepaard ging, te doorgronden om zo toekomstig leed te voorkomen. De wereld van de gebleekte spijkerbroeken met kleurige lapjes en ook dat van een heel ander univertsum: dat van hippies, kabouters en provo's in Amsterdam die een nieuw

menstype, de Spelende Mens, propageerden en Het Gezag wilden ondermijnen. Sociologen en psychologen die pleitten voor zelfontplooiing in de hoop daarmee de dreiging van een alles vernietigende oorlog te kunnen bezweren en de emancipatie van de mensheid nu eindelijk ten volle te kunnen realiseren. De Dennendal-affaire sloeg een brug tussen deze twee tot dan toe gescheiden werelden. In dit boek zal ik betogen dat deze verbinding tot stand kwam via het zelfontplooiingsstreven, en dat de verbindende kracht van het zelfontplooiingsstreven verklaart waarom dit lokale conflict van zo grote betekenis werd voor de naoorlogse cultuur in Nederland.

In de tweede helft van de jaren zeventig gingen beide werelden weer uiteen. De Dennendal-affaire zou echter voor beide een mijlpaal blijken, die de tijd indeelde in 'ervoor' en 'erna'. Voor de zwakzinnigenzorg was 'erna', ondanks de voor velen traumatische ontruiming op 3 juli 1974, het begin van een nieuwe periode. De gebeurtenissen op Dennendal en de enorme publiciteit die de zwakzinnigenzorg naar aanleiding daarvan ten deel viel, hebben diepgaande en onomkeerbare invloed gehad. De schijnwerpers van media en politiek verdwenen, maar er zou wel veel meer aandacht voor het veld blijven dan voorheen. (Schokkend nieuws, zoals in 1988 de foto van Jolanda Venema, naakt vastgebonden in een inrichting, zou echter geen symbool meer zijn van maatschappelijke misstanden, maar van misstanden in een deel van de zwakzinnigenzorg.) Het zelfontplooiingsstreven is in de zwakzinnigenzorg bijzonder succesvol geweest en heeft tot veranderingen geleid die aan het eind van de jaren vijftig onvoorstelbaar waren. In naam van zelfontplooiing werd de zwakzinnigenzorg in het begin van de jaren zeventig radicaal bekritiseerd. Net als op veel andere terreinen moest alles anders: de inrichtingen moesten worden opgeheven, de witte jassen moesten weg, zwakzinnigen moesten niet als zielige patiënten maar als gewone mensen worden benaderd en de autoritaire structuren moesten plaatsmaken voor gelijkwaardiger omgangsvormen, waarbij de groepsleiding meer zeggenschap over het eigen werk moest krijgen en deskundigen een meer adviserende rol. Al deze eisen zijn inmiddels grotendeels gerealiseerd. Hoe kon het dat juist hier het zelfontplooiingsstreven zo succesvol was? En waarom is dit later weer verguisd, zodat tegenwoordig zelfbeschikking (autonomie) en niet zelfontplooiing het dominante uitgangspunt in de zorg is? Gaat het hier om een cosmetische ingreep om de associatie met geitenharen sokken van de jaren zestig uit te bannen, of is zelfbeschikking wezenlijk iets anders dan zelfontplooiing? Ook op deze vragen beoogt dit boek een antwoord te geven.

Voor de wereld van langharige jongens en meisjes in India-jurken was 'erna' het einde van een tijdperk. De ontruiming van Dennendal zette achteraf gezien een punt achter de vrolijke, utopische jaren zestig waarin alles anders zou worden. Daarna kwamen economische recessie, bezuinigingen en harde acties, uit-

lopend op het verstommen van bijna iedere vorm van actie in de triomf van het realisme van de jaren negentig. De utopie van zelfontplooiing uit de jaren zestig wordt nu, aan het eind van de jaren negentig, veelvuldig veroordeeld. In die verordening vallen drie typen argumenten tegen maatschappijverandering te herkennen die Albert Hirschman (1991) heeft onderscheiden: *jeopardy*, *futility* en *perversity*. De *jeopardy*-these stelt dat pogingen tot maatschappelijke verandering wel succesvol zijn, maar dat dit succes bestaat ten koste van oudere waarden en verworvenheden. Een voorbeeld van de *jeopardy*-these is de bewering van Herman Wigbold in zijn boek *Bezwaren tegen de ondergang van Nederland* dat 'de anti-autoritaire beweging in uiterst korte tijd ontaardde in een hedonistische beweging wier enige motto was "lekker te doen waar je zelf zin in hebt"' (1995, p. 23). Tussen de 'zelfbevrijding' van de jaren zestig en het hedendaagse 'ieder voor zich en de gemeenschap voor ons allen' bestaat volgens Wigbold een direct verband. Het antiautoritaire streven was succesvol, maar ging ten koste van verantwoordelijkheidsgevoel en gemeenschapszin. Wigbold kreeg met deze boodschap veel bijval.¹

De *perversity*-these is eveneens bij Wigbold te vinden, maar ook in bijvoorbeeld Herman Vuijsjes afrekening met de jaren zestig, *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig*. De *perversity*-these luidt dat pogingen tot maatschappelijke verandering het omgekeerde bewerkstelligen van wat ze beogen. De protestgeneratie meende protest te leveren, stelt Vuijsje, maar wat zij vooral is gaan doen, is protest verbieden, en de terreur van politieke correctheid over ons afroepen. Een dergelijk argument bracht studenten van de opleiding tot creatief therapeut, Middelloo in Amersfoort, er enkele jaren geleden toe om de onderwijsinspectie in te schakelen: het jaren-zestigcredo van onbelemmerde zelfontplooiing had naar hun mening slechts geleid tot verwaarlozing van studenten. De *perversity*-these is ook te herkennen in de kritiek op het zelfontplooiingsstreven van de politiek filosoof Andreas Kinneging. Het zelfontplooiingsstreven heeft volgens hem niet geleid tot daadwerkelijke individuele ontplooiing, maar slechts tot egoïsme en afkeer van ons cultureel en maatschappelijk erfgoed.²

De *futility*-these over de jaren zestig stelt ten slotte dat toenmalige pogingen tot maatschappijverandering domweg niets hebben opgeleverd. De jurist Couwenberg beweert bijvoorbeeld dat de jaren zestig een tijdelijke aberratie waren, maar dat tegenwoordig gelukkig oudere waarden, zoals gemeenschapszin en de gedachte dat rechten samengaan met plichten, weer dominant zijn (NRC 18-10-'95). Ook Wigbold bedient zich van dit argument: 'Voor zover de protestgeneratie iets ten goede veranderde [...] was dit eerder een gevolg van ontwikkelingen die een andere generatie al in gang had gezet dan van een eigen streven' (p. 8).

In hoeverre deze argumenten tegen de jaren zestig terecht zijn, valt niet zo gemakkelijk in zijn algemeenheid te zeggen. Wat betreft de verstandelijk-gehandicaptenzorg hangt het af van de lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven: van wat daar terecht kwam van het idee dat alles anders moest. Op die vraag zullen we aan het eind van dit boek een antwoord kunnen formuleren.

Veel geïnterviewde betrokkenen zijn van mening dat Carel Muller op Dennendal zijn tijd ver vooruit was, en dat veel van wat er toen in de zwakzinnigenzorg nieuw en omstreden was, tegenwoordig is ingeburgerd. 'Verdunning' bijvoorbeeld, het zo omstreden Dennendalse idee om de inrichtingsbevolking te 'verdunnen' door woonhuizen en winkels, recreatie- en uitgaansgelegenheden voor iedereen op het inrichtingsterrein te bouwen, wordt de laatste jaren in veel inrichtingen alsnog gerealiseerd. Tegelijkertijd stelt men vaak dat Dennendal niet los valt te zien van de jaren zestig: van hippies, experimenten met seks en drugs, en bevlogen maar wereldvreemd idealisme. Wat was dan datgene waarin Muller zijn tijd zo ver vooruit was, maar wat zich blijkbaar wist los te weken van het hippiedom?

Dit boek beoogt een nieuw licht te werpen op de betekenis van het zelfontplooiingsstreven, zoals dat op Dennendal prominent aanwezig was, voor de verstandelijk-gehandicaptenzorg en voor de ontwikkeling van de naoorlogse geestelijke gezondheidszorg in het algemeen. Daartoe onderzoek ik allereerst hoe het ontstaan van het zelfontplooiingsstreven op Dennendal te begrijpen valt vanuit de ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg enerzijds en het zelfontplooiingsstreven in de geestelijke gezondheidszorg en de (tegen)cultuur anderzijds, tussen circa 1945 en 1970. Vervolgens ga ik na hoe het zelfontplooiingsregime zich op Dennendal heeft ontwikkeld en wat de twee grote conflicten ons kunnen leren over de aard en ontwikkeling van het zelfontplooiingsregime in relatie tot bestuurlijke, maatschappelijke en politieke krachten die zich ermee bemoeiden. Ten derde is de vraag wat er is gebeurd met het zelfontplooiingsstreven in de hedendaagse geestelijke gezondheidszorg en in het bijzonder de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Die laatste vraag heeft een bredere strekking. Een antwoord op die vraag impliceert ook een antwoord op de vraag wat de jaren zestig op dit specifieke terrein hebben opgeleverd, en in hoeverre het huidige negatieve beeld van de jaren zestig op dit terrein terecht is. Hieronder zal ik deze doelstelling nader toelichten.

1.2 Kritiek op de standaardvisies op de Dennendal-affaire

Over de Dennendal-affaire is, vooral in de jaren zeventig, al veel gepubliceerd.³ Er zijn twee gangbare visies op de Dennendal-affaire, die grotendeels door el-

kaar heen lopen. Ten eerste zou er in de zwakzinnigenzorg van vóór de Dennendal-affaire sprake zijn geweest van dominantie van het medisch model, terwijl na die tijd het ontwikkelingsmodel (of pedagogisch model) centraal zou zijn komen te staan. Op Dennendal zou de strijd tussen beide modellen zijn uitgevochten.⁴ In de tweede visie zou de Dennendal-affaire een omslag hebben betekend in de democratisering binnen de geestelijke gezondheidszorg.⁵ De conflicten betreffende deze twee punten zouden uiteindelijk hebben geleid tot de ontruiming van een van de paviljoens op 3 juli 1974 door de politie, waarmee er een einde kwam aan het vernieuwingsbewind. Daarmee was de strijd tegen het medisch model en voor democratisering op Dennendal verloren. De ideeën waren goed, maar de vernieuwers waren volgens de gangbare visie te hippieachtig, ongeduldig en onaangepast om hun doelen te bereiken. Verstandiger, rustiger en geduldiger mensen slaagden er in loop van de jaren zeventig en tachtig wel in het ontwikkelingsmodel en de democratisering door te voeren. Aldus de gangbare interpretaties van de gebeurtenissen.

Er is echter een zevental redenen om aan de juistheid van deze visies te twifelen. Ten eerste gedroegen de vernieuwers zich helemaal niet overwegend ongeduldig of onverstandig. Ten tweede was bij het uitbreken van de Dennendal-affaire geen sprake van dominantie van een medisch model in de zwakzinnigenzorg. Ten derde toonden de vernieuwers op Dennendal helemaal geen affiniteit met een ontwikkelingsmodel, maar zetten zij zich daar juist tegen af. Ten vierde wordt er in deze visies geen rekening gehouden met het feit dat de Dennendal-affaire niet in een gewone zwakzinnigeninrichting plaatsvond, maar in een (zwakzinnigenafdeling van een) psychiatrische inrichting. Ten vijfde toonden de vernieuwers op Dennendal geen interesse voor (formele) democratisering. Ten zesde verklaren deze visies op geen enkele wijze waarom een door vrouwen gedomineerde sector als de zwakzinnigenzorg, ook op uitvoerend niveau, plotseling voor mannen aantrekkelijk werd en door hen in korte tijd min of meer werd overgenomen. Ten slotte kan deze visie niet verklaren waarom de Dennendal-affaire zo veel publieke belangstelling trok. Deze zeven redenen om aan de gangbare visie te twifelen, zal ik hieronder nader toelichten.

Ten eerste valt het gedrag van de vernieuwers niet zonder meer als ongeduldig, compromisloos of onverstandig te typeren. Compromisloos waren ze in zekere zin wel tijdens het eerste conflict, maar dat eindigde in een overwinning voor hen. Tijdens het tweede conflict toonden zij zich herhaaldelijk bereid tot compromissen. Er was in het zelfontplooiingsregime wel een groot probleem met betrekking tot het beslechten van meningsverschillen, wat ik in hoofdstuk 5 zal pogen aannemelijk te maken, maar dat is niet in termen als ongeduld of compromisloosheid te vatten.

Ten tweede was er kort voor of ten tijde van de Dennendal-affaire geen spra-

ke van dominantie van een medisch model, althans niet in de zwakzinnigenzorg. De kritiek op het grote kwaad dat vaak aan het medisch model wordt toegeschreven, 'de grote opsluiting', dateert in de zwakzinnigenzorg al uit het midden van de jaren vijftig, en werd aanvankelijk juist door medici en psychiaters (die ik voor het gemak 'medici' noem) verwoord. Als alternatief voor het opbergen propageerden zij: onderzoeken, diagnosticeren, behandelen en ontwikkelen. Zij zwoeren bij een multidisciplinaire aanpak van medici en gedragswetenschappers onder medische leiding. Vanaf het midden van de jaren zestig ontstond er weliswaar wrijving tussen medici en gedragswetenschappers. Deze had echter geen betrekking op de benadering van zwakzinnigen, maar op de vraag wie de baas moest zijn. Medici, pedagogen en psychologen werkten rond 1970 al een decennium lang samen. Er werd niet alleen aan medische maar ook aan pedagogische en psychologische aspecten aandacht besteed. De alom gebruikte term 'medisch model' is daarom niet verhelderend en miskent de rol van gedragswetenschappers in de zorg voordat er in Dennendal en in andere inrichtingen conflicten uitbraken. Er zijn goede redenen om in plaats daarvan van een 'deskundigheidsmodel', of liever van een 'deskundigheidsregime', te spreken, waarin verschillende soorten wetenschappelijk geschoolde deskundigen samenwerkten, zoals ik in hoofdstuk 3 zal betogen.

Ben derde reden om te twifelen aan het idee van een conflict tussen een medische en een pedagogische benadering is dat de vernieuwers op Dennendal helemaal geen affiniteit toonden met een gedragswetenschappelijke zienswijze. Integendeel, zij zetten zich daar al snel tegen af. Gedragswetenschappers en medici verschilden in hun ogen niet zoveel van elkaar: beide groepen waren deskundigen, die een deskundige aanpak voorstonden. De Dennendallers waren antideskundig. Het probleem met de deskundigen was volgens de Dennendallers dat zij zwakzinnigen zagen als fundamenteel *andere* en *minder* mensen dan zijzelf, die met medicamenten en therapieën zoveel mogelijk tot gewone mensen 'opgekrikt' moesten worden. Daardoor, vonden de Dennendallers, kregen zwakzinnigen niet de kans om zichzelf te zijn, en hun eigen specifieke mogelijkheden te ontplooien. Zwakzinnigen waren in de ogen van de Dennendallers niet anders en minder, maar *hetzelfde* als niet-zwakzinnigen en in bepaalde opzichten zelfs *beter*. Hun notie van zelfontplooiing combineerde dus twee tegenstrijdige ideeën, namelijk zowel het streven naar gelijkheid als waardering voor het 'andere', het afwijkende. In dit boek zal blijken dat juist deze dubbelheid het zelfontplooiingsregime een enorme dynamiek heeft gegeven.

Ten vierde wordt in de gangbare visie geen rekening gehouden met het feit dat de Dennendal-affaire niet plaatsvond in een gewone zwakzinnigeninrichting, maar op de zwakzinnigenafdeling van een psychiatrische inrichting. Men suggereert daarmee dat de zwakzinnigenzorg binnen de psychiatrie niet wezen-

lijk verschilde van de zwakzinnigenzorg in gespecialiseerde zwakzinnigeninrichtingen. Dat is echter onjuist. De psychiatrische zwakzinnigenzorg was binnen de zwakzinnigenzorg als geheel een achtergebleven gebied. De moderne ontwikkelingen van het deskundigheidsregime waren daar nauwelijks doorgedrongen. De meeste psychiaters vonden zwakzinnigenzorg oninteressant en bemoeiden zich er niet mee. De psychiatrische zwakzinnigenzorg werd op dat moment niet door wetenschappelijk deskundigen geclaimd; in de gespecialiseerde zwakzinnigenzorg was dat wel het geval. Daardoor was er binnen de psychiatrische zwakzinnigenzorg een bijzondere situatie ontstaan; er waren weinig of geen wetenschappelijk geschoolde deskundigen die ambities ten aanzien van de zorg hadden. Er heerste met andere woorden een deskundigheidsvacuüm.⁶ Juist deze situatie bood naar mijn mening ruimte voor antideskundige vernieuwing.

Ten vijfde toonden de vernieuwers op Dennendal weinig interesse voor democratische procedures. Typische verwoorders van de gangbare visie op de Dennendal-affaire in dit opzicht zijn Dankers en Van der Linden, in hun boek over Dennendal, *Om het geluk van de zwakzinnige*. Op het punt van de democratisering stellen zij dat 'democratisering in de vorm van medezeggenschap voor het personeel en voor de onmondige zwakzinnigen' een van de belangrijkste eisen was van Muller en de zijnen (1994, p. 14). Nu was het zeker zo dat er in Dennendal in die tijd sprake was van *informele democratisering*: van een protest tegen autoritaire verhoudingen en een poging tot het vestigen van anti-autoritaire verhoudingen. Maar wat de vernieuwers betreft, uitdrukkelijk niet van *formele democratisering*: van pogingen tot het instellen van *formele inspraakprocedures*, die gepaard gaan met formele vertegenwoordigende organen, of van een formele verdeling van stemmen, zoals bijvoorbeeld 'one (wo)man, one vote'. Type-rend voor de zelfontplooiingsorganisatie zoals die op Dennendal werd ontwikkeld, was nu juist het *informele* karakter ervan. Formaliteiten beschouwde men als belemmerend voor zelfontplooiing. Daarom stond men argwanend tegenover inspraakorganen die in deze tijd werden ontwikkeld, zoals ondernemingsraden. Ook besluitvorming via stemming was in Dennendal geen regel, maar een laatste redmiddel dat maar zelden werd gebruikt. Bovendien wordt met formele democratisering beoogd de macht van leidinggevend en te dammen, terwijl op Dennendal de macht van de leidinggevend en een ambivalente status had, zoals in hoofdstuk 4 en 5 zal blijken.

Een zesde reden om te twijfelen aan de gangbare visie op de Dennendal-affaire is dat daarin buiten beeld blijft dat de vernieuwingen in Dennendal gepaard gingen met de komst van een groot aantal (veelal hoger opgeleide) mannen in wat op dat moment een typisch vrouwenberoep was, namelijk groepsleidster (tot die tijd verpleegster genoemd). Op Dennendal werkten ook

veel vrouwen, maar in de periode 1969-1974 kwamen er in korte tijd op alle niveaus, ook in de verpleging, opvallend veel mannen binnen. Begin 1974 waren er zelfs bijna tweemaal zo veel mannelijke als vrouwelijke groepsleid(st)ers: 88 mannen tegenover 47 vrouwen (NDD 43). In de zwakzinnigenzorg werkten op dat moment ruim driemaal zo veel vrouwen als mannen als groepsleid(st)er.⁷ Het percentage mannen in de verpleging en verzorging als geheel is steeds beperkt gebleven; het bedroeg in de jaren negentig tien procent (Wigman, 1998, p. 126). Het percentage mannen in de groepsleiding was ten tijde van de Dennendal-affaire dus opvallend hoog. Ook ontstond er een nieuwe, expliciet 'mannelijke' uitvoerende functie, de 'middelenman', die taken overnam van de verpleging/groepsleiding. Relatief veel van deze mannen waren dienstweigeraar. Het was zeker de bedoeling van de Dennendal-staf om een evenredig aantal mannen aan te trekken: dat paste in het streven sekse-segregatie af te schaffen en daar een 'gezinsmodel' voor in de plaats te stellen. Opvallend is dat dit streven succes had en de mannen na enige jaren zelfs in de meerderheid waren. Wat maakte deze traditionele vrouwensector plotseling zo aantrekkelijk voor mannen? Wat was de betekenis ervan voor de zorg en de organisatie? Deze vragen blijven in de gangbare visie over modellenstrijd en democratisering buiten beschouwing. Door het centraal stellen van het zelfontplooiingsstreven wordt echter ook de grote toestroom van mannen begrijpelijk. Het zelfontplooiingsstreven maakte het werken in de zwakzinnigenzorg voor mannen plotseling veel aantrekkelijker. Tot dan toe stond niet zelfontplooiing maar traditioneel vrouwelijke zelfopoffering centraal. Het werk van de verpleegster bestond vooral uit schoonmaken en lichamelijke verzorging; de verpleegster was als het ware een huisvrouw buitenshuis. Het zelfontplooiingsstreven, dat op Dennendal zowel voor pupillen als voor groepsleid(st)ers werd gekoesterd, had een andere gendersubtekst. Dat wil zeggen: het bevatte een andere impliciete boodschap over de relatie tussen verpleging en sekse, die vooral jongens aansprak die een ander soort man wilden zijn dan hun vaders en leraren. Op het begrip gendersubtekst kom ik in paragraaf 1.5 terug.

Ten slotte kunnen de vermeende formele democratisering en de modellenstrijd tussen medici en pedagogen evenmin verklaren waarom de Dennendal-affaire zo veel publieke aandacht trok. Wat betreft de modellenstrijd: waarom zou het grote publiek zich veel gelegen laten liggen aan de onenigheid tussen deskundigen over de wijze waarop zwakzinnigen benaderd en behandeld moesten worden? Democratisering was wel een thema waarvoor een zeer brede belangstelling bestond, maar er waren talloze andere organisaties waarin daartoe acties werden gevoerd en conflicten werden uitgevochten. Deze werden lang niet allemaal langdurig voorpaginanieuws en aanleiding voor Kamervragen. Waarom de Dennendal-affaire dan wel? Ook die vraag wordt door de gangbare visie niet bevredigend beantwoord.

In dit boek ontwikkel ik een conceptueel kader waarin de hierboven gestelde vragen beantwoord kunnen worden. Daarin staat het begrip zelfontplooiing centraal. Het zelfontplooiingsregime zette zich af tegen het deskundigheidsregime in de moderne zwakzinnigzorg en tegen het verpleegkundig regime in de psychiatrische zwakzinnigzorg. De kritiek luidde dat mensen in deze regimes onvoldoende mogelijkheden kregen om zichzelf te ontplooien. Het was mogelijk om op Dennendal met een alternatief voor beide regimes te experimenteren, doordat Dennendal onderdeel uitmaakte van een psychiatrische inrichting, waar ten aanzien van de zwakzinnigzorg een deskundigheidsvacuüm heerste. De Dennendallers hadden net als mensen die formele democratisering nastreefden, bezwaar tegen autoritaire verhoudingen, maar ze zochten het alternatief daarvoor niet in nieuwe, democratische procedures en regels, in formaliteiten dus, maar in het informele. Regels en procedures – democratisch of niet – zagen zij als belemmering van het contact, en als belemmering voor mensen om zichzelf te zijn. Het zelfontplooiingsstreven verklaart ook de aantrekkelijkheid van een 'vrouwenberoep' voor mannen. Het werken met zwakzinnigen werd in het zelfontplooiingsregime gedefinieerd van typisch vrouwenwerk naar typisch mannenwerk, zoals ik in hoofdstuk 4 en 5 zal laten zien. Het zelfontplooiingsstreven verklaart ook de langdurige en brede publieke aandacht. Het centraal stellen van zelfontplooiing verbond het Dennendal-experiment met talloze mensen buiten de zwakzinnigzorg en de psychiatrie, want zelfontplooiing was een zeer populair begrip in vele stromingen uit die tijd.

Zelfontplooiing stond zowel centraal in de zorg (tegenover een deskundige en een verpleegkundige benadering) als in de organisatie (tegenover formele democratisering). Het zelfontplooiingsstreven verbond de organisatie en de zorg met elkaar. Ik maak daarom een onderscheid tussen de zelfontplooiingszorg en de zelfontplooiingsorganisatie. Deze twee samen vormen het zelfontplooiingsregime. In onderzoek naar ontwikkelingen in de geestelijke gezondheidszorg wordt vaak aan de zorg óf aan de organisatie aandacht besteed, maar zelden aan beide. Bestudering van de zorg wordt meestal gerekend tot het domein van pedagogen, psychologen en gezondheidskundigen, terwijl studie van de organisatie wordt gerekend tot het domein van organisatiesociologen en bestuurs- en bedrijfskundigen. In de zorg zou het gaan om humanisering en/of de overgang van een medisch naar een pedagogisch model, en in de organisatie zou het gaan om democratisering (vergelijk Dankers & Van der Linden, 1994). Een belangrijk kenmerk van de vernieuwing op Dennendal was echter dat daar de zorg en de organisatie voortdurend met elkaar in verband gebracht werden. Carel Muller ontwikkelde een zorg- en organisatie-model dat wordt gekenmerkt door wat ik noem de doorsijpeling van omgangsvormen. Muller ging er, geïnspireerd door

onder meer de socioloog Damen, van uit dat de wijze van omgang tussen directie en staf doorsijpelt naar de omgang tussen staf en verpleging en vervolgens naar de omgang tussen verpleging en pupillen. Daarom had de vormgeving van de organisatie in zijn visie directe invloed op de zorg. Deze koppeling van zorg en organisatie is noch destijds noch later opgemerkt. Ik zal echter betogen dat het typerend was voor Dennendal dat beide ideologisch aan elkaar gekoppeld waren. Wie de zelfontplooiingszorg op Dennendal wil begrijpen, moet daarom ook de veranderingen in de organisatie onderzoeken.

1.3 Geleide en spontane zelfontplooiing

De jaren zestig vormen een belangrijk ijkpunt voor het begrip van onze hedendaagse situatie. In veel discussies over het heden wordt regelmatig naar de jaren zestig verwezen. Over de gedachte dat deze periode een breuk vormt, zijn historici het dan ook eens. Ze zijn het niet eens over de vraag wanneer de jaren zestig nu precies plaatsvonden, wat er precies veranderde, en wie daarbij de belangrijkste actoren waren. Die laatste vraag is onlangs op de voorgrond getreden naar aanleiding van de publicaties van de historici Righart (1995) en Kennedy (1995).⁸ Volgens Righart moeten de jaren zestig gezien worden als een generatieconflict tussen de toenmalige jongeren (van de baby-boomgeneratie) en ouderen. Volgens Kennedy was het opvallende van de jaren zestig in Nederland dat de (oudere) macht-hebbende elites juist een cruciale rol speelden in de veranderingen: zij droegen actief bij aan de veranderingen in plaats van ze te willen tegenhouden. Veel leden van de elite vonden zichzelf en elkaar ouderwets en zagen radicale veranderingen als onvermijdelijk en vaak zelfs wenselijk. Mijn onderzoek bevestigt in grote lijnen Kennedy's visie. Tussen voor- en tegenstanders van de vernieuwingen op Dennendal bestond geen duidelijke generatiekloof: hoewel er onder de vernieuwers veel jongeren waren, hadden de vernieuwingen nooit zoveel tweeweg kunnen brengen zonder de steun van oudere mensen, leden van de gevestigde elite, zoals bestuurslid Tellegen, inspecteur Meijering en de hoogleraren Langemeijer en Brenninkmeijer.

Deze bevestiging van Kennedy's these kan niet los worden gezien van de belangrijkste van bovengenoemde vragen over de jaren zestig: wat er nu eigenlijk precies veranderde. Men is het er over eens dat de gezagsverhoudingen ingrijpend veranderden. In de meeste studies over de jaren zestig in Nederland staat dat thema centraal. De jaren zestig zijn bijna synoniem met protest: met acties tegen traditionele gezagsverhoudingen en voor democratisering. Deze gedachte wordt in dit boek geenszins bestreden, maar zij wordt beschouwd als een aspect van een veel bredere beweging. Onderbelicht in de meeste analyses van de jaren zestig is het doel van de afbraak van de gezagsverhoudingen. Men focust te

veel op het protest zelf (soms suggererend dat protest het doel was) en heeft weinig aandacht voor de vraag waartoe dat protest er was, wat men ermee beoogde. Dat doel, zo wil ik in dit boek laten zien, was zelfontplooiing: het idee dat alle mensen, maar dan ook echt allemaal, hun eigen mogelijkheden en talenten zouden moeten kunnen ontdekken en ontplooien, en dat de maatschappij (de politiek, het onderwijs, de hulpverlening) zo ingericht zou moeten worden dat zij deze zelfontplooiing ondersteunde of op zijn minst niet blokkeerde (vergelijk Clecak, 1983; Taylor, 1991; Farrell, 1997).

Die interesse kwam in de jaren zestig niet uit de lucht vallen. Het zelfontplooiingsideaal valt historisch gezien op zijn minst terug te voeren tot de Romantiek (Berman, 1971, 1987; Taylor, 1991). Na de Tweede Wereldoorlog herleefde de notie van zelfontplooiing. Er was toen sprake van een toenemende interesse in het 'zelf', het innerlijk leven, de psychische gezondheid van mensen. Dat mensen zichzelf, hun eigen interesses, mogelijkheden en talenten zouden moeten ontplooien, was een gedachte die in de jaren vijftig al in vele toonaarden te horen was. Het zelfontplooiingsideaal werd herontdekt door bijvoorbeeld humanistische psychologen als de Amerikaan Abraham Maslow en, in Nederland, door pleitbezorgers van geestelijke gezondheid als Trimbos, en door de wetenschappers van de Utrechtse School (Weijers, 1991, 1997; Weijers & Tonkens, 1995, 1996).

Zelfontplooiing is een complexe en veranderlijke notie. Zelfontplooiing was een belangrijk ideaal in de naoorlogse geschiedenis, maar de inhoud van dat ideaal was aan verandering onderhevig. Hoewel opvattingen uit de jaren vijftig invloed bleven uitoefenen, ontstond er in de jaren zestig daarnaast een andere opvatting over zelfontplooiing. Tussen beide opvattingen bestond een spanning, waarvan de actoren zich soms wel en soms niet bewust waren. Om deze spanning te begrijpen, onderscheid ik vier dimensies aan het zelfontplooiingsstreven: 1) de verhouding tussen maatschappij en individu (wie past zich aan aan wie), 2) de betekenis van (abstracte, theoretische) deskundigheid, 3) de betekenis van orde en 4) het woordvoerderschap. Deze vier dimensies zal ik hieronder nader toelichten.

1) Zelfontplooiing was aanvankelijk gericht op het individu (of, als extensie daarvan, het gezin); de maatschappelijke context werd als gegeven geaccepteerd en was geen object van interventie. De begeleider van zelfontplooiing ontwikkelde een visie op het (te ontplooien) zelf van de begeleide, waarbij een ontplooid zelf verondersteld werd automatisch aan de bestaande maatschappij aangepast te zijn. Het waren dan ook niet in de laatste plaats de 'onmaatschappelijke' die zichzelf tot verantwoordelijke burgers dienden te ontplooien. De begeleider zag wat de ander niet (goed of juist) zag: wie die ander was en kon worden. Vanuit deze visie probeerde de begeleider de ontplooiing van het zelf

actief te stimuleren. De hulpverlening was directief. Het maatschappelijke krachtenveld waarin deze begeleidingsrelatie gestalte kreeg, gold als vanzelfsprekend decor en begrenzing.

Zelfontplooiing werd in de jaren zestig echter vermaatschappelijkt: in plaats van het individu of het gezin werd de maatschappij het object van interventie (vergelijk Clecak, 1983). De maatschappelijke structuren werden ervan beschuldigd zelfontplooiing van individuen te belemmeren. Zelfontplooiing werd nu het resultaat van de afwezigheid van maatschappelijke belemmeringen. Zelfontplooiing werd niet langer een ontwikkeling ergens naar toe, maar ergens vandaan. Wie zichzelf ontplooi, werd minder aangepast, minder geconditioneerd, minder geremd. Minder van dat alles betekent in deze opvatting automatisch: meer jezelf, en daarmee dichter bij jezelf. De begeleiding was gericht op het wegnemen van belemmeringen (niet op het bevorderen of stimuleren van iets). De begeleider claimde niet langer diepere kennis over het zelf van de ander, maar wel over de maatschappij. De begeleider onthield zich van uitspraken over de aard van het zelf van de begeleide, maar had des te meer te zeggen over de maatschappij.

2) In de jaren vijftig was zelfontplooiing vanzelfsprekend een zaak van wetenschappelijk geschoolde deskundigen (en in hun kielzog van maatschappelijk werkers). Deskundigen hadden een overwicht op het punt van abstracte kennis en moraal; twee zaken waarvan de samenhang niet betwist werd. Wie meer kennis had, gold ook als moreel superieur, en omgekeerd. Deskundigen wisten beter dan anderen wat zelfontplooiing was en hoe het bevorderd diende te worden. Deze superioriteit was zo vanzelfsprekend en ondervond zo weinig weerstand dat zij geen betoog behoefde.

In de jaren zestig veranderde deze zienswijze. Wie abstracte kennis en een positie als deskundige had verworven, hoefde daarom nog geen moreel overwicht te hebben. Eerder leek het tegendeel het geval. Deskundigen stelden hun kennis in dienst van de maatschappelijke orde; nu die orde zelf een probleem was geworden, werden degenen die hun positie eraan te danken hadden verdacht. Het morele gelijk lag eerder bij degenen die niet door deskundigheid verpest waren. Zij konden beter de weg naar zelfontplooiing wijzen dan de deskundigen. In plaats van wetenschappelijke kennis werd vooral eigen ervaring de basis van (begeleiding bij) zelfontplooiing. Deskundigheid maakte de afstand tot de eigen ervaringen groter in plaats van kleiner. Deskundigheid ging daarom gelden als een rem op zelfontplooiing in plaats van als een voorwaarde.

3) In de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig werd er een nauwe relatie verondersteld tussen zelfontplooiing en orde. De orde (die door de oorlog was verstoord) moest via zelfontplooiing van individuen hersteld worden. De hulpverleningsrelatie waarbinnen zelfontplooiing plaatsvond, was ook

ordelijk. De relatie was hiërarchisch en daarbinnen hoorde men zijn plaats te kennen. Deze ordelijkheid sloot niet uit dat de relatie persoonlijk was, in die zin dat de hulpverlener de begeleide goed leerde kennen, zich inleefde, haar probeerde te begrijpen, enzovoort. Dit persoonlijke contact deed echter niets af aan de ordelijkheid. (In de gezondheidszorg was orde ook een belangrijk beginsel, maar niet in combinatie met zelfontplooiing. Orde werd hier eerder gekoppeld aan zelfopoffering en onpersoonlijke relaties.)

In de jaren zestig kwam het idee dat orde en zelfontplooiing met elkaar samenhangen onder vuur te liggen. Orde werd nu geen voorwaarde voor, maar een belemmering van zelfontplooiing. Het doorbreken van orde werd een voorwaarde voor zelfontplooiing. Pas als er geen orde meer was, konden zich spontane processen van zelfontplooiing voordoen.

4. Zelfontplooiing was in de jaren veertig en vijftig niet iets wat mensen voor zichzelf opeisten, maar wat volgens anderen goed voor hen was. Die anderen konden dat weten doordat zij een vanzelfsprekend overwicht geacht werden te hebben, doordat zij (als hulpverlener) vanzelfsprekend boven het object van hulp stonden. De hulpverlener deed het woord voor de begeleide, omdat de hulpverlener wist wat het beste voor de begeleide was, wat haar eigenlijke belangen waren. Het perspectief van de begeleide zelf was daarbij wel informatief, maar vooral als symptoom van haar probleem, niet als volwaardige visie. Er was dus sprake van paternalistisch woordvoerderschap: het woord voeren voor de ander, die geen gelijkwaardig persoon met een gelijkwaardige visie was.

In de jaren zestig werd dit paternalistisch woordvoerderschap aangevallen. Er was, in de woorden van Clecak (1983), sprake van een democratisering van het persoon-zijn: niet langer was het vanzelfsprekend dat sommige mensen als volwaardige persoon golden wier visie gehoord en gerespecteerd moest worden – niet alleen aangaande henzelf maar ook aangaande anderen – terwijl anderen als onvolwaardig golden en hun mening niet gerespecteerd hoefde te worden – niet aangaande anderen, en zelfs niet aangaande henzelf. Men kon nog wel het woord voeren, maar dan uitsluitend namens anderen, op basis van identificatie, in een poging om het perspectief van die anderen te articuleren. Dit noem ik identificerend woordvoerderschap. Deze omslag in woordvoerderschap hangt samen met dimensies 1 en 3: naarmate de maatschappelijke structuren meer een probleem werden en de hiërarchie tussen mensen daarbinnen haar legitimiteit verloor, werd het ook een probleem dat mensen in machts- en gezagsposities voor anderen het woord deden.

In deze veranderingen zien we de contouren van een nieuw type zelfontplooiing. Het eerste type zelfontplooiing, dat kort na de oorlog opgeld deed, noem ik geleide zelfontplooiing. Het tweede type, dat opgeld deed in de jaren zestig,

noem ik spontane zelfontplooiing. Het verschil tussen geleide en spontane zelfontplooiing valt samen te vatten in vier dimensies:

1. Bij geleide zelfontplooiing is het individu het aangrijpingspunt, hij moet zich aan de maatschappij aanpassen. Bij spontane zelfontplooiing ligt die verhouding omgekeerd: de maatschappij moet zich aan het individu aanpassen.
2. Bij geleide zelfontplooiing heeft (wetenschappelijke) deskundigheid een vanzelfsprekend belang, terwijl bij spontane zelfontplooiing (dergelijke) deskundigheid wordt afgewezen, omdat deze zelfontplooiing zou blokkeren.
3. Terwijl bij geleide zelfontplooiing orde wordt gewaardeerd en bevorderd moet worden, wordt bij spontane zelfontplooiing orde beschouwd als blokkade van zelfontplooiing; daarom wordt ordelijkheid afgewezen.
4. Bij geleide zelfontplooiing is het perspectief van de begeleide alleen van belang als symptoom voor het achterhalen van haar werkelijke zelf en haar werkelijke ontplooiingsmogelijkheden; daarom is er sprake van paternalistisch woordvoerderschap. Bij spontane zelfontplooiing is het perspectief van de begeleide leidraad voor haar eigen zelfontplooiing. De begeleider moet proberen zich dat perspectief eigen te maken en het te articuleren; er is daarom sprake van identificerend woordvoerderschap.

Deze indeling in twee soorten zelfontplooiing is analytisch en ideaal-typisch. In de praktijk doen zich mengvormen voor. Ook de koppeling van beide typen aan verschillende perioden is schematisch. In de praktijk is er geen duidelijk overgangsmoment maar eerder een overgangperiode waarin verschillende combinaties tussen de vier dimensies gemaakt worden. Naast spontane zelfontplooiing blijft geleide zelfontplooiing bestaan, en veel mensen die zich over zelfontplooiing uitspreken, tappen uit beide vaatjes. Binnen en tussen dergelijke mengsels bestaan spanningen. In dit boek komen veel van dergelijke spanningen aan de orde, die soms tot serieuze en onoplosbare conflicten hebben geleid.⁹

Het onderscheid tussen geleide en spontane zelfontplooiing is om meerdere redenen van belang. Ten eerste geeft het zoals gezegd een theoretisch kader voor de (dis)continuïteit van de zelfontplooiingsgedachte tussen de jaren vijftig en de jaren zestig: wat bleef, was de nadruk op zelfontplooiing, wat veranderde was het karakter daarvan: de verschuiving van geleide naar spontane zelfontplooiing, zie hoofdstuk 2. Ten tweede speelde dit verschil, zo betoog ik in hoofdstuk 4, een rol op Dennendal zelf, waar invloeden uit de jaren vijftig en de jaren zestig bij elkaar kwamen. De spanning tussen beide vormen van zelfontplooiing maakt deel uit van mijn verklaring van het tweede Dennendal-conflict, dat in hoofdstuk 5 aan de orde komt. Ten derde is het onderscheid tussen beide soorten zelfontplooiing ook van belang om te begrijpen wat de latere lotgeval-

len zijn van de zelfontplooiingsgedachte, die in hoofdstuk 6 en 7 behandeld worden.

1.4 Het succes van Dennendal

De meeste studies over de jaren zestig en over Dennendal beperken zich tot deze periode. De vraag wat er verder met de toen ontwikkelde ideeën en experimenten is gebeurd, laat men meestal liever over aan journalisten en essayisten. Die vraag vond ik echter te interessant om te laten liggen. Anders dan de meeste publicaties over Dennendal en/of de jaren zestig traceer ik in dit boek de verdere lotgevallen van datgene wat in 'de jaren zestig' op en rond Dennendal is ontwikkeld. Als de jaren zestig veelvuldig ons ijkpunt zijn, is het interessant onze hedendaagse praktijken ook inderdaad te ijkken aan de jaren zestig, door de lotgevallen van ontwikkelingen van de jaren zestig te traceren.

Het gaat daarbij dus nadrukkelijk om de lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven, niet om het effect van de Dennendal-affaire. De Dennendal-affaire was niet uniek, maar maakte zelf deel uit van een ontwikkeling. Vergelijkbare conflicten kwamen voor op andere plaatsen, bijvoorbeeld op de zwakzinnigeninrichting de Hartekamp in Heemstede, in Emmeroord in Baarn en iets later op de Boldershof in Druten. Wel duurden andere conflicten veel korter en was de bemoeienis van media, politiek en maatschappelijke organisaties veel geringer. Men kan wel stellen dat de Dennendal-affaire in een onderzoek naar het zelfontplooiingsstreven een prominente plaats verdient. Dennendal was een zeer interessante en krachtige representant van dit streven. De Dennendal-affaire was geen directe oorzaak van de latere ontwikkelingen, maar heeft wel als katalysator gewerkt: de enorme publiciteit eromheen heeft in belangrijke mate bijgedragen aan discussies en vernieuwingen, zowel in de zorg als daarbuiten. Het versterkte een beweging, maar zette die beweging niet in gang. 'Het succes van Dennendal' moet men daarom zien als: het succes van veel aspecten van datgene wat onder meer op Dennendal werd nagestreefd en uitgeprobeerd.

Wat is er vandaag de dag van het zelfontplooiingsstreven terug te vinden? Er wordt tegenwoordig veelvuldig op afgegeven, zoals ik hierboven al ter sprake bracht: het zelfontplooiingsideaal van de jaren zestig wordt nu geassocieerd met egoïsme, structuur- en ordeloosheid en gemakzucht. Maar daarmee is nog niets gezegd over het stempel dat de zelfontplooiingsgedachte al dan niet heeft gedrukt op de hedendaagse cultuur. Is de zelfontplooiingsgedachte verloren gegaan, inmiddels verankerd in allerlei praktijken, of gaandeweg getransformeerd?

De lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven in een aantal sociale wetenschappen en beleidsterreinen vormen een belangrijk thema van recente publi-

caties van Jan Willem Duyvendak (1996, 1997, 1999).¹⁰ Onze bevindingen ten aanzien van de lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven zijn deels in onderlinge uitwisseling ontwikkeld en vertonen veel verwantschap. Beiden constateren we een ontwikkeling van zelfontplooiing naar zelfbeschikking, die we, hoewel in verschillende termen, op sterk verwante manieren begrijpen en verklaren. Ik beperk mij in dit boek tot de lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven in de geestelijke gezondheidszorg, en in het bijzonder de zorg voor verstandelijk gehandicapten. In de verstandelijk-gehandicaptenzorg is het zelfontplooiingsstreven goed aangeslagen. Het heeft daar in de jaren zeventig en tachtig voor spectaculaire veranderingen gezorgd. In de loop van de jaren negentig is er echter een andere notie opgekomen die wel met zelfontplooiing verwant is maar zich er ook van onderscheidt, namelijk zelfbeschikking (of autonomie). Net als aan geleide en spontane zelfontplooiing vallen er bij zelfbeschikking vier dimensies te onderscheiden, die ik verderop zal uitwerken.

Aan de verhouding tussen zelfontplooiing en zelfbeschikking wordt over het algemeen weinig aandacht besteed; beide worden verondersteld in elkaars verlengde te liggen, of zelfs synoniem te zijn. Wanneer men echter (spontane) zelfontplooiing en zelfbeschikking als synoniemen gebruikt, kan de opkomst van het zelfbeschikkingsideaal niet goed begrijpelijk gemaakt worden. Hoe en waarom is het huidige zelfbeschikkingsideaal uit het zelfontplooiingsideaal voortgekomen? Het zijn juist de drie fasen van respectievelijk geleide zelfontplooiing, spontane zelfontplooiing en zelfbeschikking die de hedendaagse dominantie van de laatste begrijpelijk kunnen maken, zo betoog ik in hoofdstuk 6 en 7. Het gaat bij spontane zelfontplooiing dus nog niet om het zelf bepalen van de eigen individuele ontplooiing; primair aangrijpingspunt voor verandering is hier nog niet het individu maar de maatschappelijke structuren. Maatschappijverandering is een voorwaarde voor zelfontplooiing. In hoofdstuk 6 poog ik dit proces wat betreft de verstandelijk-gehandicaptenzorg te reconstrueren en begrijpelijk te maken; daarbij zijn de vier dimensies die ik ten aanzien van zelfontplooiing heb onderscheiden, opnieuw bruikbaar. Aan de hand van deze vier dimensies kan zichtbaar worden gemaakt, wat zelfbeschikking onderscheidt van zowel geleide als van spontane zelfontplooiing.

1. Net als bij geleide zelfontplooiing is ook nu weer het individu het aangrijpingspunt voor veranderingen, en niet de maatschappij. Het individu moet worden aangepast aan de maatschappelijke verhoudingen. De radicale maatschappijkritiek van spontane zelfontplooiing heeft weer plaats gemaakt voor acceptatie van de maatschappelijke verhoudingen. Maar die maatschappelijke verhoudingen zijn anders dan in de jaren vijftig, zodat de aanpassing ook is veranderd. Het individu moet nu mondig en autonoom worden, om zich zelfstandig te kunnen handhaven in een liberale, op de markt georiënteerde samenleving.

2. Deskundigheid heeft weer een prominente plaats gekregen; de antideskundigheidskritiek van spontane zelfontplooiing is verwerkt in nieuwe deskundigheid. Deskundigen hebben daarmee weer een belangrijke plaats ingenomen, maar deze is anders dan bij geleide zelfontplooiing. Zij stellen zich niet langer overheersend, maar dienstbaar op. Zij moeten, ter ondersteuning van de zelfbeschikking van cliënten en begeleid(st)ers, advies, hulp en ondersteuning bieden, die cliënten en groepsleiding naast zich neer kunnen leggen.

3. Orde heeft weer een prominente plaats verworven: zelfbeschikking moet worden verzekerd door formalisering (waaronder juridisering) van de begeleiding. Allerlei vormen van interactie worden vooraf en achteraf begeleid door procedures, wetten, toetsingscommissies en dergelijke. In de jaren vijftig werd die orde met een vrij strikte indeling in groepen door de maatschappij opgelegd. De orde van formalisering en juridisering is er eerder één waar het individu desgewenst een beroep op kan doen, om zijn autonomie te vergroten en zich te wapenen tegen machtsmisbruik en paternalisme.

4. Het idee dat het perspectief van de begeleide relevant is en een rol moet spelen, is bij zelfbeschikking geradicaliseerd: identificerend woordvoerderschap wordt afgewezen. De begeleide moet in staat worden gesteld om zelf te spreken. Tegelijkertijd wordt onderkend dat verstandelijk gehandicapten dit vaak niet kunnen. Daarom is er een nieuw soort woordvoerderschap, namelijk individualiserend woordvoerderschap, gebaseerd op de erkenning van een individueel verschil tussen woordvoerder en cliënt. Dit verschilt zowel van identificerend woordvoerderschap, waarbij juist gelijkheid het uitgangspunt is, als van paternalistisch woordvoerderschap, waarbij categoriaal verschil (tussen zwakzinnigen en 'normalen') het uitgangspunt is.

Dit boek is dus te lezen als een kleine cultuurgeschiedenis van zelfontplooiing als maatschappelijk ideaal, vanaf de jaren vijftig tot heden, toegespitst op de geestelijke gezondheidszorg en in het bijzonder op de verstandelijk-gehandicaptenzorg als sector waarin het zelfontplooiingsstreven bijzonder veel teweeg heeft gebracht. Het volgt de opkomst van respectievelijk geleide zelfontplooiing, spontane zelfontplooiing en zelfbeschikking, en hun onderlinge spanningen, die regelmatig leiden tot conflicten over de vier dimensies: de verhouding tussen individu en maatschappij, de rol van deskundigen, de (on)deugd van orde, en het woordvoerderschap.

1.5 Opbouw, bronnen en terminologie

Opbouw van het boek

Het onderwerp van dit boek is zoals gezegd de ontwikkeling van het zelfont-

plooiingsstreven, met name in de zorg voor verstandelijk gehandicapten, vanaf het begin van de jaren vijftig tot heden. Het zelfontplooiingsstreven kwam centraal te staan op Dennendal tussen 1970 en 1974, bij de vestiging van het zelfontplooiingsregime. In hoofdstuk 2 en 3 onderzoek ik de twee voorgeschiedenissen van dit zelfontplooiingsregime tussen 1945 en 1970. Allereerst beschrijf ik in hoofdstuk 2 de ontwikkeling van het zelfontplooiingsstreven in de Nederlandse cultuur tussen 1945 en 1970. Ik reconstrueer de ontwikkeling van de eerdergenoemde vier dimensies van zelfontplooiing, waarbij geleide zelfontplooiing gaandeweg in steeds meer van deze dimensies concurrentie krijgt van spontane zelfontplooiing. Eerst komt de verhouding tussen individu en maatschappij onder vuur te liggen, dan het paternalistisch woordvoerderschap en de voorkeur voor orde, en ten slotte de waardering van deskundigheid. Geleide en spontane zelfontplooiing zullen in hoofdstuk 2 samen blijken te hangen met twee verschillende beelden van de Tweede Wereldoorlog: bij geleide zelfontplooiing hoort het beeld van de oorlog als zedenverwilderende van (niet-joodse) Nederlanders, bij spontane zelfontplooiing hoort het beeld van de oorlog als holocaust: als systematische vernietiging van de Europese joden.

De dimensie van deskundigheid komt in hoofdstuk 2 het minst ter sprake; die staat centraal in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 3 onderzoek ik de ontwikkeling van de zwakzinnigenzorg tussen 1945 en 1970, om het zelfontplooiingsregime in die ontwikkeling te kunnen plaatsen. Ik laat zien hoe in de zorg in deze periode een deskundigheidsregime werd ontwikkeld waarin medici en gedragswetenschappers een prominente plaats innamen. Aanvankelijk stond dit deskundigheidsregime onder medische leiding, maar in de loop van de jaren zestig ontstond er een leiderschapsstrijd tussen medici en gedragswetenschappers, die in het voordeel van de laatsten werd beslecht. In de psychiatrische zwakzinnigenzorg (waartoe Dennendal behoorde) had deze ontwikkeling echter niet plaatsgevonden; daar heerste een verpleegkundig regime. Tegelijkertijd ontstond hier in de jaren zestig een deskundigheidsvacuüm: er waren nauwelijks 'deskundigen' die belangstelling toonden voor zwakzinnigen. Het is niet toevallig dat juist in dat deel van de zwakzinnigenzorg antideskundige vernieuwing plaatsvond.

In hoofdstuk 4 en 5 komt het zelfontplooiingsregime kort voor en ten tijde van de Dennendal-affaire aan de orde. In hoofdstuk 4 behandel ik de confrontatie tussen het zelfontplooiingsregime en het tot dan toe heersende verpleegkundige regime op Dennendal, die culmineerde in het eerste Dennendal-conflict in 1971. Het zelfontplooiingsregime bouwde voort op de ontwikkeling van het zelfontplooiingsstreven zoals beschreven in hoofdstuk 2. Via het zelfontplooiingsstreven raakte het lot van zwakzinnigen en dat van anderen innig met elkaar verbonden. In de zorg en de organisatie kreeg zelfontplooiing vorm via vier di-

mensies: vermaatschappelijking (van een voorheen individueel probleem), antideskundigheid, lof van de informaliteit, en woordvoerderschap. Hoewel zelfontplooiing, en dan met name de dimensie van de orde, de kern van het conflict vormde, gingen de symbolen waarmee beide partijen geïdentificeerd werden, al gauw een eigen leven leiden: het conflict werd door pers en politiek steeds meer gezien als een conflict over lang haar, drugs en seks (als symbolen van de tegencultuur), en steeds minder als conflict om het zelfontplooiingsstreven. Niettemin eindigde het conflict in een overwinning van het zelfontplooiingsregime.

Het (experimentele) zelfontplooiingsregime kende zelf echter een aantal moeilijk oplosbare dilemma's, die vooral met de dimensie van de orde te maken hadden. Deze leidden tot toenemende spanningen. De twee belangrijkste daarvan waren de grenzen van de nieuwe verhouding tussen het persoonlijke en het zakelijke, die in het zelfontplooiingsregime werden verkend, en het probleem hoe men in een informele organisatie meningsverschillen kon beslechten. Inmiddels was de belangstelling en de steun voor het zelfontplooiingsregime overweldigend. Talloze mensen uit kringen van welzijnswerk, gezondheidszorg, onderwijs, journalistiek en politiek wilden het zelfontplooiingsregime redden. Daar slaagden zij echter niet in. Toen de politiek zich er actief mee ging bemoeien, was het, achteraf gezien, al te laat. De conflicten waren al te hoog opgelopen: bestuurders, ouders, stafleden, groepsleid(st)ers – alles in Dennendal was al gesplitst in twee groepen die elkaar bijna op leven en dood bestreden. De (hoofdzakelijk interne) spanningen raakten op noodlottige wijze verweven met problemen met het bestuur van de Willem Arntsz Stichting, waaronder Dennendal viel, hetgeen leidde tot het tweede Dennendal-conflict in 1974, eindigend in de ontruiming van een van de paviljoens door de politie op 3 juli. Waaronder het zelfontplooiingsregime toch ten onder ging en wat dit zegt over de aard en (on)mogelijkheden ervan, komt aan de orde in hoofdstuk 5. Beide Dennendal-conflicten waren heel verschillend, maar een belangrijke overeenkomst was dat bij beide de dimensie van orde de meeste problemen gaf.

In hoofdstuk 6 onderzoek ik de lotgevallen van het zelfontplooiingsstreven in de zwakzinnigenzorg na 1971. Wat betreft de zorg werkte de Dennendal-affaire als een katalysator voor nieuwe ontwikkelingen: de zorg werd in de jaren zeventig vanuit de vier dimensies van het zelfontplooiingsstreven aan heftige kritiek onderworpen. Dit leidde nog niet direct tot vernieuwing van de zorg, maar wel tot discussies en experimenten. In de jaren negentig ontstonden wel nieuwe vormen van zorg. Daarin is het zelfontplooiingsstreven te herkennen, maar meer nog het streven naar zelfbeschikking. De vier dimensies van de zelfontplooiingszorg (uit hoofdstuk 4) ondergingen daarbij een transformatie: vermaatschappelijking werd individualisering, antideskundigheid werd neodeskundigheid, informaliteit werd formaliteit, en identificerend woordvoerder-

schap werd zelf spreken, gecombineerd met individualiserend woordvoerder-schap. Wat betreft de organisatie werd het zelfontplooiingsstreven aanvankelijk slechts op enkele plaatsen opgepakt. Pas in de loop van de jaren negentig waren er op grotere schaal veranderingen waarin de zelfontplooiingsorganisatie te herkennen is. In hoofdstuk 7 ten slotte volgen de conclusies. Daarin ga ik in op *het hoe en waarom van het succes van het zelfontplooiingsregime en probeer ik de omslag van zelfontplooiing naar zelfbeschikking op een aantal punten te evalueren.*

Bronnen

Ik heb voor dit onderzoek gebruik gemaakt van interviews, archieven, tijdschriften, specifieke tijdschriftartikelen en boeken. De interviews, veertig in totaal, vallen globaal in twee soorten te verdelen. Ten eerste interviews met mensen die direct bij de Dennendal-affaire betrokken waren. Deze interviews duurden meestal vier of vijf uur en zijn allemaal op de band opgenomen en getranscribeerd. Sommigen van deze mensen heb ik tweemaal geïnterviewd. Relatief veel van deze geïnterviewden hebben zich ingezet voor het zelfontplooiingsregime op Dennendal. Hun terugblikken waren vooral van belang om de bezieling van het zelfontplooiingsregime te achterhalen. Daarnaast heb ik ook direct betrokkenen gesproken die kritiek op het zelfontplooiingsregime hadden. Ook die interviews zijn integraal opgenomen en getranscribeerd. Twee sleutelfiguren die (op verschillende momenten) tegenover Muller stonden waren helaas niet te achterhalen en één wilde niet meewerken. (Die lacune is echter vrij goed opgevuld doordat Mullers tegenspelers, zowel in het eerste als in het tweede conflict, hun grieven destijds duidelijk op papier hebben gezet.) Ten tweede heb ik interviews gehouden met mensen die betrokken waren bij de ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg van de afgelopen decennia, hetzij als activist, hetzij in de functie van bijvoorbeeld groepsleider, 'deskundige' of directeur. De meeste van deze interviews duurden ongeveer twee uur en zijn grotendeels letterlijk genoteerd (via een eigen stenografie); de meeste zijn niet op band opgenomen. In de bronnenbijlage staan alle geïnterviewden vermeld.

De betrouwbaarheid van veel feitelijke informatie die wordt verkregen uit interviews over het verleden is uiteraard beperkt, zo wordt ook in de traditie van 'oral history' erkend.¹¹ Feitelijke uitspraken heb ik daarom zoveel mogelijk gecontroleerd met behulp van andere bronnen, zoals notulen, archiefstukken en interviews met mensen met een andere visie. De interviews hebben in dit onderzoek echter vooral een andere functie: zij hebben met name waarde als 'emotie-geschiedenis'¹². Via interviews heb ik geprobeerd om bezieling, ergernis, angst, hoop en agressie te reconstrueren. In dat licht kunnen ook uitspraken die strikt

genomen feitelijk onjuist zijn, informatief zijn. Bijvoorbeeld: diverse vernieuwers op Dennendal vertelden me in interviews dat de vertegenwoordigers van het verpleegkundig regime na het eerste conflict van het toneel verdwenen waren. Uit de archieven moest ik concluderen dat dit feitelijk onjuist was. Daarmee was deze uitspraak dus feitelijk onjuist, maar wel informatief als bijdrage aan emotiegeschiedenis: daaruit bleek dat de verpleegkundigen voor deze vernieuwers na het eerste conflict geen belangrijke partij meer waren. Soms zijn andere bronnen overigens ook voor emotiegeschiedenis informatiever. Voor het tweede Dennendal-conflict in 1973-1974 bijvoorbeeld, leverden de interviews weinig op, aangezien men inmiddels zelf een interpretatie had, een min of meer afgerond, veelvuldig overdacht en verteld verhaal over wat er was gebeurd, dat zich als het ware om de emoties heen had gesponnen. Een dergelijk verhaal, bijvoorbeeld dat er sprake zou zijn geweest van een machtsstrijd tussen directeur Carel Muller en staflid Hendrik van Nek, gaf mij weinig zicht op de drijfveren van de betrokkenen en de oorzaken en het verloop van het conflict. Op dit punt waren de stafnotulen veel informatiever.

Naast interviews heb ik gebruik gemaakt van diverse andere bronnen. Om te beginnen archieven. Het belangrijkste was het archief Nieuw Dennendal in het IISG in Amsterdam, dat een schat aan notulen, brieven, meer en minder officiële stukken, enzovoort bevat. Het archief is grotendeels gesloten tot 2018 maar gelukkig heeft het IISG mij toch toestemming verleend om het te bestuderen. Voorts het archief van Pet met de Zet, eveneens in het IISG, en het archief van de Vergadering van Directeuren werkzaam in Inrichtingen voor de Zwakzinnigenzorg (VDIZ), dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Het Trimbosinstituut te Utrecht heeft een knipselarchief over Dennendal waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt. Daarnaast hebben verschillende mensen mij hun privé-archief ter inzage gegeven of het aan mij afgestaan (zie Bronnen en literatuur). Op die manier heb ik ook het archief van het Landelijk Ouderberaad Moderne Zwakzinnigenzorg resp. Landelijke Organisatie voor Moderne Zwakzinnigenzorg (LOMZ) kunnen bestuderen.

Voorts heb ik voor de periode 1945-1998 een aantal tijdschriften systematisch doorgenomen op artikelen waarin (reflectie op) ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg ter sprake kwamen, te weten: Klink (KL), LOMZ-nieuwsbrief (LN), Maandblad Geestelijke Volksgezondheid (MGV), Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg resp. Nederlands Tijdschrift voor Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap (NTZ), Nieuw-Dennendal Vandaag (NDV), Ons Ziekenhuis (OZ), Ruit, Tijdschrift voor Orthopedagogiek (TVO), Tijdschrift voor Zwakzinnigheid en Zwakzinnigenzorg (TZZ), Zetfout (ZF), Het Ziekenhuiswezen (HZ). Voor de periode voor 1945 heb ik vooral gebruikgemaakt van gedenkboeken van instellingen, de verslagen van de Inspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, en de schaarse literatuur

over de verstandelijk-gehandicaptenzorg in Nederland (Jak, 1988; Klijn, 1995; Mans, 1998 en diverse artikelen). Voor de toenmalige receptie van de Dennendal-affaire heb ik gebruikgemaakt van diverse dag- en weekbladen.

Ten slotte berust mijn reconstructie op een groot aantal boeken, tijdschriftartikelen en rapporten en nota's van instellingen en overheden. Voor de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg waren gedenkboeken van inrichtingen en instellingen en autobiografische boeken van ouders van een kind met een verstandelijke handicap een belangrijke bron. Voor de geschiedenis van het zelfontplooiingsstreven in de naoorlogse cultuur put ik grotendeels uit secundaire bronnen: boeken en artikelen over die periode. Daarnaast heb ik een vrij groot aantal boeken, artikelen en nota's uit die periode als primaire bron geanalyseerd om te onderzoeken hoe zelfontplooiing werd geconceptualiseerd: wat behelste zelfontplooiing voor de auteur, voor welk probleem moest het een oplossing bieden, wie waren de aangewezen actoren, enzovoort. Voor de hedendaagse zorg waren zogenaamde 'zorgvisies' van instellingen een belangrijke bron. Ik heb van zesentwintig instellingen een of meer zorgvisies geanalyseerd. Daarbij heb ik vooral gekeken naar de wijze waarop zelfontplooiing, zorg en zelfbeschikking in de tekst figureerden. Voor een nauwkeurige weergave van de bronnen en de wijze waarop daarnaar in de tekst verwezen wordt, verwijs ik naar Bronnen en literatuur.¹³

Terminologie

Een aantal termen vereist nadere toelichting. Om te beginnen het reeds genoemde begrip gendersubtekst. Dit begrip gebruik ik in mijn verklaring waarom het traditioneel door vrouwen gedomineerde beroep van verpleegster op Dennendal voor mannen zo aantrekkelijk werd. Het begrip gendersubtekst (De Bruijn, 1991, 1995; Acker, 1992) heeft betrekking op de impliciete boodschap, de 'ondertiteling', van een schijnbaar seksneutrale praktijk of tekst. Een voorstel voor verandering van de maatschappij of van een zorgsector bevat vrijwel altijd impliciet een verhaal over veranderingen van de sekseverhoudingen binnen die maatschappij of sector.

Dat geldt ook voor het pleidooi voor zelfontplooiing op Dennendal. De gendersubtekst heeft daar drie aspecten. Het eerste aspect heeft betrekking op de tegenstelling tussen zelfontplooiing en zelfopoffering. Vanwege het doorsijpelingsmodel had het zelfontplooiingsideaal zowel betrekking op de zorg als op de organisatie. De groepsleiding werd aangespoord om zichzelf te ontplooien en de zelfontplooiing van de pupillen te bevorderen. Tot dan toe werd de groepsleiding (verpleging) vooral aangespoord tot zelfopoffering, niet tot zelfontplooiing. Zoals Meijer (1996) heeft laten zien, was zelfontplooiing aan het eind van de jaren zestig voor vrouwen een nog nauwelijks nastreefbaar ideaal,

vanwege het voor vrouwen dominante ideaal van zelfopoffering, van je leven in dienst stellen van dat van anderen. De gendersubtekst van het zelfontplooiingsideaal voor de groepsleiding was dat de nieuwe groepsleid(st)er een meer 'mannelijke' en minder 'vrouwelijke' houding diende aan te nemen.

De aansporing om de zelfontplooiing van pupillen te bevorderen, had ook een gendersubtekst, en daarmee komen we op het tweede aspect. Bevordering van zelfontplooiing van de pupillen kreeg, voortbouwend op de ontwikkelingen in het zelfontplooiingsstreven in de jaren vijftig en zestig, de invulling van het bevrijden van zwakzinnigen uit hun onderdrukking. (Hoe en waarom die invulling tot stand kwam, komt in hoofdstuk 2 ter sprake.) Tot dan toe was de verpleging iets nederigs en laagstaands, goed genoeg voor brave meisjes die weinig opleiding hebben maar goed kunnen poetsen. Nu werd het de beste manier om tegen maatschappelijke onderdrukking te vechten. De verpleegster, die in stille opoffering zorgde en poetste, werd getransformeerd tot dappere ridder, die een luidruchtige bevrijdingsstrijd voerde. De gendersubtekst hiervan is duidelijk: het werken met zwakzinnigen werd door het zelfontplooiingsideaal geherdefinieerd van typisch vrouwenwerk naar typisch mannenwerk.

Ten slotte het derde aspect van de gendersubtekst. De invulling van het werk van de groepsleiding als een bevrijdingsstrijd nam niet geheel weg dat het werk ook connotaties hield met zorgzaamheid, met 'zachte', niet-traditioneel mannelijke eigenschappen. De nadruk op strijd werd gecombineerd met een voorheen als vrouwelijk geldende nadruk op zorgzaamheid en contact. Deze dubbele herdefiniëring van het werk maakte het mannen mogelijk om een nieuw soort mannelijkheid te ontwikkelen: *traditioneel in zijn nadruk op het gevecht, maar nieuw in de invulling daarvan. Tegen het leger en andere symbolen van aanpassing aan de maatschappelijke orde en vóór het verzet tegen die orde, en nieuw in zijn nadruk op zorgzaamheid, gevoel en contact. Tegenover de (in hun ogen) autoritaire, barse, contactgestoorde en carrière-zieke (middenklasse) vaders en leraren, geknipt voor een functie in het leger, plaatsten de (vaak dienst weigerende of opzettelijk voor dienst afgekeurde) jongens een nieuwe, gefeminiseerde mannelijkheid. Deze paradoxale houding tegenover oorlog laat zich samenvatten als: 'Weiger dienst en kom oorlog voeren op Dennendal.'*

Deze drievoudige gendersubtekst van het zelfontplooiingsstreven verklaart in belangrijke mate de grote toestroom van mannelijke medewerkers, zoals ik verderop (op verschillende plaatsen) zal laten zien. Om daar waar het relevant is uitspraken te kunnen doen over de gendersubtekst, gebruik ik voor groepsleiding van beide seksen het woord groepsleid(st)ers. Wanneer het alleen of hoofdzakelijk mannen betreft, noem ik deze groepsleiders, en wanneer het alleen of hoofdzakelijk vrouwen betreft, spreek ik van groepsleidersters.

Ook het gebruik van de termen 'deskundigheid' en 'deskundigen' vereist

enige toelichting. De term deskundigheid reserveer ik voor abstracte, wetenschappelijke kennis, en met deskundigen doel ik op mensen met een wetenschappelijke opleiding wier deskundigheid schuilt in het bezit en de toepassing van abstracte, theoretische kennis. Ik wil hiermee geenszins zeggen dat deze mensen deskundiger zijn dan anderen, in de zin dat zij beter, hoger, belangrijker of anderszins superieur zijn. Ik bedoel er uitsluitend mee dat zij een bepaald (en dus beperkt) soort kennis hebben en geacht worden in te brengen.

De analyse van het materiaal vond plaats vanuit een zogenaamd constructivistisch perspectief, hetgeen implicaties heeft voor de terminologie. In het constructivisme gaat men ervan uit dat begrippen niet verwijzen naar een achterliggende tijdloze waarheid, maar dat zij zelf telkens nieuwe kennis en nieuwe waarheden articuleren en genereren ('construeren'). Begrippen doen dat niet onafhankelijk en op zichzelf, maar ondersteund door praktijken en in samenhang: ze verlenen elkaar betekenis (in een 'vocale' of 'vertoog' of 'interpretatief repertoire') en die betekenissen worden ondersteund door praktijken en instituties. De dominantie van medici in de zwakzinnigenzorg van begin jaren zestig bijvoorbeeld, wordt begrepen door de wijze waarop zwakzinnigheid wordt gedefinieerd, in relatie tot de praktijken waarin zwakzinnigenzorg in die periode gestalte kreeg. Van belang zijn dan de onderzoekslaboratoria waar medisch onderzoek werd verricht en medische ontdekkingen werden gedaan, de probleemdefinities die dat genereerde, de leiding van inrichtingen die in handen kwam van medici, het plaatstekort in de zorg, de wijze waarop de Inspectie de medicalisering institutioneel stimuleerde. Al die factoren droegen ertoe bij dat zwakzinnigheid een zaak van medici werd. Een medische definitie staat dus niet op zichzelf, maar is ingebed in een medisch vertoog (of voculaire, of interpretatief repertoire): een min of meer samenhangend geheel van begrippen die elkaar betekenis verlenen en ondersteund worden door praktijken. Een vertoog is echter nooit waterdicht: het bevat altijd inconsistenties, problemen, onbeargumenteerde vooronderstellingen en dergelijke. Door verandering van praktijken en/of herformulering of bekritisering van begrippen kan een vertoog aan het wankelen worden gebracht. Bijvoorbeeld: naarmate de medische onderzoeken in de laboratoria minder spectaculaire resultaten opleverden, en gedragswetenschappers erin slaagden om medische problemen in gedragswetenschappelijke termen te herformuleren, veranderde ook de definitie van zwakzinnigheid. Het medische aspect werd minder belangrijk, het gedragswetenschappelijke kreeg meer gewicht.

Het is vanuit dit perspectief niet mogelijk een extern oordeel te vellen over 'de waarheid' van begrippen en vertogen: het is bijvoorbeeld niet mogelijk om te beweren dat zwakzinnigheid in wezen een medisch probleem is en niet een sociaal probleem, of omgekeerd. Dit waarheidsrelativisme impliceert echter

geen waardenrelativisme: het is wél mogelijk om hierover een waarde-oordeel te vellen en bijvoorbeeld te beargumenteren waarom een medische definitie van zwakzinnigheid te verkiezen valt boven een sociale, of omgekeerd.

De verschillende vertogen over bijvoorbeeld zwakzinnigheid gingen gepaard met verschillende benamingen: achtereenvolgens waren het meest gangbaar de termen 'oligofrenen' en 'zwakzinnigen', 'geestelijk gehandicapten', 'verstandelijk gehandicapten' en 'mensen met een verstandelijke handicap'. (Soms werden subcategorieën gebruikt. Idiotie of diep-zwakzinnigheid werd wel gebruikt voor de meest ernstige handicap, imbecilias voor een lichtere en debilitas voor een nog lichtere vorm.) In dit boek reconstrueer ik deze verschillende definities. De benaming die ik hanteer, hangt zodoende af van de periode die aan de orde is, en de termen die in die periode en de daar onderzochte teksten gebruikt werden. Om vergelijkbare redenen komt de inmiddels als ouderwets geldende term 'inrichting' in dit boek veelvuldig voor. Tegenwoordig geeft men de voorkeur aan de term 'instelling', maar die term is in dit onderzoek zelden bruikbaar, omdat een 'instelling' van alles kan zijn, van een dagverblijf tot en met een inrichting. De term instelling differentieert onvoldoende, waardoor de tekst vaag zou worden.

Omdat het mij niet alleen om de ontwikkeling van ideeën te doen is, maar om het complexe samenspel van ideeën en praktijken, geef ik de voorkeur aan het begrip regime of streven boven model. Het begrip 'model' suggereert dat het slechts om een ideeënstelsel zou gaan, dat vervolgens al dan niet wordt toegepast, terwijl in mijn opvatting ideeën en toepassing met elkaar samenhangen. In instellingen bestaan niet alleen ideeën over hoe men met bewoners om zou kunnen gaan. Men gaat ook dagelijks met bewoners om, men deelt groepen in, men ontwerpt zalen, gebouwen, reglementen en dagindelingen, en over al die dingen praat en denkt men, en op grond van die gedachten en gesprekken handelt men, enzovoort: dit geheel van ideeën en praktijken noem ik een regime. Het centrale object van deze studie, het zelfontplooiingsregime, is dus niet alleen een ideeënstelsel maar eveneens een praktijk. Het gaat er daarom niet alleen om hoe er over zelfontplooiing werd gedacht, maar ook om hoe zelfontplooiing in hulpverlening, organisatie, wet- en regelgeving werd vormgegeven en hoe deze vormgeving op haar beurt weer gedachten en discussies op gang bracht.

Geleide en spontane zelfontplooiing: het zelfontplooiingsstreven tussen 1945 en 1970

2.1 Inleiding

Wat heeft provo gemeen met de beweging voor geestelijke volksgezondheid? En wat is het verband tussen Fromm en het Jongeren Advies Centrum? Of tussen Maslow en Nieuw Babylon van de kunstenaar Constant? Het verband is dat ze allemaal zelfontplooiing nastreven, en dat ze allemaal bronnen van het zelfontplooiingsregime zijn. Met behulp van mijn theoretisch kader is het mogelijk om in deze diversiteit systeem aan te brengen, en te laten zien hoezeer uiteenlopende stromingen en bewegingen hebben bijgedragen aan de wording van het zelfontplooiingsregime. In dit hoofdstuk orden ik de veelheid aan bronnen aan de hand van de in hoofdstuk 1 geïntroduceerde vier dimensies: 1) de verhouding tussen maatschappij en individu (wie past zich aan aan wie), 2) de rol van (wetenschappelijke of naar de wetenschap gemodelleerde) deskundigheid, 3) de waardering van orde en 4) de aard van het woordvoerderschap.

Bovendien reconstrueer ik zo hoe geleide zelfontplooiing gaandeweg steeds meer concurrentie kreeg van spontane zelfontplooiing. Eerst kwam de verhouding tussen individu en maatschappij onder vuur te liggen, vervolgens het paternalistisch woordvoerderschap en de voorkeur voor orde, en ten slotte de waardering van deskundigheid. De dimensie van deskundigheid komt daarbij het minst ter sprake; die staat centraal in hoofdstuk 3. Bij zowel geleide als spontane zelfontplooiing zal blijken dat het beeld van de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol speelt. De verschuiving van geleide naar spontane zelfontplooiing gaat gepaard met een verandering in het beeld van de Tweede Wereldoorlog.

Ik behandel zowel bewegingen als auteurs; bij de auteurs concentreer ik mij op de receptie van hun ideeën. Terwijl bijvoorbeeld *De gezonde samenleving* van Fromm in 1955 voor het eerst werd gepubliceerd, is het voor mijn betoog meer

van belang dat dit boek pas aan het eind van de jaren zestig in Nederland op grote schaal werd gelezen.

2.2 Geleide zelfontplooiing

Oorlog, zedeloosheid en geestelijke gezondheid

Nederland moest na mei 1945 'wederopgebouwd' worden. De negatieve gevolgen van de oorlog lagen in de ogen van de toenmalige elite, behalve natuurlijk in de letterlijke puinhopen van sommige dorpen en steden, vooral op het gebied van de 'zedeloosheid', de 'onmaatschappelijkheid' en de 'geestelijke (on)gezondheid' van de naoorlogse bevolking.¹ Gezinnen waren uit elkaar geslagen, (seksuele) losbandigheid vierde hoogtij, en Nederland leed onder 'jeugdbaldadigheid', zwarte handel, criminaliteit, 'arbeidsschuwheid' en andere vormen van onmaatschappelijkheid. De geestelijke gezondheid, die door de oorlog zo veel schade had opgelopen, moest weer op peil worden gebracht, via een moraliseringsoffensief. De holocaust maakte geen deel uit van deze bezorgdheid om de gevolgen van de oorlog. Integendeel: voor de problemen van joodse overlevenden was nauwelijks interesse, en er was zelfs sprake van herlevend antisemitisme² (Hondius, 1987).

Het individu moest dus aan de samenleving worden aangepast. Het gezin was het centrale aangrijpingspunt voor het herstel van de orde, want 'gezinsherstel brengt volksherstel', zoals de leuze van de beschavingscampagne van de organisatie Nederlands Volksherstel in 1946 wilde. Voor veel problemen, waarvoor men later maatschappijverandering nodig achtte, zocht men vlak na de oorlog de oplossing in verandering van het gezin en/of het individu. Extra problematisch was het onmaatschappelijke gezin, waarin werkloosheid, armoede, misdaad en ontarding heersten. Onmaatschappelijkheid was een individueel pedagogisch-zedelijk probleem: niet een gevolg van de maatschappelijke verhoudingen maar van aanleg, karakter en gedrag (Derksen en Verplonke, 1987; Van Lieshout, 1985). Heropvoeding was noodzakelijk; onmaatschappelijke gezinnen en gezinsleden van NSB'ers werden daartoe in heropvoedingskampen geplaatst. Dat gaf pedagogen en maatschappelijk werkers een bijzondere taak.

De pleitbezorgers van een dergelijke zedelijk-pedagogische aanpak van de ontspoorde persoonlijkheid zetten zich af tegen disciplineren via straf, wat zij als oppervlakkig beschouwden. Men moest de ziel raken en veranderen, niet alleen de buitenkant. Alleen wanneer het individu verantwoordelijkheidsgevoel en andere geestelijke waarden werden bijgebracht, zou deze uit zichzelf het goede leren doen, in plaats van uit angst voor autoriteiten. Met straf bestreed men op zijn best de symptomen (vgl. Mol en Van Lieshout, 1989, p. 94 en De Groot, 1995, p. 84). Daarom was bijvoorbeeld voor de zedeloosheid van prosti-

tues niet straf, maar heropvoeding in een inrichting een gepaste oplossing. Orde gold hierbij als nastrevenswaardig. De samenleving moest opnieuw een ordelijk, organisch geheel worden (Van Lieshout, 1985). Geestelijke gezondheid en orde werden verondersteld nauw met elkaar samen te hangen (De Groot, 1995, p. 87).

Disciplineren was te oppervlakkig en te zeer negatief gericht op het bestrijden van verkeerd gedrag. Positieve doelen waren in dit moraliseringsoffensief veel belangrijker. Dat was bijvoorbeeld duidelijk het geval bij de beweging voor geestelijke volksgezondheid. Deze beweging, afkomstig uit de VS, had al enige invloed in de jaren dertig. Na de oorlog kreeg ze pas goed de wind in de zeilen. Zij werd nu beter institutioneel ingebed met bijvoorbeeld de oprichting van het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*. Ook werden, van kerkelijke zijde, op diverse plaatsen Bureaus voor Levens- en Gezinsmoeilijkheden of voor Huwelijksaangelegenheden opgericht (De Groot, 1995, p. 85). De beweging voor geestelijke volksgezondheid was niet zozeer gericht op het bestrijden van ziekte maar vooral op de bevordering van geestelijke gezondheid. Centraal stond de vraag hoe de geestelijke gezondheid bevorderd kon worden. Via zelfontplooiing, was vaak het antwoord. Een van de voormannen van de beweging, A. Querido, omschreef in het begin van de jaren vijftig de geestelijke gezondheidszorg als 'het streven om de hoogst mogelijke ontwikkeling en de breedst mogelijke ontplooiing van het individu op geestelijk gebied te verkrijgen' (geciteerd in Westhoff, 1996, p. 116). (Dat zelfontplooiing centraal stond, blijkt ook uit vele andere omschrijvingen; zie Schnabel, 1995, hoofdstuk 2.)

De hulpverlener wist wat het zelf van het individu was, en hoe dat ontplooid diende te worden. Paternalistisch woordvoerderschap was noodzakelijk en vanzelfsprekend, evenals het moreel overwicht van deskundigen. De therapeut moest 'door de woorden heen horen wat erachter schuilgaat, de symptomen lezen die de spraak van de patiënt bevat. De therapeut dient intussen niet zelf spontaan te praten, maar moet overwegen wat er gezegd kan worden en waarover moet worden gezwegen' (Mol en Van Lieshout, 1989, p. 208).³

De Utrechtse School

Net als de beweging voor geestelijke gezondheid had ook de Utrechtse School kritiek op disciplineren van gedrag, gekoppeld aan interesse in de diepergelegen persoonlijkheid. De Utrechtse School bestond uit een groep psychologen, psychiaters, pedagogen, juristen en criminologen van de Universiteit van Utrecht (Dehue, 1990; Weijers, 1991). De fenomenologische psychologie die in deze kring werd aangehangen en ontwikkeld, zette zich af tegen het positivisme, omdat dit het innerlijk leven van mensen buiten beschouwing liet. In het positivisme werd het zielenleven als een voor de wetenschap ontoegankelijke

black box gezien. Men wilde de psychologie, naar analogie van de natuurwetenschappen, beperken tot het waarnemen en corrigeren van gedrag. Kennis over dit gedrag deed men vooral op door bestudering van ratten, muizen en konijnen in experimentele laboratoriumsituaties. De fenomenologische psychologie daarentegen vond dat zo het wezenlijkste van het menselijk gedrag werd overgeslagen, namelijk de morele dimensie. Fenomenologische psychologen waren juist geïnteresseerd in morele kwesties, zoals de persoonlijke verantwoordelijkheid en het geweten.

Met hun belangstelling voor morele kwesties begaven de fenomenologen zich op het terrein dat traditioneel de kerk toebehoorde. Maar terwijl positivisten de morele dimensie buiten beschouwing lieten, had de kerk volgens de fenomenologen een verkeerde houding ten aanzien van morele vragen. De kerk zou het individu zijn verantwoordelijkheid uit handen nemen en diens ontplooiingsmogelijkheden beperken. De Utrechtse School bood, zo betoogt Weijers (1991), een 'geestelijk maar seculier onderdak' aan de moderne christelijke intellectueel, die niet zozeer kennis zocht als wel een levenshouding, en werd aangesproken door zaken als maatschappelijke verbondenheid, persoonlijke verantwoordelijkheid en zingeving. Zij bood een alternatief voor zowel de 'traditionele leerstelling en autoriteit van de kerk' als voor ziellose kille waardevrijheid (p. 18). De leden van de Utrechtse School waren 'de nieuwe priesters van de ontmoetingsgedachte' (p. 19).

Een tweede bezwaar tegen de positivisten was dat zij de mens te veel zagen als een ding: iets met vaststaande eigenschappen. De mens diende daarentegen benaderd te worden als een geheel van mogelijkheden, van mogelijke keuzes (en daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheden). 'De mens is geen ding,' stelde Van den Berg in oppositie tot de positivisten, 'hij is een dialoog' (geciteerd in Weijers, 1991, p. 16). Men leert de wereld en de ander volgens de fenomenologen niet kennen door te observeren en te tellen, maar via een houding van liefde en deemoed. Centraal in de psychologie, en eigenlijk in het leven in het algemeen, moest staan: de dialoog, de ontmoeting, en de wijze waarop deze een positieve bijdrage kon leveren aan de zelfontplooiing van de ander. Om een ander te helpen zichzelf te worden, is het volgens de geleerden van de Utrechtse School noodzakelijk dat men diegene op een liefdevolle, deemoedige en beheerste wijze tegemoet treedt. Op welke wijze hierbij sprake is van geleide zelfontplooiing zal ik kort laten zien aan de hand van twee centrale auteurs: de psychiater Rümke en de pedagoog Langeveld.

'De psychotherapie wil de ontplooiing van de mens tot zijn volle rijpheid helpen bevorderen,' stelde Rümke in 1944 (Van Belzen en Uleyn, 1986, p. 66). 'De persoonlijkheid wordt niet een ander dan hij in aanleg is. Integendeel, door de behandeling wordt de ontplooiing van zijn persoonlijkheid aangezet en de per-

soonlijkheid wordt, wat hij naar aanleg is' (p. 59, nadruk van Rümke). De psychiater of andere zielszorger begeleidt dat proces. 'Waar het om gaat,' schreef Rümke enkele jaren later, 'is dat de gelegenheid wordt geschapen aan mensen, die van de hogere normen gedgeprimeerd zijn, door een appèl, door het geven en voorhouden van normstellingen waaraan ze willen gehoorzamen, verbetering te brengen. Het gaat erom het "moreel" van het gehele volk te verhogen' (p. 89).

Deze citaten vormen samen een treffend voorbeeld van geleide zelfontplooiing. Impliciet aanwezig zijn de vanzelfsprekende positieve waardering van deskundigheid en orde. Meer uitgewerkt is de gedachte dat het individu het aangrijpingspunt is, als ook het paternalistisch woordvoederschap. Wat betreft het eerste: de zelfontplooiing is erop gericht het individu zich te laten ontplooiën maar die ontplooiing is wel gericht op aanpassing aan de samenleving. De hulpverlener kan die ontplooiing begeleiden en kanaliseren, aangezien hij een vanzelfsprekend moreel overwicht heeft, terwijl degenen die hij helpt 'van hogere normen gedgeprimeerd zijn'. De hulpverlener biedt hun echter de hun ontbrekende normen, 'waaraan zij willen gehoorzamen'. (Zij gehoorzamen niet uit angst voor straf, maar uit innerlijke bewogenheid, omdat zij dat zelf willen.) De hulpverlener doet een appèl, houdt normen voor. Deze normen staan impliciet en vanzelfsprekend niet dwars op de maatschappelijke orde, maar ondersteunen deze.

Wat betreft het paternalistisch woordvoederschap: de hulpverlener legt deze normen niet zomaar op, los van de belangen van de persoon zelf. Integendeel: de normen beogen de zelfontplooiing van de cliënt te bevorderen, ze zijn in zijn eigen belang, voor zijn eigen bestwil. De hulpverlener kan deze normen alleen overbrengen op basis van gedegen kennis van en inleving in de persoonlijkheid. Kennis en inleving zijn een voorwaarde om de ander te kunnen helpen te worden wat deze in aanleg is. De hulpverlener kan de ander wel verbeteren, maar niet veranderen.

Zelfontplooiing is ook het doel van de opvoeding die Langeveld voorstaat. Ook bij hem komen de individuele aanpassing en het paternalistisch woordvoederschap duidelijk tot uiting. De zelfontplooiing van de 'opvoeding' staat centraal, maar het zelfontplooiingsproces moet door de opvoeder in goede banen worden geleid. De liefdevolle gezagsrelatie is de motor van dit proces. Begeleiding is nodig omdat niet alle mogelijkheden die in aanleg bij iemand aanwezig zijn, tot ontplooiing moeten worden gebracht. 'Wie erkent dat de mens ook ongewenste gegevens bevatten kan, grijpt als opvoeder reeds heel anders in dan wie "alles tot volle ontplooiing" wil laten komen. Erkent men bovendien dat ook bij gunstige aanleg de keuze uit de gegevens der omgeving niet ten volle aan het kind overgelaten kan worden, dan wordt men nog voorzichtiger' (1979, p. 94). Opvoeden betekent leiding geven aan het zelfontplooiingsproces, door een

voorbeeld te stellen, uit te leggen en voor te leven. Goed opvoeden is alleen mogelijk als de opvoeder zelf een doel heeft met zijn leven. Zelfontplooiing vindt plaats in een relatie van gezag en vertrouwen. Vertrouwen is nodig om gezag te aanvaarden. 'Het gezag wijst zekere gedragsvormen aan, voorkomt andere' (p. 68).

Humanisering van de arbeid

Op het gebied van de organisatieleer werden in het kader van de 'humanisering van de arbeid' ideeën ontwikkeld over geleide zelfontplooiing, waarbij zelfontplooiing, net als bij de Utrechtse School, uiteindelijk in het teken stond van aanpassing van het individu aan het grotere geheel (nu de organisatie in plaats van de maatschappij). *Humanisering van de arbeid* wordt wel opgevat als 'het beter in overeenstemming brengen van de vormgeving, organisatie en waardering van arbeid met de behoeften, mogelijkheden en waarden van de mens' (Van Strien, 1983, p. 15). De uit de Verenigde Staten afkomstige humaniseringsbeweging bouwde voort op de 'human-relationsbenadering' uit de jaren dertig, maar kreeg in Nederland pas daadwerkelijk betekenis na de Tweede Wereldoorlog (Van Elteren, 1987). Elton Mayo wordt beschouwd als de grondlegger van deze benadering. Vanaf 1927 gaf hij leiding aan een groot aantal onderzoeken, de zogenaamde Hawthorne-experimenten. Mayo cum suis waren niet geïnteresseerd in zelfontplooiing, maar in verhoging van de arbeidsproductiviteit. Ze onderzochten de invloed van maatregelen als stukloon, kortere werkdagen, snellere aflossingen, verstrekking van consumpties en dergelijke op de prestaties van een groep vrouwen die elektronische onderdelen moest assembleren. Dergelijke maatregelen bleken tot hogere prestaties te leiden.

Toen de maatregelen echter werden teruggedraaid (maar de onderzoekers bleven observeren), bleven de prestaties stijgen. De aanwezigheid en aandacht van de onderzoekers bleken ertoe te leiden dat de werknemers meer persoonlijke aandacht en vrijheid kregen en onderling een sterke groepsband ontwikkelden en een klimaat van samenwerking. Dit resultaat is bekend geworden als het zogenaamde Hawthorne-effect en legde de basis voor de human-relationsbenadering. Niet de efficiëntie van het productieproces, maar het goed functioneren van de mensen die het uitvoeren staat daarin voorop. Aandacht voor het welzijn van de werknemers leidt tot hogere arbeidsprestaties dan disciplineren, controle en straf. Het uiteindelijke doel blijft echter vooral een hogere productie. Dat betreft dus niet het individu maar de organisatie.

Hierop bouwde het Human Resource Management (HRM) vanaf het begin van de jaren zestig voort, aangevoerd door mensen als Rensis Likert, Chris Ar-

gyris, Douglas McGregor en Frederick Herzberg.⁴ In Nederland kwam het HRM vanaf het eind van de jaren zestig in de belangstelling te staan. De basisgedachte van het HRM luidt dat van alle hulpbronnen waarmee een bedrijf werkt, de mensen de belangrijkste en meest genegeerde zijn. Aandacht voor het 'menselijk kapitaal' dat wil zeggen het welzijn en de motivatie van werknemers is van cruciaal belang voor het welslagen van een organisatie. Ook hier staat de aandacht voor de zelfontplooiing van werknemers dus in het teken van een efficiëntere bedrijfsvoering. Voor het welslagen van de organisatie moet deze niet taakgericht maar mensgericht georganiseerd worden. De leidinggevende zorgt ervoor dat de medewerkers zich in hun werk ondersteund voelen en zichzelf als waardevol en belangrijk ervaren. Vanuit het HRM bestaat er geen bezwaar tegen hiërarchische verhoudingen, maar wel tegen autoritaire verhoudingen. Binnen autoritaire verhoudingen krijgt zelfontplooiing geen kans; hiërarchische verhoudingen zijn echter voor geleide zelfontplooiing noodzakelijk, omdat begeleiding noodzakelijk is.

2.3 Tussen geleide en spontane zelfontplooiing

Zoals gezegd is het onderscheid tussen geleide en spontane zelfontplooiing ideaal-typisch; in de praktijk doen zich mengvormen voor. Bij de hiervoor besproken stromingen en auteurs is sprake van geleide zelfontplooiing. Hieronder komen auteurs aan bod die een mengsel van geleide en spontane zelfontplooiing voorstaan en die dus beschouwd kunnen worden als overgangsfiguren.

Maslow

De Amerikaanse psycholoog Abraham Maslow kreeg in Nederland bekendheid aan het eind van de jaren zestig, hoewel veel van zijn werk al in de jaren vijftig is geschreven. Zelfontplooiing is bij hem, net als bij de Utrechtse School en de beweging voor geestelijke gezondheid, iets wat plaatsvindt in een gestructureerde persoonlijke relatie. Een andere overeenkomst is dat hij ook geïnteresseerd is in geestelijke gezondheid en kritiek heeft op het positivisme. Wat deze punten betreft is er bij hem sprake van geleide zelfontplooiing. Maar in zijn kritiek op het positivisme wijkt hij af van de Utrechtse School, en neigt hij meer naar spontane zelfontplooiing. Niet zozeer het positivistische gebrek aan aandacht voor morele zaken achtte hij een probleem, maar het feit dat de positivisten door hun toepassing van kennis van diergedrag op mensen geen aandacht hebben voor artistieke en intellectuele uitingen – al accepteerde hij zelf uitdrukkelijk ook de dierlijke aspecten van de mens. Maslows opvatting van zelfontplooiing is minder moreel; hij hield zich niet bezig met zaken als zedelijkheid, verantwoorde-

lijkheid en geweten, zoals de geestelijke gezondheidsbeweging en de Utrechtse School wel deden. Maslows denken was veel minder beladen met christelijke moraal, zijn mensbeeld was optimistischer, hij was minder beducht voor onverantwoordelijk, gewetenloos gedrag. Ook geestelijke gezondheid, die in zijn visie nauw samenhangt met zelfontplooiing, heeft bij hem geen morele lading. Geestelijke gezondheid heeft geen betrekking op je gedragen zoals de maatschappij van je verlangt en zoals voor het functioneren van de samenleving nodig is, maar louter op individueel welzijn. Het is mogelijk dat iemand die geestelijk gezond is, de maatschappij meer tot nut is, maar het omgekeerde is net zo goed mogelijk – daarover laat Maslow zich niet uit, ook niet impliciet. Mensen die zichzelf ontplooiën zijn niet méér verantwoordelijk of gewetensvol, maar opener, spontaner, creatiever, expressiever, en zelfstandiger, ze hebben een meer accepterende houding en staan dicht bij hun kern (1968, p. 97). Zelfontplooiing is ook geen taak, maar een algemeen menselijke behoefte, die spontaan opkomt wanneer andere, meer basale behoeften bevredigd zijn. Er is dus minder duidelijk sprake van aanpassing van het individu aan de maatschappij; in elk geval is dat geen 'morele opdracht'.

Dit heeft ook repercussies voor de kwestie van het woordvoerderschap. De behoefte aan zelfontplooiing wordt volgens Maslow niet vanzelf bevredigd. De meeste mensen hebben daartoe begeleiding nodig. Maar deze begeleiding is minder paternalistisch. Het referentiekader is immers niet de maatschappij maar de geestelijke gezondheid van de persoon zelf. De begeleider probeert de begeleide te verbeteren, maar wel in diens eigen stijl (pp. 51-52). Zoals een tuintier de groei van een rozenstruik kan bevorderen of verhinderen, maar er geen eikenboom van kan maken, zo moet ook de begeleider van zelfontplooiing de persoonlijkheid van de begeleide als gegeven accepteren (p. 211). Iemand's zelfontplooiing begeleiden betekent: vanuit een liefhebbende houding diens specifieke mogelijkheden, talenten en roeping aanboren, stimuleren en tot bloei laten komen (p. 53).

De Frankfurter Schule

Zelfontplooiing staat ook centraal in het werk van een groep Duitse intellectuelen van het Institut für Sozialforschung in Frankfurt, de zogenaamde Frankfurter Schule, van wie Theodor Adorno, Max Horkheimer, Erich Fromm, Herbert Marcuse en Walter Benjamin de bekendsten zijn. Zij vluchtten in de jaren dertig naar New York en zetten aan Columbia University hun instituut voort (onder de naam Institute of Social Research). Sommigen van hen keerden in de jaren vijftig weer terug. Hun meest invloedrijke werk werd in de jaren vijftig en begin jaren zestig geschreven en vertaald, maar pas aan het eind van de jaren zestig in Nederland populair en veelvuldig herdrukt.

Nieuw ten opzichte van de voorgaande stromingen en auteurs is dat zij de verhouding tussen maatschappij en individu radicaal omdraaien. Niet het individu moet aan de maatschappij aangepast worden, maar omgekeerd: de maatschappij moet aansluiten op wat mensen in wezen zijn, en op wat hun wezenlijke behoeften zijn. De huidige maatschappij doet dat helemaal niet, en daarom moet zij radicaal veranderen. De achterliggende vraag in veel van hun werk was waarom arbeiders niet in opstand kwamen tegen het kapitalistische systeem, zoals Marx had voorspeld. Hun antwoord luidde dat het kapitalisme dusdanig diep ingreep in de psyche van de arbeiders dat zij hun eigenlijke behoeften niet meer kenden. Daarom moest de maatschappij dusdanig veranderen, dat zij niet vervreemding van de eigenlijke behoeften, maar juist ontplooiing daarvan te weegbracht. Geestelijke gezondheid was daarmee een maatschappelijk probleem geworden, in plaats van een individueel probleem, en het aangrijpingspunt voor zelfontplooiing was nu de maatschappij in plaats van het individu. Omdat in Nederland vooral Fromm en Marcuse van invloed zijn geweest, ga ik op hen nader in.⁵

Marcuse verwierf in Nederland vooral bekendheid met *De eendimensionale mens* (1975), oorspronkelijk geschreven in 1964. In dit boek probeert Marcuse nader te bepalen op welke wijze de samenleving erin slaagt om mensen zo van zichzelf te vervreemden dat zij zich vrij en gelukkig voelen in een maatschappij die hen zo onvrij maakt. De samenleving maakt mensen eendimensionaal, dat wil zeggen dat zij leven in één dimensie, namelijk de bestaande orde. De maatschappij werkt dusdanig op hun psyche in dat zij geheel onkritisch worden. Zij kunnen alleen binnen de bestaande orde denken en zich geen andere maatschappij en manier van leven voorstellen. De maatschappij moet dus radicaal veranderen, pas dan zal het mogelijk zijn dat mensen in contact treden met hun werkelijke behoeften en verlangens en deze ontplooiën.

Deze omdraaiing van de verhouding tussen maatschappij en individu is een kenmerk van spontane zelfontplooiing, zoals verderop in dit hoofdstuk nog herhaaldelijk zal blijken. Op het punt van woordvoerderschap heeft *De eendimensionale mens* echter niets van spontane zelfontplooiing en alles van geleide. Die radicale maatschappijverandering is in het belang van de menselijke zelfontplooiing, maar wat de mensen zelf vinden, is bij Marcuse niet van belang, behalve als symptoom van hun vervreemding. Zij zijn zo 'ingekapseld' dat je je als pleitbezorger van zelfontplooiing in het geheel geen rekenschap hoeft te geven van hun visie. Dat zij zich vrij en gelukkig voelen, is slechts een teken van hun vervreemding. 'Het onderscheid tussen echt en onecht bewustzijn [...] moet nieuw leven ingeblazen worden. De mensen moeten het tenslotte zelf leren zien en zo zelf hun weg leren kiezen van onecht naar echt bewustzijn, van hun onmiddellijk naar hun werkelijk belang' (p. 14). Er is dus bij Marcuse sprake van

onversneden paternalistisch woordvoerderschap. De enige groep van wie effectief verzet te verwachten valt, is 'het substraat van de uitgestotenen en buitenstaanders', zoals werklozen en arbeidsongeschikten. 'Hun leven vormt de meest directe en de meest werkelijke noodzaak om aan ondraaglijke omstandigheden en instituties een eind te maken. [...] Hun oppositie treft het systeem van buitenaf en wordt daarom niet omgebogen door het systeem' (p. 273). Maar ook zij zijn totaal vervreemd: hun oppositie is weliswaar revolutionair, maar hun bewustzijn niet.

Bij Fromm vinden we een vergelijkbare mix van paternalistisch woordvoerderschap en maatschappijkritiek. In *De gezonde samenleving* uit 1955 stelt Fromm zich net als veel andere intellectuelen in die tijd de vraag wat geestelijke gezondheid is en hoe het bevorderd kan worden. Fromm herdefinieerde geestelijke gezondheid echter van een individueel-psychisch in een maatschappelijk vraagstuk. Geestelijke gezondheid van het individu is volgens Fromm alleen mogelijk in een geestelijk gezonde samenleving. Van die samenleving was de westerse maatschappij in de jaren vijftig in zijn ogen echter mijlenver verwijderd. De westerse samenleving was geestelijk ongezond en zij produceerde geestelijk ongezonde mensen, liever gezegd: vervreemde mensen. De vervreemde mens heeft geen contact met het eigen gevoel, de eigen wil, gedachten en strevingen, en evenmin met zijn omgeving. De oorzaak daarvan is dat het kapitalisme van mensen een instrumentele houding vereist. Gezien en gebruikt als middel (vooral om geld te verdienen), gaat hij zichzelf en anderen ook als middel zien en niet als doel. Het kapitalisme is er de schuld van dat mensen zich tot elkaar verhouden als 'twee levende machines die elkaar wederkerig gebruiken' (1955, p. 108). Men ervaart zichzelf 'als een zaak, die men met succes op de markt moet brengen' (p. 110). 'Weet hij zichzelf niet voordelig te beleggen, dan is hijzelf voor zijn eigen gevoel een mislukking' (p. 111). Alle handelingen worden beoordeeld op hun opbrengst als ruil of belegging. Zelfs feestjes en andere vormen van gezelschapsleven staan grotendeels in dit teken. Maar ook 'de man die elke morgen een wandeling maakt, gaat deze beschouwen als een goede belegging voor zijn gezondheid in plaats van als een aangename activiteit, die geen nadere rechtvaardiging nodig heeft' (p. 116). In het kapitalisme wordt de ruil het dominante doel en worden alle andere zaken gereduceerd tot middel tot dat doel. Voor mensen moet het doel echter niet ruil zijn, maar zelfontplooiing. Door die dominantie van de ruil wordt zelfontplooiing echter geblokkeerd. In wezen is de menselijke natuur goed. Fromm veroordeelt in *De gezonde samenleving* weliswaar vrijwel alle gedrag van vrijwel alle mensen – ze houden zich onledig met dom vermaak, ze zijn gewelddadig, agressief, egoïstisch, slaafs, fantasieloos enzovoort – maar hij rekent het hun niet aan. Het streven naar geestelijke gezondheid, geluk, harmonie, liefde en creativiteit is aangeboren. Als mensen de

kans krijgen, dan manifesteren deze neigingen zich krachtig. 'Er zijn machtige omstandigheden en structuren nodig, om dit aangeboren streven naar gezondheid te kunnen perverteren en blokkeren' (p. 208). Helaas zijn deze machtige structuren en omstandigheden aanwezig. Die moeten dus veranderen: 'de economie moet tot dienaar worden van de ontwikkeling en zelfverwerkelijking van de mens' (p. 273).

Fromm deelt in deze tekst dus met latere verwoorders van spontane zelfontplooiing de gedachte dat zelfontplooiing alleen mogelijk is via radicale maatschappijverandering, aangezien de maatschappelijke structuren zelfontplooiing belemmeren. Paternalistisch woordvoerderschap is echter voor hem geen probleem. *De gezonde samenleving* is doordrenkt van paternalisme: de vervreemde mens heeft immers een vervreemd bewustzijn, en kan dus niet over zijn eigen gezondheid oordelen. Gezond is een samenleving die 'overeenstemt met de behoeften van de mens – niet noodzakelijk wat hij als zijn behoeften beschouwt, omdat zelfs de meest pathologische levensdoelen subjectief kunnen worden beleefd als datgene wat men ook het liefste wenst, maar met wat zijn werkelijke, objectieve behoeften zijn' (pp. 24-25). Fromm kan wel over hun werkelijke behoeften oordelen: hij stelt zich daarom tot taak 'vast te stellen wat het wezen van de mens is en welke de behoeften zijn, die uit dit wezen voortvloeien' (p. 25).

Vooruitgangsoptimisme en -pessimisme

In de jaren zestig waren er tal van nieuwe ontwikkelingen die het zelfontplooiingsstreven ondersteunden. Enerzijds droegen allerlei ontwikkelingen bij aan een sfeer van optimisme, toenemende gedragsmogelijkheden en persoonlijke vrijheid, waarin het zelfontplooiingsstreven goed gedijen kon. Anderzijds groeide ook het pessimisme en wantrouwen ten aanzien van de modernisering, die oorlogsdreiging, milieuvervuiling en consumentisme voortbracht, zoals hierboven bij Fromm en Marcuse ter sprake kwam. In dat licht werd het "zelf" juist bedreigd en moest het beschermd en bevrijd worden. Ook was er sprake van een toenemend wantrouwen in de gezagsdragers en de gezagsverhoudingen, waarmee degenen die door het gezag bestuurd werden – de mensen zelf – impliciet een belangrijker factor werden.

Wat betreft het optimisme speelde de groei van de economie een belangrijke rol. De economische groei die aan het begin van de jaren vijftig had ingezet, werd in de jaren zestig goed merkbaar. Vanaf 1959 stegen de lonen aanzienlijk, en in 1963 was sprake van een ware loonexplosie, met stijgingen van 17 procent in 1963 en 10 procent in daaropvolgende jaren. Tegelijkertijd nam ook de vrije tijd van werkenden aanzienlijk toe. De werkweek, nog minimaal 48 uur in 1945 en 45 uur in 1959, daalde voor de meeste werknemers naar 40 uur in de jaren zestig. (De precieze ingangsdatum verschilde per CAO.) Ook over vakanties

werden begin jaren zestig voor het eerst in korte tijd in veel CAO's afspraken gemaakt, en in 1963 werd een wettelijke vakantieregeling getroffen. Consumptiegoederen als de auto, de koelkast en de televisie deden op grote schaal hun intrede in Nederlandse huishoudens. Door de auto nam de mobiliteit enorm toe en werd Nederland voor veel mensen ineens een stuk kleiner. Ook de televisie zorgde voor een blikverruiming en een doorbreking van het geïsoleerde verzuilde leven dat veel mensen tot dan toe geleid hadden. Meer mogelijkheden en vrijheid bracht ook de (anti-conceptie) pil, die vanaf 1963 ingeburgerd raakte. Ongeveer tegelijkertijd verflauwde de Koude Oorlog en nam de dreiging van een wereldwijde atoomoorlog af (Kennedy, 1995, p. 46). In 1965 werd de Algemene Bijstandswet ingevoerd en in 1968 de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). Onderwijs was voor veel meer mensen toegankelijk en er werd veel meer gebruik gemaakt van onderwijsvoorzieningen. Aan het eind van de jaren zestig werd het beleid ten aanzien van abortus, pornografie en soft-drugs liberaler. Ook echtscheiding werd gemakkelijker en legitiemer, vooral door invoering van de Bijstandswet die gescheiden (huis)vrouwen inkomen garandeerde, en door herziening van de huwelijkswetgeving, waardoor echtscheiding op gemeenschappelijk verzoek mogelijk werd. Het percentage echtscheidingen steeg sindsdien dramatisch.⁶ Het werd ook legitiemer om persoonlijke problemen te hebben en daarvoor hulp te zoeken. De aanvragen voor hulp bij het IMP (later opgegaan in de RIAGG) stegen vanaf het midden van de jaren zestig spectaculair (Van Lieshout en De Ridder, 1991). Al deze ontwikkelingen droegen bij aan een sfeer van optimisme en van persoonlijke vrijheid. Met meer geld, meer vrije tijd en meer vrijheid werd een persoonlijke levenssfeer mogelijk, niet ten behoeve van de maatschappij (de baas, de kerk) maar ten behoeve van jezelf.

Tegelijkertijd vonden er tegenovergestelde, deels complementaire ontwikkelingen plaats. Ten eerste bestond er behalve optimisme over de modernisering en de toenemende mogelijkheden, ook scepsis over de modernisering: vooral over de zegeningen van technologische ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende pogingen om de wereld te beheersen, zoals op het gebied van wapening en milieu.⁷ De oorlog in Vietnam, gevoerd met nog weer modernere en afgrijselijker wapens dan in de Tweede Wereldoorlog gebruikt waren, toonde ook een ander, somber stemmend beeld van modernisering en technologische vooruitgang. In dit licht verscheen het individu als onbezoedeld houvast in een bezoedelde wereld. Ook dan was echter zelfontplooiing een logisch alternatief: zelfontplooiing werd een wapen in de strijd tegen de expansie van de bekritiseerde maatschappij.

2.4 Spontane zelfontplooiing

Oorlog, gezag en holocaust

Met de toegenomen welvaart en vrijheid kwam er ook meer kritiek op de instituties die de persoonlijke vrijheid aan banden legden. Bijvoorbeeld op het kerkelijk gezag en op autoriteiten zoals bestuurders en politici. Bij de toenemende kritiek op autoriteiten speelde nog een andere ontwikkeling een rol, namelijk de wijze waarop de Tweede Wereldoorlog herinnerd en verwerkt werd. Kort na 1945 werden de gevolgen van de oorlog vooral gethematiseerd als een probleem van geestelijke ongezondheid, onmaatschappelijkheid en onzedelijkheid van de (impliciet niet-Joodse) Nederlanders, zoals hierboven ter sprake is gekomen. In de jaren zestig kreeg de oorlog een andere culturele betekenis, onder invloed van twee ontwikkelingen.

Ten eerste werd in nieuwe publicaties over de oorlog afgerekend met het beeld dat veel Nederlanders zich dapper verzet hadden tegen de Duitse bezetters. De meeste Nederlanders bleken weinig of niets aan het verzet bijgedragen te hebben. Volgens de meeste historici verloor het heersende gezag door deze mystificatie zijn legitimiteit: de gezagsdragers waren mensen die tijdens de oorlog laf of opportunistisch waren geweest. De jongeren gingen zich nu gedragen als erfgenamen van het verzet, en beschouwden het heersende gezag als erfgenamen van de nazi's en de ss.⁸ 'Het verzet dat tijdens de oorlog niet in voldoende mate was gepleegd, zou provo nu in Amsterdam tot ontwikkeling brengen' (Kossmann, 1986, p. 313). Tot dan toe was het verzet door de ouderen geanekeerd, met het daarbij behorende 'je hebt de oorlog niet meegemaakt'. Via de oorlogssymboliek kon de jeugd zich de oorlog nu alsnog toe-eigenen (Boscher, 1992, pp. 32-33; Righart, 1995, p. 220). Deze toe-eigening van de oorlog speelde ook bij provo (en, in het kielzog daarvan, op Dennendal) een belangrijke rol, zoals in paragraaf 2.4 en in hoofdstuk 4 en 5 zal blijken.

Een tweede ontwikkeling was dat de jodenvervolging nu wel een prominente plaats kreeg in de herinnering aan de oorlog. Zoals De Haan (1997) betoogt, stond in de jaren zestig het slachtoffer van de holocaust nog niet centraal; dat zou nog tot de jaren zeventig duren. Toch was er mijns inziens in het decennium daarvoor al sprake van een betekenisvolle omslag: de dader kwam wel volop in de schijnwerpers.⁹ Een belangrijke rol speelde daarbij de stroom autobiografische boeken over de oorlog en vooral de jodenvervolging die in de jaren zestig op gang kwamen.¹⁰ Belangrijker nog was het proces tegen oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann. Het bijna 14 maanden durende proces tegen Eichmann vond vanaf april 1961 in Jeruzalem plaats en werd in Nederland uitgebreid gevolgd en verslagen. Het vormde de aanleiding tot een golf van publicaties over de jodenvervolging (p. 170). Ruim honderd joden die de holocaust overleefd hadden, tra-

den op als getuigen en vertelden hun ontstellende ervaringen. De directheid van de getuigenissen drukte het publiek op de onvoorstelbare gruwelijkheden van de holocaust. Niet alle getuigen hadden overigens zelf met Eichmann te maken gehad, waardoor het proces tegelijkertijd een aanklacht werd tegen het nazi-regime zelf.

Eichmanns reactie op de getuigenissen was echter (op een heel andere wijze) ook bijzonder schokkend. Men verwachtte een kijkje in de binnenwereld van een perverse sadist. Een afgrijselijk monster, met afgrijselijke overtuigingen die daarom afgrijselijke dingen deed. Maar Eichmann was helemaal geen monster, hij was niet. Hij had helemaal geen karakter en geen overtuigingen, maar bleek een ziellose dode diender van een monsterlijk systeem. Hij was monsterlijk in zijn leegheid. 'Hij bestaat niet,' schreef Harry Mulisch in zijn verslag van het proces (1976, p. 152). 'Hij bestaat alleen door anderen [...] Hij is geen echt mens, maar hij heeft alleen de verschijningsvorm ervan.' Hij is 'een dolgeworden machine zonder machinist' (p. 153), in staat tot alles waartoe hij bevolen wordt. Hij was als kind gehoorzaam en volgzaam, vertelde hij tijdens het proces, en zijn vader was voor hem een absolute autoriteit. Later verschoof die autoriteit van zijn vader naar Hitler. Hij zei dat hij zelfs zijn eigen vader gedood zou hebben, als hij daartoe een bevel had ontvangen (p. 153). Hij getuigde, vat De Haan samen, van 'een ijzingwekkende plichtsbetrachting die door geen enkel moreel of ideologisch besef gestuurd werd' (De Haan, 1997, p. 178). 'In de wetsvriende burger wonen ontstellende driften,' concludeerde een journalist.¹¹ Het ergste van Eichmann was, zo betoogde ook Hannah Arendt (1977), dat zijn slechtheid zo volkomen ongeïnspireerd, zo banaal was.

Dit nieuwe beeld van de oorlog als holocaust met Eichmann als symbool van de daders en met het Nederlandse volk als overwegend laf en opportunistisch, had grote betekenis voor het zelfontplooiingsstreven. Het ondersteunde de gedachte dat het verkeerd en zelfs gevaarlijk was om het individu aan de maatschappij aan te passen, met Eichmann als verpersoonlijking van de gevaren van het aangepaste individu. In plaats daarvan moest het individu zelf een sterke eigen persoonlijkheid worden, die het tegen de maatschappij durfde op te nemen (en zich niet laf gedroeg in een dergelijke oorlog). Dit was des te urgenter omdat de Westerse beschaving helemaal niet zo beschaafd bleek. Eichmann werd 'het nieuwe symbool van de verwording van de westerse maatschappij' (De Haan, 1997, p. 180). Ondanks welvaart en vooruitgang was er toch iets fundamenteel mis, werd het idee dat in de loop van de jaren zestig snel wortel schoot. De oorlog mocht dan in directe zin zijn veroorzaakt door de economische crisis van de jaren dertig, dat kon nooit een verklaring zijn voor zulke barbaarse toestanden. Een beschaving die zulke barbarij kon voortbrengen, moest op een heel diep niveau verrot zijn.

Dit nieuwe beeld van de oorlog zette ten tweede ook vraagtekens bij de deugdzaamheid van orde. Tot nu toe waren twee dimensies van geleide zelfontplooiing bekritiseerd (aanpassing aan de maatschappij en paternalistisch woordvoerderschap), nu was de beurt aan een derde: de deugdzaamheid van orde. Braafheid, normale aangepastheid en gehoorzaamheid en andere op orde gerichte deugden bleken dus buitengewoon gevaarlijk. Dat gaf ouders en andere opvoeders een ander beeld van een goede opvoeding, aansluitend bij de aansporing van de kinderarts Spock om kinderen een eigen mening te leren verwoorden. Kinderen op autoritaire wijze tot gehoorzaamheid en conformisme dresserend – de opvoeding die Eichmann zich herinnerde – kwam nu onder de verdenking bij te dragen aan het kweken van nazi-beulen. Kinderen moesten dus een eigen identiteit en een eigen mening ontwikkelen. Ze moesten een persoon worden, niet een machine. Zo gaf het nieuwe beeld van de oorlog een belangrijke impuls aan de verbreiding van de (op zichzelf niet geheel nieuwe) gedachte dat ontplooiing van de eigen identiteit een belangrijk en zelfs noodzakelijk ideaal was, en dat autoritaire afknelling van het 'zelf' tot een herhaling van de holocaust zou kunnen leiden. Dit had ook implicaties voor het paternalistisch woordvoerderschap, dat nu onder verdenking van afknelling van het 'zelf' kwam te staan.

Was de oorlog dus eerst een probleem van zedelijkheid en geestelijke ongezondheid van niet-joodse burgers, nu werd het vooral een probleem van de gewetenloze en massaal door autoriteiten ondersteunde en door burgers nauwelijks gedwarsboemde poging tot uitroeiing van de joodse bevolking. De jodenvervolgving werd het probleem van de oorlog, waarbij alle andere eventuele problemen in het niet vielen. De schijnwerpers werden zowel gericht op het leed van de slachtoffers als op de motieven van de daders van de holocaust. De oorlog kreeg daarbij al snel een symbolische lading: de verhalen over de holocaust leerden niet alleen iets over de holocaust zelf, maar vooral ook over hoe gruwelijke systemen gruwelijke mensen voortbrachten.¹² Dit nieuwe beeld van de oorlog droeg dus bij aan de omslag in de verhouding tussen individu en maatschappij, aan een kritische blik op orde, en een afwijzing van paternalistisch woordvoerderschap. De maatschappij kon niet als vertrekpunt dienen, aangezien deze maatschappij in staat was geweest tot de holocaust. Het zoeken was dus naar het enige wel betrouwbare vertrekpunt: het niet door maatschappelijke invloeden beoedelde zelf.

De spelende mens

In deze atmosfeer van groeiende persoonlijke vrijheid, van twijfel aan gehoorzaamheid als deugd en aan de rechtmatigheid van het gezag, en van 'bewijzen' van de funeste invloed van autoritaire systemen op de menselijke psyche, kwa-

men nieuwe beelden en idealen op. Om te beginnen werd een ouder beeld herontdekt: de homo ludens (spelende mens). Tot zover was er kritiek op de aanpassing van het individu aan de immers verderfelijke maatschappij, maar er bestond nog geen alternatief. Met de homo ludens werd er wel een alternatief neergezet. De boodschap dat individuen zich niet moesten aanpassen, werd nu uitgewerkt met een boodschap over wat ze dan wel moesten doen: spelen. In zijn boek *Homo Ludens* uit 1938 onderzocht de historicus Johan Huizinga de betekenis van het spel in verschillende tijden en culturen. Zijn boek was niet bedoeld als een pleidooi voor het spel, maar als analyse van de culturele betekenis ervan. Geïnspireerd door Huizinga ontwikkelde de Nederlandse kunstenaar Constant (Nieuwenhuys) in *Opstand van de Homo Ludens* uit 1969 echter wel een pleidooi om spel een centrale plaats in de maatschappij te geven. Constant was van mening dat er een nieuwe periode in de geschiedenis was aangebroken. Tot nu toe was de arbeidende klasse uitgesloten van 'cultuur': arbeiders waren veroordeeld tot een leven als homo faber, als werkende mens. Slechts een kleine groep mensen was van arbeid vrijgesteld en kon zich wijden aan creativiteit en expressie. De technologische ontwikkelingen maakten arbeid echter in toenemende mate overbodig. Binnenkort zouden er nauwelijks meer arbeiders nodig zijn. Het afnemend belang van arbeid was al duidelijk te zien aan de toegenomen vrije tijd in de vorm van vakantie en een kortere werkweek. Dit proces zou zich snel voortzetten.

Nu was het volgens Constant zaak om op deze ontwikkelingen op de juiste wijze in te spelen. Tot nu toe wordt de nadruk gelegd op recreatie en vrije tijd, betoogde hij. Dat leidt echter niet tot meer creativiteit noch tot een gelijkmatige deelneming van arbeiders aan de cultuur. Om dat te realiseren moest men, na het overbodig worden van de homo faber, diens opvolger, de homo ludens, verwelkomen en de maatschappij op dit nieuwe menstype inrichten. De homo ludens wijdt zijn leven niet aan werk, maar aan creativiteit. Werk en privé zijn daarbij niet langer gescheiden: het hele leven is een creatief spel.

De kunstenaar staat volgens Constant het dichtst bij de homo ludens, omdat de kunstenaar al gewend is om niet te werken maar zich creatief te uiten. Echter: in de maatschappij van de homo ludens zou niet alleen de homo faber, maar ook de kunstenaar niet meer bestaan. Want terwijl de kunstenaar in zijn eentje en tamelijk geïsoleerd van de andere mensen aan een individueel kunstwerk werkt, werkt de homo ludens met anderen samen, niet aan een bepaald kunstwerk, maar aan een creatief gezamenlijk leven. Creativiteit is in Constants visie van de nieuwe maatschappij, die hij *Nieuw Babylon* noemde, geen geïsoleerde activiteit van een kleine groep, maar een voortdurend proces waar iedereen aan meedoet. Over wat die creativiteit dan precies behelst, blijft Constant vaag. Duidelijk is slechts, dat het gaat om jezelf creatief, speels en onbelemmerd te uiten, en dat

competitie daar geen plaats in heeft. Tegenover de 'competitiecultuur' stelt Constant de 'compositiecultuur': een cultuur waarin mensen samenwerken, op elkaars initiatieven aansluiten, elkaar aanvullen, enzovoort. Iedereen kan meedoen: 'Het meest begaafde individu, het genie, en het minst begaafde, de imbeciel, zullen elkaar kunnen vinden in een collectieve activiteit die juist door de afwezigheid van enige norm, gemeenschappelijk kan zijn' (1969, p. 133). Daarmee verwoordde Constant een soort proto-antideskundigheid.

De nieuwe cultuur van de homo ludens die Constant voor zich zag, vereist een nieuwe, minder ordelijke inrichting van de openbare ruimte. De 'functionele stad' is volgens Constant totaal ongeschikt voor de homo ludens. De functionele stad is ingericht op werken en op autoverkeer ten behoeve van dat werk. De openbare ruimte is in de functionele stad gereduceerd tot een serie doorgangskanalen tussen functies. In plaats daarvan moet de openbare ruimte een echte ruimte worden, waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en zich gezamenlijk creatief kunnen uiten. De 'happenings' van provo bij het Lieverdje (die verderop ter sprake komen) zag Constant als een poging om dat alternatieve, creatieve en gezamenlijke gebruik van de openbare ruimte gestalte te geven.

In zijn kunstwerk *Nieuw Babylon* verbeeldde Constant de samenleving van de homo ludens, waarin machines het werk van mensen grotendeels hadden overgenomen. Zijn kunstwerk werd onder veel belangstelling in 1965 in het Haags gemeentemuseum tentoongesteld. De homo ludens verspreidde zich volgens James Kennedy (1995) via avant-garde kunstenaars naar de intellectuele middenklasse: 'In een maatschappij met vrije tijd en financiële zekerheid viel de nadruk op het belang van creativiteit in goede aarde. Tegen het midden van de jaren zestig maakten vooraanstaande politici zich sterk voor de ontwikkeling van een "culturele democratie", waarin gewone mensen, vervreemd van zichzelf in een bureaucratische, moderne wereld, vrij zouden worden om zichzelf op creatieve wijze te uiten' (p. 125). Creativiteit en spel stonden hier samen met 'openheid' tegenover 'burgerlijkheid' en vooral tegenover de 'kleinburgerlijkheid' van brave, harde werkers. Tegen het midden van de jaren zestig was het onder de intellectuele middenklasse 'een cliché geworden om hun eigen burgerlijke gewoonten en gedachten te bekritisieren en zich ervoor te verontschuldigen' (p. 127). Ook het 'jeugdprobleem' zou via het bieden van mogelijkheden voor spel en creativiteit in buurthuizen en dergelijke opgelost kunnen worden. In 1965 schreef de pedagoog Nicolaas Beets: 'de grote opgave voor de naaste toekomst schijnt te zijn: *gemeenschappelijk te leren creatief te spelen*'.¹³ Kennedy concludeert: 'Het jeugdprobleem in Nederland kon blijkbaar worden opgelost door het vinden van meer speelgelegenheid voor iedereen' (p. 130).

Spel tegen Het Gezag: provo

Het beeld van de homo ludens won aan invloed toen het werd overgenomen door provo, aanvankelijk een introvert groepje kunstminnaars dat door een combinatie van toeval en de reacties van de politie uitgroeide tot een politieke beweging. Vanaf 1962 leidde de glazenwasser Robert Jasper Grootveld in een pand aan de Korte Leidsedwardsstraat in Amsterdam zogenaamde 'anti-rook-happenings'. Deze werden bezocht door diverse mannen uit de Amsterdamse kunstenaarsscene, zoals Harry Mulisch en Simon Vinkenoog. Grootveld had in de gevangenis gezeten voor het tekenen van de letter K (voor kanker) op reclame-affiches voor sigaretten, maar verder viel hij met zijn binnenskamers bijeenkomsten niet op. Dat veranderde nadat het pand in de Korte Leidsedwardsstraat in 1964 uitbrandde: toen verplaatsten de activiteiten zich naar het nabijgelegen Lieverdje op het Spui.

Die verplaatsing kan worden beschouwd als het begin van provo.¹⁴ Vanaf dat moment voegden de student Roel van Duijn en andere geestverwanten zich bij de wekelijkse happenings van Grootveld. Provo's vormden geen organisatie, en wilden dat ook niet, omdat zij sympathiseerden met het anarchisme. Er bestond een actieve kern van hoofdzakelijk mannen. Provo's verzonden een groot aantal voorstellen voor verbetering van de leefbaarheid van de stad. Zij presenteerden deze in de vorm van 'Witte Plannen'. De Witte Plannen bevatten concrete voorstellen voor verandering op een groot aantal hoofdzakelijk nieuwe terreinen, variërend van milieuvervuiling en softdrugs tot kinderopvang en stadsvernieuwing. In 1966 veroverde provo een zetel in de Amsterdamse gemeenteraad, die jaarlijks onder provo's rouleerde.

Ook bij provo is de homo ludens het alternatief voor de homo faber, maar vooral ook voor twee andere beelden: het gezag enerzijds en het klootjesvolk anderzijds. Beide leden in hun ogen onder een weezinwekkend gebrek aan creativiteit en fantasie. Dat het klootjesvolk fantasieloos en oncreatief was, kon je volgens provo zien aan het feit dat de meeste mensen verslaafd waren aan consumptie. Het roken van sigaretten was daar een van de symbolen van, evenals de televisie en bovenal de auto. Provo's acties, publicaties en Witte Plannen waren er mede op gericht om de burgers bewust te maken van het schadelijke van deze consumptieverslaving voor zichzelf en de maatschappij als geheel. Provo propageerde het provotariaat, als parodie op het proletariaat. Provo's wilden niet meedoen aan de maatschappij zoals zij was. Ze ambieerden geen carrière, want 'de maatschappelijke ladder beklimmen en een positie bekleden betekent meewerken aan de a.s. nucleaire ondergang, kapitalisme en militarisme. Wij kunnen ons geen "job" [...] voorstellen, die niet tot doel heeft de noodtoestanden waarin wij leven te prolongeren. [...] Noem ons anti-professionalisten.' (Van Weerle, 1966, p. 19) Het inmiddels bekende idee dat het individu de

maatstaf was voor de inrichting van de maatschappij, in plaats van omgekeerd, is hier dus terug te vinden. Paternalistisch woordvoerderschap is provo echter niet vreemd: een spelend leven is beter voor iedereen, ook voor degenen die liever het leven van de zojuist met consumptiemogelijkheden verrijkte homo faber leiden.

Naast het klootjesvolk was Het Gezag het andere toonbeeld van gebrek aan fantasie, creativiteit en speelsheid. Wat Het Gezag precies was, werd niet nader omschreven; het was meer een symbool voor autoritaire omgangsvormen en systemen, met de politie als de meest tastbare representant daarvan. Dat het gezag niet nader werd omschreven, is op zichzelf veelzeggend genoeg: elk gezag kon Het Gezag zijn. Verschillen tussen diverse vormen van gezag vonden provo's niet relevant. Zo kwamen gezag en autoritair optreden lijnrecht tegenover spontane zelfontplooiing en creativiteit te staan. Deze visie op het gezag relativeerde het paternalistisch woordvoerderschap van provo: het ondergroef immers hun eigen mogelijkheid om hun eigen visie aan anderen op te leggen. De uitweg uit deze tweeslachtigheid met betrekking tot het woordvoerderschap was hun elitisme: het klootjesvolk was eigenlijk beneden hun waardigheid, en hun boodschap had een vrijblijvend, (speels) 'graag of niet' karakter.

De happenings van provo leidden steevast tot strenge politieoptredens en arrestaties (in verband met 'verstoring van de openbare orde'). Deze confrontaties trokken op hun beurt de aandacht van publiek en media. Bij de vreedzame happenings werd er door de politie nogal eens geslagen. Ook werden provo's nogal eens gearresteerd bij het verspreiden van hun publicaties en werden deze in beslag genomen en onder censuur geplaatst.

Vanaf het moment dat de happenings tot politieoptredens leidden, kregen provo's er een nieuw politiek doel bij: het provoceren van een reactie van het gezag zelf, in de persoon van politieagenten. Provo wilde laten zien hoe hard de politie optrad bij onschuldig gedrag van burgers. 'Het houden van een happening was de inzet van het conflict met het gezag: de actie was de boodschap,' stelt Mamadouh. (1992, p. 65) De politie kreeg daarbij een symbolische functie: zij was de meest zichtbare handlanger van het gezag, en tegelijkertijd stond de braafheid van de politie ook symbool voor de braafheid van het klootjesvolk, dat in de ogen van provo's slechts dom uitvoerde wat anderen het opdroegen.

In de verschillende aanvallen op autoriteiten en gezag van provo zijn regelmatig verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog te vinden. Het probleem met het gezag is volgens provo dat het eigenlijk nog steeds werkt volgens de logica van 'Befehl ist Befehl' waar iedereen zo tegen scheen te zijn: 'De generatie van jonge mensen die de Tweede Wereldoorlog niet of niet bewust heeft meegeemaakt, is steeds voor ogen gehouden dat tenminste één houding fataal anti-democratisch is: die van "Befehl ist Befehl", een onkritisch buigen voor wat zich

op enig moment voor doet als Het Gezag.' (Van Weerle, 1966, p. 28) Toch verwacht het gezag wel van burgers dat ze dat doen. Die hypocrisie wilde provo aan de kaak stellen. Naar aanleiding van de opmerking van een rechter dat die 'herriemakers' van provo ongenueanceerd bestreden moeten worden, concludeerde Van Duijn: 'Het gezag moet kennelijk blind zijn voor alle omstandigheden. [...] Om zich te beschermen eist het gezag dat de "onderdanen" zich even blindelings onderwerpen. [...] Dit is nu de fascistoïde kern van het gezag: de door het gezag bewust gewilde chronische kortsluiting tussen overheid en burgers' (Van Duijn, 1966, p. 184).

Met haar boodschap over het gedrag van de politie had provo vrij snel succes. Daarmee veranderde er echter ook wat voor provo zelf: hun spel werd door sommige mensen serieus genomen en werd dus actie. Via het nieuwe medium televisie waren Nederlanders soms direct getuige van het harde politieoptreden. De politie arresteerde provo's soms zelfs voor handelingen die in de ogen van vrijwel iedereen onschuldig waren, zoals het mompelen van 'imaazje' (wat Hans Tuynman overkwam) en het uitdelen van krenten (een overtreding van Koosje Koster). Provo verzette zich ook tegen Het Gezag op een voor veel mensen begrijpelijke en legitieme manier op de huwelijksdag van Beatrix en Claus, 10 maart 1966. Vanwege de Duitse bezetting die nog maar twintig jaar ten einde was, hadden veel Nederlanders moeite met de huwelijkskeuze. Bijna de helft van de gemeenteraadsleden van Amsterdam gaf geen gehoor aan de uitnodiging de plechtigheid bij te wonen (Mamadouh, 1992, p. 57). Provo poogde deze dag te verstoren. Ook hierbij trad de politie hard op. Veel mensen vonden de reacties van politie en justitie op provo zorgwekkender dan de acties van provo zelf. In juni 1966 verscheen in enkele dagbladen een advertentie waarin 850 Nederlanders kritiek uitten op het optreden van politie en justitie tegen provo.

Deze sympathie voor provo en deze kritiek op de politie droegen in belangrijke mate bij aan een gezagscrisis, die uiteindelijk zou uitmonden in een nieuwe opstelling ten aanzien van burgerlijke ongehoorzaamheid. Uit deze gebeurtenissen konden toekomstige actievoerders, zoals de latere Dennendallers, opmaken dat verzet tegen het gezag soms op brede instemming kon rekenen.

De protesten tegen gezaghebbers richtten zich behalve tegen de politie als handlangers van het gezag, vooral tegen de zogenaamde 'regenten'. Dat waren bestuurders – bijvoorbeeld politici, ambtenaren, of stichtingsbestuurders, zoals het bestuur van de Willem Arntsz Hoeve, waaronder Dennendal viel – die meestentijds achter gesloten deuren konden beslissen en nauwelijks aan toezicht onderworpen waren. In de ogen van de protesteerders waren zij bovendien fantasieloos, laf en paternalistisch.

Deze aanvallen op het gezag hadden effect. 'Het gezag-oude-stijl zakte als een pudding in elkaar,' aldus de burgemeester van Meppel in 1966 (geciteerd in

Kennedy, 1995, p. 147). De gezagsdragers leken plotseling onbekwaam. Veel autoriteiten wisten niet hoe ze zich staande moesten houden, laat staan hoe ze zich aan de nieuwe ontwikkelingen moesten aanpassen. Daarbij kwam ook de angst van bestuurders om voor nazi's uitgemaakt te worden. De televisie versterkte dit door een grote zichtbaarheid te creëren. Men was nog niet gewend aan het verschijnen op tv, politici maakten nog grote missers, hetgeen hun gezag niet ten goede kwam. Voor de politie van Amsterdam kwam daar nog bij dat deze slecht was georganiseerd en dat zij al onder enige verdenking stond omdat sommige agenten tijdens de oorlog waren aangenomen. Dat alles maakte dat zij de aanval op haar gezag moeilijk kon afslaan.

Mamadouh concludeert dan ook: 'Men ontdekte met provo dat gezagsdragers gewone mensen waren, die in kritische situaties ook ernstige fouten konden maken. Het proces van demythologisering van het gezag was ingezet en zou tijdens de jaren zeventig voortduren' (Mamadouh, 1992, p. 78). Het bleek dus mogelijk om met succes actie te voeren tegen regenten. Verzet tegen regenten werd bovendien in toenemende mate als legitiem beschouwd. De acties van de studentenbeweging aan het eind van de jaren zestig bouwden hierop voort en versterkten op hun beurt deze legitimiteit (De Jong Edz, 1981).

Met hun verzet tegen het gezag en hun anarchistische sympathieën gaven provo's verder vorm aan de derde dimensie van de overgang van geleide naar spontane zelfontplooiing: de (on)deugd van orde. Van de vierde dimensie, de (anti-)deskundigheid, valt bij provo ook al een glimp op te vangen, namelijk in hun bovengenoemde 'anti-professionalisme'. Als middenklasse-jongens voorbereid op een maatschappelijke positie als deskundige, wezen ze deze positie af, omdat ze de verantwoordelijkheid voor de bestaande orde die zo'n positie met zich meebracht, afwezen.

Buiten spelen: kabouters

Provo werd al in 1967 door Roel van Duijn officieel opgeheven. Veel activiteiten van provo gingen echter nog gewoon door. In 1969 kwam Van Duijn als provoraadslid in de gemeenteraad van Amsterdam. Als voorbereiding op zijn raadslidmaatschap presenteerde Van Duijn het schrijven 'Amsterdam-Kabouterstad', waarin hij een groot aantal radicale voorstellen deed voor de verbetering van de leefbaarheid in Amsterdam. Dit plan legde de basis voor de kabouterbeweging, die vooral tussen 1969 en 1972 actief was. Veel ex-provo's sloten zich hierbij aan. Net als provo eerder had gedaan, deden de kabouters in 1970 mee aan de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam. Ze behaalden maar liefst vijf van de 45 zetels. Kabouters richtten zich globaal op dezelfde onderwerpen als provo, zoals huisvesting, stadsvernieuwing en milieuvervuiling. Ook de kabouterbeweging was in hoofdzaak een beweging van mannen.¹⁵

De kabouters borduurden voort op het beeld van de homo ludens. Zij transformeerden dat beeld echter ook: de kabouter was een soort natuurminnende en milieuvriendelijke variant van de homo ludens. Terwijl de homo ludens zowel bij Constant als bij provo een typisch stedelijk leven leidde en in een stedelijk milieu thuishoorde, was de kabouter meer gesitueerd in de natuur. Daar was hij net als de homo ludens van Constant en provo, het tegenbeeld van de ijverige, brave, gezagsgetrouwe homo faber. De kabouter deed niet mee met de prestatie maatschappij. Hij hoefde niet zo nodig vooruit, maar zat lekker rustig op een paddestoel de natuur te bewonderen, onder het genot van een pijpje.

Anders dan provo was de kabouterbeweging wel georganiseerd, namelijk in Oranje Vrijstaat. Oranje Vrijstaat was een soort schaduwstaat met eigen ministeries, zoals bijvoorbeeld het Volksdepartement voor Offensie, het Volksdepartement voor Behoeftbevredestiging en het Culturele Revolutionaire Mysterie, een parodie op het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. De ministeries werden bevolkt door ministers, staatssecretarissen en ambtenaren, waarbij soms opzettelijk onduidelijk bleef wie welke functie vervulde. Veel reeds bestaande actiegroepjes werden in een van de schaduwministeries ondergebracht. Mede daardoor wisten de kabouters binnen korte tijd een enorme hoeveelheid mensen te mobiliseren en activiteiten te genereren. Sommige ministeries en ministers stelden in de praktijk niet veel voor, maar dat neemt niet weg dat Oranje Vrijstaat op deze manier toch een indrukwekkende beweging was.

Oranje Vrijstaat stond bovendien model voor een nieuwe manier van politiek bedrijven, zoals deze later ook op Dennendal herhaaldelijk zou worden toegepast. De homo ludens had in een situatie waarin nog alleen kritiek bestond op het menstype dat de bestaande maatschappij voortbracht, een alternatief geboden. Op een soortgelijke wijze vormde Oranje Vrijstaat nu een alternatief waar eerst alleen kritiek op het gezag bestond. In plaats van direct protest tegen de gevestigde instituties, richtten de kabouters domweg alternatieve instituties op. Oranje Vrijstaat was tegelijkertijd een parodie en een poging tot het creëren van een eigen, alternatieve staat, waarin het verzet tegen de autoritaire staat werd gebundeld.

Het neerzetten van dit alternatief hing ook samen met het feit dat kabouters in een heel ander krachtenveld dan provo opereerden. Vooral de opstelling van de overheid was hier debet aan: deze was tussen 1965 en 1970 aanmerkelijk veranderd. Burgers keken na provo zoals gezegd anders naar autoriteiten, maar het omgekeerde was ook het geval: de autoriteiten keken ook anders naar (ongehoorzame) burgers. Zij herstelden aan het eind van de jaren zestig enigszins van de gezagscrisis. Ze raakten nu beter voorbereid en ingespeeld op acties, op kritiek op hun optreden, en ook op de verslaglegging daarvan door tv-camera's. Ze

gingen met meer beleid reageren: soms ferm optreden, maar waar mogelijk of opportuun meebuigen om conflicten te vermijden.

Deze nieuwe houding had op zijn beurt weer effect op de vorm en inhoud van nieuw protest: de 'politieke mogelijkhedenstructuur' was veranderd (Koopmans en Duyvendak, 1992, p. 26). Provoceren zoals provo dat gedaan had, hoefde en kon de kabouterbeweging niet meer doen. Terwijl provo's nog klappen van de politie konden verwachten om zo iets onschuldig als het uitdelen van krenten, werden kabouters veel genuanceerder en soms zelfs ludieker bejegend. Genuanceerder was bijvoorbeeld de reactie van de gemeenteraad op de 'Sabotagenota' van (inmiddels kabouter-)gemeenteraadslid Roel van Duijn. Terwijl een groot aantal publicaties van provo zonder meer in beslag genomen en gecensureerd werd, werd de Sabotagenota van Van Duijn in de gemeenteraad van Amsterdam behandeld. De nota werd ook in het Gemeentebled opgenomen, zij het wel in gecensureerde vorm.

Een enkele keer was de reactie op de kabouters zelfs ludiek. Toen Van Duijn in de gemeenteraad vragen stelde over het verwijderen van het alternatieve monument op de Dam, te weten een boompje dat de kabouters er met de proclamatie van Oranje Vrijstaat hadden geplaatst, richtte de burgemeester zich in antwoord hierop geheel in stijl tot 'de ambassadeur van Oranje Vrijstaat'. Door het planten van de boom had Oranje Vrijstaat het grondgebied van een vreemde mogendheid bezet, hetgeen natuurlijk niet getolereerd kon worden (Mamadouh, 1992, p. 100).

Door de acties van provo en later de kabouters waren in het begin van de jaren zeventig de opvattingen over actie voeren veranderd. Ook de manieren om op burgerlijke ongehoorzaamheid te reageren waren verfijnd. De autoriteiten hadden aan het eind van de jaren zestig 'geleerd om te glimlachen' en ze hervonden het evenwicht dat ze tijdelijk waren verloren (Kennedy, 1995, p. 144). De ludieke aanpak leek geen toekomst meer te hebben, en de actievormen werden radicaler. Tegen de tijd dat de Dennendal-affaire begon, werden actievoerders al als gesprekspartners erkend. Op Dennendal zou blijken dat men zich van deze nieuwe verhoudingen en mogelijkheden terdege bewust was. Veel mensen waren ervan overtuigd geraakt dat de gezagsverhoudingen aan vernieuwing toe waren. Regenten waren onderling verdeeld: velen van hen vonden democratisering en vernieuwing noodzakelijk, anderen niet. Maar zelfs degenen die dat niet vonden, reageerden liever voorzichtig dan principieel. Deze combinatie van verdeeldheid en tolerantie zal ook in de Dennendal-affaire een belangrijke rol blijken te spelen.

2.5 Spontane zelfontplooiing in de geestelijke gezondheidszorg

In de vorige paragraaf hebben we een geleidelijke omslag gezien van geleide naar spontane zelfontplooiing in algemene, maatschappelijk-politieke zin. Deze omslag is zichtbaar in steeds meer van de onderscheiden dimensies. Eerst in de dimensie van de verhouding tussen individu en maatschappij, vervolgens in de dimensie van het woordvoederschap en daarna in die van de orde. (Anti-)deskundigheid kwam tot nu toe nauwelijks ter sprake. Dat is ook niet zo vreemd, omdat de besproken stromingen en auteurs zich niet tot een bepaalde kennispraktijk verhielden. Daarvan is wel sprake in de volgende paragraaf, waarin ik de opkomst van spontane zelfontplooiing toespits op de geestelijke gezondheidszorg. Daar is de verhouding tot specifieke kennisdomeinen wel aan de orde, en komt de dimensie van (anti-)deskundigheid uitgebreid aan bod.

Zelfvernietiging, zelfontplooiing en autoritaire systemen: de antipsychiatrie

De antipsychiatrie propageerde spontane zelfontplooiing ten aanzien van alle vier de dimensies. Als sociale beweging kwam de antipsychiatrie in Nederland pas rond 1970 op, met de Dennendal-affaire als een van de startpunten. In de Angelsaksische wereld lag het startpunt eerder: de belangrijkste Engelstalige antipsychiatrische teksten werden al in het begin van de jaren zestig geschreven. Een Nederlandse bijdrage aan de antipsychiatrische literatuur die bij verschijning meteen een bestseller was, was *Wie is van hout* van de psychiater Jan Foudraïne uit 1971.

In de antipsychiatrie kreeg de gedachte dat de maatschappij radicaal moest veranderen omdat zij de zelfontplooiing van individuen belemmerde, een specifieke invulling. Deze visie werd namelijk toegepast op de verhouding tussen de (psychiatrische) inrichting en het individu, waarbij de inrichting het symbool werd van de misstanden in de maatschappij. Hoe slecht de maatschappij was kon je het allerbeste zien in de inrichting. De belangrijkste vertegenwoordigers van de antipsychiatrie waren zelf psychiater, zoals de Britten Ronald Laing en David Cooper, de Amerikaan Thomas Szasz en de Italiaan Franco Basaglia. De eerste auteur die aan het begin van de jaren zestig scherpe kritiek op de psychiatrie formuleerde, was echter geen psychiater maar een socioloog: de Amerikaan Ervin Goffman. Goffman beschreef in de in 1961 verschenen klassieker *Asylums* de psychiatrische inrichting als een 'totale institutie': 'een plek om te wonen en te werken, waar een groot aantal mensen die in een ongeveer gelijke situatie verkeren, voor een aanzienlijke tijd van de maatschappij afgesloten zijn en gezamenlijk een afgesloten en strak gereglementeerd leven leiden' (Goffman, vertaling ET, p. 11). Het totale karakter van de totale institutie wordt gesymboliseerd door de barrières voor contact met de omgeving, zoals gesloten deuren,

hoge muren, schrikdraad, water, bossen, enzovoort. Kenmerkend voor de totale institutie is ook dat werken, ontspanning en slapen, zaken die in het normale leven gescheiden zijn en met verschillende mensen plaatsvinden, hier allemaal gezamenlijk, in een grote groep gebeuren, op dezelfde locatie, in een strak tijdschema en onder hetzelfde bureaucratische gezag.

Het grootste probleem van de totale institutie is zijn vernietigende werking op het zelf. Zo gauw de bewoner de totale institutie binnenstapt, 'begint hij aan een serie vernederingen, degradaties en schendingen van het "zelf". Zijn zelf wordt systematisch en veelal onbedoeld gedood' (Idem, p. 24). De bewoner wordt misvormd tot een object dat door de administratieve machinerie beheerst kan worden. Hij verliest zijn vroegere identiteit en zijn bezittingen, zijn wil wordt gebroken, zijn gehoorzaamheid afgedwongen, zijn naam veelal veranderd, zijn lichamelijke integriteit bedreigd. Hij kan gedwongen worden om een bepaalde lichaamshouding aan te nemen, vernederende antwoorden te geven, bepaalde medicijnen of voedsel tot zich te nemen, of bepaalde relaties aan te gaan. Het kan ook gebeuren dat mensen die hem dierbaar zijn de meest gruwelijke dingen worden aangedaan zonder dat hij daar iets aan kan doen. De grenzen tussen hemzelf en zijn omgeving worden weggevaagd. Sociale controle is vaak onbeperkt. De bewoner kan niets in zijn leven meer zelf bepalen. Dit en nog veel meer resulteert in zelfmoord: de totale vernietiging van iemands persoonlijke identiteit.

In Goffmans betoog is de bewoner van de inrichting dus niet gek, maar hij wordt in de inrichting stelselmatig gek gemaakt. Hij belandt niet in de inrichting doordat hij gek was, maar door 'career contingencies'. Er zijn talloze meer of minder 'krankzinnige' mensen die hun hele leven gewoon vrij rondlopen. Of iemand al dan niet in een inrichting belandt, hangt volgens Goffman van toevaligheden af, zoals de nabijheid van een psychiatrische inrichting, de zichtbaarheid van zijn problematische gedrag, veranderingen in sociaal-economische status, enzovoort. Een psychotische man kan getolereerd worden door zijn vrouw tot ze een ander vindt, een opstandige puber kan getolereerd worden tot ze een affaire begint met een door haar ouders ongeschikt geacht vriendje. Als zo'n gebeurtenis zich toevallig voordoet, wordt iemand 'krankzinnig' en dus representant van die categorie. Gebeurt dit toevallig niet, dan blijft iemand 'normaal': een individu met zijn eigenaardigheden en problemen.

De totale institutie is nadrukkelijk een brede term: behalve de psychiatrische inrichting zijn bijvoorbeeld ook de gevangenis, het leger en het concentratiekamp 'totale instituties'. De exemplarische totale institutie is het concentratiekamp van nazi-Duitsland: het is de totale institutie optima forma. Andere instituties zijn daar meer of minder verzwakte afspiegelingen van. In de totale institutie wordt de holocaust als het ware voortgezet, zij het met andere midde-

len en ten koste van andere mensen. Door echter geen onderscheid te maken tussen die verschillende vormen maar ze allemaal onder die ene term 'totale institutie' te scharen, plaatst Goffman de inrichting op één lijn met het concentratiekamp. Wie tegen het concentratiekamp is – en hoe kan men daar niet tegen zijn – die moet ook tegen de inrichting zijn, is de boodschap. Tekstueel ondersteunt Goffman deze boodschap door ervaringen van joden in Auschwitz of Sobibor, rekruten in het leger, psychiatrische patiënten in de krankzinnigeninrichting, enzovoort, veelvuldig door elkaar heen te citeren; dat is uiteraard consequent; in zoverre hij de totale institutie wil beschrijven, en al die ervaringen (voor hem) daarvan beschrijvingen opleveren.

Bij Goffman is de bewoner van de inrichting alleen slachtoffer, maar bij een aantal latere auteurs krijgen psychiatrische patiënten de dubbelrol van slachtoffer en held. In hun heldenrol zijn ze vergelijkbaar met de uitgestotenen van Marcuse. In een ongezonde maatschappij zijn degenen die gek van de maatschappij worden, nog een beetje gezond. Maar degenen die nergens last van hebben, zijn waarschijnlijk door aanpassing aan deze krankzinnige wereld zelf ook krankzinnig geworden, zo betogen bijvoorbeeld Szasz en Laing. Szasz vergelijkt in *De waan van de waanzin. De psychiatrie als voortzetting van de inquisitie* uit 1970 psychiatrie onder andere met heksenvervolgning. Gekken van nu en heksen van toen hebben volgens hem iets positiefs gemeen, namelijk non-conformistisch gedrag. 'Met het afnemen van de invloed van de kerk en het religieuze wereldbeeld verdween het inquisiteur-heksmodel en in plaats daarvan kwam het psychiater-krankzinnigmodel op. In het nieuwe culturele klimaat [...] waren er nog steeds, zoals altijd, de achtergestelden, de vervreemden en de mensen die te veel nadachten en te kritisch waren. [...] De non-conformist, de weigeraar, kortom al degenen die de heersende waarden van de maatschappij ontkenden of weigerden te bevestigen, waren nog steeds de vijanden van de maatschappij – en de institutionele psychiatrie ontstond, zoals vroeger de Inquisitie, om de groep tegen deze bedreiging te beschermen' (Szasz, 1972, p. 42). Net als dus Marcuse en de kabouters zoekt Szasz de oplossing in iets wat niet door de maatschappij besmet is. De maatschappij zelf is voor hem zo door en door slecht dat er geen beginnen aan is. De maatschappij moet wel veranderd worden, maar die verandering moet van buitenaf in gang gezet worden.

Bij Laing is de gekte van de maatschappij zo totaal dat er zelfs van gekken weinig heil te verwachten valt. De normalen zijn waanzinnig gek, aldus Laing in *De strategie van de ervaring* (1971), en de gekken zijn weliswaar een stuk gezonder maar ook zij zijn door het systeem verpest. 'Wij zijn allemaal moordenaars en prostituees. [...] De mensheid is vervreemd geraakt van haar authentieke mogelijkheden. Dit fundamentele inzicht maakt dat we geen ondubbelzinnige opvattingen meer kunnen hebben over de gezondheid van het gezond verstand of de

waanzin van de zogenaamde waanzinnige. [...] We zijn verdwaasde en verbijsterde schepsels, vervreemd van ons eigen zelf, van elkaar en van de geestelijke en stoffelijke wereld – ja, waanzinnig, gezien vanuit het ideale standpunt dat wij kunnen vermoeden maar ons niet eigen kunnen maken' (Laing, 1971, p. 1-2). Toch is er volgens Laing nog hoop, dankzij het feit dat de maatschappij het innerlijk van mensen niet totaal kan beïnvloeden. Ergens in iedere persoon is iets te vinden wat niet beïnvloed en dus gezond is. De maatschappij is niet gemakkelijk te veranderen, maar mensen kunnen wel in zichzelf op zoek gaan naar hun wezenlijke, onbedorven kern, teneinde die te ontwikkelen en te bevrijden.

Wat het woordvoederschap betreft: bij Szasz is er sprake van paternalistisch woordvoederschap. Hij meent van iedereen, gek of niet gek, te weten wat hun eigenlijke belangen zijn, ongeacht wat de betrokkenen er zelf over zeggen. Het perspectief van de normalen is niet betrouwbaar, doordat zij door de maatschappij gek gemaakt zijn. Het perspectief van de gekken is ook geen vertrekpunt, al is dit minder logisch. Szasz stelt immers dat alleen de gekken niet door de maatschappij verpest zijn. Logischerwijze zouden zij dan meer recht van spreken hebben over het wezen van de mens en diens eigenlijke behoeften dan Szasz zelf, die immers niet tot deze groep gerekend kan worden. Identificerend woordvoederschap – proberen te ontdekken en te articuleren wat het perspectief van de betrokkenen is – zou binnen Szasz' visie dus meer voor de hand liggen.

Laing en Goffman neigen wel naar identificerend woordvoederschap. Goffman baseert zijn analyse mede op uitgebreide beschrijvingen van bewoners van totale instituties en doet een poging hun perspectief te verwoorden en te doordenken. Laing pleit ervoor om de ervaringen van gekken niet langer als ongeldig of onwerkkelijk te beschouwen, en niet langer te veronderstellen dat alleen de interpretatie van de psychiater ze betekenisvol kan maken. Laing vindt 'dat psychiaters meer van schizofrenen kunnen leren over de binnenwereld dan patiënten van psychiaters' (Idem, p. 82).

Ook wat betreft de rol van deskundigen verschillen de auteurs van mening. Bij Goffman hebben deskundigen een uitvoerende rol, maar geen speciale verantwoordelijkheid voor de wijze waarop de totale institutie mensen hun zelf ontnemt. Het probleem zit in het systeem, niet zozeer in de uitvoerders. De kunstmatige scheiding in twee groepen, stafleden en bewoners (soms: dokters en patiënten), is een van de pijlers van de totale institutie. De totale institutie maakt van een toevallige indeling een diepgaand verschil: 'Een van de belangrijkste prestaties van totale instituties is dat ze een verschil ensceneren tussen twee geconstrueerde categorieën van personen – een verschil in sociale kwaliteit en moreel karakter, een verschil in perceptie van zichzelf en van de ander. Daardoor lijkt ieder sociaal arrangement in een krankzinnigeninrichting te wijzen

op het diepgaande verschil tussen de dokter en de patiënt' (p. 104). Hoewel dus het onderscheid tussen deskundigen en niet-deskundigen toevallig en onzinnig is, zijn deskundigen bij Goffman toch geen cruciale factoren in de onderdrukking van de bewoners van de totale institutie.

Anders dan Goffman kennen de meeste antipsychiaters zichzelf en hun vakgenoten wel veel verantwoordelijkheid toe, zodat antideskundigheid in hun verhaal een belangrijke rol speelt. Zij benadrukken de in hun ogen ongebreidelde macht die deskundigen (psychiaters) over patiënten krijgen. Net als Goffman schuwen Laing en Szasz de vergelijking met concentratiekampen en jodenvervolgving niet. Zo betoogt Szasz (1972) dat de uitvinding en vervolgving ('behandeling') van krankzinnigen vergelijkbaar is met de uitvinding en vervolgving van joden in nazi-Duitsland, en overigens ook met slavenhandel en met heksenvervolgving in de Middeleeuwen. Wat betreft de gekken is dit de schuld van de 'institutionele psychiaters', die qua bevooroordeeldheid, macht en slechtheid niet onderdoen voor de middeleeuwse inquisiteurs. Zij zijn degenen die sommige mensen brandmerken als geestesziek en dat als excuus gebruiken om ze te 'vervolgen'. Net als heksen in de Middeleeuwen, zijn gekken de 'interne vijanden' van de maatschappij en als zodanig bedreigend voor de maatschappelijke orde. Om die bedreiging af te weren worden die interne vijanden als krankzinnig beschouwd, 'en de institutionele psychiatrie ontstond, zoals vroeger de Inquisitie, om de groep tegen deze bedreiging te beschermen' (p. 42). Daarom moet de institutionele psychiatrie worden afgeschaft.

Daarmee hebben psychiaters toch nog niet helemaal afgedaan. Szasz maakt nadrukkelijk onderscheid tussen de institutionele (inrichtings-) en de contractuele psychiatrie. Over de institutionele psychiaters valt volgens hem niets positiefs te zeggen; de vergelijking met de inquisiteur moet dat voldoende duidelijk maken. Contractuele psychiaters dringen zich echter niet op en hebben dus geen ongebreidelde macht. De relatie met de patiënt is contractueel en dus, suggereert Szasz, gelijkwaardig. Zijn hulp kunnen patiënten op contractbasis, in ruil voor geld, accepteren en ze kunnen deze dus ook weigeren. De deskundigheid van de contractuele psychiater kan van belang zijn voor mensen die zelf vinden dat ze (geen ziekte maar) psychische problemen hebben. De contractuele psychiater kan en moet mensen helpen om tegen de vervreemdende krachten in zichzelf te vinden en zo meer zichzelf te worden.

Ook bij Laing heeft deskundigheid niet helemaal afgedaan. Psychiaters zouden zich veel bescheidener moeten opstellen en patiënten tijdig door crises heen moeten helpen in plaats van mensen eerst psychotisch te laten worden en hun ervaringen dan met psychofarmaca te onderdrukken. 'Moet je per se eerst sterven door ondervoeding, voordat je een maal kunt krijgen?' (p. 121).

Alternatieve hulpverlening

In hun analyse van de taal van de geestelijke gezondheidszorg en de huisartsengeneeskunde tussen 1945 en 1985 bespreken Mol en Van Lieshout (1989) een aantal verschillen tussen de jaren vijftig en de jaren zestig die – hoewel natuurlijk niet in mijn begrippenkader gevat – precies aansluiten bij mijn betoog. In hun analyse komen de omslag van een individu-gerichte naar een maatschappij-gerichte aanpak, en de omslag van paternalistisch naar identificerend woordvoerderschap goed tot uiting.

Tot eind jaren zestig was het idee dat als er zich problemen voordeden bij een harmonieus persoon er weinig aan de hand was. De taak van de geestelijke gezondheidszorg was slechts te sleutelen aan het vermogen van mensen om met problemen om te gaan. Aan het eind van de jaren zestig veranderde dit. Het lijden van het individu werd nu bijna de maatstaf voor al het andere: uit naam van dat lijden werd de omgeving aangeklaagd. Het sleutelen aan individuen werd irrelevant: het was dweilen met de kraan open. Problemen moesten worden voorkomen door de omstandigheden te veranderen. Niet de patiënt, maar de wereld moest verbeterd worden. (Mol en Van Lieshout, 1989, pp. 111-114) Schijnbaar konden de problemen worden gecreëerd door het individu, maar wie dieper zocht, kon de maatschappelijke oorzaak vinden waardoor het individu werd belemmerd.

Parallel hieraan veranderde ook het woordvoerderschap. In de jaren vijftig heerste nog een vanzelfsprekend paternalistisch woordvoerderschap, waarin datgene wat de patiënt zei, niet genomen moest worden voor wat het was, maar door de hulpverlener geïnterpreteerd moest worden als symptoom van zijn verborgen persoonlijkheid. In de jaren zestig werd de intermenselijke relatie het kernbegrip van de huisartsengeneeskunde en de geestelijke gezondheidszorg. Wat de patiënt zei, was niet langer een symptoom, maar een uiting van haar ideeën en emoties. (p. 218) Daarmee was de relatie overigens nog niet symmetrisch. Het was en bleef de hulpverlener die het oordeel moest vellen over welk maatschappelijk probleem tot welke belemmering van het individu leidde. (p. 116) In deze beperkte zin werd het paternalistisch woordvoerderschap voortgezet: het was (nog) niet aan de cliënt zelf om over de eigen ontplooiing te oordelen. Het paternalisme veranderde hiermee echter wel van karakter, in die zin dat de hulpverlener voorwaarden moest scheppen voor zelfontplooiing, maar deze zelfontplooiing niet langer actief moest sturen, zoals vanuit de geleide zelfontplooiingsgedachte van bijvoorbeeld de Utrechtse School en Maslow nog zo vanzelfsprekend was. Als de maatschappelijke structuren zelfontplooiing niet meer belemmerden, zou zelfontplooiing spontaan optreden; daar was geen sturing voor nodig. De hulpverlening moest zich volgens veel hulpverleners minder op individuen en meer op de maatschappij richten. Tekenend was een con-

gres over hulpverlening in 1970, waarin na twee dagen al meer dan vijfhonderd Bond hulp te bieden aan mensen die het slachtoffer waren of dreigden te worden. De Bond werd in 1970 opgericht, naar aanleiding van een artikel in *Vrij Nederland* van G. Benthem van den Berg in 1969. Deze staatsteerde een discrepantie tussen de nieuwe levensstijl en de oude rechtsorde. De oude rechtsorde dwong mensen te leven volgens een oude levensstijl. Mensen waren daardoor veel minder vrij dan nodig en goed was. Om dat ongedaan te maken, was volgens Benthem van den Berg een organisatie nodig, die de rechten van mensen die het slachtoffer werden van de oude moraal, zou kunnen verdedigen.

Ben verdere radicalisering van de spontane zelfontplooiingsgedachte op het gebied van de hulpverlening vond vanaf het eind van de jaren zestig plaats in een aantal organisaties voor 'alternatieve hulpverlening', zoals Release, Jongere Advies Centrum (JAC), en de Sosjale Joenit. Anders dan bij alle tot nu toe behaalde auteurs en stromingen probeerde men hier paternalistisch woordvoerschap doelbewust te vermijden. Deze organisaties waren mede geïnspireerd door voorbeelden uit Duitsland, de VS en Engeland. De Sosjale Joenit werd in 1969 opgericht vanuit de Eksperimentele Maatschappij Den Haag. Deze laatste maar mensen wilde helpen 'een ruimte te creëren waarin zij zichzelf kunnen ontplooiën, in plaats van zich al bij voorbaat gewonnen te geven aan eisen die de maatschappij aan de enkeling stelt' (Mulder-de Bruin, 1978, p. 115). Dat gebeurde onder meer via een experimentele vorm van werkbemiddeling. De groep binnen de Eksperimentele Maatschappij die zich daarop ging toegen, kreeg de naam Sosjale Joenit van de Eksperimentele Maatschappij. De perimentele Maatschappij zelf werd vrij snel daarna opgeheven; de Sosjale Joenit ging vervolgens zelfstandig verder.

De tweede organisatie voor alternatieve hulpverlening die voor de radicalisering van spontane zelfontplooiing van belang is, Release, kwam voort uit de Bond voor Vrijheidsrechten. De Bond werd in 1970 opgericht, naar aanleiding van een artikel in *Vrij Nederland* van G. Benthem van den Berg in 1969. Deze staatsteerde een discrepantie tussen de nieuwe levensstijl en de oude rechtsorde. De oude rechtsorde dwong mensen te leven volgens een oude levensstijl. Mensen waren daardoor veel minder vrij dan nodig en goed was. Om dat ongedaan te maken, was volgens Benthem van den Berg een organisatie nodig, die de rechten van mensen die het slachtoffer werden van de oude moraal, zou kunnen verdedigen.

Als reactie op dit artikel werd de Bond voor Vrijheidsrechten opgericht. Deze had een dubbele doelstelling van actie en hulpverlening. Wat de actiekant betreft, streefde de Bond naar gelijkberechtiging van alle leden van de samenleving. Structurele belemmeringen om vrij te zijn moesten gesignaleerd worden en via actie worden opgeheven. Wat de hulpverleningskant betreft, beoogde de

Al snel werd voor de tweede doelstelling een aparte organisatie opgericht: Release. De eerste Release ontstond in Amsterdam in 1970, daarna volgden er Releases in andere steden. De naam was overgenomen van een gelijknamige Londense organisatie. Behalve het verlenen van hulp was het ook de taak van Release om via de hulpverlening meer zicht te krijgen op de wijze waarop de maatschappij vrijheidsbelemmerend werkte. Actie voeren zat aanvankelijk niet in het takenpakket, vanaf 1971 echter wel. Hoewel Release zich niet speciaal op een doelgroep richtte (iedereen die, volgens de oude doelstelling van de Bond, in moeilijkheden was geraakt of dreigde te raken 'door de heersende moraal' of de aantasting van rechten, was welkom), waren de meeste klanten jongeren tussen de vijftien en twintig jaar. De hulp was gratis.

De derde organisatie die hier van belang is, is het Jongeren Advies Centrum (JAC). In een groot aantal steden werd in het begin van de jaren zeventig een JAC opgericht; het eerste JAC ontstond in Amsterdam in 1970. Anders dan Release Amsterdam was een uitvloeisel van de onrust van de jaren 1966 en 1967. Provo's, met name Irene van de Weetering en Joost Blom, pleitten al vanaf 1967 voor alternatieve opvang en hulp voor jongeren. De gemeente had hier wel interesse in jongeren met problemen en bestaande instellingen. De gemeente riep daartoe een groot aantal partijen bijeen en vroeg subsidie aan bij het Ministerie van CRM. Kort na de oprichting van het JAC Amsterdam in januari 1970 ontstonden er JAC's in andere plaatsen. Bij het JAC lag de nadruk op advies en hulpverlening. Actie had in de meeste JAC's aanvankelijk een marginale betekenis. Het JAC kreeg subsidie en er werkten betaalde krachten, meestal professionele hulpverleners. Bij verschillende JAC's bestonden verschillende werkwijzen, die ook weer door de jaren heen veranderden. Ik beperk mij hier hoofdzakelijk tot JAC Utrecht en JAC Amsterdam, in de periode 1969-1974.

Vermaatschappelijking van individuele problemen: tussen hulp en actie
Hulp en actie hoorden volgens de alternatieve hulpverlening bij elkaar, omdat de oorzaken van eigenlijk elke misstand 'structureel' waren. Of het nu ging om gevoelens van angst of somberheid, weglopen van huis, ongewenste zwangerschappen, woningnood, problemen met of door drugs: de oorzaken moesten gezocht worden in 'de maatschappij'. Bij sommige problemen, zoals woningnood, was die structurele oorzaak gemakkelijk aan te wijzen. Maar bij andere problemen, zoals weglopen van huis of angsten, was dit moeilijker aantoon-

baar. Men twijfelde er niet aan dat er een verband was, maar hield nog open hoe dit precies lag. Dat moest juist via de combinatie van actie en hulpverlening uitgezocht worden.

De drie organisaties vulden deze uitgangspunten verschillend in. Voor Release gold dat medewerkers en klanten aan de hand van individuele hulpvragen meer zicht zouden moeten krijgen op maatschappelijke misstanden. Klanten kwamen met een individuele hulpvraag binnen, maar het was zaak de achterliggende maatschappelijke en dus veel bredere problematiek bloot te leggen: 'Door de individuele nood heen wordt getracht de nood van een categorie of groep in de samenleving te zien' (p. 114). In de praktijk verliep de koppeling van actie en hulpverlening moeizaam. Het werk van Release bleef vaak beperkt tot hulpverlening. Mede daardoor was er veelal een groot verloop: medewerkers raakten teleurgesteld en zochten een plek waar ze beter dachten te kunnen werken aan acties en maatschappijverbetering. Release Amsterdam hief zichzelf vanwege 'inkapseling' in 1972 alweer op. 'Hulpverlening verdoezelt de ergste misstanden en werkt daardoor negatief op het resultaat van je actie; door versluiering van de ergste wantoestanden worden de mogelijkheden van verandering verkleind.' Release was er niet in geslaagd 'de onderliggende maatschappelijke oorzaken te bereiken' (Release Amsterdam, 1978, p. 143). De aanval was opgevangen en het systeem had zich aangepast. Release kon nog slechts de scherpe kantjes van het systeem afslijpen. Release zat klem tussen 'de wens om anders hulp te verlenen en het ongelooft dat dat onder de bestaande structuren kon' (Korzec, 1978, p. 96).

Hoewel ook het JAC veronderstelde dat persoonlijk leed het gevolg was van maatschappelijke misstanden, was het JAC toch primair een hulpverleningsinstelling. 'Het werk van het JAC moet gericht zijn op zelfdeterminatie, vrije ontplooiing van de persoonlijkheidsontwikkeling, het ontdekken en ondersteunen van een eigen identiteit.' (JAC Amsterdam, z.j., p. 61) Wat betreft de actiekant bleef het veelal bij signalering en registratie van 'de pathogene elementen in de samenleving'. Men maakte zich wel vaak kwaad over de reguliere hulpverlening, maar dat leidde niet tot een analyse van wat er nu precies met de maatschappij mis was, noch tot een voorstel wat en hoe dat verbeterd zou moeten worden. Na een paar jaar kreeg de actiekant bij het JAC meer aandacht. In Utrecht werd in 1973 een nieuwe doelstelling geformuleerd waarin actie en hulpverlening meer geïntegreerd werden. Het JAC moest 'binnen de hulpverlening gericht zijn op maatschappelijke achtergronden en indien mogelijk tot actie komen. [...] De kern van de alternatieve "behandeling" is juist het bewustzijn van en de gerichtheid op allerlei andere aspecten van de hulpvraag (sociale, economische, juridische)' (Doorn, z.j., p. 10). Dit stond tegenover de traditionele hulpverlening, die de 'maatschappelijke elementen wegpsychologiseert' en

daarmee de machteloosheid van de hulpvrager vergroot en de realiteit miskent (p. 11). Ter versterking van deze 'politieke, bewustmakende hulpverlening' werden nu, ter aanvulling van de sociologe die geen hulp verleende maar zich bezighield met maatschappelijke problemen als kraken en huisvesting, nog zes niet-hulpverlenende parttimers aangetrokken. Nieuwe medewerkers werden vooral geselecteerd op actie-ervaring, niet zozeer op ervaring met hulpverlening.

Wat 'politiserende hulpverlening' nu precies was en hoe hulp en actie dus verenigd moesten worden, bleef een voortdurend probleem. Waar de politiserende hulpverlening zich tegen afzette, was wel duidelijk. 'Je moet klanten niet aanpassen, hun problemen niet individualiseren of psychologiseren en klanten afhankelijk maken is uit den boze' (p. 28). Maar wat dan wel? 'Klanten elkaar laten helpen, klanten bewust maken van de maatschappelijke oorzaken van hun problemen, klanten stimuleren om in projecten en belangengroepen zelf te vechten tegen de woningnood' (p. 28). 'Gelukkig' werd JAC-medewerker Rombouts op een gegeven moment in een proces aangeklaagd omdat hij de wet had overtreden bij het helpen van een weggelopen meisje. Het JAC nam de gelegenheid te baat om het gebrek aan rechten van minderjarigen aan de kaak te stellen. Zo'n gelegenheid was echter zeldzaam.

Antideskundigheid

Deskundigheid was in de visie van de alternatieve hulpverlening zoals Release en de Sosjale Joenit eerder een probleem dan een pre, vanwege de gevaren van paternalisme en machtsongelijkheid. 'Deskundigheid' van de hulpverlener was domweg een dekmantel voor afstand en machtsongelijkheid. Het 'elite jargon der opgeleiden' droeg daaraan bij (Mulder-De Bruin 1978, p. 116). Vanwege de problemen die er aan deskundigheid kleefden, werkten bij Release alleen vrijwilligers. Bij de Sosjale Joenit werkten zowel vrijwilligers als betaalde krachten; hulpvragers konden daar mede het beleid bepalen. Niet deskundigheid, maar mentaliteit en motivatie waren belangrijke selectiecriteria voor hulpverleners.

Tegenover deskundigheid stelden Release en de Sosjale Joenit een model van gelijkheid. 'De sferen en relatiepatronen van hulpvrager en hulpgever lopen zo in elkaar over en door elkaar heen dat er wat dat betreft nauwelijks sprake is van distantie. Het voorzichtig en taktvol intermediair zijn, dat kenmerkend is voor vrijwel alle vormen van hulpverlening, is aan de verhoudingen bij Release vreemd. [...] De mensen van Release staan voor je klaar, die zijn er gewoon en ze verklaren zich solidair met je. Voor de rest zie je het wel' (p. 130). De Sosjale Joenit hanteerde als uitgangspunt: 'Elk advies en elke suggestie zijn vrijblijvend. Niemand hoeft iets van een ander aan te nemen. Er is geen chef die zegt hoe het beter moet' (p. 117).

Het JAC voer op het punt van deskundigheid een wat andere koers. Bij het JAC werkten alleen betaalde krachten. Bij het JAC was er enerzijds kritiek op deskundigheid maar anderzijds ook waardering voor psychotherapeutische deskundigheid. Er werd ook veel gedaan aan deskundigheidsbevordering van de medewerkers, via casebesprekingen en supervisie, maar ook via bijscholing in bijvoorbeeld gestalttherapie.

Bij JAC Utrecht bestond de eerste jaren veel wantrouwen ten aanzien van deskundigheid en professionaliteit: 'Professionaliteit is aanmatigend en onderdrukkend en alles waar het begrip voor staat hoort bij die sectoren van de maatschappij waar het JAC zich juist tegen zou moeten verzetten' (Doorn, z.j., p. 6). Hulpverleners hoorden met hun klanten om te gaan 'als vrienden, als gelijken'. Om die gelijkheid te benadrukken werd er in principe niet gewerkt in aparte spreekkamers. Klanten moesten ook altijd bij de hulpverlener thuis kunnen komen. Werk en leven moesten één geheel vormen, en dus was een strikte afbakening van werktijden taboe. Na 1975 kwam er bij JAC Utrecht wel deskundigheidsbevordering. Deze had echter geen betrekking op de hulpverlening maar op de maatschappij. Onderwerpen waren bijvoorbeeld het marxisme, de geschiedenis van het welzijnswerk en de geschiedenis van het gezin. Om de maatschappelijke oorzaken van individuele problemen te kunnen achterhalen, was immers kennis van de maatschappij noodzakelijk.

Tegen paternalistisch woordvoerderschap

De alternatieve hulpverlening stelde zich expliciet tot doel niet 'bevoogdend' te werken. Daarom, en omdat de problemen van de hulpvrager werden geïnterpreteerd als een conflict met de maatschappij, moest de hulpverlener wel partij kiezen 'tegen de gevestigde orde' (de school, de ouders, de inrichting of de sociale dienst) en vóór de hulpvrager. Op dit punt verschilden de drie organisaties nauwelijks. De hulp was gericht op de jongere zelf, niet op de ouders of andere gezaghebbers. Zij werden meestal ook niet bij de hulp betrokken, tenzij de jongere dat wilde, want 'de wil van de jongere wordt hier altijd gerespecteerd' (JAC Amsterdam, z.j., p. 36). Dat gebeurde ook als deze ervoor koos tegen de wet te handelen, en bijvoorbeeld bij abortus niet de ouders te raadplegen. In de evaluatie van tien jaar JAC Utrecht is de auteur er achteraf niet zo content mee 'dat je zonder meer solidair was met je klant. Je vroeg je nauwelijks af of het wel redelijk was wat de klant vroeg' en koos 'rücksichtslos de partij van de minderjarige' (Doorn, z.j., p. 5). Andere partijen hoefden op weinig begrip te rekenen. Na 1973 werd de koers op dit punt gematigder, interessant genoeg vooral omdat solidariteit met de bezoeker gepaard kon gaan met paternalisme ten opzichte van andere partijen. 'Natuurlijk, we staan achter de klant die de hulp van het JAC inroept, maar we proberen wel te voorkomen dat we namens de klant moralise-

rend op gaan treden naar ouders en andere mensen uit de omgeving van de klant toe. Niet de klant uitspelen tegen de familie maar maatschappelijke steun geven ook aan de andere gezinsleden. Heel concreet: de minderjarigen stimuleren om wél contact met thuis op te nemen en zich niet te verbergen achter de instellingsdeur van het JAC' (p. 30).

Het expliciete antipaternalisme bracht de alternatieve hulpverlening dicht in de buurt van zelfbeschikking. Een belangrijk verschil tussen spontane zelfontplooiing en zelfbeschikking is echter dat spontane zelfontplooiing gepaard gaat met radicale maatschappijkritiek, maar zelfbeschikking juist acceptatie van de maatschappelijke verhoudingen veronderstelt. Immers: bij spontane zelfontplooiing is verandering van de maatschappelijke structuren een voorwaarde voor zelfontplooiing. Omdat de alternatieve hulpverleners wel radicale kritiek hadden op de maatschappelijke structuren, hadden zij met het begrip zelfbeschikking (of, zoals zij zeiden, zelfdeterminatie) tegelijkertijd ook grote moeite. 'Zelfdeterminatie zien we als centraal begrip in de hulpverlening. Het heeft echter duidelijke grenzen en doet zich paradoxaal genoeg, vaak voor als een onmogelijk begrip' (JAC Amsterdam, z.j., p. 67). Er valt met dat begrip te werken, 'indien de structurele druk waaraan iemand bloot staat niet al te groot is. Dat betekent dat het JAC zich beperkt tot jongeren met een zeer grote weerbaarheid, of in een veilige sociale positie. [...] Er is een feitelijke beperking tot middle-classjongeren' (p. 67). Met andere woorden: zelfbeschikking is alleen een hanteerbaar ideaal wanneer de maatschappelijke structuren voor een individu (toch) niet zo'n groot probleem vormen, en verandering van die structuren dus geen voorwaarde is voor verbetering van iemands situatie.

Maar dat is nu juist in de visie van de alternatieve hulpverlening niet het geval: de gedachte dat niet het individu maar de structuren het probleem zijn, was de legitimatie voor de oprichting van alternatieve hulpverleningsorganisaties. 'Is zelfdeterminatie een uiterst zinvol begrip om aan te geven in welke richting gewerkt moet worden, dat neemt niet weg, dat we nog geen bezoeker zijn tegengekomen die erin geslaagd is zelfdeterminatie te realiseren' (p. 67). Dat komt volgens JAC Amsterdam vooral doordat jongeren te weinig rechten hebben. In een dergelijke situatie 'houdt het JAC een pretentie staande die niet kan worden gerealiseerd. Zelfdeterminatie is onmogelijk' (p. 68). De radicale maatschappijkritiek van spontane zelfontplooiing versmalt hier tot een eis voor meer rechten, die verenigbaar is met zelfbeschikking. Die verschuiving zullen we in latere jaren (in hoofdstuk 6) terugzien.

2.6 Conclusies

In dit hoofdstuk heb ik aan de hand van een aantal stromingen en auteurs laten

zien op welke wijze de notie van geleide zelfontplooiing, die in de jaren vijftig dominant was, in de jaren zestig plaatsmaakte voor de notie van spontane zelfontplooiing. De vier dimensies van zelfontplooiing, zoals geïntroduceerd in hoofdstuk 1, bleken hierbij behulpzaam. Gaandeweg was op steeds meer van die dimensies een omslag waar te nemen. Het begon met de omslag binnen de dimensie individu-maatschappij. Waar bij geleide zelfontplooiing van de Utrechtse School, de beweging voor geestelijke gezondheid en de humanisering van de arbeid, nog sprake was van aanpassing van het (zich ontplooiende) individu aan de maatschappij, werd deze verhouding gaandeweg omgedraaid. Bij Maslow was dit nog vrij impliciet, maar al duidelijker deed dit zich voor bij Fromm en Marcuse, en deze omslag zette zich voort bij alle daarna behandelde auteurs en stromingen. Steeds was, bij Constant, provo, kabouter, de antipsychiatrie en de alternatieve hulpverlening, het individu het ijkpunt en de maatschappij de partij die zich aan de zelfontplooiing van het individu moest aanpassen.

De volgende dimensie ten aanzien waarvan een omslag plaatsvond, was die van het woordvoederschap. Dit gebeurde nog niet bij Maslow, Fromm en Marcuse, maar wel enigszins bij Constant, provo en kabouter, al meer bij de antipsychiatrie en het duidelijkst bij de alternatieve hulpverlening. Het perspectief van degenen wier zelfontplooiing de woordvoerders bepleitten, gold eerst vooral als een symptoom van hun vervreemding, maar ging later gelden als een legitiem en interessant perspectief. Het paternalistisch woordvoederschap maakte daarmee steeds meer plaats voor het identificerend woordvoederschap. Bij de alternatieve hulpverlening was dit identificerend woordvoederschap het verst doorgevoerd, en had men bovendien kritiek op het woordvoederschap zelf. Men neigde naar zelfbeschikking, maar omdat daarmee de maatschappijkritiek een belangrijk deel van haar fundament dreigde te verliezen, schrok men er tegelijkertijd voor terug zelfbeschikking onomwonden te bepleiten.

Ongeveer tegelijkertijd vond ten aanzien van de dimensie van orde een omslag plaats. Bij de Utrechtse School, de beweging voor geestelijke gezondheid, de humanisering van de arbeid en Maslow was zelfontplooiing ingebed in geordende relaties. Deze ordelijkheid was geen kwestie van formele procedures, maar van duidelijk hiërarchische, persoonlijke relaties. Die waardering voor orde is in de daarna behandelde bronnen niet meer aanwezig. Een expliciet thema wordt het vooral bij provo, die tegenover ordelijke verhoudingen het anarchisme bepleit. Kabouters zoeken het heil in zeer los georganiseerde alternatieve instituties. Bij de antipsychiatrie en de alternatieve hulpverlening wordt dit thema nog verder uitgewerkt: zelfontplooiing wordt daar wel weer gezocht in persoonlijke relaties, maar deze moeten vooral informeel en gelijkwaardig zijn.

De dimensie van antideskundigheid ten slotte wordt wel aangestipt bij provo,

maar pas uitgewerkt in de antipsychiatrie en de alternatieve hulpverlening. Deskundigen wordt dan een belangrijke rol toegekend in het belemmeren van de zelfontplooiing van individuen. Daarmee is de omslag van geleide naar spontane zelfontplooiing voltooid.

Eén aspect is echter nog niet ter sprake gekomen, namelijk de gendersubtekst. In de inleiding heb ik aangekondigd dat de gangbare visies op de Dennendal-affaire niet kunnen verklaren hoe het kon dat het 'vrouwenberoep' van groepsleidster op Dennendal in korte tijd door mannen werd gedomineerd. Ik zoek de verklaring daarvoor in de 'gendersubtekst' van het zelfontplooiingsregime. In dit hoofdstuk, waarin ik naar de wortels van het zelfontplooiingsregime speur, is met het oog op de gendersubtekst daarvan ook de gendersubtekst van die wortels van belang. Deze speelt hier vooral een rol met betrekking tot de dimensie van de verhouding tussen individu en maatschappij.

Bij geleide zelfontplooiing is aanpassing aan de maatschappij voor mannen en vrouwen verschillend, omdat de rollen verschillend zijn. Dit is expliciet: vooral de leden van de Utrechtse School wijdde uitgebreide beschouwingen aan de verschillende rollen van vrouwen en mannen. Met de omslag naar spontane zelfontplooiing raken vrouwen impliciet uit beeld. Vanaf de Frankfurters is vervreemding en een gebrek aan zelfontplooiing steeds een probleem van de werkende mens. Vervreemding is bij de Frankfurters een gevolg van de wijze waarop mensen in het kapitalistische productieproces werden ingeschakeld. Ook bij Constant en provo staat de werkende mens model voor mensen in het algemeen. De homo ludens werd volgens zijn pleitbezorgers mogelijk doordat de homo faber als gevolg van de mechanisering van de arbeid overbodig werd. Nu mensen niet meer hoefden te werken, konden ze spelen. Dat mensen destijds het grootste deel van hun leven niet deelnamen aan dat productieproces omdat ze huisvrouw waren, werd in deze verhalen vergeten. Als mannen door deelname aan het arbeidsproces vervreemd waren, waren de meeste vrouwen dan niet vervreemd? Als mannen niet meer hoefden te werken, konden ze spelen, creatief zijn. Wat er dan in het doorsnee-vrouwenleven zou veranderen, viel buiten beeld. De gendersubtekst van kabouters was overigens ambiguer. Enerzijds is het beeld van kabouters mannelijk: een vredelievend mannetje met baard. Maar anderzijds is het een kritiek op een bepaald soort mannelijkheid, namelijk op de poging tot overheersing van de natuur, met als alternatief daarvoor het beeld van iemand die met in harmonie met de natuur leeft. Dat is het beeld dat ook wel door de vrouwenbeweging als iets van vrouwen is geannexeerd (en die annexatie is ook weer intern bekritiseerd).

Ook de vijand van de homo ludens, Het Gezag, was een zaak van mannen: gezagsdragers waren in die tijd over het algemeen mannen en de uitvoerders van

hun bevelen, de politie, waren allemaal mannen. Autoritair gedrag was daarmee ook hoofdzakelijk iets van mannen. Lang haar, een belangrijk symbool uit de jaren zestig, was symbool van een ander soort mannelijkheid (niet van een ander soort menszijn). Met lang haar was je niet zo'n keurige, autoritaire vent, die beveelt of bevelen uitvoert, maar iemand die aan die mannelijke burgerlijkheid niet meedoet. Meisjes hadden al lang haar, bij hen kon dat dus geen teken van protest zijn. (Later zou voor hen juist kort haar een teken van protest worden.) 'Jongens waren we – maar aardige jongens,' zo eechoot provo Duco van Weerle¹⁶ Nescio in de titel van een van de hoofdstukken van zijn *Wat de provo's willen*. Inderdaad was provo een beweging van hoofdzakelijk mannen en jongens. Er waren wel meisjes bij provo, maar op Irene van de Weetering na hadden zij weinig invloed. De gendersubtekst van idealen en vijanden verklaart dat voor een belangrijk deel.

Deze constatering over de gendersubtekst van de centrale beelden en be-grippen zijn niet bedoeld als postuum verwijt aan de bewegingen. Het kan wel mede verklaren waarom in deze bewegingen vooral jongens en mannen ideologen en woordvoerders waren en vrouwen zo weinig het gezicht van de bewegingen bepaalden.¹⁷ Het verhaal over zelfontplooiing is immers vooral een verhaal over mannenlevens: over wat er mis is met mannenlevens en wat voor mannen het alternatief is.

In dit hoofdstuk onderzoek ik ontwikkelingen in het zelfontplooiingsstreven, ter voorbereiding van mijn onderzoek naar de wijze waarop dit op Dennendal vorm zou krijgen. Om het zelfontplooiingsregime op Dennendal te kunnen plaatsen is echter nog een tweede voorgeschiedenis nodig, namelijk die van de ontwikkelingen binnen de zwakzinnigenzorg in dezelfde periode. Daarin speelde het zelfontplooiingsstreven geen rol, integendeel. Vooral op de dimensies van deskundigheid en woordvoerderschap stonden de ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg haaks op die welke in dit hoofdstuk zijn besproken. De ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg tot het eind van de jaren zestig vormden dan ook geen inspiratiebron, maar een afzetpunt voor het zelfontplooiingsregime. Dat afzetpunt behandel ik in het volgende hoofdstuk.

Het deskundigheidsregime: ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg tussen 1945 en 1970

3.1 Zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg voor 1945

De ontwikkeling van het zelfontplooiingsregime aan het begin van de jaren zeventig heeft twee tot dan toe gescheiden voorgeschiedenissen: ten eerste de naoorlogse geschiedenis van het zelfontplooiingsstreven in de context van maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, en ten tweede de naoorlogse geschiedenis van de zwakzinnigenzorg. De eerste voorgeschiedenis kwam in het vorige hoofdstuk aan de orde, de tweede in dit hoofdstuk.

De belangrijkste ontwikkeling in de zorg na 1945 is de vestiging van (wat ik noem) een 'deskundigheidsregime': een heerschappij van medische en gedragswetenschappelijke deskundigen, waarbij wetenschappelijke deskundigheid als voornaamste leidraad voor het denken over zwakzinnigheid en het inrichten van de zorg wordt gezien. Om de opkomst en heerschappij van dit deskundigheidsregime in de jaren vijftig en zestig te kunnen plaatsen schets ik in deze paragraaf heel globaal hoe op de 'landkaart' van de zwakzinnigenzorg tussen 1840 en 1945 vier benaderingen zijn gevestigd: psychiatrische, charitatieve en (in de marge) antroposofische zorg, en eugenetica. In paragraaf 3.2 behandel ik de vestiging van het deskundigheidsregime in relatie tot deze landkaart. De opkomst van het deskundigheidsregime verklaar ik uit een aantal heterogene, maar parallelle, elkaar versterkende ontwikkelingen: medische (wetenschappelijke) successen, actieve steun van de Inspectie voor de Volksgezondheid, een plaatstekort in de inrichtingen, een veranderde gezinsideologie, en de 'coming out' van middenklasse-ouders. Bezien vanuit de vier dimensies van het zelfontplooiingsregime veranderde vooral de dimensie van de deskundigheid, en in haar kielzog enigszins die van het woordvoerderschap.

In de ontwikkeling van het deskundigheidsregime zijn twee fasen te onderscheiden. Het deskundigheidsregime staat tussen circa 1955 en 1965 onder me-

dische leiding, waarbij medische deskundigheid als de belangrijkste deskundigheid geldt. Voor het eerst in de geschiedenis neemt de medicus deze prominente plaats in. Deze zege duurt echter maar kort. Rond 1965 ontstaat een leiderschapsstrijd tussen gedragswetenschappers en medici die ongeveer een decennium later alweer in het voordeel van de laatsten is beslist. Deze leiderschapsstrijd tussen medici en gedragswetenschappers komt in paragraaf 3.3 ter sprake. Als in 1971 de Dennendal-affaire uitbreekt, is er dus sprake van een deskundigheidsregime van medici en gedragswetenschappers, die niet zozeer in een inhoudelijke strijd, maar vooral in een leiderschapsstrijd verwickeld zijn, waarbij de gedragswetenschappers aan de winnende hand zijn. Er was bij het uitbreken van de Dennendal-affaire sprake van dominantie van (niet het medisch model maar) het medisch-gedragswetenschappelijk model. Het medisch model was op dat moment al overleefd. Voor de overwinning van een pedagogisch of ontwikkelingsmodel op een medisch model was helemaal geen Dennendal-affaire nodig; die overwinning had al in betrekkelijke stilte plaatsgevonden.

Het verpleegkundig regime: zwakzinnigenzorg in de psychiatrie

De institutionele zwakzinnigenzorg van voor de Tweede Wereldoorlog steunde hoofdzakelijk op twee pijlers: charitas en psychiatrie. Wat betreft de voorgeschiedenis van de psychiatrische zwakzinnigenzorg kunnen we volstaan met terug te gaan tot de hervormingen van de 'gast- en dolhuizen' die in veel westerse landen in de eerste decennia van de vorige eeuw plaatsvonden. Gast- en dolhuizen waren bewaarplaatsen voor allerlei maatschappelijk onaangepasten, zoals krankzinnigen, alcoholici, bejaarden en idioten. Ze huisvestten enkele tientallen patiënten, hadden geen geneeskundige pretenties, en het verplegend personeel was niet voor het werk opgeleid. Een wijziging in de krankzinnigenwet in 1841 gaf provinciebesturen de bevoegdheid om instellingen die 'tot een verslechtering van de aandoening leidden' te sluiten. De overige instellingen zouden worden gescheiden in grote geneeskundige gestichten en bewaarplaatsen voor chronische, ongeneeslijke krankzinnigen (Kerkhoven, 1996, p. 41). Die laatste moesten op termijn verdwijnen. Ook werden er inspecteurs ingesteld om op de kwaliteit toe te zien.

Hoewel idiotie, zoals de toenmalige benaming van zwakzinnigheid luidde, niet werd beschouwd als een vorm van krankzinnigheid, bevonden zich in de geneeskundige gestichten veel idioten. Zij werden niet apart verpleegd maar zaten verspreid over afdelingen voor 'storenden', 'gebrekkigen' en 'onzindelijken'. Dergelijke afdelingen werden doorgaans gekweld door stank en herrie. In de psychiatrie heerste over het algemeen een verpleegkundig regime, waarbij rust, orde en zindelijkheid de belangrijkste doelen van de zorg waren. De in-

spectie had nog wel het een en ander aan te merken: zo was ze van mening dat de stank via luchtverversing bestreden moest worden en dat men meer aandacht aan onderwijs moest besteden. Vooral 'jeugdige idioten' moesten onderwijs ontvangen om zo nog zoveel mogelijk tot nuttige burgers opgevoed te worden. De oprichting van een 'idiotenschool' in Den Haag door dominee Van Koetsveld in 1858, werd door de inspectie daarom bijzonder geprezen (IV 1871).

De volgende krankzinnigenwet van 1884 bepaalde echter dat idiotie wel een vorm van krankzinnigheid was, naast bijvoorbeeld neurosen en paranoia. Idioten hoorden daarom nu wel allemaal thuis in psychiatrische inrichtingen, in tegenstelling tot 'achterlijken'. Uit de idiotenschool van Van Koetsveld moesten daarom de idioten worden verwijderd (IV 1893, p. 281). De school was alleen nog voor achterlijke kinderen. Daarmee was er in Nederland geen enkel idiotengesticht meer. De inspectie was echter wel van mening dat aparte idiotenverpleging een 'eisch des tijds' (p. 278) was, en drong aan op aparte afdelingen voor idioten in de krankzinnigeninrichtingen en op oprichting van aparte idioteninrichtingen. Want 'treedt bij krankzinnigenverpleging meer de geneeskundige behandeling [...] op de voorgrond, bij de idiotenverpleging [...] doen zich daarbij tevens meer eischen van paedagogische aard gelden.' Daarbij 'kunnen idioten schaden aan eene goede verpleging van andere krankzinnigen' (p. 278). Idioten golden binnen de psychiatrie als de minst interessante patiënten, omdat idiotie door de gestichtsartsen overwegend werd beschouwd als ongeneeslijk.¹

Patiënten sliepen en leefden in groepen van dertig tot zeventig mensen in grote zalen. Ze werden door onopgeleide 'oppassers' en 'oppasseressen' bewaakt. Overdag had men in de vaak volle zalen niet veel te doen. Individueel contact tussen oppassers en patiënten was nauwelijks mogelijk en werd doorgaans ook niet wenselijk geacht. De bemoeienis van de arts of psychiater bleef meestal beperkt tot een kort bezoekje aan de afdeling eens in de zo veel weken. De inspectie drong erop aan dat krankzinnigeninrichtingen zich meer op behandeling en minder op bewaking gingen toeleggen, en de 'minder geschikte beampten en oppassers door verpleegsters' vervingen (IV 1893, p. 281). Dat was ook al enkele decennia een wens van veel gestichtsartsen. Vanaf 1892 was het mogelijk een examen krankzinnigenverpleging af te leggen (Kerkhoven, 1996, p. 45). Een landelijke regeling en erkenning van het B-diploma vonden echter pas plaats in 1921.

De inspectie drong weliswaar aan op aparte idiotenafdelingen en op onderwijs aan 'jeugdige idioten' binnen de krankzinnigeninrichtingen, maar had daarmee aanvankelijk weinig succes (IV 1895, p. 344). Er werden aan het eind van de negentiende eeuw slechts enkele idiotenafdelingen (in krankzinnigeninrichtingen) opgericht. Het onderwijs liet naar de mening van de inspectie nog zeer te wensen over (IV 1898, p. 362 en p. 366). Gemeenten wilden vaak niet be-

talen voor een inrichtingsplaats voor een idioot. Soms slaagde de inspectie erin om, op grond van gevaar voor de idioot of zijn omgeving, via de rechter een gemeente tot betaling te dwingen. In 1901 was het plaatsgebrek voor idioten naar de mening van de Inspectie opgeheven (IV 1901, p. 370).

Het verpleegkundig regime legde de nadruk op verzorgen en bewaken van de patiënten. Met verbeterde hygiëne en medische middelen werden de eisen op deze punten in de loop van deze eeuw hoger. Tegen het eind van de jaren zestig van deze eeuw bestond het werk van de verpleging in het verpleegkundig regime hoofdzakelijk uit patiënten wassen, aan- en uitkleden, eten, drinken en medicijnen geven, en hun lichamelijke gezondheid nauwlettend in de gaten houden: is hun vochtbalans in orde, hebben ze geen koorts of uitslag. Dit verpleegkundige regime heerste aan het eind van de jaren zestig ook op Dennendal, voordat Carél Muller zijn vernieuwingsbeleid inzette.

Het charitatief regime

Charitatieve instellingen waar zwakzinnigen terecht konden, kennen een eeuwenlange traditie. Na 1850 vond er een aanzienlijke groei van dergelijke instellingen plaats. De katholieken richtten alleen al in Limburg in enkele decennia meer dan honderd kloosters op. Veel kloosters zochten een missie en een bron van inkomsten. Ze vonden deze in de zorg voor 'hulpbehoevenden' zoals bejaarden, lichamelijk gehandicapten, zwakzinnigen, dementerenden, zwervers en ongehuwde moeders (Klijn, 1995). Ook de protestantse opvang voor hulpbehoevenden groeide aanzienlijk (Hakker, 1997). Niet het klooster maar het gezin (met een vader en een moeder aan het hoofd) stond hier model (Weijers en Tonkens, 1999).

In het charitatief regime werden idioten nauwelijks als aparte categorie onderscheiden. Het criterium voor toelating in charitatieve inrichtingen was hulpbehoefendheid. Binnen dat criterium waren idioten niet als aparte groep onderscheiden: sommigen hadden veel hulp nodig, anderen weinig. Daarmee was idiotie (impliciet) gedefinieerd als een sociaal probleem, niet als een medisch probleem. Voor de precieze oorzaken van idiotie bestond weinig interesse. De hulpbehoevende deed een appèl op de medemens om te helpen; de redenen voor dit appèl waren niet zo belangrijk. Het christendom lijkt daarnaast ook te hebben bijgedragen aan een opvatting van idiotie als straf van God voor de zonden van de ouders of grootouders.² Idiotie werd vrij algemeen toegeschreven aan het verwekken van kinderen in dronkenschap (Noordman, 1989, p. 39).

De krankzinnigenwet bepaalde dat een charitatieve inrichting maximaal twee krankzinnigen (en dus slechts twee idioten) mocht huisvesten. Bij drie of meer idioten was een erkenning als krankzinnigengesticht noodzakelijk. De eerste idioteninrichting met een dergelijke status was het protestantse 's Hee-

renloo, opgericht in 1892, met (zoals de wet eiste) een geneesheer-directeur aan het hoofd. 'Lijders' werden er (gescheiden naar sekse en) ingedeeld in vier klassen, waarvan de verpleegprijs varieerde van 250 tot 1500 gulden per jaar (IV 1895, p. 324). In de daaropvolgende jaren werden nog enkele protestantse en katholieke idioteninrichtingen opgericht.

Een wetswijziging van 1904 ondersteunde de stichting van charitatieve inrichtingen voor idioten. De gedachte dat idiotie een vorm van krankzinnigheid was (in de wet verankerd in 1884), werd namelijk in 1904 in de wet alweer gereïtatieerd. Achtergrond was dat de psychiatrische inrichtingen overvol waren; tussen 1884 en 1914 was het aantal krankzinnigen in inrichtingen gestegen van 4330 naar ongeveer 15.000 (Kerkhoven, 1996, p. 99). De krankzinnigeninrichtingen waren 'ten deele bevolkt door personen die daarin eigenlijk niet behooren': mensen 'met eene geringen verzwakking of verstomping des verstands' konden eigenlijk evengoed in 'oude-mannen en -vrouwenhuizen en soortgelijke inrichtingen' verpleegd worden (IV 1912, p. 3). Zij konden beter worden verwijderd, opdat krankzinnigeninrichtingen 'weder worden waartoe de wetgever ze in allereerste plaats heeft bestemd - ziekenhuizen waar het herstel der verpleegden bevorderd wordt door eene doeltreffende behandeling' (p. 3). Die mening waren ook de gemeentebesturen toegedaan, zij het om een andere reden dan de Inspectie. Zij moesten de inrichtingsplaats meestal betalen en die was in charitatieve inrichtingen goedkoper dan in de idiotenafdeling in het krankzinnigengesticht. Dankzij deze gemeenschappelijke belangen van Inspectie en gemeentebesturen werd de beperking dat algemene charitatieve inrichtingen maximaal twee krankzinnigen mochten huisvesten in 1904 weer opgeheven. De wet schiep daartoe de mogelijkheid voor charitatieve inrichtingen om als 'aangewezen inrichting' erkend te worden: de maximum-bepaling verviel dan. Aan deze 'aangewezen inrichtingen' werden minder medische eisen gesteld dan aan krankzinnigeninrichtingen. Het was bijvoorbeeld niet nodig dat er een geneesheer-directeur aan het hoofd stond. 'Aangewezen inrichtingen' werden bijvoorbeeld Sint Anna in Heel, de Johannes Stichting in Nieuwveen, en Bethesda in Wagenborgen. De zusters (en soms broeders) kregen geen salaris, woonden in de instelling en waren bijna altijd beschikbaar. Er was bovendien weinig personeel; in de Johannes Stichting in Nieuwveen waren er bijvoorbeeld in 1919 op ruim tweehonderd verpleegden acht personeelsleden (Hakker, 1997, p. 86). De verpleegden werkten zelf ook mee in huishouding en tuin, en bij de verzorging van andere bewoners.

Na de Tweede Wereldoorlog kampte men zowel in de psychiatrie als in de charitatieve zwakzinnigenzorg herhaaldelijk met een groot tekort aan verpleegsters en geneesheer-directeuren. Het tekort aan verpleegsters poogde men op te lossen door personeelswerving, bijvoorbeeld via verlaging van de

toelatingseisen. Het tekort aan directeuren loste men eerder op door perso-
neelsbinding, bijvoorbeeld door salarisverhoging en de mogelijkheid zich on-
der werktijd verder te scholen tot medisch specialist. We zullen in hoofdstuk 4
zien dat het zelfontplooiingsregime hiervoor andere oplossingen zocht.

Eugenetica

Liberalen en sociaal-democraten reageerden anders op de schrijnende armoede
en de overvolle inrichtingen van de late negentiende eeuw dan de religieuzen. Zij
waren vooral geïnteresseerd in de oorzaken van de toename van probleemgeval-
len zoals paupers, zwervers, alcoholisten, krankzinnigen en idioten, teneinde
deze groei in te dammen. De meesten zochten de oplossing in opvoeding, on-
derwijs en sociale wetgeving. Sommigen legden echter de nadruk op erfelijk-
heid. Bij hun visie, de eugenetica, zal ik kort stilstaan omdat deze van belang is
om de ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg na de Tweede Wereldoorlog te
kunnen plaatsen. In verpauperde gezinnen stapelden de problemen zich op,
constateerden eugenetici vanaf het begin van deze eeuw: werkloosheid, extreme
armoede, criminaliteit, prostitutie, alcoholmisbruik, geweld, lage geestelijke
en zedelijke ontwikkeling werden vaak in één familie aangetroffen. Daar moest
wel erfelijkheid in het spel zijn. Veelal speculatieve theorieën over erfelijkheid
waren al vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkeld. Eugenetici
borduurden daarop voort. Er was in zulke verpauperde gezinnen volgens euge-
netici sprake van erfelijke degeneratie: een erfelijke geestelijke minderwaardig-
heid die zich kon uiten in een of meer vormen van gedegenereerd gedrag zoals
alcoholmisbruik, diefstal, landloperij en prostitutie. Een prostituee liep daarom
grote kans een zwakzinnig kind krijgen, dat op haar beurt grote kans liep een
dief voort te brengen, enzovoort. Eugenetici waren overigens niet erg precies
over de wijze waarop geestelijke minderwaardigheid erfelijk was. Veel biologen
vonden de eugenetische erfelijkheidsleer ook destijds al snel te simplistisch.

Zoals gezegd was er sprake van een enorme bevolkingsgroei in de negentien-
de eeuw. In de hogere klassen werd echter vanaf ongeveer 1880 stelselmatig an-
ticonceptie toegepast, met als gevolg een daling van het kinderaantal (Noord-
man, 1989, p. 75). In de lagere klassen was anticonceptie niet ingeburgerd en
nam de bevolking alleen maar toe. Veel mensen uit de hogere klasse zagen dat
als een bedreiging: binnen enkele generaties zouden zij 'overwoekerd' zijn.
Vooral erfelijk minderwaardige gezinnen en dan weer in het bijzonder zwakzin-
nige meisjes en vrouwen waren volgens eugenetici bijzonder vruchtbaar. De be-
volking dreigde in zijn geheel steeds dommer te worden. Er moest dus snel iets
aan de groei van gedegenereerden worden gedaan. Oplossingen hiervoor waren
huwelijksverbod, (gedwongen) sterilisatie en/of afzondering van de maat-
schappij (segregatie). In Nederland was er vanuit 'neutrale' hoek veel belang-

stelling voor eugenetische ideeën, maar velen schrokken terug voor eugeneti-
sche maatregelen (Noordman, 1989).

Geestelijke minderwaardigheid ofwel zwakzinnigheid (eugenetici gebruik-
ten niet de psychiatrische term idiotie) was voor eugenetici met schaamte en
enigszins met schuld beladen, want het was een gênante indicatie van het feit
dat men deel uitmaakte van een gedegeneerde familie. Zwakzinnigheid werd
daarmee een individueel probleem. Wie in de maatschappij niet goed mee kon
komen, had dat aan de eigen achtergrond te danken; het kwam niet of nauwe-
lijks door de sociale omstandigheden, zoals liberale en sociaaldemocratische
tegenstanders van eugenetica beweerden. Diegenen die reeds zwakzinnig wa-
ren, waren niet meer te helpen. De hoop van eugenetici was volledig gevestigd
op preventie van verdere groei van de populatie zwakzinnigen. Preventie werd
door veel christenen daarentegen als hoogmoedig veroordeeld: de mens moest
naar hun mening niet proberen in te grijpen in Gods schepping. In de ogen van
eugenetici was preventie echter geen hoogmoed, maar een verstandige en plan-
matige, toekomstgerichte aanpak.

De eugenetica kwam in het begin van deze eeuw in veel meer westerse landen
op. In sommige landen, zoals de Verenigde Staten en Denemarken, werden van-
af het begin van de eeuw wetten aangenomen die gedwongen sterilisatie en/of
segregatie van 'geestelijk minderwaardigen' mogelijk maakten. In Nederland
kwam het, vooral door de sterke christen-democratische traditie, niet tot derge-
lijke maatregelen. Het bleef bij discussies. Het eugenetische denken werkte
waarschijnlijk wel door in het beleid van inrichtingen: in Sint Anna bijvoorbeeld
werden ongehuwde moeders vaak reeds vanwege hun ongehuwd moederschap
debiel geacht en daarom gedwarsboomd in pogingen de inrichting te verlaten
(Klijn, 1995).

Ondanks de nazistische eugenetische rassenpolitiek vormde de Tweede We-
reldoorlog geen breuk in het eugenetisch denken in Nederland (Noordman,
1989). Er werd ook na de oorlog nog veelvuldig voor gepleit om debiele onge-
huwde moeders langdurig, eventueel permanent in inrichtingen te huisvesten.
In 1948 werd in MGv nog enthousiast verslag gedaan van de eugenetische maat-
regelen in Denemarken, waar 'debiële ongehuwde moeders' op een eiland wer-
den geïsoleerd: 'De meisjes werken er hard, dat is nodig om zich te herstellen na
een leven van boemelen' (Steketee, 1948, p. 15). 'Er kan immers geen twijfel over
bestaan, dat imbecielen en idioten tot de niet-maatschappelijke mensen moe-
ten worden gerekend,' zo werd nog in 1950 in MGv betoogd (Van Houte, p.
357). Ook debielen kon men volgens Van Houte maar beter in de inrichtingen
apart zetten, niet zozeer vanwege hun 'inferieure verstandelijke vermogens'
maar vanwege hun gedrag. In het begin van de jaren zestig werd nog weleens
gehint naar de eugenetica, door bijvoorbeeld een medische gevalsbeschrijving

van een zwakzinnige te openen met een beschrijving van haar 'asociaal en debiel gezin', gesticht door een zich prostituerende moeder en een vader die voortdurend van 'baantje' wisselde (Hoejenbos en Kuiper, 1961, p. 181). Pas in de jaren zestig verdween het eugenetisch denken uit publicaties over zwakzinnigheid. Opmerkingen over of onderzoek naar het sociale milieu bleven echter nog tot in de jaren zeventig in dergelijke publicaties gangbaar.

Antroposofische zwakzinnigenzorg

Een geheel eigen traditie van zwakzinnigenzorg is door antroposofen ontwikkeld, geïnspireerd op de leer van Rudolf Steiner. Het eerste antroposofische 'Heilpedagogische' instituut ontstond in 1923 in Duitsland. Langzamerhand werden daarna ook in andere landen op basis van Steiners ideeën leefgemeenschappen van werkers en verstandelijk gehandicapten gesticht, in Nederland vanaf 1931. In het geheel van de zwakzinnigenzorg neemt deze traditie een marginale positie in. Ik behandel haar hier toch, omdat zij van invloed is op het zelfontplooiingsregime op Dennendal. Carel Muller was antroposoof, hoewel hij zich niet op alle punten met de antroposofie kon verenigen.

De menselijke geest, die onsterfelijk is en steeds in een nieuw lichaam reïncarneert, kan volgens de antroposofie nooit ziek zijn. Ook zwakzinnigen hebben een gezonde geest, die in geen enkel opzicht verschilt van die van niet-zwakzinnigen. Bij zwakzinnigen is die gezonde geest helaas tijdelijk, in deze reïncarnatie, terechtgekomen in een defect lichaam. De zwakzinnige is als een musicus met een kapot muziekinstrument. De geest is gezond maar kan zich, doordat het lichaam beschadigd is, niet goed uiten.³ In een volgend leven zal deze geest waarschijnlijk weer in een gezond lichaam reïncarneren (Heilpedagogisch Verbond, 1974, p. 29). De geest heeft wel zelf voor dit gemankeerde lichaam gekozen, zoals de geest steeds zelf kiest voor reïncarnatie in een situatie die een probleem annex uitdaging biedt waardoor hij iets kan leren ten behoeve van zijn geestelijke ontwikkeling. In die zin is een zwakzinnig leven iemands eigen schuld: hij heeft er zelf voor gekozen.

Dat sluit overigens in het geheel niet uit dat hij bij deze geestelijke ontwikkeling geholpen moet worden. Het is de taak van de hulpverlener om de ontwikkeling van die gezonde geest te stimuleren. Lichaam en lichaamsbeweging zijn daarbij eveneens belangrijk, want hoe beter het lichaam functioneert, des te beter de geest zich kan uiten en ontwikkelen. Van de inspanningen die de antroposofische zwakzinnigenzorg verricht om de geest te laten verschijnen en ontwikkelen, wordt niet verwacht dat ze altijd zichtbare effecten hebben, althans niet in dit leven. Zij zijn toch van groot belang omdat de effecten ervan geacht worden in de volgende reïncarnatie wel zichtbaar te zijn. Aan het kapotte instrument valt niet veel te doen, maar als de musicus in dit leven toch blijft spe-

len, kan hij in een volgend leven, met een beter instrument, wel van zijn in een vorig leven gemaakte vorderingen profiteren. Bovendien zorgt het blijven oefenen ervoor, dat hij in een volgend leven 'beter' reïncarneert, dat wil zeggen: meer ontwikkeld en dus dichter bij het einddoel van de reïncarnatieketen, de volledige geestelijke vrijheid.

Naast deze nadruk op de geestelijke overeenkomsten tussen wel en niet-zwakzinnigen, stelt de antroposofie ook dat zwakzinnigen een speciale kwaliteit hebben, namelijk dat zij anderen een spiegel voorhouden. De zwakzinnige 'kan iets, wat de anderen niet kunnen doordat zij te veel kunnen: hij kan ons tonen, en doet dit ook bij voortduring, waarin wij ongezond zijn, in ons bewegen, in ons werken, in onze produkten. In zijn ziektebeelden is hij een spiegel, waaraan de artsen, en vele anderen, een ware fenomenologie kunnen opbouwen' (p. 29). Hij kan ons helpen 'de barsten in onze eigen maatschappij-spiegel goed waar te nemen en misschien enigszins te lijmen' (p. 29).

Ten aanzien van deskundigen in de gangbare zin van het woord, zoals (niet-antroposofische) psychologen, pedagogen en medici, bestaat vanuit de antroposofische zwakzinnigenzorg grote scepsis. De reguliere wetenschap beperkt zich volgens antroposofen ten onrechte tot de zintuiglijk waarneembare, rationele werkelijkheid en miskent daarmee het bestaan van de daarachter verborgen 'geestelijke wereld'. Met het oog op (contact met) die geestelijke wereld hecht antroposofische zorg veel belang aan kunstzinnige en ambachtelijke vorming. Dit verleent niet de deskundigen, maar kunstdocenten en creatief therapeuten een prominente rol. Aan het werk dat zwakzinnigen verrichten, wordt in de antroposofische zorg hoge eisen gesteld. Men werkt in eigen werkplaatsen, zoals een pottenbakkerij, weverij, timmerwerkplaats of kaarsentrekkerij. Men maakt iets waar anderen daadwerkelijk behoefte aan hebben. Is dat het geval 'dan kan de gestoorde volwassene helemaal tot zelfrealisatie komen' (Steiner, 1980, p. 7).

Als wel- en niet-zwakzinnigen in wezen gelijk zijn, en zwakzinnigen bovendien anderen een spiegel kunnen voorhouden, dan ligt het voor de hand dat beide groepen ook samenleven. De antroposofische zorg is dan ook georganiseerd in de vorm van een leefgemeenschap van gezinsachtige eenheden van vijf à zeven kinderen met enkele begeleiders. De begeleiders vormen 'een team van enthousiaste jonge mensen die samen willen leven in een gemeenschap met kinderen, niet alleen als verzorgers en onderwijzers, maar als lotgenoten, zich aan elkaar ontwikkelend' (Heilpedagogisch Verbond, 1974, p. 4). In deze leefgemeenschap zijn relaties persoonlijk (niet afstandelijk en functioneel). Een inrichtingssfeer wordt zoveel mogelijk vermeden. De sfeer in de groepen en de aankleding mag dan ook sterk verschillen, al naargelang wie er werken.⁴

De vormgeving van de omgeving heeft volgens de antroposofie een grote en tamelijk directe invloed op mensen. Zo moeten vierkante, rechthoekige en een-

tonige ruimtes vermeden worden, omdat deze ervoor zouden zorgen dat het denken ook 'vierkant' (rechtlijnig) en eentonig wordt. Gebouwen dienen daarom complexere vlakken, hoeken en lijnen te hebben. Ook kleuren worden geacht een directe werking op de ziel te hebben: rood bevordert bijvoorbeeld agressie, blauw melancholie, enzovoort. De omgeving wordt op basis van de antroposofische vorm- en kleurenleer ingericht.

Tot na de Tweede Wereldoorlog waren er dus hoofdzakelijk twee soorten intramurale zorg waar zwakzinnigen terecht konden: psychiatrische inrichtingen en charitatieve inrichtingen voor hulpbehoevenden en/of zwakzinnigen. In de psychiatrie was idiotie een medisch, niet met schuld beladen maar onbehandelbaar en daarom wetenschappelijk weinig interessant probleem. In het charitatief regime daarentegen gold zwakzinnigheid als een sociaal probleem (hulpbehoevendheid), dat een beroep deed op de barmhartigheid van de naasten. Het was wel enigszins beladen met schuld, maar evenmin behandelaar, en dus evenmin wetenschappelijk interessant. Voorop stond het bieden van hulp bij nu eenmaal ontstaan leed. Wat betreft het denken over zwakzinnigheid speelde ook de eugenetica een belangrijke rol. In de eugenetische visie was zwakzinnigheid een individueel-biologisch probleem, waarvoor de familie schuldig werd gehouden, het was niet behandelaar maar wel te voorkomen en daarom juist wel wetenschappelijk interessant. Buiten de reguliere zorg om bestond er een klein aantal antroposofische zwakzinnigeninrichtingen. In de antroposofie was zwakzinnigheid een strikt lichamelijk probleem, enigszins beladen met schuld en wetenschappelijk niet interessant. De antroposofische zwakzinnigenzorg concentreerde zich echter vooral op het gezonde, gewoon-menselijke van de zwakzinnige, namelijk diens gezonde geest, welke vooral via kunstzinnige en ambachtelijke vorming in huiselijke sfeer zoveel mogelijk in zijn ontwikkeling gestimuleerd diende te worden.

3.2 Van klasse naar lichaam: de vestiging van het deskundigheidsregime

Een interessant medisch probleem

Vanaf de jaren dertig volgden een aantal belangrijke en veelbelovende medische ontdekkingen elkaar op, betreffende de oorzaken van zwakzinnigheid, die een veel complexer beeld van (al dan niet erfelijke) oorzaken gaven dan de eugenetica had gedaan. Er werden bijvoorbeeld steeds meer aangeboren stofwisselingsstoornissen ontdekt, die veelal tot hersenbeschadiging en daarmee tot zwakzinnigheid leidden.⁵ Wanneer deze stoornissen echter vroegtijdig gesignaleerd werden, kon, veelal via diëten zoals het vermijden van bepaalde eiwitten, zwak-

zinnigheid worden voorkomen of verminderd. In zoverre ze op erfelijkheid berustten, waren ze recessief, zodat, anders dan eugenetici dachten, twee zwakzinnigen heel goed een niet-zwakzinnig kind konden krijgen. Vanaf de jaren veertig werden ook beschadigingen van de foetus in de baarmoeder (zogenaamde intra-uteriene beschadigingen) ontdekt, bijvoorbeeld door besmetting met rode hond, die zwakzinnigheid tot gevolg konden hebben. Dat leidde tot de verwachting dat onderzoek naar intra-uteriene beschadigingen veel meer over de oorzaken van zwakzinnigheid aan het licht zou kunnen brengen. Deze reeks nieuwe ontdekkingen werd na de oorlog voortgezet en stimuleerde de belangstelling voor verder onderzoek naar de medische oorzaken van zwakzinnigheid.

Deze nieuwe wetenschappelijke inzichten drongen geleidelijk ook tot de directies van inrichtingen door. Tot het midden van de jaren vijftig viel in tijdschriften over gezondheidszorg sporadisch iets over zwakzinnigheid te lezen. Maar vanaf 1956 verschenen er, vrij plotseling, met grote regelmaat artikelen over de zwakzinnigheid. De auteurs waren aanvankelijk vooral medici: (kinder)artsen en (kinder)psychiaters. Zwakzinnigheid is voor medisch onderzoekers een interessant probleem waarover al veel ontdekt is, maar waar nog veel meer over te ontdekken valt; zo probeerden de medici die actief waren op het gebied van zwakzinnigheid hun collega's te doen geloven: 'De rijke morfologie der oligofreniebeelden, het interessante samengaan van exogene en endogene factoren, de multiconditienele aetiologie: scheppen een rijk arbeidsterrein waarop vooral de wetenschappelijk ingestelde psychiater zich met succes kan bewegen' (Van der Most, 1959, p. 134).

In vrijwel elk artikel hamerde de auteur op het belang van onderzoek. Het klinisch onderzoek kwam eerst ter sprake: zwakzinnige kinderen moesten bij opname onderworpen worden aan 'een algemeen medisch onderzoek, een neurologisch onderzoek, een psychiatrisch, een psychologisch onderzoek, en eventueel ook andere specialistische onderzoeken, voorzover dat nodig blijkt. Dit is nogal eens nodig' (Hoejenbos, 1956, p. 340). Al snel kwam naast het klinisch ook het wetenschappelijk onderzoek ter sprake. Dat moest deels in de inrichtingen zelf gebeuren. Daartoe was in de inrichting een grote wetenschappelijke staf nodig en liefst een observatiecentrum en een laboratorium.

In enkele inrichtingen werd wetenschappelijk onderzoek gestart.⁶ Hoe groter de staf, des te moderner de inrichting. De modernste inrichting, Maria Roeppaen, had al snel dertien stafleden in dienst. Er werden ook enkele observatiecentra opgericht, al dan niet gekoppeld aan inrichtingen. Ook zwakzinnige kinderen die niet in een inrichting woonden, zouden eigenlijk allemaal gedurende enkele maanden in een observatiecentrum moeten verblijven, opperde kinderpsychiater Hoejenbos (1961). Men overwoog ook de oprichting van een 'research-centrum voor zwakzinnigen'. Men dacht aan onderzoek naar de vraag

of zwakzinnigheid toe- of afnam en wat daarvan de oorzaak was, en aan onderzoek naar wat toen nog 'vroeg-diagnose' heette (vroegtijdige onderkenning). Men wilde primair voortbouwen op de bovengenoemde medische successen die vanaf de jaren dertig op het terrein van zwakzinnigheid geboekt waren. Het initiatief ging daarom uit van medici.

Verdere medische ontdekkingen van oorzaken in de jaren vijftig en zestig (door veelal buitenlandse wetenschappers aan universiteiten, niet door de Nederlandse geneesheer-directeuren en hun stafleden zelf) droegen aanvankelijk bij aan dit onderzoekenthousiasme. Er werden om te beginnen nieuwe stofwisselingsstoornissen ontdekt. Een medisch handboek over zwakzinnigheid uit 1969 vermeldt reeds achtentwintig genetisch bepaalde aangeboren stofwisselingsstoornissen, waarbij wordt aangetekend dat er nog jaarlijks nieuwe vormen worden ontdekt (Van Gelderen, 1969, p. 15). Ook werden behandelwijzen gevonden die bij kinderen met stofwisselingsstoornissen zwakzinnigheid konden voorkomen of beperken. Tevens ontdekte men nieuwe veroorzakers van zwakzinnigheid tijdens de zwangerschap ('intra-uteriene' oorzaken), zoals het kalmeringsmiddel Softenon, diverse geneesmiddelen, nicotine en LSD. (Of alcohol tot deze groep veroorzakers van zwakzinnigheid moest worden gerekend, werd in de jaren zestig nog ernstig betwijfeld.) Een andere groep oorzaken van zwakzinnigheid, chromosomale afwijkingen, kwam in de jaren zestig in beeld, doordat het toen mogelijk werd om chromosomen te tellen en te analyseren. Daardoor kreeg men inzicht in de oorzaken van mongolisme (het syndroom van Down). Ook werden zogenaamde peri-natale oorzaken ontdekt, zoals zuurstoftekort bij de geboorte, als ook post-natale, zoals kinkhoest, epilepsie, ernstige verbrandingen en voedingsstoornissen. In sommige inrichtingen werd een eigen laboratorium gebouwd, waar zwakzinnigen bijvoorbeeld onderzocht werden op stofwisselingsafwijkingen en chromosomale afwijkingen. Er ontstonden samenwerkingsverbanden met verschillende universiteiten. Ook moest 'de betekenis van de allersimpelste sensaties: die van aanraking, lustvol bewegen, evenwichts-reacties', worden onderzocht (Hoejenbos, 1962, p. 280).

De resultaten van eigen onderzoek in de inrichtingen vielen sommigen in het begin van de jaren zestig echter al tegen (bijvoorbeeld Jongmans, 1962; Mulder, 1963). Dit was evenwel geen reden om er minder belang aan te hechten, maar juist om er meer werk van te maken. De onderzoeksmethoden waren nog te grof en te ongedifferentieerd, zo concludeerde men. Het was eigenlijk nog geen onderzoek: 'Wij zijn nog niet aan research toe, daar wij nog niet weten wat wij eigenlijk te "researchen" hebben. Wij staan heden nog in het stadium van de observatie' (Hoejenbos, 1962, p. 277). Het was nog maar 'terreinverkenning'.

Zwakzinnigheid verscheen hier dus bij uitstek als een probleem voor des-

kundigen: een wetenschappelijk interessant, van schuld en schaamte ontdaan, behandelbaar, medisch probleem. Deze nieuwe visie verschilde deels van de eugenetische en psychiatrische, en geheel van de charitatieve visie. Net als in de psychiatrie was zwakzinnigheid een medisch probleem, maar het verschil was dat het interessant en behandelbaar was in plaats van bij voorbaat ongeneselijk en dus oninteressant. Net als in de eugenetica was het een behandelbaar probleem, maar voor eugenetici was het geen legitiem probleem: degeneratie had men op de een of andere manier aan zichzelf te wijten. Wel deelde de nieuwe medische benadering met de eugenetica de interesse in en de hoge verwachtingen van het zoeken naar oorzaken en preventie. Tussen de nieuwe medische interesse en het charitatief regime was het verschil het grootst. Voor het charitatief regime was zwakzinnigheid wel met schuld en schaamte beladen, en noch (causaal en preventief) interessant noch medisch. Zwakzinnigheid betekende voor de charitas louter een appél op de medemens, om voor de hulpbehoevende zwakzinnige te zorgen.

Dat de medici zo snel zo'n machtige positie in de zorg konden in nemen, was niet in de laatste plaats te danken aan de Inspectie, die in 1957 de Vergadering van Directeuren van Inrichtingen voor de Zwakzinnigenzorg (VDIZ) oprichtte. Het officiële doel van de VDIZ was zich te beraden over de opleiding voor verpleegster in de zwakzinnigenzorg, de latere z-opleiding (waarvoor eerst nog de naam c-opleiding werd overwogen). Alleen zwakzinnigeninrichtingen met een geneesheer-directeur en een verkorte opleiding voor psychiatrisch verpleegster (de partiële b-opleiding) of een z-opleiding werden toegelaten. Deelnemende inrichtingen die nog geen z-opleiding waren begonnen, moesten deze starten. Dat impliceerde specialisatie van het bewonersbestand: men moest niet langer hulpbehoevend opnemen maar alleen zwakzinnigen.

Lidmaatschap van de VDIZ had voor de directeuren belangrijke voordelen: het betekende onder meer gelegenheid tot informeel contact met collega's en met de Inspectie, macht om over andere inrichtingen te beslissen en mede vorm te geven aan de z-opleiding. Binnen de VDIZ werd besloten hoe de z-opleiding eruit moest zien en welke inrichtingen tot de landelijke examens voor de z-opleiding werden toegelaten. Lidmaatschap van de VDIZ gaf ook goede kaarten voor het inspecteurschap: veel inspecteurs werden uit de VDIZ gerekruteerd (en bleven dus in de VDIZ, alleen in een andere functie). Niet verwonderlijk is dan ook de (pas in 1973) geuite kritiek dat 'bij de buitenwereld [...] wel haast de gedachte [moet] rijzen dat de directeurenvergadering en de Inspectie samen de zaken in de zwakzinnigenzorg regelen.' Uitsluiting van de VDIZ (door niet te voldoen aan de gestelde toelatingseisen) was ongunstig. Een groot deel van de charitatieve en psychiatrische zorg paste zich daarom aan de medicalisering aan

en vroeg toelating tot de vergadering en de opleiding. De VDIZ breidde zich in snel tempo uit.

Deze in- en uitsluitingsstrategie van de Inspectie droeg ertoe bij dat de twee vroegere centrale partijen op het terrein van de zwakzinnigenzorg, de psychiatrie en de charitas, marginaal werden. Zwakzinnigenzorg in de psychiatrie werd buitengesloten, omdat deze zwakzinnigenafdelingen meestal niet werden geleid door een geneesheer-directeur, maar door een broeder of zuster. Die uitsluiting was ook bedoeld. Zwakzinnigen horen van jongs af aan in zwakzinnigeninrichtingen, was het idee. Alleen mensen die op latere leeftijd naar een inrichting gingen, waren in de psychiatrie op hun plaats. Waarom dat voor deze zwakzinnigen de beste optie was, was evenwel niet duidelijk; wel duidelijk was dat dit in het belang van de psychiatrische inrichting zelf was. Zwakzinnigen waren in de psychiatrie onmisbare werkkrachten: 'Een gemengde bevolking is het beste voor een goede arbeidstherapie. Daarom moet er een residu in deze inrichtingen blijven die een vaste kern vormt' (hoofdinspecteur Piebenga, VDIZ 3, 1957). De psychiatrische inrichtingen waren dan ook ambivalent over het verblijf van zwakzinnigen. Enerzijds wilde men zwakzinnigen wel kwijt omdat ook in de psychiatrie een plaatstekort bestond en de zwakzinnige niet meer paste in de nieuwe intramurale psychiatrie. Deze moest in de jaren vijftig (net als een eeuw daarvoor) niet langer een verblijfsinrichting zijn, maar een ziekenhuis: een behandelcentrum waar men werd genezen om vervolgens naar huis terug te keren. Daarom bekritiseerde de psychiatrie de gewoonte om zwakzinnigen uit zwakzinnigeninrichtingen bij volwassenheid over te plaatsen naar de psychiatrie: zwakzinnigeninrichtingen moesten die mensen zelf in huis houden. Anderzijds konden veel psychiatrische inrichtingen de werkkracht van zwakzinnigen niet goed missen.

Afsplitsing van een afdeling voor zwakzinnigen was voor dit dilemma een oplossing. Men kon dan wel gebruik blijven maken van de werkkracht van de zwakzinnigen, maar kon de 'echte' psychiatrie toch 'zuiveren' van zwakzinnigen. Ook minder goed functionerend personeel kon daarheen 'verbannen' worden. Een afgesplitste zwakzinnigenafdeling stond in een psychiatrische inrichting daarom in laag aanzien. Deze werd gezien als een soort afvalbak voor patiënten én personeelsleden die in de psychiatrie niet langer gewenst waren.

Charitatieve zwakzinnigenzorg onder leiding van religieuzen werd ook van de VDIZ uitgesloten, ten eerste omdat de zusters geen geneesheer-directeur waren (een titel die wel voor vrouwelijke artsen en psychiaters gebruikt werd) en ten tweede omdat deze instellingen meestal geen partiële B-opleiding hadden.

'Coming out' van middenklasse-ouders

Vanaf de jaren vijftig verschenen de ouders voor het eerst als actoren op het to-

neel van de zwakzinnigenzorg. In veel westerse landen organiseerden middenklasse-ouders zich in ouderverenigingen en schreven ze boeken over hun zwakzinnige kind.⁸ De opkomst van de ouders wordt meestal niet verklaard, maar slechts als feit geponereerd.⁹ Maar waarom lieten deze ouders juist vanaf de jaren vijftig van zich horen? Waarschijnlijk heeft dit (behalve met een tekort aan plaatsen, waarover hieronder meer) mede te maken met de medicalisering van zwakzinnigheid. Deze impliceerde dat de verklaring van zwakzinnigheid verschoof van gedragsprobleem of sociaal probleem (degeneratie volgens de eugenetica, en hulpbehoefendheid, schaamte en schuld volgens het charitatief regime) naar het lichaam. Daarmee veranderde de definitie van zwakzinnigheid: zwakzinnigheid werd nu een medisch, van schuld ontdaan, behandelbaar en wetenschappelijk interessant probleem. De oorzaken van zwakzinnigheid werden nu in het lichaam gezocht en niet in de interactie tussen lichaam enerzijds en de omgeving en bepaald menselijk gedrag anderzijds. In plaats van over gedegeneerde groepen die zich verderfelijk gedragen, of over de schande en soms de mogelijke schuld die het krijgen van een zwakzinnig kind met zich meebracht, ging het nu over eiwitten, transportsystemen, bloedbanen, chromosomen en hersenen.

Het probleem van zwakzinnigheid werd met andere woorden gelokaliseerd in lichamen – het lichaam van de moeder, het kind of in de interactie tussen beide lichamen – en veel minder in de sociale omgeving. De diagnose had daardoor ook primair betrekking op de localisering van de lichamelijke stoornissen die tot zwakzinnigheid leidden. Er was minder belangstelling voor zorg voor reeds ontstaan leed dan voor de oorzaken en preventie daarvan. Gestoord, afwijkend gedrag is een sociale kwestie, die gemakkelijk aan klasse te koppelen is. Gestoorde, afwijkende lichaamsprocessen zijn minder snel een klassenkwestie. Met een dergelijke diagnose laad je niet de verdenking van asociaal gedrag op je en je hoeft je er dus minder voor te schamen. De medicalisering had kortom tot gevolg dat zwakzinnigheid van een beschamend lagere-klassenprobleem veranderde in een legitiem probleem dat elke ouder, ook uit de midden- en hogere klassen, kon overkomen. De daardoor mogelijk gemaakte 'coming out' van middenklasse-ouders droeg op zijn beurt bij aan de verdere verspreiding van deze nieuwe opvatting van zwakzinnigheid.

De nieuwe opvatting van zwakzinnigheid als een zaak van deskundigen bij uitstek, veranderde ook het beeld van de inrichtingszorg. Was de inrichting eerder een armzalige bewaarplaats voor (onder anderen) zwakzinnigen voor wie niemand kon of wilde zorgen, nu werd het gaandeweg een centrum van deskundige diagnose en hulp die je je zwakzinnige kind niet mocht onthouden. In de moderne zwakzinnigeninrichting werd het kind onderworpen aan observatie, onderzoek, oefening en training.¹⁰ De inrichting wekte de hoop dat duidelijke

lijk zou worden wat het kind nu precies mankeerde en wat daaraan te doen was. Door dit veranderde beeld van de inrichting steeg de vraag naar inrichtingsplaatsen. (Sommige ouders, bijvoorbeeld Pearl Buck (1950), beschrijven indringend hoe wanhopig en langdurig zij op zoek waren naar een diagnose en naar genezing. Anderen, zoals Manders (1981), beschrijven hoe de deskundigen de diagnose verborgen hielden en hoop op genezing bleven geven.)

Een andere factor die bijdroeg aan een grotere vraag naar inrichtingsplaatsen was een nieuw huiselijkheidsideaal en een nieuwe gezinsideologie. In de wederopbouw die na de oorlog plaatsvond, werd aan het gezin een speciale plaats toegedacht, zoals in hoofdstuk 2 ter sprake kwam. Een van de grote problemen van de oorlog achtte men dat gezinnen 'uit elkaar gerukt' waren, waardoor de zedeloosheid van allen was toegenomen. Het gezin was een belangrijke maar kwetsbare eenheid en moest beschermd worden tegen gevaren die de harmonie bedreigden. De aanwezigheid van een zwakzinnig kind werd gezien als zo'n bedreiging. Het gezinsbelang vormde in de jaren vijftig en zestig veelvuldig het referentiekader voor overwegingen over de zorg. Het belang van de zwakzinnige zelf kwam zelden ter sprake, en als het gebeurde, kwam het meestal op de tweede plaats. Op een van de eerste jaarvergaderingen van de oudervereniging Philadelphia in het begin van de jaren vijftig pleitten veel leden bijvoorbeeld voor vakantie-opvangmogelijkheden, want 'dan zou de rest van het gezin eindelijk eens onbekommerd met vakantie kunnen gaan' (Philadelphia, 1986, p. 10). In *Het Ziekenhuiswezen* valt in 1956 te lezen: 'In de maatschappij verkeren geesteszwakken, die ongetwijfeld thuishoren in de inrichtingen voor zwakzinnigen. Het gezinsleven wordt daardoor ontwricht en het belang van zwakzinnigen wordt niet gediend' (Dolk, 1956, p. 206).

Plaatstekort

Door het veranderde beeld van de inrichting, de coming-out van middenklasse-ouders en de nieuwe gezinsideologie steeg de vraag naar inrichtingsplaatsen. Mede daardoor – maar ook bijvoorbeeld door de geboortegolf na de oorlog, en de medische successen waardoor zwakzinnigen langer in leven bleven – ontstond er een groot tekort aan inrichtingsplaatsen voor zwakzinnigen in het begin van de jaren vijftig. Ouders kregen te maken met lange wachtlijsten. Het plaatstekort was een van de aanleidingen voor het oprichten van ouderverenigingen.

Dit plaatstekort werd gezien als een nieuw maatschappelijk probleem dat om een oplossing vroeg. De medici die vanaf het midden van de jaren vijftig publiceerden over zwakzinnigheid, toonden zich erg bezorgd over het plaatstekort. Ook al wordt er druk gebouwd, dan nog zal het plaatstekort voorlopig niet afnemen, was de steeds weer geuite vrees. Men vreesde een aanzienlijke groei van de

populatie zwakzinnigen, vanwege 'de gunstige resultaten van prenatale zorg, de woningnood, de urbanisatie, de mentaliteitsverandering van de massa' (Van der Most, 1959, p. 132). Voor 1959 had de Inspectie het tekort becijferd op zestienhonderd plaatsen. Gezaghebbend medicus Van der Most vreesde dat het zou oplopen tot vijfendertighonderd in 1963 (p. 132). Aan deze toename van zwakzinnigen en het plaatstekort moest heel snel iets gedaan worden, vonden de deskundigen. En dat moest ook kunnen. Het moest mogelijk zijn via onderzoek, diagnose en behandeling de groei terug te dringen.

Bovendien werd door het plaatstekort de indruk gewekt dat (niet vooral de vraag naar inrichtingsplaatsen maar) zwakzinnigheid zelf toenam, en dat medisch onderzoek ten behoeve van preventie dringend nodig was. Maar paradoxaal genoeg achtte men juist voor dit onderzoek een toename van grote inrichtingen nodig, teneinde zo veel mogelijk gevallen van zoveel mogelijk verschillende vormen van zwakzinnigheid te kunnen onderzoeken. Aan onderzoek werd in deze jaren zoveel belang gehecht, dat het verrichten van onderzoek in de inrichting een belangrijke overweging werd voor het bepalen van de grootte van de inrichting. Voor onderzoek moesten er veel kinderen zijn, daarom waren veel inrichtingen groot en wilden ze uitbreiden.¹¹

Een grote inrichting droeg tevens bij aan de status van de geneesheer-directeur. Een grote inrichting was als een groot bedrijf – en wie wil er niet liever directeur van een melkfabriek zijn dan melkboer? Daarmee was ook weer het belang van onderzoek gediend, want grote bedrijven horen onderzoek te doen: 'Een bedrijf dat zichzelf respecteert zorgt voor eigen onderzoek. Grote inrichtingen zijn met grote bedrijven te vergelijken. Het is goed daar basic research te doen omdat men beschikt over geweldig materiaal' (VDIZ 19, 1962). De bedrijfsgedachte stimuleerde objectivering van zwakzinnigen: ze waren 'geweldig materiaal', of iets wat je in een tehuis kon stoppen: zo merkte een directeur in de VDIZ op dat er in zijn provincie nog 'zoveel te asyleren valt' (VDIZ 13, 1960). De bedrijfsgedachte stimuleerde ook de groei van inrichtingen: hoe groter het bedrijf, des te groter het aanzien van de directeur. Het stimuleerde zoals gezegd het verrichten van onderzoek en ook het aantrekken van wetenschappelijke staf: hoe meer hoger personeel, des te chiquer het bedrijf.

Aldus versterkten de bouwrijver en de nadruk op onderzoek elkaar vanaf het midden van de jaren vijftig. Er werd een groot aantal nieuwe inrichtingen gebouwd en bestaande inrichtingen werden uitgebreid. Vooral vanaf het eind van de jaren vijftig raakten uitbreiding en nieuwbouw in een stroomversnelling. Van het bouwen leek overigens niemand de regie te voeren. De Inspectie was al in 1960 bang dat er veel te veel inrichtingen kwamen, maar greep niet in (VDIZ 12, 1960).

Met de invoering van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten in 1968 werd de financiering van inrichtingsplaatsen drastisch gewijzigd. Niet langer hoefden particulieren of de gemeente te betalen; een inrichtingsplaats werd nu een recht dat (via de AWBZ) geheel uit collectieve middelen werd betaald. Dit leidde tot nogmaals een fikse uitbreiding van het aantal inrichtingsplaatsen, ironisch genoeg juist in de tijd dat er voor het eerst heftige kritiek op de inrichting kwam, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

Oppervlakkig gezien was de zorg in de jaren vijftig en zestig nog steeds grotendeels in handen van het christelijk particulier initiatief: vrijwel alle inrichtingen voor zwakzinnigen waren in die tijd katholiek of protestants-christelijk. Dat gold ook voor de nieuwe inrichtingen. Zoals destijds vaker voorkwam, ging achter deze verzuilde façade een ontzuiling schuil (vgl. Stuurman, 1982, pp. 90-92). De opkomst van het deskundigheidsregime betekende immers dat de zorg niet langer op christelijke maar vooral op wetenschappelijke uitgangspunten werd gebaseerd. Goede zorg werd deskundige zorg: zorg gebaseerd op wetenschappelijk verantwoorde diagnose en behandeling.

Typerend voor deze nadruk op deskundigheid zijn ook de overeenkomsten tussen het katholieke tijdschrift *Ons Ziekenhuis* en het neutrale *Het Ziekenhuisweten*. Vanaf 1951 was er nauwelijks verschil in het soort artikelen en benaderingen: het katholieke aspect in de (zwakzinnigen)zorg werd in de jaren vijftig twee keer gethematiserd, daarna helemaal niet meer. In het ene geval werd betoogd dat de caritas superieur was aan de geneeskunde, omdat haar uiteindelijke doel liefde voor God is, hetgeen hoogstaander is dan geneeskunde (Sanders, 1958). In het andere geval maande de auteur tot bescheidenheid: in de omslag van verplegen naar genezen liepen niet de religieuzen, maar de niet-christelijken voorop (Wessels, 1953). In de protestants-christelijke zorg was een vergelijkbare tendens aanwezig.¹² In 1967 legden de Nederlands Hervormde Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken en Geestelijk Hulpbehoevenden zelfs uit wat goede zwakzinnigenzorg is, door haar af te zetten tegen de christelijke traditie. Verpleging in psychiatrie en zwakzinnigenzorg 'vraagt geen liefdadigheid in de nu uitgeholde betekenis van het woord op een laag salaris, maar de bereidheid om zich in de tijd van de opleiding met hoofd en hart te bekwamen tot volwaardig medewerk(st)er in teamverband'.¹³ Niet het overleefde en 'uitgeholde' begrip liefdadigheid, maar deskundigheid moet daarom richtsnoer zijn. Voor de dagelijkse zorg in de paviljoens, waar de geneesheer-directeur en zijn staf zich slechts zelden vertoonden, had het deskundigheidsregime aanvankelijk weinig betekenis. De voorlopers van het deskundigheidsregime hadden immers vooral interesse in onderzoek en preventie, niet zozeer in zorg. Aan zorg werd zowel in de tijdschriften als in de Vergadering van Directeuren van Inrich-

tingen voor de Zwakzinnigenzorg, nauwelijks een woord vuil gemaakt. Isolement en 'hospitalisatie', in latere jaren gezien als grote gevaren voor de inrichtingsbewoners, werden reeds gesignaleerd, maar slechts als gevaren voor de leiding: 'Zonder waakzaamheid wordt de leiding van de zwakzinnigeninrichting bedreigd door isolatie van het leven en hospitalisatie' (Van der Most, 1959, p. 134). De leiding werd bedreigd; verpleging en bewoners kwamen in dit verhaal niet voor. De oplossing kon daarom ook zijn: congresbezoek en andere wetenschappelijke uitwisseling: 'Het is juist het wetenschappelijke karakter van de opdracht, die gelegenheid geeft tot veelvuldige onderlinge en sociale contacten, waardoor dat bezwaar bezworen kan worden' (p. 134).

Een ander teken van minimale interesse in de zorg is dat er in de VDIZ bepaald niet werd aangedrongen op de wettelijke erkenning van de Z-opleiding. De VDIZ was al in 1957 bijeengeroepen om zich te buigen over de inhoud van de opleiding, maar dat men opleidde voor een diploma zonder wettelijke erkenning leek men geen probleem te vinden. De Inspectie moedigde dit zelfs aan: 'Begin nu in Uw inrichting met deze opleiding zonder dat deze officieel is goedgekeurd. Niets staat hier in de weg,' zei inspecteur Piebenga bij de tweede vergadering van de VDIZ in 1957. Ook adviseerde hij de financiële consequenties van diplomering voorlopig buiten beschouwing te laten. Erkenning was ook niet in het belang van de directeuren: zij vreesden meer controle van de overheid en dus minder bewegingsruimte voor henzelf, zo stelden ze later in 1970 expliciet.¹⁴ De inspectie stelde de directeuren daarop echter gerust: 'Het is op korte termijn niet te verwachten dat de Z-opleiding wettelijk erkend wordt' (VDIZ, extra vergadering, 1970). Voor de verpleging is erkenning wel prettig, zei inspecteur Veerman; daarop gingen de directeuren echter niet in. De toenemende overheidscontrole ontkende de Inspectie overigens niet, maar troost moest zijn dat de overheid zich er 'niet alleen in negatieve zin' mee zou bemoeien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de wettelijke erkenning pas in 1978 tot stand kwam. Dat de prioriteiten bij de directie en wetenschappelijke staf en niet bij de verpleging lagen, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in de moderne inrichting Maria Roepaan de hogere kosten van de zorg als gevolg van de aanstelling van een groot aantal staffeden, werden verhaald op de verpleging: deze kreeg in 1967 daarom geen onregelmatigheidstoeslag (Dickman, 1986, p. 55).

De uitbreiding en overbezetting van de inrichtingen en de extra kosten in verband met de nieuwe wetenschappelijke staf, leidden er waarschijnlijk toe dat de dagelijkse zorg eerder verslechterde dan verbeterde. In Maria Roepaan volgde men 'het systeem van opberging' en stelde dat dat, gezien de vele opnames, onvermijdelijk was (p. 36). Er bestond dan ook geen enkele vorm van therapie. De opvatting over de zwakzinnigenzorg behelsde twee dingen: '[...] het idee dat er verpleegd moest worden, en dat medische begeleiding belangrijk was. Wat er

verder zou moeten gebeuren, wist niemand' (p. 36). En zo bleek in 1955 dat vrijwel alle meisjes in paviljoen A van 's Heerenloo-Lozenoord de hiele dag in bed lagen. Niet omdat ze niet konden lopen, maar vanwege ruimtegebrek. Er waren alleen slaapzalen, geen aparte dagzalen. Sommige meisjes werden weleens uit bed gehaald, maar omdat de zalen vol bedden stonden was er geen loopruimte, en mochten de meisjes alleen maar op een stoel naast hun bed zitten (Kluit, 1993, p. 13).

Kortom: als gevolg van medische successen werd zwakzinnigheid gedefinieerd: het werd een legitiem, behandelbaar en interessant medisch probleem, bij uitstek een zaak voor deskundigen. Medici werden de dominante partij in het beleid, daarbij zwaar gesteund door de inspectie. Daardoor werd zwakzinnigheid voor ouders meer van schuld en schaamte ontdaan. Mede daardoor – maar ook door een tekort aan inrichtingsplaatsen – organiseerden ouders zich. Tegen de tijd dat de Dennendal-affaire uitbrak, waren zij juist bezig een belangrijke partij in de zorg te worden.

Een ander gevolg van de herdefiniëring van zwakzinnigheid is dat het beeld van de inrichting veranderde: niet langer een bewaarplaats maar een brandpunt van deskundige hulp. Mede daardoor steeg de vraag naar inrichtingsplaatsen. Die grotere vraag naar inrichtingsplaatsen leidde, samen met een geboortegolf en de hogere levensverwachting van zwakzinnigen, tot een plaatstekort. Het plaatstekort stimuleerde omgekeerd ook weer de organisatie van ouders. Het stimuleerde ook de medische ontwikkelingen, want het gaf de indruk dat (niet vooral de vraag naar inrichtingsplaatsen maar) zwakzinnigheid zelf toenam, en medisch onderzoek ten behoeve van preventie dringend nodig was. De herdefiniëring van zwakzinnigheid stimuleerde ten vierde de toename en vooral de groei van inrichtingen, omdat men voor het verrichten van medisch onderzoek een grote populatie zwakzinnigen noodzakelijk achtte.

3.3 De leiderschapsstrijd tussen medici en gedragswetenschappers

Tegen het midden van de jaren zestig hadden medici, gesteund door de inspectie, een dominante plaats in het beleid van de inrichtingen verworven. Deze medische overwinning was echter maar van korte duur. De medici zelf benadrukten van meet af aan het belang van een 'multidisciplinair team' waarin naast verschillende soorten medici ook gedragswetenschappers een plaats moesten hebben. Tijdens de eerste vergadering van de VDIZ werd direct gesteld dat men wilde komen tot een z-opleiding waarin 'zowel het opvoedend element als de medische vakken tot één geheel worden gecombineerd' (VDIZ 1,

1957). Men achtte nu een 'multidisciplinaire aanpak' nodig.

Na 1960 kwamen in veel inrichtingen de eerste gedragswetenschappers in dienst: (ortho)pedagogen en psychologen. (Ook kwamen er vaak andere stafleden, bijvoorbeeld fysiotherapeuten, maatschappelijk werkers en soms sociologen of logopedisten.) Waarom namen de medici gedragswetenschappers in dienst? Zij waren ten eerste van mening dat gedragswetenschappers nuttige kennis konden leveren over zwakzinnigheid. Bijvoorbeeld over ontwikkelingsproblemen en -mogelijkheden. Kinderen met een lichte hersenbeschadiging hadden volgens medici voor hun ontwikkeling meer affectie nodig en waren gevoeliger voor pedagogische tekorten (Hart de Ruyter, 1963; Vedder, 1966). Verder waren psychologen van belang om patiënten te testen op hun IQ, sociale redzaamheid, ontwikkeling en dergelijke. Wat ook meespeelde was het feit dat medici hun status mede ontleenden aan een grote staf, met daarin veel verschillende disciplines. Het was een teken van professionalisering. Voor de toelating van een inrichtingsopleiding tot de landelijke z-examens werd de aanwezigheid van een gedragswetenschapper in de staf dan ook een voorwaarde.

Net als de opkomst van de medici in de jaren vijftig, ging ook de opkomst van gedragswetenschappers en andere nieuwe deskundigen gepaard met successen en de hoop en verwachting dat er in de nabije toekomst nog veel meer succes in het verschiet lag. Vooral in TZZ zinderde het in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig van hoop en verwachting. Het bleek mogelijk om zelfs zeer lethargische of agressieve oligofrenen iets te leren! Hoopgevend was 'dat meest opwindende resultaten van de gedragstherapie waarschijnlijk behaald zijn op het domein van de oligofrenie, dat tot voor kort ontoegankelijk leek voor psychotherapie' (Orlemans, 1971, p. 150). Mensen wier gedrag tot dan toe onbegrijpelijk en onbeïnvloedbaar had geleken, bleken door middel van technieken van straf en beloning uit de gedragstherapie toch bereikbaar. In vrijwel elk nummer van TZZ rapporteerden psychologen en (ortho)pedagogen enthousiast over hun successen met de behandeling. Oligofrenen leerden bijvoorbeeld hun rechterbeen op te tillen (Van Oudenhoven en Schouten, 1967), zich uitkleden of te komen als hun naam geroepen werd (Frye, 1967). Over mislukkingen van de behandeling werd zelden gerapporteerd. Dergelijke leerprocessen waren niet alleen in het belang van de oligofrenen zelf, maar ook in het belang van de inrichting: groepen werden zo beter hanteerbaar (p. 106). En net als bij de opkomst van de medici werd er veelvuldig gepleit voor meer onderzoek. Nodig was een psychologische theorie van zwakzinnigheid, die voortkwam uit psychologisch onderzoek van zwakzinnigen. De bestaande indeling in idioten, imbecielen en debielen vond men te grof, onderzoek zou tot een meer adequate typologie moeten leiden (Costenoble, 1970, p. 176). Dit alles zou kunnen leiden tot een betere aanpassing van de pupil aan de inrichting, maar daarmee ook een ruimer

gedragsrepertoire, doorbreking van het isolement, verkleining van de afhankelijkheid, een groter verantwoordelijkheidsbesef, en tot een actievere opstelling van de verpleging (Orlemans, 1971).

Het was voor de medici vanzelfsprekend dat de multidisciplinaire staf onder hun leiding stond. Deze overtuiging was impliciet gebaseerd op twee uitgangspunten. Ten eerste achtten zij medische kennis fundamenteel; andere kennis was in hun ogen ondergeschikt.³⁵ Daarom werd het werk van gedragswetenschappers soms voorgesteld als slechts uitvoerend. Zo werden de speltherapieën op het Hendrik van Boeijen-Oord 'voor het merendeel uitgevoerd door de psycholoog, doch gecoacht door de kinderpsychiater-speltherapeut, daar deze arbeid geen eenvoudige, gevaarlose zaak is' (Hoejenbos & Kuiper, 1961, p. 182).

Ten tweede vonden medici dat zij bijvoorbeeld wel verstand van psychologie hadden, maar dat psychologen geen verstand hadden van geneeskunde. 'De somatisch-biologische basis van het menszijn is medisch; daarop is gebouwd: de persoon. Het is niet uitsluitend de psycholoog die deze beoordeelt maar hier heeft hij wel een belangrijke inbreng' (Inspecteur Veraart, VDIZ 17, 1962). De activiteiten van gedragswetenschappers moesten dus onder regie en gezag van de medicus plaatsvinden. Zolang iedereen zijn plaats in de hiërarchie kende en zich daaraan hield, was er geen sprake van concurrentie tussen de verschillende disciplines.

De gedragswetenschappers veroverden echter snel een meer vooraanstaande positie. Vanaf het begin van de jaren zestig waren auteurs van wetenschappelijke artikelen over zwakzinnigheid steeds vaker gedragswetenschappers. Medici en gedragswetenschappers schreven overigens overwegend in verschillende tijdschriften.³⁶ In de loop van de jaren zestig kwam de multidisciplinaire samenwerking onder medische regie onder druk te staan. De eerste sporen daarvan zijn al in 1962 te vinden: 'De paedogogen en didactici hebben geen flauw idee wat hersenbeschadiging is. De neuro-fysiologische systemen ontgaan hen geheel', 'wij als medici' moeten 'samenbundelen'. 'Er bestaat een commissie ter bestrijding van blindheid. Zouden wij niet een groep kunnen vormen ter bestrijding van zwakzinnigheid?' [...] 'Niet-medici herkennen niet de medische kwesties en erkennen niet de medische autoriteit. Er is al een antithese. De paedogogen-psychologen denken het even goed te doen.' Anderen vielen bij: er waren inderdaad tekenen van een machtsstrijd: '[...] de psycholoog gesteund door de pedagoog werkt mogelijk al tegen de medisch directeur.' Wellicht biedt alleen 'vechten voor een nieuw medisch subspecialisme: oligophrenologie' een oplossing (VDIZ 18, 1962).

De gedragswetenschappers waren in de inrichtingen verwelkomd om onder het gezag van de medicus een deel terrein voor hun rekening te nemen. Ze moesten echter wel hun plaats kennen, vonden de geneesheer-directeuren: onder, en

niet naast of boven de medicus. Ze konden een bijdrage leveren, maar ze moesten niet denken dat ze het beter wisten. Helaas dachten ze dat na verloop van tijd wel. Met de gedragswetenschappers hadden de medici het paard van Troje binnengehaald. De positie van de gedragswetenschappers, die door de medici zelf ter versterking van hun eigen positie in huis waren gehaald, werd in de loop van de jaren zestig steeds sterker, waardoor de leidinggevende positie van de medici werd ondergraven.

Waaruit blijkt dat de positie van gedragswetenschappers sterker werd? Ten eerste werd er vanuit die hoek meer gepubliceerd, en ontstond er dus een eigen corpus aan kennis met eigen discussies. In MGv bijvoorbeeld schreven tot 1961 medici regelmatig over zwakzinnigheidszorg, maar na die tijd waren de auteurs stevast gedragswetenschappers en sociologen. Hun kennis conflicteerde in de jaren zestig op zich niet met de medische kennis: er bleef sprake van complementariteit. In het Tijdschrift voor Zwakzinnigheid en Zwakzinnigheidszorg (TZZ), opgericht in 1964, domineerden gedragswetenschappers: medische artikelen waren veruit in de minderheid. (In de VDIZ werd daar ook meteen in de eerste vergadering al kritiek op geuit.) Het idee dat medische kennis de basis van deskundige zwakzinnigheidszorg moest zijn, werd daardoor aan het wankelen gebracht.

Belangrijker was waarschijnlijk het feit dat de door medici aangedragen begrippen door gedragswetenschappers zo werden geherformuleerd, dat medische kennis daarvan niet langer de basis was maar een aspect. Dat gebeurde in elk geval met de vroegtijdige onderkenning (VTO). VTO was door medici gelanceerd als primair medische activiteit: het medisch screenen van pasgeborenen en jonge kinderen op stofwisselingsstoornissen, peri- en postnatale stoornissen, genetische stoornissen en dergelijke, die kunnen leiden tot zwakzinnigheid. In de voorgaande decennia waren er immers op het gebied van medische oorzaken van zwakzinnigheid vele ontdekkingen gedaan, en vaak kon door vroegtijdige diagnose en behandeling middels bijvoorbeeld dieet of medicatie, zwakzinnigheid voorkomen of gecorrigeerd worden. In de loop van de jaren zestig werd VTO echter geherformuleerd. Terwijl het eerder om onderkenning van een medisch probleem ging, werd het nu een ontwikkelingsprobleem, dat een medische oorzaak kon hebben, maar ook een gedragswetenschappelijke, of een combinatie van beide. Terwijl met andere woorden eerder achter een gedragsprobleem naar een medische oorzaak werd gezocht, werd nu ook het omgekeerde mogelijk geacht: er waren gevallen 'waar, achter het beeld van ogenschijnlijk evidente zwakzinnigheid, een andere psychiatrische afwijking of eventueel een voorbijgaand afwijkend ontwikkelingsverloop of een ernstige emotionele verwaarlozing schuilt' (Wiegersma, 1966, p. 57). Wanneer de kern van het probleem dat men via VTO op wil sporen, net zo goed pedagogisch als medisch kon zijn, is er echter geen reden meer om medische kennis als de meest

fundamentele kennis te zien, en ook niet om aan het hoofd van het multidisciplinaire team, waarbij men nog steeds zwoer, een medicus te zetten. Medische kennis werd daarmee niet bestreden, noch irrelevant geacht. Wel werd de dominantie ervan ondergraven.

Dit had uiteraard implicaties voor het leiderschap. De gedachte dat medische kennis de meest fundamentele kennis is, was de legitimatie van de (voor toelating tot de VDIZ en de landelijke Z-examens gestelde) eis dat er een geneesheer-directeur aan het hoofd van de inrichting moest staan. Als medische kennis niet langer als fundamenteel gold, wat betekende dat dan voor de positie van de medicus? Die vraag stelden de leden van de VDIZ zichzelf ook. De twijfel begon in 1965, met een rapport: 'De geneesheer-directeur in de zwakzinnigenzorg'. Moet de directeur een geneesheer-directeur zijn, vroeg men zich af. Men kwam er niet meer uit. De vergadering besloot 'dat er een gevoel van onduidelijkheid is in de functie van de geneesheer-directeur mede in verband met de uitbreiding van de staven en de daaraan verbonden problemen' (VDIZ 27, 1965). Er zou onderzoek naar verricht moeten worden, stelde men. Twee vergaderingen later opperde iemand in een lezing om een onderscheid te maken tussen dirigeren en leidinggeven: de dirigerende functie van de geneesheer-directeur zou ook wel door een arts, een pedagoog of een psycholoog vervuld kunnen worden, maar voor het leidinggeven aan de staf was een psychiater nodig (VDIZ 29, 1966). Wat het verschil tussen leidinggeven en dirigeren moest zijn, bleef een raadsel, maar belangrijker was dat het medisch gezag ook voor de medici zelf niet langer vanzelfsprekend was. In de discussie kwam men er vervolgens op uit dat de directeur toch wel een arts moest zijn, want de directeur 'moet de taal van de teamleden kunnen spreken'. Waarom speciaal een arts dat kon, werd niet beargumenteerd. Waarschijnlijk school hierachter toch weer het idee van medische kennis als meest basale kennis. Het werd echter niet meer expliciet zo gesteld.

Intussen waren er steeds meer inrichtingen waar een gedragswetenschapper, meestal een psycholoog, directeur werd. Ook in andere opzichten werden gedragswetenschappers een belangrijke partij. In provinciale overlegorganen zaten ook gedragswetenschappers, het aantal inrichtingen met een niet-medisch directeur werd steeds groter, bij het beleid van de inrichtingen werden in toenemende mate ook andere disciplines betrokken. In september 1969 werd de Vergadering van Psychologen werkzaam in de Zwakzinnigenzorg opgericht.¹⁷ Ook de pedagogen organiseerden zich, in de Vergadering voor Pedagogen werkzaam in de Zwakzinnigenzorg. Zo nu en dan borrelde in de VDIZ de vraag op of ook niet-medisch directeuren tot de vergadering moesten worden toegelaten. Soms werd de vraag alleen gesteld, maar niet besproken (VDIZ 38, 1969). Als ze besproken werd, werd ze ontkennend beantwoord (bijvoorbeeld: VDIZ

40, 1969). Steeds duidelijker werd dat de medici zich door de gedragswetenschappers bedreigd voelden. De oprichting van de psychologenvergadering werd in de VDIZ met scepsis ontvangen. 'Men loopt het gevaar wetenschappelijke behoefte met beroepsbelangen te verwarren' (Hoejenbos, VDIZ 41, 1970).

In 1971 ging de VDIZ uiteindelijk toch over tot het toelaten van niet-medische directeuren. Waarom? Omdat niet-medici al op zo veel plaatsen meer invloed hadden gekregen. Het tij was helaas niet te keren, want 'we zullen ook niet achter de feiten aan moeten lopen'. En in de VDIZ kwamen toch maar 'weinig medische zaken naar voren' (VDIZ 47, 1972). De VDIZ bestond toen uit 37 geneesheer-directeuren. Er werden meteen elf nieuwe leden, allen niet-medisch directeur, toegelaten. Een van die nieuwe directeuren was Carel Muller, psycholoog en (mede-)directeur van Dennendal.

De jaren vijftig en zestig waren voor de zwakzinnigenzorg dus jaren van vooruitgang en vernieuwing, al eerder in gang gezet door een aantal elkaar versterkende ontwikkelingen: medische successen, plaatstekort, 'coming out' van middenklasse-ouders en uitbreiding van de inrichtingen, sinds 1968 gesteund door de AWBZ. In deze periode vestigde zich in deze sector een deskundigheidsregime: wetenschappelijk geschoolde deskundigen – aanvankelijk medici, later ook gedragswetenschappers en anderen – ontwikkelden een specifiek op zwakzinnigen gerichte zorg, en verdrongen daarmee de oudere (charitatieve en psychiatrische) vormen van zorg voor zwakzinnigen. Zwakzinnigheid werd daarmee geherdefinieerd: het werd nu bij uitstek een probleem van deskundigen, waarbij zwakzinnigen (met de beste bedoelingen) geobjectiveerd werden: van hulpbehoevend, ziek of desnoods gedegeneerd persoon werden ze een onderdeel van een onderzoekspopulatie: 'geweldig materiaal', waarvan 'nog veel te asyleren valt'.

In deze ontwikkeling speelde een kleine maar groeiende groep moderne inrichtingen, gesteund door en nauw verbonden met de Inspectie, een voortrekkersrol. Het deskundigheidsregime stond aanvankelijk onder medische regie maar aan het eind van de jaren zeventig moesten medici hun leidinggevende taak steeds meer prijsgeven en kregen gedragswetenschappers een steeds belangrijker plaats. De zorg zelf was voor het deskundigheidsregime de minst interessante factor. Op dat front was er dan ook eerder sprake van verslechtering dan van vooruitgang. De inrichtingen werden voller, de mogelijkheden om individuele aandacht te geven namen eerder af dan toe, er was herhaaldelijk sprake van personeelstekort. De interesse van het deskundigheidsregime lag vooral bij het bevorderen van (medische en gedragswetenschappelijke) kennis: daarvan verwachtte men verbeteringen, zeker ook voor zwakzinnigen en hun ouders – in elk geval binnen afzienbare termijn. Precies tegen dit nog maar zo kort do-

minerende primaat van deskundigheid en de daarmee gepaard gaande objectivering van zwakzinnigen waren de vernieuwingen op Dennendal gericht, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

[4]

De (on)deugd van orde: het eerste Dennendal-conflict

4.1 Een slechte buurt

Op Dennendal moest je wezen, in het begin van de jaren zeventig, als je jong was en wat wilde. Dennendal had het aureool van vrijheid en democratisering. Het was niet zozeer de zwakzinnigenzorg waar mensen op afkwamen, maar de manier van werken, de sfeer. Op Dennendal kreeg je geen bevelen die je moest uitvoeren, maar werd je mening gevraagd en werd je serieus genomen. Op Dennendal kon je pas echt de wereld verbeteren! Wat daar gebeurde, was vreselijk gevaarlijk volgens rechts en confessioneel Nederland, en daardoor des te belangrijker in de ogen van links. Je maakte geschiedenis, daar werd je als werker ook dagelijks aan herinnerd. Vooral veel mannen herinneren zich dat ze talloze malen een microfoon onder hun neus geduwd kregen met de vraag wat zij ervan vonden. Trouwens, ook wie er niet werkte was welkom. In de theetuin kon je een jointje roken, wat drinken en als je geluk had speelde er iemand op zijn gitaar of trad er een bandje op.

Maar zo was het nog niet in 1965, toen psychologiestudent Carel Muller er stage kwam lopen. Voor de afdeling oligofrenie – zoals Dennendal toen nog heette – van psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder bestond weinig belangstelling. Net als andere zwakzinnigenafdelingen van psychiatrische inrichtingen (zie hoofdstuk 3) behoorde Dennendal tot de achterhoede van de zwakzinnigenzorg. Aparte zwakzinnigenzorg was er pas sinds 1964, toen de afdelingen oligofrenie werden afgesplitst van psychiatrie, net zoals in 1960 met de geriatrie was gebeurd. Voor die tijd waren de patiënten alleen ingedeeld op basis van sekse en klasse. Er was op de afdeling oligofrenie geen staf van wetenschappelijk geschoolde 'deskundigen', geen observatiecentrum, er werd nauwelijks klinisch of wetenschappelijk onderzoek verricht, er was geen (zwakzinnigenzorg)-opleiding. Er werkten leerlingen van de B-verpleging

(psychiatrie) van de Hoeve en een klein aantal A- en B-gediplomeerden, de meesten van hen in leidinggevende functies. De afdeling was een soort vergaarbak voor minder interessante patiënten en minder gewaardeerde medewerkers. Er was een aanhoudend personeelstekort. De gebouwen waren sterk verouderd, met ouderwets grote, kale zalen voor groepen van dertig tot zeventig pupillen. Van de meeste patiënten bestond geen of slechts een zeer gebrekkige diagnose. Zij waren niet onderzocht op onder zwakzinnigen gangbare afwijkingen, zoals stofwisselingsstoornissen of epilepsie. Er was ook geen ruimte waar dergelijk onderzoek verricht kon worden. Daarom gebruikte consulterend psychiater Deinema, die in 1969 diagnoses begon te stellen, aanvankelijk zijn eigen auto als werkkamer (15). De afdeling oligofrenie lag in een uithoek van het terrein, om bezoekers van de afdeling psychiatrie een 'deprimerende indruk' te besparen.¹ Liever was het bestuur de oligofrenen helemaal kwijt geweest, ware het niet dat vooral de keuken, de boerderij en de wasserij van de Hoeve in belangrijke mate op hun werkkraft draaiden. 'De afdeling oligofrenie was niets, volstrekt onbelangrijk,' herinnert Carel Muller zich. 'De psychiaters waren psychoanalytisch georiënteerd en hadden het idee dat ze aan zwakzinnigen toch niets konden doen. Voor een fatsoenlijk mens was er aan de afdeling oligofrenie geen eer te behalen. Ze bemoeiden zich er ook niet mee; het management deed de hoofdzuster' (122).

Het idee om hier stage te gaan lopen kwam van Mullers gedragstherapeutisch georiënteerde docent Everaerd, die als psycholoog van de Universiteit van Utrecht contact had met de afdeling oligofrenie. Ten tijde van Mullers studie was er onder de Utrechtse psychologen een schoolstrijd gaande tussen de anti-positivistische Utrechtse School en een nieuwe generatie van positivisten (Dehue, 1990). Muller kreeg onderwijs van beide groepen: zowel van de fenomenologen als Buytendijk, Linschoten, Langeveld en Rümke, als van positivisten als Everaerd, wier werk aansloot bij het deskundigheidsregime in de zwakzinnigenzorg. Geheel in de geest van het deskundigheidsregime schreef Everaerd bijvoorbeeld met een collega in 1969 een artikel over 'operant conditioneren' waarin kennis over stimulus en respons bij ratten wordt toegepast op oligofrene patiënten (Truyens-Van Berkel en Everaerd, 1969). In zijn studie had Muller zich niet met zwakzinnigheid bezig gehouden. Wel had hij als dienstweigeraar tweeënhalf jaar in de Rijks Psychiatrische Inrichting in Eindhoven gewerkt. Na zijn stage werd Muller in 1966 hoofd van de afdeling oligofrenie,² die tot die tijd geleid was door de psychiater S. Pruyt en de verpleger Willem André. In 1969 kreeg de afdeling oligofrenie een eigen naam, Dennendal,³ en een eigen directie: André werd 'verpleegkundig directeur' en Muller 'psychologisch directeur'.⁴ Formeel waren de beide directeuren nevensgeschikt, maar in de praktijk functioneerde Muller als directeur: hij bezocht (korte tijd) de Vergadering van

Directeuren van Instellingen voor de Zwakzinnigenzorg (VDIZ) en nam deel aan het directeurenoverleg van de Willem Arntsz Stichting. De psychiater Poslavsky was directeur van de gehele Hoeve en als zodanig formeel 'medisch eindverantwoordelijk' voor het beleid van Dennendal. Deze onduidelijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen de verschillende directeuren zou een belangrijke conflicthaard worden.

De Willem Arntsz Hoeve was onderdeel van de Willem Arntsz Stichting, met daarnaast nog enkele afdelingen in de stad Utrecht. Het bestuur, College van Regenten geheten, werd benoemd door Provinciale Staten en B&W van Utrecht. Onder de directeuren stonden de hoofden van diensten (bijvoorbeeld de arbeidstherapie, de huishoudelijke dienst en de wasserij) en de paviljoenshoofden, ook wel 'verpleegkundige hoofden' genoemd. Dit waren B- of A-verpleegkundigen. Onder de paviljoenshoofden stonden respectievelijk afdelingshoofden en groepshoofden. De overige verple(e)g(st)ers waren hoofdzakelijk B-leerlingen van de Willem Arntsz Hoeve die in het kader van hun opleiding in de psychiatrie verplicht waren een aantal maanden op de afdeling oligofrenie te werken.

Deze groep verpleegkundigen, van wie dus de meesten een leidinggevende functie hadden, duid ik in dit hoofdstuk aan met 'de verpleging' of 'de verpleegkundigen'. Ook spreek ik wel van de 'hoofden' waar het verpleegkundige hoofden en hoofden van diensten betreft. Deze groepen onderscheid ik van 'de vernieuwers' of 'de Mullerianen', naar functie onderscheiden in groepsleiding, stafleden/ supervisors en 'middenmannen' die na 1969 op Dennendal kwamen te werken. De middenman was inderdaad een man en stevast een dienstweigeraar. Hij had (vage) 'administratieve en verpleegkundige' taken, onder andere het beheer van het paviljoensgeld voor aanschaf van eigen middelen, zoals speelgoed, planten en dergelijke. Sommige stafleden en groepsleid(st)ers waren ook verpleegkundige en veel groepsleid(st)ers waren strikt genomen verpleegkundigen in opleiding, omdat zij op Dennendal de z-opleiding volgden. Ik noem hen echter geen verpleegkundigen, omdat zij zichzelf niet zo beschouwden; dat deden degenen die ik verpleegkundigen noem wel.

Was Muller als psycholoog toevallig komen werken op een van de moderne zwakzinnigeninrichtingen, dan had hij zich waarschijnlijk moeten onderschikken aan het beleid van de geneesheer-directeur en had nooit iemand buiten de zwakzinnigenzorg van Carel Muller gehoord. In de psychiatrische zwakzinnigenzorg heerste echter een deskundologisch vacuüm (zie hoofdstuk 3) en daar bestond dus wel ruimte om een nieuwe koers te varen, die dwars stond op wat in die tijd in de zwakzinnigenzorg als modern, kwalitatief goed en veelbelovend gold.

Over die dwarse vernieuwing die vanaf 1970 op Dennendal plaatsvond, gaan

de volgende twee paragrafen, over respectievelijk de zorg (paragraaf 4.2) en de organisatie (paragraaf 4.3). Ik onderscheid ook hier de vier dimensies van hoofdstuk 1 en 2. Over de inspiratiebronnen van het zelfontplooiingsregime zal ik niet al te uitvoerig zijn; deze zijn allemaal in hoofdstuk 2 behandeld. Waar het zelfontplooiingsregime zich tegen afzette, is in hoofdstuk 3 aan de orde gekomen. In paragraaf 4.4 laat ik zien hoe deze vernieuwing leidde tot het eerste Dennendal-conflict in 1971, en waarom een lokaal conflict in een uithoek van de maatschappij, vanwege de 'deprimerende indruk' aan het oog van het publiek onttrokken, toch zo veel publieke belangstelling kreeg.

4.2 De zelfontplooiingszorg

Toen Muller in 1969 directeur werd, voerde hij voortvarend allerlei veranderingen door, daarbij gesteund door mede-directeur André en een groot aantal staffleden en groepsleid(st)ers, van wie hij er in korte tijd velen aannam. Aldus ontstond de zelfontplooiingszorg en de zelfontplooiingsorganisatie, die ik hieronder achtereenvolgens behandel aan de hand van de vier dimensies die in hoofdstuk 1 geïntroduceerd en in hoofdstuk 2 toegepast zijn: 1) de verhouding tussen maatschappij en individu (wie past zich aan aan wie), 2) de betekenis van (abstracte, theoretische) deskundigheid, 3) de betekenis van orde en 4) de invulling van het woordvoerderschap. In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat na de oorlog geleide zelfontplooiing dominant was geworden en aan het eind van de jaren zestig spontane zelfontplooiing. Het zelfontplooiingsregime op Dennendal sloot aan op deze ontwikkeling: spontane zelfontplooiing was in het zelfontplooiingsregime dominant. Maar geleide zelfontplooiing was ook een belangrijk principe. Tussen beide bestond soms een spanning, zoals hier en in het volgende hoofdstuk zal blijken.

4.2.1 Verheven stompzinnigheid: vermaatschappijking van een individueel probleem

Er is weliswaar veel rijkdom, maar juist 'door alle rijkdom is de mens verarmd. Verarmd aan kennis omtrent zichzelf. Verarmd omdat hij zich naar zijn gevoel nog nauwelijks mens voelt'. Een kleine groep mensen heeft de macht in handen en anderen kunnen 'niet creatief meer participeren aan hun toekomst'. Zo openden de Dennendalse staffleden Martin de Rooy en Ton Steers hun boekje *Hoe mis het is! Een studie over maatschappij en inrichting* (1972, p. 2), door Muller wel gekwalificeerd als 'onze bijbel' (1 29). De mens is door de moderne, technologische ontwikkelingen onmondig geworden en vervreemd geraakt, zo ging het betoog verder. Er is een grote intolerantie voor anders-zijn. Mensen passen zich

daarom noodgedwongen aan, waardoor ze 'een stuk van zichzelf', van hun 'bijzondere eigenaardigheden en eigenschappen' moeten onderdrukken (p. 13). De mens is in een diepe crisis. Maar er is ook protest, er zijn experimenten met alternatieve leefvormen en utopisch denken bloeit op.

Hoe mis het is is belofde over de inrichting te gaan. 'Waarom zo uitvoerig ingegaan op het maatschappelijk gebeuren als men [...] schrijft over de inrichting?' vroegen de auteurs ook zelf retorisch (p. 5). Hun antwoord luidde dat deze maatschappelijke problemen in de inrichting werden uitvergroot. De (zwakzinnigen)inrichting was in de visie van De Rooy en Steers als het ware de maatschappij in gecondenseerde vorm: zowel de vervreemding en onderdrukking als het protest deden zich daar extra heftig voor. De grote problemen van de maatschappij, zoals onderdrukking, machteloosheid en vervreemding, speelden bij uitstek in de inrichting.

Zwakzinnigheid werd aldus een maatschappelijke kwestie: niet zwakzinnigen zelf waren nu een probleem, maar de maatschappij. Voor het charitatief, het verpleegkundig en het deskundigheidsregime was de maatschappij een gegeven, waar de zwakzinnige aan aangepast werd of, als dat niet mogelijk leek, uit werd verwijderd. Op Dennendal draaide men dit om: niet de maatschappij was het ijkpunt, maar de zwakzinnige. 'Alles liever dan ze af te meten aan de doorsnee burger en dan te zeggen: dit is dus gehandicapt en zielig en moet verzorgd worden' (1 23). De maatschappij zou zo moeten veranderen, dat ze recht deed aan de eigen aard van de zwakzinnige.

In hoofdstuk 2 hebben we gezien hoe met spontane zelfontplooiing in plaats van de maatschappij, het individu het ijkpunt voor zelfontplooiing werd. Marginalen en gekken kregen daarbij soms (zoals bij Marcuse en in de antipsychiatrie) een speciale rol: zij waren het minst aangepast en dus het beste ijkpunt. Die gedachte werd in Dennendal op zwakzinnigen toegepast: 'Ons idee was: zwakzinnigen zijn in menig opzicht buitenbeentjes in de maatschappij, varianten van het menselijke zijn die een andersoortig beroep op ons doen dan de normale doorsnee mens. Dat is goed voor ons en het zou misschien ook wel goed zijn voor de maatschappij' (1 23). 'Bij zwakzinnigen zie je dingen die je treffen, waarvan je je realiseert dat je ze kwijtgeraakt bent en hebt ingeleverd om overeind te blijven. Het charmante, het ontroerende, het nafeve, ook het agressieve en bijna dierlijke, het ontwapenende, het compromisloze, het mateloze van zwakzinnigen, dat herken je in meer of mindere mate' (1 31). Ze zijn niet vervreemd zoals wij, schreven De Rooy en Steers: 'Je kunt ontzettend veel van hen leren omdat het authentiek reageren en voelen hun niet, maar ons, door onze maatschappelijke (mis)vorming, wel vreemd is. Wie was er ook weer vervreemd?' (1972: bijlage 2). Zwakzinnigen hebben 'een verheven stompzinnigheid',⁵ omdat ze dankzij die 'stompzinnigheid' zichzelf zijn, was het idee. Ze spelen geen rol, ze

dragen geen masker. Ze zijn spontaan en direct, ze laten hun gevoel spreken. Een 'rothondje' van een van de groepsleidsters waar iedereen zo'n hekel aan had, heeft pupil Ans op een dag van het balkon gekieperd. Dat had iedereen wel willen doen... (11) Gelukkig overleefde het hondje het, want zo'n actie was natuurlijk verkeerd. Maar je keurig gedragen en nooit je gevoelens tonen, dat was oneindig veel erger. Dat deden mensen als Eichmann. Het gevaar voor een herhaling van de holocaust school in de braveriken, de beheersten, dat had het Eichmann-proces velen ingepeperd. Hoe slecht je kon worden als je 'zelf' totaal onderdrukt was, dat kon je aan Eichmann zien. Hoe goed je kon worden als je wel jezelf durfde te zijn, dat zag je aan zwakzinnigen.

Zwakzinnigen en fascistie waren dus tegenpolen; de rest van de mensen stonden daar ergens tussenin. Omgaan met zwakzinnigen was daarom heel leerzaam. Zwakzinnigen konden je helpen in je zelfontplooiingsproces: verder weg van Eichmann en diens schaduw, de stijve, brave, gevoelsarme, carrièrezieke, vervreemde burgerman, en dichter bij jezelf. 'Ik ben veranderd door dit werk,' vertelde een groepsleidster aan een journalist. 'Ik voel me net zo direct als deze mensen nu. Ik kan nergens meer werken waar ik een rol moet spelen' (DNL 15-05-'74). Zoals de Dennendalse staf later schreef: 'Een werker in een zwakzinnigeninrichting zal na verloop van tijd ongeveer hetzelfde waardenpatroon hebben als zwakzinnigen: hij bekommert zich niet zo sterk om konventies en economische waarden, hij vindt goede menselijke relaties van meer belang dan bepaalde maatschappelijke afspraken waar hij de oorsprong niet meer van kent' (Een goede buurt, p. 14).

De Dennendalse opvatting van zwakzinnigheid paste dus precies in het raamwerk van de tegencultuur van die tijd. De 'tegencultuur' worstelde met en bestond bij de gratie van een aantal tegenstellingen tussen fout en goed, zoals rede versus gevoel, beheersing, braafheid en burgerlijkheid versus spontaniteit, carrièredwang versus hier en nu leven, vervreemding, rollen en maskers versus gewoon jezelf zijn, technocratie versus natuur. Zwakzinnigen stonden steeds aan de goede kant van de streep: ze waren spontaan, luisterden naar hun gevoel, deden niet mee met de cultuur van prestaties en carrière, waren niet vervreemd, enzovoort. Boeken uit de tegencultuur, die veel mensen alleen van horen zeggen kenden, spraken alleen door de titel al boekdelen, zoals *De een-dimensionale mens* (Marcuse, 1975) en *De lof der onaangepastheid* (Milikowski, 1968). Onaangepast, en daardoor zichzelf en niet eendimensionaal, dat was de zwakzinnige. Hij was tevens de homo ludens, de nobele gek en natuurlijk de antifascist. Hij verdiende 'de lof der onaangepastheid'.

Ook veel mensen die met de zwakzinnigenzorg weinig of niets van doen hadden, zoals journalisten, werden door deze visie gegrepen. Veel journalisten veranderden al snel van verslaggevers in woordvoerders en adepten. Hun artikelen

over Dennendal waren vaak persoonlijke getuigenissen, zoals Van Staveren (1988) heeft opgemerkt. In een reportage over Dennendal in *De Nieuwe Linie* vertelt de journalist over de pupillen: 'Ze kijken wel naar je. Maar ze halen je niet in een paar minuten overhoop met die vragen: waar kom je vandaan? wat is je bedoeling? wie ben je? voor wie werk je? Waar beschaafde mensen elkaar mee onder druk zetten. Ze hebben geen masker' (DNL 15-05-'74).

Vanuit deze visie op zwakzinnigen hadden Muller en de zijnen ook bezwaar tegen de arbeidstherapie, die bestond uit routineus (productie)werk zoals het stapelen van eierdozen en het mangelen van was. Zeker omdat dergelijk werk binnenkort volgens hen helemaal niet meer nodig zou zijn. Machines zouden alles overnemen en mensen zouden niet of nauwelijks meer hoeven werken, en dus tijd hebben voor zelfontplooiing, zo hadden Constant, provo en kabouter beweerd en de Plancommissie van Dennendal zei het hen na. Deze verwachtte in de nabije toekomst een werkweek van slechts drie dagen (20-02-'70, NDD 40). De toekomst was niet aan de arbeider, maar aan de spelende mens! Zwakzinnigen hadden van nature (ook op dit punt) een voorsprong. Daarom moest je ze niet lastigvallen met dom, geestdodend, anticreatief werk. Deze visie op zelfontplooiing heeft dezelfde gendersubtekst als in hoofdstuk 2 is besproken: de zwakzinnige personifieerde de oplossing voor een probleem van mannenlevens: mannen werden geacht carrière te maken, te presteren en hun gevoelens te onderdrukken, vrouwen niet.

Ongelijk in deugden, gelijk in behoeften

Naast dit beeld van de zwakzinnige als anders en in een aantal opzichten beter, leefde op Dennendal ook het beeld van de zwakzinnige als gelijk aan de niet-zwakzinnige. Dit volgde ook uit de vermaatschappelijking, zoals we in hoofdstuk 2 met name bij de antipsychiatrie gezien hebben. De maatschappij behandelt mensen ongelijk (bijvoorbeeld door sommigen in inrichtingen op te sluiten) met als gevolg dat het lijkt alsof ze ook wezenlijk verschillend zijn. Maar 'aan een zwakzinnige is niets menselijks vreemd, evenmin als aan een zogenaamd normaal mens iets zwakzinnigs vreemd is. De indeling in normale en zwakzinnige mensen vinden wij kunstmatig en bovendien onjuist. Wij hebben het gevoel dat we alleen iets waars over zwakzinnigen kunnen zeggen als we iets waars over mensen zeggen. [...] Als we willen weten hoe onze pupillen gehuisvest zijn en willen worden is de vraag "zouden we zelf op het Dennendal van nu en van de toekomst willen wonen" verschrikkelijk belangrijk' (Een goede buurt, p. 2).

Sloten deze twee visies – zwakzinnigen als anders dan de werkers en zwakzinnigen als gelijk aan de werkers – elkaar niet uit? Nee, want impliciet was er een domeinverdeling. Zwakzinnigen waren anders in deugden: zij waren in sommige opzichten betere mensen. Zij waren echter gelijk in behoeften. Alle mensen

hebben dezelfde basisbehoeften, zo werd op Dennendal aan Maslow ontleend. Dus voor de vraag wat goede zorg was, konden groepsleiding en staf hun eigen behoeften als uitgangspunt nemen. Hun motivatie om zich in te zetten, konden ze ontleenen aan het deugden-verhaal: zwakzinnigen waren, vanwege hun andere eigenschappen, inspirerend en leerzaam om mee te werken.

Vanuit dit idee van gelijkheid in behoeften had men, in de voetsporen van de antipsychiatrie, ook kritiek op de inrichting. De inrichting was in de visie van de antipsychiatrie een totale institutie die bewoners psychisch vermoordt en slechts kwantitatief, niet kwalitatief, verschilde van het concentratiekamp van de nazi's (zie hoofdstuk 2). Alles wat slecht was in de maatschappij, was in de inrichting uitvergroot. Volgens de antipsychiatrie was opheffing van de inrichting het enige alternatief. Op Dennendal leefde dit ook sterk: 'Eigenlijk kunnen het interactiemodel en de inrichting elkaar niet verdragen. Wij zien de "opheffing" – hoe dan ook gedefinieerd – van de inrichting als een rechtlijnige voortzetting van het ontwikkelen van het interactiemodel op Dennendal' (Een goede buurt, p. 4).

Tegelijkertijd had men ook wel twijfels over de mogelijkheid en wenselijkheid van de opheffing van de inrichting: 'Ja, de plaats van de zwakzinnige is in de maatschappij, maar hoe reëel is dat? Wat is hun deelname dan als ze ergens in een huisje in de maatschappij wonen? Dat ze uitgesloten zijn is niet voor niets. Het is heel moeilijk om ze een plekje te geven, gezien hoe wij zijn. Je kunt niet zomaar zeggen: we heffen de inrichting op' (I 22). Dat kon óók niet zomaar, omdat Dennendal nu eenmaal al een inrichting was. Verbouwen en nieuwbouw waren wel mogelijk, zeker omdat alle gebouwen van Dennendal sterk verouderd waren. Over de noodzaak van nieuwbouw waren alle betrokkenen, inclusief de Inspectie en het bestuur van de WAS, het eens. Maar hoe moest die nieuwbouw eruitzien?

Op dit punt vormde de antroposofische Camphill-beweging een inspiratiebron: zwakzinnigen en anderen vormen in een groot aantal landen samen een leefgemeenschap, een soort dorp bijna, met eigen gebouwen, eigen grond voor land- en tuinbouw en/of veeteelt, en eigen ambachtelijke werkplaatsen waar bijvoorbeeld aardewerk wordt gemaakt, zowel voor eigen gebruik als voor de verkoop. Dit idee van een leefgemeenschap sprak de vernieuwers wel aan. Het sloot ook aan bij het ideaal van samenleven in 'communes' en woongroepen, dat in die tijd in de tegencultuur populair was. Groepjes vernieuwers brachten ter oriëntatie bezoeken aan verschillende antroposofische leefgemeenschappen in binnen- en buitenland.

De vernieuwers vonden het echter een probleem dat het isolement van de inrichting, dat ook door de antipsychiatrie zo was aangeklaagd, met het Camphill-model niet werd verholpen. 'De situatie op Dennendal is te vergelijken met

een harmonieus gezin dat in een afwijzende of onbereikbare buurt woont. [...] De groepen voelen zich verstoken van dagelijkse, "gewone" contacten: ze hebben [...] geen burens, er zijn geen winkels, de melkboer komt niet langs, de bus maakt een grote boog om ons terrein en kennissen komen te weinig even langs. [...] Dennendal is een aangenaam getto, maar een getto is het' (Een goede buurt, p. 3). Hoe doorbreek je het isolement van mensen in de inrichting? In 1969 werd in de staf het idee geopperd om 'het terrein open te breken'. Korte tijd later werd ook het idee gelanceerd van 'een soort centraal wonen' op het terrein, 'met een paviljoen of huisjes naast of in de nabijheid van personeelshuisvesting' (ST 07-03-70). Daar zouden dan ook collectieve ruimten moeten komen, zoals bijvoorbeeld een crèche, winkels en een zwembad. Wonen op het terrein kan ook voor ouders aantrekkelijk zijn: '[...] de organisatie kan dan hulp bieden (van zeer nabij) die verlenging van het verblijf thuis kan bewerkstelligen.'⁶

Muller zocht voor de architectonische uitwerking van deze ideeën aansluiting bij de architect Van Klinger en de tuinarchitect Le Roy. Le Roy was in die tijd bezig een visie op tuinieren te ontwikkelen die hij later uitwerkte in zijn boek *Natuur inschakelen, natuur uitschakelen* (1973) Geheel in de lijn van spontane zelfontplooiing zocht hij naar manieren om de natuur niet te beheersen, maar die zichzelf te laten ontwikkelen. Kunstmest en bestrijdingsmiddelen zag hij als belemmeringen van deze zelfontplooiing: als een gevaarlijke poging de natuur te beheersen. Dergelijke beheersing was bovendien overbodig, wanneer men monocultuur maar vermeed. In een monocultuur hebben ziektes en ongedierte veel meer kans. Wanneer men in plaats van op monocultuur koerst op diversiteit, kan de natuur zichzelf in hoge mate reguleren, betoogde hij. Daartoe is echter niet de gangbare 'technocratische' instelling vereist, maar een bescheiden, begeleidende houding. (Ook de antroposofie inspireerde Muller tot kritiek op beheersing van de natuur.) Dat diversiteit een groot goed is, was volgens Le Roy te zien aan 'randgebieden', waar twee soorten landschappen elkaar ontmoeten, bijvoorbeeld bos en weiland. 'Op de grens tussen twee ecosystemen vind je de leukste vegetaties, daar groeien de bloemen, daar heb je de zon van de wei en de schaduw van het bos' (I 23).

Van Klinger en was bekend geworden door het ontwerp van het gemeenschapshuis De Meerpaal in Dronten. Hij was van mening dat gebouwen aanleiding moesten geven tot ontmoeting en informeel gedrag. Gebruikers moesten zich er thuis en op hun gemak voelen (Weijers 1997, p. 54). Dergelijke manieren van bouwen waren volgens hem te vinden in andere culturen uit bijvoorbeeld Midden-Afrika of Centraal-Azië (Dennendals alternatief, 1973, p. 13). Met Van Klinger paste Muller Le Roys ideeën over monocultuur toe op de maatschappij. Als je één militair in een café zet, is er niets aan de hand, dan heb je gewoon een café. Maar als je dertig militairen bij elkaar in een café zet, heb je een mili-

tairencafé. Zo is ook één zwakzinnige een gewoon mens, maar dertig zwakzinnigen gelden als een stelletje gekken (I 29). Dus: om zwakzinnigen meer de kans te geven gewoon mens te zijn, moet je ze niet isoleren, maar je moet de populatie 'verdunnen' met niet-zwakzinnigen. Zo ontstond het idee van verdunning: geen inrichting maar een 'leefgemeenschap' van zwakzinnigen en 'zachtzinnigen' die in nieuw te bouwen huizen op het inrichtingsterrein zouden komen te wonen. Wij willen, aldus Van Klinger en 'samenbrengen en dooreenweven, dat wat in de loop der tijden [...] hoofdzakelijk door specialisatie en perfectionisme uit elkaar is gegroeid en daardoor een minder humaan karakter heeft gekregen' (geciteerd in Dennendals alternatief, 1973, p. 13). Verdunning betekende: diversiteit in plaats van monocultuur, in een 'randgebied' waar de werelden van zwakzinnigen, kabouters en andere mensen elkaar raken.

Aan het bestuur presenteerde Van Klinger op verzoek van Muller zijn ideeën. Hoewel deze niet met erg groot enthousiasme ontvangen werden, nam het bestuur Van Klinger, immers wel een befaamd en gerespecteerd architect, in 1970 toch in dienst. Om iedereen erbij te betrekken en het utopisch denken te bevorderen, was er begin 1971 enige tijd een viltstiftman, die elk idee dat iemand hem kwam vertellen, op een flap schreef (I 29).

Zolang de nieuwbouw nog in de fase van plannen was, probeerde men van de bestaande gebouwen het beste te maken. De grote zalen waren kaal en ongezellig. De reden hiervoor, nog bezien vanuit het verpleegkundig regime, was beheersing van agressie: gordijnen, planten, wandversiering of tafelkleedjes konden door patiënten gebruikt worden om mee te gooien. Plotselinge, onbeheerste en onbeheersbare agressie kwam nogal eens voor. De psychofarmaca die in de jaren vijftig in psychiatrische inrichtingen in zwang raakten, waren daartegen een redelijk effectief maar niet afdoende middel. Muller en de zijnen waren echter van mening dat zulke kale ruimtes juist agressie oproepen. Daarom probeerden ze een huiselijker, gezelliger sfeer te scheppen, met planten, kleedjes en foto's. Zoveel mogelijk pupillen kregen een eigen slaapkamer. De mogelijkheden daartoe waren echter beperkt. Met schotten en gordijnen ontstonden afgeschermdede gedeeltes waar pupillen toch een eigen sfeer konden scheppen met spulletjes, foto's en dergelijke.

Kortom: tegenover het verpleegkundig en het deskundigheidsregime, waarvoor de maatschappij de norm was waaraan de zwakzinnige (als minder qua deugden en anders qua behoeften) zich zoveel mogelijk moest aanpassen, stelden de vernieuwers dat de maatschappij moest worden aangepast aan zwakzinnigen, die beter waren qua deugden maar gelijk qua behoeften. Spontane zelfontplooiing was hier dus richtinggevend. De inrichting werd het toonbeeld van wat er verkeerd was aan de maatschappij, en de daarin geketende onschuldige zwak-

zinnige was het toonbeeld van het goede. Deze sprookjesachtige plot van het ultiem Goede dat door het ultiem Kwade gevangen wordt gehouden, verbond het lot van zwakzinnigen innig met het lot van andere mensen. De vermaatschappelijking van zwakzinnigheid toverde de zwakzinnigenzorg ineens om van een duffe uithoek van de maatschappij tot de spil van maatschappelijke verandering. Als je de maatschappij wilde leren kennen, moest je in de inrichting gaan kijken. Tegelijkertijd was daar ook de goede, niet door de maatschappij verpeste mens te vinden: de onschuldige zwakzinnige, die meer dan anderen zichzelf was. Daar was die nieuwe mens, op wie de tegencultuur hoopte en die alleen nog maar een toekomstfantasie leek. De homo ludens van provo, de kabouter van de kabouterbeweging, de zelfontplooiende mens van de humanistische psychologie, de niet-vervreemde mens van de Frankfurters: het waren allemaal ideale, niet-bestaande figuren. Maar de zwakzinnige bestond wél!

4.2.2 Gewoon samen mens zijn: antideskundigheid

Een tweede aspect van de zelfontplooiingszorg is de antideskundigheid ervan, zoals we in hoofdstuk 2 zagen een van de dimensies van spontane zelfontplooiing. Ook op Dennendal is de kritiek op deskundigheid ingegeven door dit ideaal. In de alternatieven voor deskundigheid speelt geleide zelfontplooiing echter ook een rol, zo zal hieronder blijken.

De vrij vage en algemene kritiek van de antipsychiatrie en de jeugdhulpverlening op deskundigen als in hoge mate verantwoordelijk voor het blokkeren van zelfontplooiing, werd op Dennendal nader ingevuld. Geneesheer-directeur Poslavy van de Willem Arntsz Hoeve was niet gekant tegen deskundigen. Integendeel, hij was voorstander van meer gedragswetenschappers in zijn instelling.⁷ Met de aanstelling van Muller beoogde hij waarschijnlijk Dennendal te hervormen tot een moderne inrichting in de geest van het deskundigheidsregime. Muller voldeed aanvankelijk aan die verwachting: wat de zorg betreft sloot hij de eerste tijd aan bij het deskundigheidsregime. 'Ik ben, onder invloed van de leer-theoretische benadering van mijn instituut, eerst wel gaan werken in de trant van: ze kunnen wel niet beter worden, maar ze kunnen wel wat leren. Bijvoorbeeld via conditioneringsexperimenten.' (I 22). Men probeerde bijvoorbeeld een pupil 'die al jarenlang tot geen enkele activiteit te krijgen' was, te leren om met een stokje een blok in een daartoe bestemd gat te slaan (Truyens-Van Berkel en Everaerd, 1969, p. 57). De opzet was om hem dit 'te leren en weer af te leren'⁸ (p. 58). 'Dat was fantastisch, vond men, het waren net kinderen' (I 22). Bij een dergelijke aanpak paste bijvoorbeeld ook een observatiecentrum, waarover de modernste inrichtingen op dat moment beschikten. De oprichting daarvan werd in 1969 in de staf overwogen.⁹

Muller zelf was overigens op Dennendal de enige deskundige in de zin van het deskundigheidsregime. In deze experimenten werkte hij samen met psychologen van de Hoeve en de Universiteit van Utrecht. De kritiek op de deskundigen betrof dan ook vooral zijn eigen werk. Behalve conditioneringsexperimenten uitvoeren moest hij ook psychologisch testen. 'Trillend van de zenuwen kwamen die mensen in dat testkamertje binnen. Dat zette mij erg aan het denken, de faalangst van die mensen' (1 22). Want was het niet vreemd om als psycholoog de mensen ongelukkiger en angstiger te maken in plaats van gelukkiger en tevredener? En die conditioneringsexperimenten, wat leverden die nou eigenlijk op? Wat had iemand eraan te leren om met een stokje een blokje in een gat te slaan, en dat vervolgens weer af te leren? Waarom moest er eigenlijk zo nodig aan de pupillen 'gesleuteld' worden? Waren de pupillen dan niet goed zoals ze waren?

Een tweede bezwaar was dat eventueel opgedane vaardigheden in de laboratorium- en testsituatie, vaak niet overdraagbaar waren op het dagelijkse leven. 'Wat ze in die setting konden, konden ze op het paviljoen niet. Dus dan was de vraag: waar doe je het voor?' (1 9). Zelfs als je leren wel het hoogste doel van de zorg vond, was het de vraag of dat via die experimentele situaties wel het beste verliep: 'We ontdekten dat ze veel meer leerden door zelf hun koffie in te schenken, of te gaan wandelen of boodschappen te gaan doen, of pannenkoeken te gaan bakken, dan van die leerroutes die we uitgezet hadden. Dat leverde veel meer contact op, ze bloeiden op. Het had veel meer uitstraling op hun verdere functioneren' (1 9).

Ten derde vond men dat deskundigen maar beperkte waarde hadden terwijl ze wel veel geld kostten. Tijdens een groepsbespreking waar Muller aanwezig was, vroeg iemand of voor een bepaalde pupil logopedie geen nut zou hebben. Muller antwoordde 'dat logopedisten met zwakzinnigen niet zo erg veel meer kunnen doen dan een goede groepsleid(st)er die zijn gezonde verstand gebruikt' en gaf daarna wat tips voor manieren om het spreken te bevorderen.¹⁰ Deskundigen kunnen 'altijd maar een beperkte indruk van iemand [...] krijgen (namelijk van het kwartier dat ze iemand zien en dat is buiten de "gewone" omstandigheden)' en hun adviezen zijn vaak niet goed uitvoerbaar, of de groepsleiding is niet gemotiveerd ze uit te voeren.¹¹

Al rond 1970 verliet Muller daarom deze koers in de richting van een deskundigheidsregime. Hij was toen ook al begonnen met het aannemen van een staf, die gaandeweg werd uitgebreid tot dertien mensen. Deze staf werd niet geselecteerd op 'deskundigheid' maar op persoonlijkheid, maatschappijvisie en (levens)ervaring. De stafleden hadden geen wetenschappelijke opleiding maar waren bijvoorbeeld leraar Engels, (z-)verpleegkundige, onderwijzer of creatief therapeut. Pas begin 1973 kwam er weer een 'deskundige' in de staf: de arts Dick

Nicolai. Als antroposofisch arts paste ook hij overigens niet in het profiel van de deskundige van het deskundigheidsregime. Ook de groepsleiding werd met name geselecteerd op persoonlijkheid en maatschappijvisie. 'Hoe zit iemand als persoon in elkaar, is het geen luie sodemieter, nemen ze initiatief. Niet iemand die de hele dag over stoned zijn op de Dam zit te praten. We vonden het niet belangrijk dat iemand al eerder in een andere inrichting had gewerkt. Pas je in onze mentaliteit, in onze dingen? Hoe kijk je tegen de maatschappij aan, hoe kijk je aan tegen minderheidsgroepen in het algemeen?' (1 29). Luie sodemietters die over stoned zijn op de Dam praatten, dienden zich wel aan. Dennendal oefende sowieso aantrekkingskracht uit op heel andere mensen dan in de zwakzinnigenzorg gebruikelijk was. Er kwamen ook steeds meer mannen in dienst, in de staf maar met name in de groepsleiding. Onder hen waren veel dienstweigeraars en mannen die waren afgekeurd voor militaire dienst wegens 'labiliteit' ('s5'). Velen van hen hadden een veel hogere vooropleiding dan voor dit werk vereist was. Relatief veel mannen waren in een eerdere functie ontslagen of met heftige ruzie weggegaan. Ontslag kwam in die tijd onder maatschappijkritische mannen veelvuldig voor. Het was niet iets om je over te generen, integendeel.¹²

De vernieuwers hadden dus kritiek op het verpleegkundig regime en het deskundigheidsregime. Zij noemden dit alles vaak het 'medisch model', maar soms ook het 'deskundigheidsmodel'.¹³ Dat betekent overigens niet dat Carel Muller in alle gevallen tegen deskundigheid was. Bij de bespreking van een pupil in de staf met consulterend psychiater Deinema, opperde hij een keer om 'superspecialistische hulp van buiten' in te schakelen. Deinema vond dit echter niet nodig, waarop men het idee liet varen (ST 13-02-'71). Ook kreeg men op de z-opleiding informatie op stencils over gedragstherapie zonder cynische of kritische ondertoon. Een voordeel van gedragstherapie, vooral van toepassing op kinderen en zwakzinnigen, is volgens het informatiestencil dat er geen kennis over de persoon voor nodig is.¹⁴

Tegenover deskundigheid stelde men een aantal alternatieven. Ten eerste het motto 'gewoon samen mens zijn'. Muller moedigde de Z-leerlingen en de groepsleiding aan om voor een antwoord op de vraag hoe de zwakzinnigenzorg eruit moest zien, hun eigen behoeften tot uitgangspunt te nemen, vanuit het idee dat deze niet wezenlijk anders zijn dan de behoeften van de pupillen. Hoe zou je het hier willen hebben als je hier zelf moest wonen? Stel dat je een ongeluk kreeg en je werd gehandicapt, zou je dan hier op Dennendal willen wonen? Waarom wel, waarom niet? Als je zelf een eigen kamer zou willen hebben, waarom zou een pupil dat dan niet willen? Als je zelf je eigen kleren wilt kunnen kiezen, waarom zij dan niet?

Ten tweede stelde men tegenover deskundigheid: intensief persoonlijk con-

tact. Men probeerde niet alleen barrières voor zelfontplooiing weg te nemen (spontane zelfontplooiing) maar ook via intensief contact te ontdekken wat iemands latente mogelijkheden waren en die tot ontplooiing te helpen brengen (geleide zelfontplooiing) Gaandeweg verschoof de vraag van wat mensen kunnen aanleren, naar de vraag hoe ze zichzelf het beste kunnen ontplooiën (I 22).

Wat was dan precies het verschil tussen beide?

'Bij het leren ging het om gestructureerd aanbieden van programma's. Bij zelfontplooiing om uitgaan van de ontwikkeling van de bewoner, die liet je zijn gang gaan, je speelde in op de belangstelling van de bewoner. Het ging om het creëren van situaties waarin ze zelf het probleem op hun eigen manier moesten oplossen, en waarbij ze de ervaring kregen: ik kan het! In plaats van te ervaren dat ze het niet konden en het nog eens probeerden, enzovoort. Als iemand het op een andere manier oploste dan wij bedacht hadden, was het ook goed. We probeerden te ontdekken wat iemands eigen mogelijkheden waren. En appelleren aan iemands mogelijkheden, niet aan iemands beperkingen. Wat iemand niet kan, dat weet je vrij snel. Wat iemand wel kan, daar moet je achter zien te komen' (I 16).

En dat kon alleen via contact: via praten, luisteren, kijken, knuffelen. Want pas via de communicatie met de ander kon je hem helpen in zijn zelfontplooiing, omdat je pas dan kon zien wat die ander misschien nog niet zag – wie hij was, zoals we ook bij Maslow en de Utrechtse School gezien hebben. 'Als er relaties ontstaan, valt het zwakzinnige in de pupillen als het ware van ze af en is er duidelijk sprake van twee mensen die elkaar in de kern van hun menszijn raken. De onvrede die veel van onze pupillen hebben met hun leefsituatie wordt dus via relatievorming zichtbaar, verstaanbaar' (Een goede buurt, p. 3). Alle groepsleidsters en stafleden en een groot deel van de groepsleiders die ik geïnterviewd heb, hebben daaraan levendige herinneringen. Door intensief persoonlijk contact konden bizarre en lastige mensen ineens menselijk worden en bleken ze menselijke problemen te hebben, die (in de herinnering van de geïnterviewden) vaak ook weer door contact opgelost konden worden. Een meisje dat altijd in een kamertje werd geïsoleerd omdat ze brillen brak en mensen in hun ogen stak, had daar een reden voor, zo bleek toen er contact met haar gelegd was: ze zag haar moeder nooit meer. Na herstel van het contact met haar moeder fleurde ze enorm op en werd ze minder agressief (I 8). Bewoners konden door contact en prettiger dagbesteding enorm opbloeien. Mensen die werden geacht doofstom te zijn, bleken te kunnen praten. Mensen die geacht werden niets te kunnen leren, leerden lezen, schrijven of fietsen. (Daarbij speelde vaak ook reductie van medicijngebruik een rol, zoals in de volgende paragraaf ter sprake komt.) Een zeer agressieve man die in de isoleercel zat, kreeg men uiteindelijk

op bewegingsactivering in de sportzaal, via zijn liefde voor auto's. Carel Muller reed regelmatig met hem in zijn oude eend over het terrein naar de sportzaal. Eerst alleen om te kijken; na een tijd wilde de man wel aan bewegingsactivering meedoen (I 16).

Als alternatief voor deskundigheid stond ten derde het gezin model, net als bij de charitatieve en de antroposofische zorg. In plaats van allerlei methodische oefeningen onder deskundige begeleiding in testkamertjes ver weg van de dagelijkse omgeving, was het beter het dagelijks leven als uitgangspunt van de zorg te nemen. Ook daarom was het van belang dat pupillen zelf zoveel mogelijk hun kamers schoonmaakten en opruimden, boodschappen deden, kleding kochten, eten kookten en in de tuin werkten. Geïnspireerd op de antroposofie en de kabouterbeweging was er op Dennendal een biologisch-dynamische moestuin. Er bestond in 1970 ook contact over een boerderij-plan met de antroposofische tuinbouw-opleiding Warmonderhof uit Tiel en met kabouters uit Amsterdam (Tasman, 1996; ST 14-09-'70 en ST 07-12-'70).¹⁵ Dat de meeste pupillen niet meer over de herkomst van een aardappel wisten dan dat deze dampend uit een grote pan van een kar kwam, zagen de vernieuwers als zeer vreemdend. Het werken in de tuin had daarom volgens hen een speciale waarde: de pupillen kwamen op die manier in contact met de natuur en vervreemding werd tegengegaan. Het boerderij-plan had volgens Muller nog twee andere voordelen: het zou 'oververhitte stadsmensen' de gelegenheid bieden tot rust te komen, en het droeg bij aan de beperking van bestrijdingsmiddelen en kunstmest (ST 14-09-'70). Sommige mannelijke pupillen hadden overigens ook wel andere baantjes, zoals het ophalen van kranten en 'vodden' en het onderhoud van het terrein (I 19).

Behalve aan 'gezinsactiviteiten' in de eigen directe omgeving van de bewoners, hechtten de vernieuwers, net als de antroposofen, ten vierde ook veel waarde aan allerlei vormen van 'creatieve therapie', zoals schilderen, boetseren, muziek maken, zingen, (volks)dansen, enzovoort. In korte tijd werden diverse creatief therapeuten en stagiaires op Dennendal aangesteld. Voor de kinderen van paviljoen de Hoeken kwam er een eigen school; voor kinderen die niet naar school gingen was er een dagprogramma waarin creatieve activiteiten een belangrijke rol speelden.

Niet alleen beter contact met andere mensen, maar ook met de omgeving achtte men van groot belang. De paviljoens moesten daarom gezellig en huiselijk worden. Door het persoonlijke contact kon de sfeer in een groep sterk verbeteren, waardoor de ruimte ook gezelliger kon worden, en daarmee het contact met de omgeving kon verbeteren, wat dan weer een positieve invloed op het gedrag had: 'Het was wel een enorm agressief stelletje toen we begonnen. Voordat ik kwam kon er alleen een Zweedse bank op de groep staan, en er konden

geen gordijnen hangen, geen bloempotten in de vensterbank. Door veel bezig te zijn met ze, rust te geven in de groep, werd die agressie veel minder. Op een gegeven moment stond er een kleuren-tv en meubilair en hingen er gordijnen. Iedere week gingen we planten halen bij de kas' (1 12).

Nabijheid en contact stonden in de visie van de vernieuwers lijnrecht tegenover de autoritaire, afstandelijke benadering van de verpleegkundigen. 'De verpleegkundigen knuffelden de mensen nooit en waren gewend achter hun uniform weg te kruipen' en 'zich te verschuilen achter hun macht' (1 1). Ze trokken zich heel vaak terug in hun kantoor, in plaats van zich met de bewoners te bemoeien. Ze waren 'gewend om over het geheel heen te kijken, niet naar de mensen individueel. Ze praatten altijd een paar decibellen te hard. Waarom? Om afstand te bewaren' (1 22).

4.2.3 De ondeugd van orde: lof der informaliteit

Doordat de inrichting zelf als zeer verderfelijk werd gezien, werd ook agressie van bewoners eerder toegeschreven aan de 'structuren' dan aan henzelf. Medicijnen en dwangmiddelen (zoals de isoleercel) waren in dat perspectief middelen van deskundigen om de aanpassing van zwakzinnigen aan de inrichting af te dwingen en zo de orde kunstmatig te handhaven. Deze kritiek op de toediening van medicijnen was ingegeven door een notie van spontane zelfontplooiing: dwangmiddelen belemmerden mensen om zichzelf te zijn. Het zelf dat bevrijd werd wanneer men minder medicijnen kreeg, was niet altijd een vredig en gezellig zelf: er kon heel wat agressie vrijkomen, al was het maar door de jarenlange 'hospitalisatie'.

Terwijl de kritiek van het zelfontplooiingsregime op deskundigheid al snel geen concrete tegenspelers meer had, had de kritiek op ordehandhaving dat wel. In het verpleegkundig regime dat op Dennendal heerste en met de verpleegkundigen ook vertegenwoordigd bleef, was orde(handhaving) een belangrijk doel. Medicijnen en dwangmiddelen waren daartoe de belangrijkste middelen. Deze middelen impliceerden in de ogen van de vernieuwers echter een objectivering en pathologisering van de ene partij, terwijl er in feite van een relatieprobleem sprake was: 'Je kunt zelf de medicijnen innemen, je kunt ze aan de bewoner geven. Er is een conflict tussen twee mensen, die bewoner doet iets waar jouw zenuwen niet tegen bestand zijn en daarom noem je hem lastig. Dus jij zou ook de medicijnen kunnen nemen, dan zul je er minder last van hebben. Je moet wel beseffen dat je de last bij die ander legt. Als je dat weet, kun je er misschien iets zinniger mee omgaan. Het kan best zijn dat je dan zegt: gezien de omstandigheden vind ik toch dat er medicijnen gebruikt moeten worden. Ik wil ze niet hebben, dus geef ze maar aan hem. Als je iemands woede probeert te be-

grijpen als een effect van frustratie, dan ontdek je misschien iets, bijvoorbeeld dat er iets van zijn kamer verdwenen is en hij dat niet kon zeggen. Dat kun je misschien zonder medicijnen voorkomen' (1 23). De prijs van meer drukte en agressie moest je soms op de koop toe nemen, want dan waren de pupillen tenminste meer zichzelf (1 17). Het ging ook wel eens te ver, vinden sommigen achteraf: 'Was Hilda logeren bij een groepsleider thuis, gooit ze een piespot over zijn hoofd! Dat werd dan door ons begrepen. Terwijl je eigenlijk zou moeten zeggen: hoepel op, ga weg' (1 1).

Het terugdringen van medicijngebruik was niet zonder risico's en gebeurde dus ook voorzichtig en na overleg met de consulterend psychiater, Deinema. Deinema stond daar in principe niet afwijzend tegenover, maar hij had in een aantal opzichten wel moeite met de ideeën en de werkwijzen van de vernieuwers. Ten eerste was het niet altijd gemakkelijk 'dat als je medicatie wilde geven of veranderen, dat om het maar eens ruwweg te zeggen, Jan en Alleman zich ermee bemoeide. En dan moest je het steeds weer uitleggen' (1 5). De meeste betrokkenen toonden naar zijn mening wel erg veel inzet, maar hadden weinig kennis van medicijnen. Dat leidde nogal eens tot naïeve voorstellen en wensen. 'Ging het goed met iemand, had je dus een evenwicht gevonden, dan vroeg men: kan er niet wat af?' Maar dan raakte het evenwicht verbroken, en het kostte maanden om dat te hervinden. En men wilde maar liefst twee pillen eraf hebben of drie, terwijl sommige pillen gegeven werden om bijwerkingen te voorkomen. Bij uitbarstingen van agressie wilde men medicijnen die acuut hielpen, maar die zijn er voor zulke ernstige gevallen helaas niet' (1 5).

Een groot gezellig antiautoritair gezin

Tegenover de orde van het verpleegkundig regime plaatsten de vernieuwers het informele. Ook in dat opzicht speelde het beeld van het gezin een belangrijke rol. In een ziekenhuis waren rust, regelmaat en hygiëne erg belangrijk. Maar in de gezellige, antiautoritaire gezinnen heersten intimiteit en een (eventueel rommelige) goede sfeer. Ook hier speelden zowel geleide als spontane zelfontplooiing een rol.

Het gezinsmodel had ten eerste implicaties voor de betekenis van hygiëne. In een gezin, vond men, zijn persoonlijk contact, aandacht voor elkaar en gezelligheid belangrijker dan de vraag of alles en iedereen schoon is. Ook deze boodschap werd door sommige journalisten integraal overgenomen:

'De drie paviljoens waar ik geweest ben, hebben nog het meeste weg van een groot gezin met een wat antiautoritaire inslag. [...] Maar [...] in een gezin zijn niet altijd alle bedden opgemaakt, in een gezin slingert weleens een vuile sok in de gang, in een gezin is er altijd wel een puber die zich aan de wekelijkse douchebeurt weet te

onttrekken, in een gezin komen de ouders niet op klokslag zeven, of negen, of elf uur aangetreden om aan het dagelijks karwei te beginnen' (VN 09-02-'74).

Een tweede implicatie van het gezinsmodel was dat werk en privé niet strikt gescheiden konden worden. Vaste werktijden hoorden niet bij het informele gezin. Dus als stafleid(st)er moest je je wel totaal inzetten, maar niet binnen precies vastgestelde tijden: je kon later komen als het zo uitkwam. Je bleef eventueel ook langer werken of kwam in je vrije tijd terug. Een strikte scheiding tussen werk en privé blokkeerde echt contact en dus zelfontplooiing. Zelfontplooiing was een spontaan proces, dat niet door de klok gedictieerd kon worden. De meeste geïnterviewden herinneren zich vele uren langer te hebben gewerkt dan formeel, volgens de klok nodig was. Men bleef na de dienst hangen, kwam buiten werktijd terug voor verjaardagen, sinterklaasfeesten en vergaderingen. Er waren wel mensen die de kantjes er afliepen, herinneren de geïnterviewde stafleden en groepsleid(st)ers zich, maar hun wangedrag werd vaak ook door anderen opgevangen: 'Wij wisten van een aantal mensen in de groep: als die ziek is dan is dat waar, maar als die ziek is, dan is dat iets anders. Dan vingen we dat zelf op, dan belden we: kun jij invallen? Dat deden we voor elkaar. We hadden toch een band met elkaar en dan pik je die dingen' (I 17). Voor de verpleegkundigen die al op Dennendal werkten, was deze informele werkhouding een teken van onverschilligheid en een gebrek aan toewijding. Deze voorkeur voor informele verhoudingen zou zowel in het eerste als in het tweede conflict grote problemen geven.

Het gezinsmodel had ten derde implicaties voor de kleding van de groepsleiding. In een gezin dragen mensen geen uniform. Daarom op Dennendal ook niet: de witte jassen werden afgeschaft, en vernieuwers liepen in hun gewone kleren.

Ten vierde had het antiautoritaire gezinsmodel implicaties voor de relatie met de ouders van de pupillen. Het was in de meeste andere inrichtingen gebruikelijk dat ouders niet op de groepen kwamen, maar hun kinderen op een vaste tijd, bijvoorbeeld zaterdag tussen twee en vier uur, bij de poort van de inrichting mochten ophalen. Die vaste bezoektijden werden op Dennendal afgeschaft. Ouders werden uitgenodigd om zo vaak en wanneer het ze maar uitkwam, langs te komen, bij allerlei feestelijke gelegenheden aanwezig te zijn, enzovoort. Er waren volgens de geïnterviewden veel pupillen die weinig of geen contact meer met familie hadden. In veel groepen werden de banden met de ouders door de groepsleiding actief aangehaald en versterkt. In contactueel opzicht kregen de ouders een duidelijke en belangrijke plaats in de zorg. Dit intensievere en verbeterde contact met hun kinderen was een van de redenen waarom de meeste ouders de eerste jaren erg enthousiast waren over het zelfontplooi-

ingsregime. Geleide zelfontplooiing ging immers alleen via relaties. Ouders hoorden daar zeker bij.

Meer contact met ouders betekende overigens niet meer zeggenschap. De ouders kregen in het antiautoritaire gezin de rol van goede vrienden of kennissen, die altijd mochten komen aanlopen. Maar vaak ook niet veel meer dan dat. Ouders gaven hun kinderen naar Mullers mening meestal te weinig ruimte om zichzelf te zijn en eigen keuzes te maken, ze bleven zich met hen bemoeien alsof zij kleine kinderen waren. Ook waren ouders van zwakzinnige kinderen volgens Muller over het algemeen onvoldoende in staat (het zelf van) hun kinderen objectief te zien. Daarvoor was de relatie tussen ouders en deze kinderen te weinig alledaags en te veel door schaamte en overbezorgdheid getekend. De groepsleiding kon, wegens de dagelijkse contacten en het ontbreken van deze negatieve emotionele bezetting, meestal wel aan de zelfontplooiing van de pupillen bijdragen. Aan ouders was daarentegen de taak om hun kinderen nu eindelijk eens los te laten.

Sommige groepsleid(st)ers herinneren zich op de z-opleiding te hebben geleerd dat ouders hun negatieve gevoelens over hun zwakzinnige kind vaak uiten in de vorm van kritiek op de groepsleiding. Een tijd lang zagen zij in alles wat ouders zeiden een uiting van hun frustraties, waardoor ze het niet nodig vonden serieus op hun uitspraken in te gaan. (Er bestonden daarnaast ook goede relaties tussen ouders en groepsleiding.) De meeste geïnterviewde stafleden en groepsleid(st)ers hebben van weinig zaken spijt, behalve van de wijze waarop ze destijds met de ouders omgingen. Ze vinden nu dat ze hen te weinig serieus namen in hun wensen en te weinig begrip hadden voor hun problemen en hun verdriet.

Ten slotte had het model van het antiautoritaire gezin ook implicaties voor seksualiteit. Ook de ordelijke beheersing van seksualiteit werd door de vernieuwers vervangen door informele omgangsvormen. De scheiding in mannen- en vrouwenafdelingen strookte niet met het gezinsmodel, waar de seksen door elkaar heen leven, en moest daarom worden opgeheven. Men begon met op sommige afdelingen de deuren tussen de mannen- en de vrouwenafdeling te openen. Niet om iets tot stand te brengen, maar 'om iets kunstmatig ongedaan te maken' (I 23), om 'het weghalen van de dam' (I 29). De nabijheid van de andere sekse maakte 'een uitbreiding van het gedragsrepertoire mogelijk' (ST 14-12-'70). Belemmering van seksueel contact betekende: mensen er nog een handicap bij geven.¹⁶

Behalve dergelijke, voor spontane zelfontplooiing typerende argumenten, speelde ook geleide zelfontplooiing een rol. Contact tussen de seksen hoefde niet meteen tot seksualiteit te leiden, wel tot lichamelijk contact. Vanuit geleide zelfontplooiing ging het om de bijdrage die lichamelijk contact kon leveren aan relaties, tussen pupillen onderling en tussen pupillen en groepsleiding. Door

het snelle vertrek van de verpleging in het verpleegkundig regime, geïnstitutionaliseerd via onder meer het ontslag na behalen van een diploma, werd dat contact vaak afgebroken. De vernieuwers zagen (ook lichamelijk) contact als de basis van de zorg en wilden de kwaliteit ervan verbeteren.¹⁷

Konden pupillen ook met elkaar naar bed? 'Dat is niet slim, maar dat wilden we ze ook niet verbieden. Wij wilden uitvinden hoe zwakzinnige vrouwen en mannen met elkaar omgaan. Maar hoe doe je dat dan, ga je ernaast staan? Dat wisten we niet, het was nog nooit eerder gebeurd' (1 29). Soms ontstond na verloop van tijd een intieme relatie. Rond de eerste officiële verloving werd veel gepraat, gewikt en gewogen. De inspecteur werd ervan op de hoogte gesteld. Ook samenwonen binnen een paviljoen was mogelijk, 'uiteraard zonder de mogelijkheid tot het vormen van nageslacht'.¹⁸ Later volgden meer verlovingsen en meer stellen die gingen samenwonen. Vrouwen die de kans liepen zwanger te worden, kregen de prikpil. Ook zelfbevrediging in het openbaar mocht. De geïnterviewden hebben overigens alleen herinneringen aan mannen die dat deden.

Onder het personeel heerste de sfeer van de seksuele revolutie van die tijd. Veel geïnterviewde mannen begonnen daar zelf over als in het interview het beleid ten aanzien van seksualiteit van pupillen ter sprake kwam en hadden er positieve herinneringen aan: 'We deden de tussendeur tussen de mannen en de vrouwen open, dan kwamen de mannen bij de vrouwen. De Telegraaf maakte daar dan van: seks op Dennendal. [...] Ik hoopte het! Wij zelf gingen ook met iedereen naar bed als we de kans kregen' (1 29). Geïnterviewde vrouwen begonnen er niet uit zichzelf over en toonden ook veel minder enthousiasme bij het onderwerp.

Waren er ook seksuele relaties tussen personeel en pupillen? Nee, stelden alle geïnterviewden in eerste instantie gedicteerd. Dat hoorde er niet bij. 'Er werd [...] veel geknuffeld, iedereen met iedereen, ook met bewoners, ja', maar geen seksuele relaties (1 3). Later in het gesprek kwamen soms wel herinneringen op aan wat later 'seksuele intimidatie' is gaan heten: incidentele seksuele relaties tussen personeel en pupillen, en ook een of twee gevallen van herhaaldelijk contact. Ook werden sommige vrouwen wel door buitenstaanders misbruikt: "Snap jij dat nou," zei ze dan tegen mij, "Dan steken ze zo'n ding tussen je benen en dan gaan ze wiebelen" (1 29). Een enkele vrouw 'maakte ook weleens een nummertje om geld te krijgen. We letten wel op of ze niet uitgebuit werd' (1 1). Volgens een geïnterviewde groepsleider zeurden mannelijke pupillen wel vaak bij vrouwelijke groepsleiding om seks, en er waren volgens hem groepsleidsters 'die dat allemaal niet zo ingewikkeld vonden' (1 3).

Het gezin was dus een alternatief voor zowel deskundigheid als orde. Het was een symbool van 'gewoon samen mens zijn', van warmte, contact van mens tot

mens, persoonlijke aandacht in plaats van behandeling, gezelligheid in plaats van orde, geen scheiding tussen werk en privé, en informele in plaats van formele autoriteit. Het beeld van het gezin was in de zorg op zich niet nieuw. Ook de protestants-christelijke charitas en de antroposofische zorg waren gemodelleerd naar het gezin, met een vader en een moeder aan het hoofd, en inwonend personeel. Op Dennendal ging het echter nadrukkelijk om een alternatief, anti-autoritair gezin. Het was voor de vernieuwers het alternatief voor hun beeld van het gezin waarin ze zelf opgegroeid waren: het ordelijke, zuinige, kille, autoritaire jaren-vijftiggezin.

4.2.4 De zachtzinnige ridder: woordvoerderschap

In het charitatieve, het verpleegkundige en het deskundigheidsregime waren zwakzinnigen object van de zorgen van anderen, geen subject. De ene partij was gezond en zorgde, de andere partij was ziek en werd verzorgd. Tussen beide partijen gaapte een diepe kloof, hoe zorgvuldig en liefdevol de zorg ook was. Het perspectief van de zwakzinnige was, in elk geval in het verpleegkundige en het deskundigheidsregime, pathologisch: het perspectief van een zieke. Die zieke moest goed verzorgd worden, en daartoe was zelfopoffering vereist. Juist omdat je als verpleegster boven de patiënt stond, stond diens welzijn voorop en moest je je eigen verlangens en behoeften ondergeschikt maken.

Muller en de zijnen wezen die kloof en de daarbijbehorende zorgzame zelfopoffering af. Zij identificeerden zich met de pupillen, zowel met hun 'basisbehoeften' als met hun onaangepastheid. Zij voelden zich meer verwant (of wilden zich meer verwant voelen) met een stotterende, snotterende zwakzinnige dan met een brave burgerman met een aktetas. Wat zwakzinnigen wilden en vonden, deed ertoe. Wat zijzelf vonden en wilden deed er ook toe, want alleen die gelijkstelling tussen henzelf en de pupillen garandeerde in hun ogen dat de pupillen menswaardig werden behandeld. Voor anderen andere maatstaven aanleggen dan voor jezelf was gevaarlijk, riekte naar nazisme, zo had Goffmans Total Institutions hun geleerd. In de ogen van de verpleegkundigen was deze zelfopoffering echter egoïstisch. Zorgen betekende voor hen: jezelf uitschakelen. Voor Muller en de zijnen betekende het: jezelf inschakelen. Dit gaf na enige tijd grote conflicten, zoals verderop ter sprake komt.

Muller en de zijnen waren er echter ook van overtuigd dat zwakzinnigen niet zelf in staat waren om hun visie over het voetlicht te brengen. Zij moesten daarbij geholpen worden; zij hadden woordvoerders nodig. In *Hoe mis het is* (1972) staat een denkbeeldige brief van een denkbeeldige zwakzinnige: de auteurs wilden daarmee 'getuigen van een wil om ons te verplaatsen' in de zwakzinnige (p. 1). Dit identificerend woordvoerderschap ten bate van spontane zelfontplooi-

ing, was een logisch antwoord op de vermaatschappelijking, zoals besproken in paragraaf 4.2.1. De inrichting bevatte immers het slechtste van de verderfelijke maatschappij, en hield daarin de zwakzinnige, die het beste van de in wezen goede mens in zich samenbalt, gevangen. In dit verhaal ontbrak echter nog een redder. Iemand moest dat toonbeeld van onschuldige goedheid dat niet voor zichzelf kan spreken en handelen, redden uit de klauwen van het kwaad. Die taak kregen nu de 'werkers' (groepsleiding en stafleden):

'Zwakzinnigen zijn de meest kansarmen in onze samenleving. In wat voor rotpositie je ook zit, iedereen kan wel op de een of andere manier voor zichzelf opkomen en protesteren, de straat opgaan, iets bezetten, iets weigeren, hoezeer je ook in de hoek zit waar de klappen vallen. De enigen die dat niet kunnen, zijn de zwakzinnigen, die zijn afgeschreven, dat doet er niet veel meer toe. En daar kom ik voor op! Dat kreeg een beetje een heroïsch karakter. Ik kom op voor de mensen die in het verdomhoekje zitten. En naarmate dat minder lukt, voer ik harder actie. En naarmate de mensen me meer gebieden, word ik bozer' (1 30).

'Op Dennendal was ik niet alleen verzorger, maar ook spreekbuis. Meestal kunnen groepen wel iemand vinden die voor hen het woord kan doen. Maar zwakzinnigen kunnen dat niet! Wij zijn dat gaan formuleren. Je kunt ze niet vergelijken met vrouwen, homoseksuelen, gekken of bejaarden, die kunnen zelf het woord voeren. Dus moeten wij voor ze op komen' (1 29).

Werken met zwakzinnigen, tot dan toe iets nederigs en laagstaands, goed genoeg voor brave meisjes die weinig opleiding hebben maar goed kunnen poetsen, werd nu iets groots en meeslepends: het werd de beste manier om tegen maatschappelijke onderdrukking te vechten. Wie daadwerkelijk tegen onderdrukking en ongelijkheid wilde vechten, in plaats van er alleen maar over te praten, moest in de zwakzinnigeninrichting gaan werken. Daar was de onderdrukking het ergst en strijd ertegen dus het meest urgent. Het werk van de groepsleidster onderging hiermee in twee opzichten een transformatie: verzorgen en schoonmaken werd strijden en bevrijden, en het gebeurde niet meer in stilte maar luidruchtig. De verpleegster, die in stille opoffering zorgde en poetste, was getransformeerd tot dappere ridder, die een luidruchtige bevrijdingsstrijd voerde.

De gendersubtekst van deze transformatie is duidelijk: het werken met zwakzinnigen was hiermee geherdefinieerd van typisch vrouwenwerk naar typisch mannenwerk: terwijl het werk van de groepsleidster eerst gemodelleerd was naar het werk van de huisvrouw die poetst en verzorgt, werd het nu dat van de vrijheidsstrijder die onderdrukt gaat bevrijden. Aan poetsen hechtte men niet

meer zo veel waarde. (Naast deze ridderlijke invulling was er, zoals hiervoor besproken, ook een ander soort transformatie van het werk: de nadruk verschoof van schoonmaken en verzorgen eveneens naar actief begeleiden en inspireren.)

In de loop van de jaren werd de ridderlijke invulling van het werk dominanter en offensiever. Het beeld van oorlog ging daarbij een steeds dominantere rol spelen. Daarmee werd het ook aantrekkelijker voor mannen, met name voor dienstweigeraars, die zich aangesproken konden voelen door het idee van 'weiger dienst en kom oorlog voeren op Dennendal', dat in hoofdstuk 5 aan de orde komt. Deze ridderlijke invulling verklaart in belangrijke mate de enorme toestroom van hooggekwalificeerde mannen in werk dat daarvoor (en in de meeste andere inrichtingen destijds en daarna) als typisch laaggekwalificeerd en vrouwelijk gold.

4.3 De zelfontplooiingsorganisatie

4.3.1 De centrale plaats van de groepsleiding

'Het ging mij niet om de zwakzinnigenzorg, maar om een organisatie, om hoe je mensen in een organisatie met elkaar om kunt laten gaan zodat het optimaal functioneert' (1 22).

Terwijl Muller wat betreft de zorg in eerste instantie aansloot bij het deskundighedsregime, ging hij ten aanzien van de organisatie meteen zijn eigen weg. Een belangrijke reden om over de organisatie na te denken was het grote personeelsverloop op Dennendal (61 procent in 1969).¹⁹ Dit was niet specifiek voor Dennendal, zoals in hoofdstuk 3 aan de orde is gekomen. De oplossing die men zocht, was over het algemeen afhankelijk van het functieniveau. Bij hoger personeel zocht men de oplossing meestal in personeelsbinding (hogere salarissen, studie onder werktijd). Bij de verpleging zocht men de oplossing eerder in vergroting van het aanbod, door werving of verlaging van de eisen.

Muller had hier bezwaar tegen. In termen van de vier dimensies van het zelfontplooiingsregime: hij had bezwaar tegen het idee dat de groepsleiding zich diende aan te passen aan de organisatie, en niet ook omgekeerd (dimensie 1). Ook had hij bezwaar tegen het idee dat het hogere personeel, de 'deskundigen', belangrijker zouden zijn dan de groepsleiding (dimensie 2). In zijn ogen was het eerder omgekeerd: de groepsleiding was in de zorg de belangrijkste partij. De sleutel van het probleem van de zwakzinnigenzorg lag volgens hem niet in de eerste plaats bij de bejegening van de zwakzinnigen zelf, maar bij de bejegening van de groepsleiding.

Voor deze gedachten vond hij aansluiting bij de socioloog Damen. De ver-

pleegster verkeert volgens Damen in de zwakzinnigenzorg in een paradoxale positie. Zij behoort tot de onderste laag van de organisatie, en heeft dus weinig te zeggen: ze moet uitvoeren en verantwoording afleggen. In relatie tot de pupillen is zij echter 'de almachtige leidster'. Die verantwoordelijke positie in relatie tot de pupillen is organisatorisch niet verdisconteerd. Ten behoeve van die verdiscontering moet de organisatie volgens Damen af van haar bureaucratische en hiërarchische structuur, ten gunste van 'een gedecentraliseerde beslissingsstructuur, positieve betrokkenheid van de organisatieleden, consensus over de doeleinden en middelen van de organisatie, op- en neerwaartse communicatiemogelijkheden en een geringe scheiding tussen beleid en uitvoering'.²⁰

Muller voegde aan dit idee van Damen over de noodzaak tot organisatorische verankering van de centrale rol van de groepsleiding, een eigen idee toe, dat ik de doorsijpeling van omgangsvormen noem. Men moet de centrale rol van de groepsleiding inderdaad organisatorisch verankeren, maar daarbij moet men tevens rekening houden met de wijze waarop omgangsvormen in een organisatie worden doorgegeven:

'Wat je wilt dat aan de voet van de organisatie gebeurt, moet je bovenaan ook laten gebeuren. Je moet niet zelf de baas spelen en verwachten dat de groepsleiding dat niet ten aanzien van de bewoners doet. Als je kiest voor een bepaald model, moet je dat in alle lagen van de organisatie doorvoeren. Zoals er tegen je gedaan wordt, zo doe je ook tegen anderen. We kunnen ons niet permitteren om het anders te doen, want voor je het weet worden de bewoners geslagen. Het wrekt zich aan de onderkant, en omgekeerd, als je het goed doet, trek je het profijt ook aan de onderkant. Een organisatie moet een plaats geven aan het ontwikkelingsaspect, niet alleen ten aanzien van bewoners, maar ook ten aanzien van de personeelsleden. Dat hoort bij elkaar' (I 22).

Zoals de leidinggevende de groepsleiding behandelt, zo zal de groepsleiding de bewoners behandelen. Laat je groepsleid(st)ers voelen dat zij onbelangrijk zijn in vergelijking met wie er boven hen staan (de deskundigen in het deskundigheidsregime; de hoofden in het verpleegkundig regime) dan zullen zij diezelfde boodschap op de bewoners overdragen. Zoals een werker het later formuleerde: 'Even wachten met dienstbevelen aan het personeel want dat leidt altijd tot therapeutische bevelen aan de patiënt' (NDV 14, 13-04-'74). Die boodschap zat volgens Muller niet alleen in gedrag, maar ook in bijvoorbeeld architectuur. Omdat de groepsleiding in oude, afgekeurde gebouwen zit, moet ook de ruimte voor de directie 'het soberste onderkomen zijn wat je maar kunt bedenken. Als de groepsleiding uit hun eigen gebouw naar iets van de directie zou komen wat luxer is, dan doet dat pijn' (I 23).

Muller probeerde Damens ideeën toe te passen door de verantwoordelijke positie van de groepsleiding organisatorisch te verankeren, en daarbij rekening te houden met het principe van de doorsijpeling van omgangsvormen. Ten behoeve van de decentralisatie werden paviljoens en groepen in hoge mate in staat gesteld hun eigen beleid te maken. Ten behoeve van de 'geringe scheiding tussen beleid en uitvoering' kregen de stafleden ook allemaal een taak die hen met de dagelijkse zorg in aanraking bracht, bijvoorbeeld als supervisor van een paviljoen, als schoolhoofd of als docent in de Z-opleiding. De op- en neerwaartse communicatiemogelijkheden werden bevorderd door bijvoorbeeld informele ontmoetingsruimtes te creëren voor staf en groepsleiding, zoals de theetuin en de directiekeet. In de 'directiekeet' (bestaande uit de kamer van Muller en een vergaderzaaltje) mocht iedereen – ook bewoners – in principe altijd binnenlopen (ST 22-10-'69). De theetuin was geïnspireerd op de theetuin van het Amsterdamse hippiecentrum Fantasio, met nieuwigheden als muesli, kruidenthee en de geur van hasjesj. Drugsgebruik was onder werktijd streng verboden; in de theetuin mocht het wel, want daar verbleef men in de vrije tijd. Dit onderscheid had echter weinig betekenis, aangezien de eenheid van werk en privé nu juist een van de kenmerken van het zelfontplooiingsregime was.

Ten behoeve van de organisatorische verankering van de erkenning van de centraliteit van de groepsleiding, ging de aandacht van Muller in het bijzonder uit naar de binding van de groepsleiding. In het verpleegkundig, charitatief en het deskundigheidsregime was personeelsverloop van de groepsleiding geïnstitutionaliseerd, mede door een vast percentage (tussen de veertig en zestig procent) van de B- of Z-gediplomeerden te ontslaan na het behalen van het diploma, teineinde zo de kosten te drukken. Muller probeerde daarentegen op het niveau van de groepsleiding personeelsbinding te realiseren. Alleen als het personeel langer bleef, konden er goede relaties tussen groepsleiding en pupillen ontstaan, en kon dus de zelfontplooiing van de pupillen bevorderd worden. Ten behoeve van deze binding van de groepsleiding nam Muller een aantal maatregelen.

Ten eerste probeerde hij van Dennendal een plek te maken die tegemoet kwam aan de behoeften van zowel pupillen als personeel. Hij dacht daarbij zowel aan recreatie als aan 'maatregelen die zo specifiek mogelijk inspelen op de groeiende behoefte naar persoonlijke ontwikkeling'.²¹ De theetuin was ook bedoeld als een plaats 'waar ingespeeld kan worden op de behoeften aan zelfontwikkeling' (ST 25-01-'71).

Ten tweede werden er vaste groepen geformeerd. Tot dan toe konden groepsleid(st)ers per dag in een andere groep geplaatst worden, al naargelang waar hun werkkraacht roostertechisch nodig was. Nu kwamen ze echter op een vaste groep te werken (I 22).

Ten derde werd een eigen (experimentele) z-opleiding gestart, zodat de B-leerlingen, die na het verplichte aantal maanden dat ze op Dennendal moesten werken, weer verdwenen, plaats zouden maken voor Z-leerlingen en Z-gediplomeerden, die veel langer konden en wilden blijven (ST 16-11-70). Leerlingen van de Z-opleiding waren helaas ook verplicht ten minste één keer van afdeling te wisselen. Het kwam echter regelmatig voor dat groepsleid(st)ers uit de opleiding stapten om bij hun groep te mogen blijven werken.

Ten vierde gaf Muller groepsleid(st)ers zoveel mogelijk eigen verantwoordelijkheid over hun eigen groep. Daartoe liet hij hen, met name via de Z-opleiding, zelf ideeën formuleren over wat ze met de pupillen wilden doen en verschaftte hun daarbij dan zo snel mogelijk de middelen, 'opdat zij dachten: als we iets zeggen, heeft dat resultaat' (1 8). Na enige tijd kregen ze ook verantwoordelijkheid voor het budget: dat moest de betrokkenheid en verantwoordelijkheid vergroten. Het verkortte ook 'die eindeloze lijn die je in een inrichting hebt, van iets aanvragen en dan een paraaf in drievoud enzovoort... Veel leuker is: we hebben geld. Dat willen we hebben, ga jij dan naar de winkel en koop het' (1 30).

Wat betreft de dimensie van orde: in plaats van orde moest communicatie komen. De organisatie moest er niet een zijn waarin ieder zijn plaats wist en de regels kende, maar waarin mensen met elkaar communiceerden, informeel en niet door rollen, functies en regels bevangen. De (doorsijpelende) omgangsvormen van de zelfontplooiingsorganisatie moesten daarom persoonlijk en informeel zijn. Daarbij bestond een spanning tussen spontane en geleide zelfontplooiing. Vanuit geleide zelfontplooiing waren directieve relaties noodzakelijk, vanuit spontane zelfontplooiing waren die echter problematisch. Vanuit geleide zelfontplooiing moest een begeleider zich immers een beeld vormen van het zelf van de begeleide en de wijze waarop het ontplooid zou kunnen worden, ten einde haar daarin te kunnen helpen. Dennendal was dus expliciet antiautoritair, zoals in die tijd onder progressieven gebruikelijk was. Maar daarmee was Dennendal niet egalitair. De geleide zelfontplooiing gaf een eigen invulling aan het antiautoritaire. Vanuit geleide zelfontplooiing was het onpersoonlijke en formele van autoritaire relaties problematisch, niet autoriteit als zodanig. Goede autoriteit was persoonlijk, informeel en gebaseerd op inhoudelijk overwicht. 'Er was een duidelijke hiërarchie en er was respect voor de staf - althans voor de goede staffleden' (1 1). Omdat deze autoriteit niet geformaliseerd was en iemands positie dus niet vastlag maar steeds verdiend moest worden, werd dit niet als macht gezien, maar hoogstens als gezag, of als 'inspiratie'. Centraal stond het ontdekken van de nog niet bekende behoeften van de pupillen. De groepsleiding kon die het beste ontdekken, omdat ze er het dichtst bij stond, maar moest daarbij worden gesteund, gecoacht en geïnspireerd door staf en di-

rectie. 'Dat betekent dat de directie zich van een beleidsbepalend, instructiegevend en uitvoeringscontrolerend orgaan moet omvormen tot een orgaan dat: probeert vragen te beantwoorden, materiële en immateriële middelen verstrekt, stimuleert en vragen stelt om eventuele blinde vlekken te ontdekken' (ST 26-10-'70, nadruk in origineel).

Vanuit spontane zelfontplooiing gedacht waren echter andere verhoudingen nodig. Bij spontane zelfontplooiing ligt de nadruk immers op het wegemen van belemmeringen voor zelfontplooiing, waarna zelfontplooiing vanzelf zou kunnen verlopen. 'Een baas is niet iemand die boven je staat en zegt hoe het moet, maar die je helpt om belemmeringen weg te nemen zodat je je gang kan gaan. Carel was daarom een ideale baas' (1 8). Directief optreden bracht het gevaar met zich mee slechts nieuwe belemmeringen op te werpen. Nodig was daarom 'een directie die de ruimte biedt waarin betrekkelijk zelfstandige afdelingen tot ontplooiing kunnen komen' (ST 26-10-'70). Vanuit deze visie kwam Carel Muller ook niet vaak op de groepen. Hij kende wel alle bewoners 'bij naam en toenaam' maar 'hij bemoeide zich eigenlijk alleen met dingen als je hem vroeg, of als hij vond dat er echt iets moest veranderen op een paviljoen' (1 16).

Dit dilemma tussen wel en niet directief optreden signaleerde Muller zelf ook: 'We zijn gegroeid vanuit de autoritaire vorm [...] naar de ideologie: de hogere laag biedt hulp aan de laag daaronder; bijvoorbeeld de supervisor en de paviljoensleiding aan groepen, die betrekkelijk autonoom werken. Dat neemt aan de andere kant niet weg dat ook directievere relaties nodig kunnen zijn. Grotere duidelijkheid zou kunnen ontstaan over het uit elkaar houden van directieve en non-direktieve relaties. [...] We zouden moeten komen tot een duidelijke vaststelling van wie wat beslist' (ST 01-04-'70). Duidelijkheid over wie welke taken heeft en wie wat beslist, vindt men anderzijds (vanuit spontane zelfontplooiing) echter ook gevaarlijk: 'Er kunnen twee dingen ontstaan: a, taakverdelingen. b, duidelijkheid, die verschrikkelijk autoritair is' (ST 08-04-'70). Duidelijk en formeel lagen in deze visie dus gevaarlijk dicht bij elkaar. Op meer momenten zal blijken dat Muller en de zijnen, vanuit spontane zelfontplooiing gedacht, formaliteiten gevaarlijk vonden, omdat deze spontane processen van zelfontplooiing kunnen blokkeren. Ze gaven daarom de voorkeur aan informele verhoudingen. 'Het heeft nooit ergens op papier gestaan hoe precies de hiërarchische verhoudingen waren tussen de paviljoenssupervisor en de tweede supervisor. Het was een vorm van samenwerking die niet hiërarchisch aanvoelde. De samenwerking was ook vaak heel informeel. Martin liet aan mij dingen over waar ik beter in was en omgekeerd deed hij dingen waar hij beter in was. Dat kwam op een heel natuurlijke manier tot stand' (1 31). Tegelijkertijd werkten men ook vanuit geleide zelfontplooiing, waarbij een zekere mate van duide-

lijkheid over de onderlinge relaties wel gewent was.

Wat betreft de dimensie van het woordvoerderschap: dit nam in de organisatie een andere vorm aan dan in de zorg. Zwakzinnigen hadden woordvoerders nodig, was het idee, maar groepsleiding niet. Groepsleiding kon wel voor zichzelf spreken. Hier zien we dan ook direct de overgang naar zelfbeschikking die zich in de zorg pas veel later aandient (zie hoofdstuk 6): de groepsleiding diende de zeggenschap te krijgen over het eigen werk, en moest de kans krijgen zelf beslissingen te nemen en daarvoor verantwoordelijkheid te dragen, zoals hierboven aan de orde is gekomen.

4.3.2 Democratisering?

Volgens de gangbare visie, besproken in hoofdstuk 1, moet de vernieuwing op Dennendal mede begrepen worden als een poging tot democratisering. Wat zijn nu precies mijn redenen om, in tegenstelling tot de gangbare visie, de ontwikkeling van de zelfontplooiingsorganisatie geen democratisering te noemen? Ten eerste is democratisering meestal niet informeel maar formeel: via formele, vertegenwoordigende kanalen wordt de (mede)zeggenschap van de lagere regionen van de organisatie gerealiseerd. (Dat geldt zowel voor directe als voor indirecte democratie: indirecte democratie werkt immers via vertegenwoordiging; bij directe democratie hebben leden van de gemeenschap directe zeggenschap, maar ook dat is geformaliseerd, bijvoorbeeld via een systeem van 'one (wo)man, one vote'. In de zelfontplooiingsorganisatie daarentegen staan informele verhoudingen centraal.)

Ten tweede is democratisering meestal niet een kwestie van het persoonlijker maken van de verhoudingen, maar juist van verzakelijking. Democratisering was immers vaak een alternatief voor persoonlijke verhoudingen die niet alleen bescherming kunnen bieden, maar ook afhankelijkheid en een verdeel- en heerspolitiek mogelijk maken. Dat gold bijvoorbeeld voor feodale- en patronageverhoudingen. Democratisering impliceerde dan verzakelijking van die verhoudingen. In de zelfontplooiingsorganisatie was het persoonlijke echter de spil van alles, en was het zakelijke slechts een afgeleide. In de woorden van Muller: 'Je moet altijd zoeken naar argumenten waarvan je kunt zeggen: dat is goed ter stimulering van de energie van die persoon. Als de argumenten alleen betrekking hebben op de zaak, dan ben je denk ik verkeerd bezig. Alleen via de persoon kun je uiteindelijk de zaak dienen, omdat de aard van het product daar nou eenmaal naar is.' Dus als je dan direct naar de zaak zou gaan, dan neem je een rare omweg? 'Ja, zeker, absoluut.' En daarom is democratisering ook niet zo belangrijk want dat focust te veel op die omweg? 'Precies. Zo is het helemaal' (I 23).

Ten derde beoogt democratisering de macht van leidinggevend in te dam-

men: vertegenwoordiging van onderop moet tegenwicht bieden aan de macht van het hogere echelon, en liefst de macht van verschillende echelons gelijk-trekken. Kenmerkend voor de zelfontplooiingsorganisatie was echter dat de invloed en macht van leidinggevend geen probleem waren, mits deze niet formeel maar inhoudelijk en stimulerend zijn.²² In de zelfontplooiingsorganisatie kon niemand spreekrecht of macht ontlenen aan een formele functie; dit gold voor de directeur evenzeer als voor de groepsleid(st)er. Wel kon men spreekrecht ontlenen aan de inhoudelijke visie en aan de steun die men bood. Terwijl men met andere woorden in een formele democratie juist macht ontleent aan de formele positie (bijvoorbeeld als gekozen vertegenwoordiger), kon men in de zelfontplooiingsorganisatie aan die positie nooit iets ontlenen; deze gaf wel verantwoordelijkheid, maar geen macht. Het is wel verdedigbaar om de zelfontplooiingsorganisatie een vorm van 'informele democratisering' te noemen, mits duidelijk te onderscheiden van formele.

Mijn vierde reden om niet van democratisering te spreken is dat er vanuit de staf, en met name vanuit Muller, erg weinig interesse bestond voor democrativering. 'Wij gebruiken het begrip (democratisch) zelf helemaal niet, noch in het werk, noch in de opleiding. De bedoeling is uit te gaan van de erkenning dat het de groepsleiding is die de patiënten het meest beïnvloedt en dat die beïnvloedingsmogelijkheid gericht en optimaal aangewend moet worden.'²³ De (formele) democrativering die vanaf eind 1971 in de Willem Arntsz Stichting in gang werd gezet, door de instelling van de Willem Arntsz Raad i.o. (een breed samengestelde adviesraad) en de Ondernemingsraad i.o., interesseerde Muller niet:

'In terugblikken op de jaren zeventig kom je te pas en te onpas de democrativering tegen. Maar in mijn ogen ging het daar niet om, het ging om het optimaliseren van de eigen inbreng van mensen, van menselijke energie en creativiteit. Vanuit Dennendal hadden we voor de Willem Arntsz Raad niet de minste belangstelling. Dat was een soort nonbeweging, het sloeg nergens op. Als je nou halfdood bent dan kun je dat nog eens doen. Net zoals aan de universiteiten, daar had het voor mij ook niet hoeven. Democrativering is niet de bevordering van creativiteit maar het uitsmeren en verdelen van de ellende. Je moet kijken waar de mensen van gedijen en dat moet je dan bevorderen. Wat wil een werknemer: die wil gewoon dat als hij iets maakt dat zijn baas dan zegt: dat is mooi, kun je er nog zo een maken? Zulke raden zijn doodgeboren afleidingen van waar het om gaat: dat mensen het gevoel hebben: ik ben optimaal bezig en ik voel me er lekker bij. Ik word gezien en ik word gehoord en wat ik doe is relevant en als het niet relevant is dan komt er iemand naar me toe en die zegt: kun je niet iets anders doen?' (I 23).

Sommige mensen op Dennendal waren wel geïnteresseerd in democratisering. Middenman Hans Grimm bijvoorbeeld had zich er aanvankelijk enthousiast voor ingezet, onder meer via de bovengenoemde democratische raden. Tot zijn ergernis was er binnen Dennendal 'helemaal geen duidelijke structuur van onderaf. De linnenjuffrouwen, de middenmannen en de schoonmakers werden nergens vertegenwoordigd. Dat er geen papieren democratische verhoudingen waren binnen Dennendal, dat ergerde mij. Carel was niet een voorloper op het gebied van democratie in Dennendal. De hervormingen voor de zwakzinnigen, dat had hij heel goed op een rijtje, maar voor de democratisering had hij minder oog, en daar liep ik dus tegen een soort muur op. Je kon daarover niet bij hem terecht' (I 14). Door gebrek aan steun raakte Grimm ontmoedigd en hield zich daarna nogal op de vlakte.

4.3.3 De machtsgreep van de zachtzinnige ridder

De staf was dus in snel tempo uitgebreid. Stafleden hadden onder meer de taak leiding te geven aan de paviljoens. De paviljoens werden echter al geleid door paviljoenshoofden, verenigd in de hoofdenraad (met onder hen respectievelijk afdelingshoofden en groepshoofden). De hoofdenraad, het oude overleg van leidinggevend, kreeg een nieuw overleg van nieuwe leidinggevend – de staf – naast zich. De paviljoenshoofden – de oude leidinggevend – kregen nieuwe leidinggevend – supervisors – naast zich. De taakverdeling tussen een supervisor en een paviljoenshoofd was op te vatten als een afspiegeling van de taakverdeling tussen André en Muller: het paviljoenshoofd ging over de 'verpleegkundige' zaken, de supervisor over de rest.

Maar die taakverdeling was al even onduidelijk als die tussen André en Muller. Eigenlijk was niet zozeer sprake van taakverdeling, maar van overvleugeling. Ten eerste had een formele taakverdeling in een zo informele organisatie als de zelfontplooiingsorganisatie weinig betekenis. De taakverdeling kreeg daardoor in de verschillende paviljoens een zeer uiteenlopende invulling. Het hing vooral van de personen af in hoeverre de verhouding tussen de supervisor en het paviljoenshoofd (en later de middenman) werkbaar was. Opvallend is dat de geïnterviewde supervisors sterk uiteenlopende antwoorden gaven op de vraag wat nu de taakverdeling tussen hen en de paviljoenshoofden was. 'Ik werd boven het paviljoenshoofd gesteld, dat was natuurlijk heel bedreigend voor hem. Hiërarchisch gezien stond ik boven die man, maar hij kende de mensen al dertig jaar,' vertelde de ene supervisor (I 29). Maar een ander zei: 'Het paviljoenshoofd runde het paviljoen, ik kon dingen tegen haar zeggen, maar zij was de baas' (I 9).

De taakverdeling werd nog complexer toen er voor 'administratieve en ver-

pleegkundige taken' op de paviljoens in 1970 nog een nieuwe functie met 'administratieve en verpleegkundige taken' in het leven werd geroepen: de middenman (ST 19-06-'70). Maar de paviljoenshoofden hadden reeds 'administratieve en verpleegkundige taken'. Hoe moest de komst van de supervisors en middenmannen begrepen worden? Kwamen er nu drie kapiteins op één schip? In een meer geformaliseerde organisatie zou er op die vraag een antwoord gegeven kunnen worden. In de zelfontplooiingsorganisatie echter was zelfs de vraag ongepast. Zij zou dan ook pas gaandeweg, indirect en schoorvoetend, zo nu en dan opduiken.

Ten tweede was er sprake van overvleugeling doordat aan het werk van de stafleden veel meer belang werd toegekend dan aan dat van de verpleegkundigen, waardoor er informeel een duidelijke hiërarchie ontstond tussen de supervisor en het paviljoenshoofd. De paviljoenshoofden hadden op de meeste paviljoens steeds minder te zeggen en er werden hun taken ontnomen. Op Lorentz bijvoorbeeld raakte het paviljoenshoofd zijn eigen kamer kwijt, en hij kreeg te horen dat hij niet meer gewenst was bij de bespreking van de medicijnen (reductie) met psychiater Deinema. Ook kreeg hij te horen dat hij beter om negen uur kon beginnen dan om zeven uur, zoals hij gewend was. Hij protesteerde dat hij dan niet kon controleren of de groepsleiding wel op tijd kwam. Maar die controle hoefde nu juist niet, was de repliek (I 30).

Wat hield Andrés verpleegkundig directeurschap dan eigenlijk in? Die vraag werd ook in de staf gesteld in december 1970. In de discussie die volgde, werd uitgesproken wat iedereen waarschijnlijk al wist: het kon niet veel inhouden, want verpleegkundige en andere deskundigheid was ondergeschikt aan de 'pedagogische' deskundigheid van de supervisors (ST 07-12-'70). Waarmee impliciet ook gezegd was dat het verpleegkundig directeurschap ondergeschikt was aan het psychologisch directeurschap.

Zo ontstond er dus een nieuwe organisatie binnen de organisatie, die de oude steeds meer ging overvleugelen. Opvallend is echter dat dit vrij laat tot de paviljoenshoofden doordrong. In februari 1971 werd in de hoofdenvergadering de vraag gesteld of deze vergadering nog wel zinvol was. Wellicht niet, opperde Jan Marcelis (die behalve lid van de hoofdenraad ook lid van de staf was). Maar zonder hoofdenvergadering is er geen overkoepelend orgaan meer, protesteerde een van de hoofden. Jawel, zei Marcelis, want de stafvergadering is het overkoepelende orgaan aan het worden.²⁴ De staf leek soms zelfs te vergeten dat de verpleegkundigen bestonden. Een bespreking over (her)plaatsing van pupillen werd bijvoorbeeld afgesloten met de opmerking: 'De supervisors zullen eerst met hun groepsleiding bespreken wat de voor- en nadelen van deze operatie zouden zijn' (ST 14-12-'70). Men vond het blijkbaar niet van belang daarover met de paviljoenshoofden te praten.

Dit informele proces van overschaduwning bezorgde de paviljoenshoofden uiteraard problemen. Muller zag dat ook wel. Hij poogde de problemen op te lossen door de hoofden in de hoofdenvergadering met elkaar te laten praten over hun onvrede onder leiding van een maatschappelijk werker. Maar dat werkte niet, vertelde Marcelis later aan het bestuur: de bijeenkomsten bestonden voornamelijk uit 'zwijgtijd en het elkaar aankijken' (ST 12-03-'71). Dat dit niet werkte, geeft eens te meer aan dat er tussen de verpleegkundige hoofden en de nieuwe medewerkers niet alleen een machtsverschil was ontstaan, maar dat er ook sprake was van een botsing van culturen. De oplossing die Muller voor de onvrede bedacht, paste heel goed in de cultuur van de zelfontplooiingsorganisatie. Je uiten, er informeel over praten, moest een panacee zijn voor vrijwel alles. Maar voor de verpleegkundigen maakte een dergelijk gesprek de zaken alleen maar erger: het was een herhaling van het probleem dat men niet langer de zaken (formeel en ordelijk) kon regelen, maar zich (informeel en ongeordend) moest uiten! De paviljoenshoofden waren gewend om over dienstroosters, vakantieroosters en dergelijke te praten, niet over gevoelens. Dat gebeurde dan ook niet: ook uit de notulen van de hoofdenvergaderingen blijkt dat men gewoon doorging met het bespreken van zulke praktische zaken.

Uit de wijze waarop de paviljoenshoofden behandeld werden, valt ook een en ander te leren over het karakter van de zelfontplooiingsorganisatie. Zelfontplooiing van het personeel was blijkbaar voorwaardelijk. Die zelfontplooiing werd alleen nagestreefd op voorwaarde dat die personeelsleden zelf ook weer de zelfontplooiing nastreefden van degenen die zij begeleidden. Deden zij dat niet – omdat zij andere, bijvoorbeeld meer verpleegkundige doelen hadden, en/of omdat zij geen vertrouwen hadden in en niet vertrouwd waren met de informele manieren van communiceren – dan verloren zij als het ware hun aanspraak op lidmaatschap, en was hun zelfontplooiing buiten beeld. Vanaf de zomer van 1970 werden steeds meer paviljoenshoofden, afdelingshoofden en hoofden van andere diensten, zoals bijvoorbeeld de arbeidstherapie, ziek en/of overspannen.

De scheiding tussen de nieuwe en de oude structuren was overigens niet absoluut. Een aantal mensen vervulde een schakelrol, door zowel lid te zijn van de staf als van de hoofdenvergadering: verpleegkundig directeur André natuurlijk, maar ook 'algemeen verpleegkundig hoofd' Jan Marcelis, en 'hoofd van de verpleegkundige hoofden' Henk Remeyer. Ondanks hun verpleegkundige functies werden ze door de verpleegkundigen vooral geassocieerd met de staf.²⁵ Andrés positie was complex, ook voor hemzelf, zo blijkt uit de notulen van de stafvergadering. André was volgens Muller 'in het begin een ideale in-between. Hij ging mee, hij zag het best zitten, hij kon het zelf ook niet maar hij kon het laten

gebeuren' (1 23). De problemen met hem kwamen volgens Muller pas in januari 1971. Uit de stafnotulen blijkt dat André zelf al eerder problemen had. Vanaf het najaar van 1970 uitte hij in de staf regelmatig kritiek op het beleid, vaak genotuleerd in vragende vorm ('André vraagt zich af of...'). Hij had bijvoorbeeld kritiek op de personeelselectie, op de zijns inziens arrogante opstelling van Z-leerlingen, op de wijze waarop sommige supervisors groepsleid(st)ers begeleidden, op de uitsluiting van de paviljoenshoofden uit de stafvergadering, en op de beslissingsbevoegdheden, die hij onduidelijk vond. Voor vrijwel geen van deze kritiekpunten kreeg hij enige steun, waardoor er zelfs geen discussie over ontstond. Men ging niet op zijn punten in en hijzelf zette niet door maar liet het er meestal bij zitten. Alleen zijn kritiek op de onduidelijke beslissingsbevoegdheden hield hij, toen er geen bijval kwam, toch vol en hij beloofde met een voorstel te komen.

Zijn kritiek werd niet alleen min of meer genegeerd, maar bovendien opgevat als een teken van gebrek aan loyaliteit. 'Wil je wel meegroeien?' werd hem eind december gevraagd. Ja, maar het is wel moeilijk, antwoordde hij. Andere verpleegkundigen trekken zich terug, maar 'dat punt heb ik gehad. Nu heb ik geprobeerd voor mijzelf een afbakening te maken: kan ik het wel of kan ik het niet?' (ST 28-12-'70). Een maand eerder meldden de notulen al 'dat niet iedereen het gevoel heeft dat hij de veranderingen mee voltrekt'. 'Uitgangspunt is dat niemand uitgerangeerd mag worden. Mensen kunnen wel zichzelf uitrangeren' (ST 23-11-'70). Vertrek en ziekteverlof van paviljoenshoofden werden blijkbaar als 'zichzelf uitrangeren' gezien.

In de staf werd herhaaldelijk naar Andrés voorstel over beslissingsbevoegdheden geïnformeerd, maar het voorstel bleef uit. Dat zou later de vraag of mensen zichzelf uitrangeren of uitgerangeerd worden, moeilijker te beantwoorden maken. Want begin januari 1971 kwam er vanuit de staf een voorstel over beslissingsbevoegdheden, in 'nota 71 I'. Deze nota was het antwoord op de vraag van het bestuur welke plaats de directie zichzelf in de organisatie toedacht. De nota beantwoordde deze vraag in eerste instantie door niet de positie van de directie maar die van de groepsleiding te bespreken. Uitgebreid werd de socioloog Damen aangehaald. Aansluitend op Damens conclusie dat, gezien het belang van de verpleging in de organisatie, een hiërarchisch-bureaucratische structuur niet gewenst is, luidde de conclusie van nota 71 I: 'Niet alleen zijn beide directieleden Muller en André aan elkaar nevenschikt, maar ook aan de overige stafleden. Natuurlijk hebben zij specifieke taken maar daartoe behoort niet het nemen van beslissingen op basis van een hiërarchische positie in de organisatie' (nota 71 I).

Voor de staf minus André was dit niet meer dan de bezegeling van een proces van vruchtbare teamvorming. Geheel in de geest van de zelfontplooiingsorgani-

satie was deze formele beslissing slechts het sluitstuk van een informeel proces dat al had plaatsgevonden. Het was achteraf geformaliseerd, en dan ook nog alleen omdat het bestuur erom had gevraagd. Voor André was deze beslissing ook een bezegeling, maar dan van iets heel anders: van de geleidelijke uitholling van de macht van de verpleegkundigen op Dennendal, en van hemzelf als verpleegkundig directeur en staflid in het bijzonder. De paviljoenshoofden waren al overschaduwd door de supervisors, de hoofdenvergadering was al overschaduwd door de staf, en verpleegkundig directeur André was al overschaduwd door de psychologisch directeur. Maar hij was in elk geval formeel nog directeur. Met nota 71 I werd hem zelfs zijn formele macht ontnomen. Voor André was deze conclusie daarom de ultieme ondermijning van zijn positie. Van directeur werd hij gedegradeerd tot staflid, en gezien de conclusies die eerder al getrokken waren – verpleegkundige en andere disciplines zijn ondergeschikt aan pedagogische – bepaald niet een van de belangrijkste.

De nota 71 I werd op 11 januari 1971 in de staf aangenomen. De notulen vermelden geen minderheidsstandpunt, ten onrechte, volgens André, die later in een vergadering met het dagelijks bestuur op 12 maart 1971 verklaarde wel kenbaar gemaakt te hebben dat hij niet met de nota instemde (NDD 40). De overige stafleden meenden dat André wel met de nota had ingestemd. Eind januari kwam André alsnog met het beloofde voorstel over de beslissingsbevoegdheden. Hij stelde voor om de beide directeurs in de staf een vetorecht te geven. Bij onenigheid tussen de directeurs moest de kwestie worden voorgelegd aan het bestuur.²⁶ De rest van de staf verwierp dit voorstel.

Kan ik het wel of kan ik het niet, had André zich eind december 1970 afgevraagd. Nu was het antwoord duidelijk: hij kon het niet. Hij ging begin februari met ziekteverlof en schreef in de eerste maand van zijn ziekteverlof een vernietigend rapport, dat de aanleiding vormde voor het eerste conflict.

4.4 Het gevaar van seks, drugs en lang haar: hoe een klein conflict groot kon worden

Het rapport-André

'Ik heb lange tijd geprobeerd om door mijn invloed een apert verkeerde gang van zaken nog in een meer positieve richting te kunnen ombuigen. De ontwikkeling van het afgelopen jaar heeft aangetoond dat de doelstellingen welke de W.A. Hoeve in zijn reglementen heeft opgenomen voor de behandeling van patiënten, door een aantal personeelsleden, die zich de staf van "Dennendal" noemen, met voeten werden getreden.'²⁷

Zo opende André zijn elf pagina's tellende aanklacht tegen het beleid van de staf, waar hij overigens zelf deel van uitmaakte. Niet toevallig beriep hij zich in deze opening meteen op de reglementen: tegenover de informele zelfontplooiingsorganisatie zette hij formele regels. Aan het rapport waren elf bijlagen toegevoegd, geschreven door paviljoenshoofden, afdelingshoofden en medewerkers van de arbeidstherapie en de ondersteunende diensten (zoals de huishoudelijke dienst). Sommige waren geschreven door meerdere personen, zodat het totale aantal aanklagers veertien bedroeg.

Andrés voornaamste kritiekpunt, dat ook in de bijlagen wel genoemd werd, betrof de hierboven besproken overvleugeling van hemzelf en de verpleegkundige hoofden door de staf c.q. supervisors (zoals hun functie op de paviljoens luidde). 'Er zou geen hiërargieke verhouding tussen beide groepen bestaan. Al spoedig bleek dat de supervisors een steeds grotere macht kregen [...] waarbij zij de verpleegkundige hoofden ten slotte de facto geen inspraak meer gaven' (RA 2). Vooral de termen 'inspraak' en '(on)democratisch' vallen in het rapport veelvuldig. In de staf bleek 'geen enkele vorm van democratie en gerichte inspraak' te bestaan (RA 3); een beleid 'waarin iedere vorm van democratie ontbreekt' is 'bij voorbaat al gedoemd om te mislukken' (RA 4). Niet democratisering maar een gebrek daaraan was dus voor André het probleem. Zoals Rosenthal (1984) opmerkt, was democratisering in die tijd een doelstelling waar men met goed fatsoen niet meer tegen kon zijn. In conflicten formuleerden vrijwel alle partijen hun visie in die termen. Naast deze eigentijdse formulering van zijn problemen bediende André zich overigens een enkele keer ook van een oudere terminologie: hij beklagde zich bijvoorbeeld over het 'stelselmatig ondermijnen van het gezag van mij' (RA 7).

Waaruit bleek het ondemocratische karakter van de organisatie volgens André precies? Ten eerste werd kritiek bij voorbaat van de hand gewezen. Ten tweede was het informele karakter van de besluitvorming ondemocratisch: 'De contacten werden steeds meer informeel, ook tussen de middag, op tijdstippen dat niet iedereen aanwezig kon zijn' (RA 3). Besluiten werden ook buiten de vergadering om al voorgekookt zodat zaken 'alleen nog maar pro forma in de stafvergadering aan de orde kwamen' (RA 3). Daardoor is 'zeer veel informatie mij onthouden' (RA 4). Ten derde werden de hoofden uitgerangeerd, monddood gemaakt, geëlimineerd en belachelijk gemaakt. De afspraak was dat supervisors naast, niet boven de hoofden zouden staan. Terwijl de groepsleiding te veel te zeggen had: die besliste zelfs wat er met patiënten moest gebeuren.

Behalve het gebrek aan democratie was ook de personeelsselectie object van kritiek. 'Mensen met een provo- of hippie-uiteerlijk zijn [...] favoriet, al falen zij nog zo in hun werk' (BRA 8). Het waren 'mensen met jeugdige leeftijden en mentaliteiten, (soms nogal sterk afwijkend van aanvaardbare normen)' (BRA 7)

'die de denkbeelden van de "kabouters", Oranje Vrijstaat, wilden verwezenlijken' (RA 3), terwijl Dennendal een neutrale organisatie was (BRA 7). Voorts ontbeerde de organisatie iedere orde: er was bijvoorbeeld te weinig leiding en toezicht, er waren groepsleiders die kleren van pupillen droegen, er was geen controle op het komen en gaan van personeelsleden, die dan ook vaak veel te laat kwamen of te vroeg weggingen.

'Ondergoed dat naar de wasmand kon lopen'

In het rapport van André ging veruit de meeste aandacht uit naar de organisatie; de zorg kwam op de tweede plaats. In de bijlagen was die verhouding omgekeerd. Het grotere accent op 'de pedagogische begeleiding' was volgens André in principe juist, maar nu ontstond er van de weeromstuit een 'relatief tekort aan medisch-verpleegkundige begeleiding' (RA 1).

Wat dat behelst, bleef bij André tamelijk vaag,²⁸ maar werd door de hoofden wel concreet gemaakt. Echt medische kritiek hadden ze slechts eenmaal (op Mullers ideeën over medicijndistributie en -reductie), maar verpleegkundige kritiek hadden ze des te meer. Vooral de hygiëne deugde niet: '[...] schubben in de liesstreek, vervuilde nagels, ondergoed dat naar de wasmand kon lopen (zo vuil en vies)' (BRA 2), 'voeten als kachelpijpen, overhemden niet op tijd verwisseld', ongewassen haren (BRA 9). Patiënten worden 'vaak niet geschoren', zijn 'onfris en niet regelmatig gebaad' (BRA 10). Groepsleiding wist te weinig van verpleegkundige handelingen, zoals wonden behandelen. Bij het verwijderen van de pleister van een patiënt die op zijn kin was gevallen 'kwam een smeerbeel voor de dag wat niet mooi meer was' (BRA 1). Bij nagels knippen knipte men 'in het leven' (BRA 10), en men liet in de winter een patiënt douchen met het raam open want "'heb zelf altijd het raam open en het stinkt hier'" (BRA 7).

Erger nog dan dergelijke verpleegkundige verwaarlozing vonden de verpleegkundigen echter de 'pedagogische' verwaarlozing. De meeste klachten hadden daarop betrekking. Wat was die pedagogische verwaarlozing? Ten eerste een gebrek aan orde. Gebleken was dat 'van enige orde en netheid en zindelijkheid niets terecht komt' (BRA 9). Patiënten wilden niet naar de arbeidstherapie en werden daartoe ook niet aangespoord. Er waren patiënten die zonder begeleiding uitgingen, 'patiënten die zich 's avonds opdringen aan andere paviljoens zodat men genoodzaakt wordt de deuren af te sluiten als er geen man in huis is' (BRA 4). Mannen en vrouwen 'brengen elkaar over en weer bezoekjes' (BRA 7). Deuren werden niet goed afgesloten, rapporten werden niet goed opgeborgen. Patiënten werden bij het gaan naar of komen van de arbeidstherapie niet geteld en niet gemist. 'Het op tijd komen van allen is een klein wonder' (BRA 11). Men wilde 'absoluut geen huishoudelijk werk [...] doen, zelfs bedden opmaken en afwassen niet' (BRA 11).

Pedagogische verwaarlozing sloeg ten tweede op egoïsme. Een van de hoofden vertelde over een vakantie met de patiënten:

'Veel personeel gebruikte 's avonds en 's nachts verdovende middelen. [...] Dat is één punt waarin het personeel zijn eigen belang waarschijnlijk boven dat van de patiënten stelde. Ook een strandwandeling schijnt iets te zijn wat je bij voorkeur alleen met personeelsleden doet en het is dan niet nodig dat de patiënten 's nachts ten minste één personeelslid ter beschikking hebben. Het kampvuur dat op een avond voor de patiënten ontstoken werd, scheen erg in te werken op het vochtgehalte van het personeel. [...] De behoefte om voor de patiënt de geplande gezellige avond te geven was schijnbaar verdwenen. Als alternatief ontstond de gezelligheid m.i. wel voor een groot aantal personeelsleden' (BRA 6).

De arbeidstherapeuten klaagden dat de groepsleiders de patiënten helemaal niet activeerden, maar egoïstisch bezig waren: 'Doen precies waar ze zelf zin in hebben, b.v. schilderen, waar geen enkele patiënt aan deelneemt, want die zitten stil in een hoekje te kijken naar de vrijages die in de groepsleiding plaatsvinden. [...] Zeer duidelijk is te merken dat het personeel hier op Dennendal centraal staat en de pat. op de 2e plaats' (BRA 9). En een andere arbeidstherapeut: 'Het personeel is altijd bezig met zichzelf, zit maar wat te klieren met verf op de muren en deuren of zitten bij elkaar met hun achterste op tafels te niksen, maar iets met de pat. doen is er niet bij' (BRA 10). De vernieuwers verweten de verpleegkundigen dat ze altijd maar in hun kantoortje zitten. Dat verwijt werd ook in omgekeerde richting gebruikt: 'te weinig op zaal zijn, te veel op kantoor zitten' (BRA 11).

Kortom: de tegenstelling tussen hun visie en die van de vernieuwers draaide vooral om twee dimensies van zelfontplooiing: orde en woordvoerderschap. In de ogen van de verpleegkundigen was het de taak van de verpleging om de orde te bewaren en zich, vanuit de definitie van de pupil als een ander en een object van zorg, dienstbaar op te stellen. Een goede verpleegster schakelde haar eigen behoeften uit of stelde die in elk geval op het tweede plan. Zorgen was: voor de ander, en daarom niet voor jezelf. Eigenbelang en belang van de patiënt sloten elkaar uit: het was het een of het ander. Zelfontplooiing van de patiënt was best. Dat kon echter niet via zelfontplooiing van de groepsleiding, maar alleen via zelfopoffering gerealiseerd worden!

De groepsleiding had echter geleerd dat de eigen zelfontplooiing en die van de pupil niet strijdig zijn, maar in elkaars verlengde lagen. Om te bedenken hoe de pupillen het beste konden wonen, moest je bedenken hoe je zelf wilde wonen. Als je zelf altijd het raam open hebt tijdens het douchen, is er geen reden om dat de zwakzinnige te onthouden. En begeleiding bij bijvoorbeeld schildere-

ren kon betekenen: zelf (mee)schilderen en daar aanstekelijk plezier in hebben. Een dergelijke houding was in de ogen van de hoofden echter grenzeloos egoïstisch.

Uit het rapport André met bijlagen blijkt dus dat hier van een conflict tussen een medische en een pedagogische benadering geen sprake was. De verpleegkundigen verdedigden een verpleegkundige aanpak, die zij zelf ook pedagogisch vonden, en waarin orde, dienstbaarheid en zelfopoffering centraal stonden. In hun visie waren de Mullerianen niet te pedagogisch, maar niet pedagogisch genoeg. Zij zouden geen bezwaar hebben tegen een pedagogische benadering. Zij hadden wel bezwaar tegen het ordeloze, informele, hippieachtige en in hun ogen egoïstische van een zelfontplooiingsbenadering.

Seks, drugs en lang haar

Een maand eerder waren er ook klachten geweest over ordeloosheid van de Mullerianen, van de ouders van Simone Berendsen. Volgens het rapport van een maatschappelijk werker verdween speelgoed van hun dochter, de sfeer was rommelig, er waren 'telkens nieuwe gezichten die [...] niet op de afdeling hoorden', tijdelijke overplaatsing naar het ziekenpaviljoen werd niet aan de ouders gemeld, terugplaatsing evenmin. En toen de ouders een keer onverwachts op bezoek kwamen, was alles donker.

'In de keuken was de vloer nat; de ouders liepen door naar Simones kamer [...] ze zagen geen personeel. In haar kamer was het ook donker, ze deden het licht aan en zagen Simone in bed, gericht naar de muur hetgeen volgens de ouders een slecht teken is. Simone was kletsnat, ook haar haren. Ook in de kamer van Simone was de vloer nat. Simone had alleen een jasje aan. In de hoek van het vertrek was een man die de ouders niet kenden. Hij was vreemd gekleed; er was een kleedje in de kamer. De heer Berendsen kreeg de indruk dat deze man (een soort hippie) een dienst hield. In het vertrek was tevens een leeg beslapen bed. De ouders kregen de indruk dat Simone gestraft was. De familie heeft het kind zelf droge kleren aangehouden en is toen vertrokken, volgens hun zeggen in gewetensnood omdat ze in twijfel verkeerden of ze het kind van Dennendal weg moesten halen.'²⁹

Volgens de maatschappelijk werker werd het water op de vloer wellicht verklaard door de wijze waarop het vlinderbad op de afdeling werd gebruikt. Dat Simone nat in bed lag, werd ook door Muller als een ernstige zaak opgevat.³⁰ Maar wat is precies het belang van allerlei andere informatie, bijvoorbeeld dat er een kleedje in de kamer was? Het kleedje, het water op de vloer, het beslapen bed en de man in de kamer worden in de tekst eenzelfde soort vreemde voorwerpen die niet in een zwakzinnigeninrichting thuishoren, en waar ouders dus ook niets

mee te maken willen hebben. Het lijkt er dan ook op dat ouders en de 'soort hippie' helemaal niet met elkaar gesproken hebben, hetgeen de maatschappelijk werker zo te zien niet verbaast.

Behalve de veertien hoofden wist André ook de andere directeuren van de Hoeve te mobiliseren. Ongeveer twee weken na het verschijnen van het rapport-André drong André met de andere directeuren³¹ in een brief bij het bestuur aan op buitendienststelling en (na onderzoek) ontslag van Muller. Zij constateerden 'eenstemmig dat er geen mogelijkheid tot enige vorm van functionele samenwerking met drs. J.C. Muller meer bestaat, omdat diens beleid en methodiek niet beantwoorden aan de normen, die in de was behoren te gelden. [...] Het werk, de patiënten en het personeel worden door grote gevaren bedreigd,' die met de dag groter worden (05-03-'71, NDD 40). Deze gevaren werden in de brief niet nader benoemd.

Het bestuur van de Willem Arntsz Stichting schakelde hierop de Inspectie voor de Volksgezondheid in. Inspecteur Meijering meldde op 11 maart zijn voorlopige bevindingen aan het bestuur: de pupillen op Dennendal liepen volgens hem geen gevaar. Er was geen sprake van medische verwaarlozing. Het conflict draaide om de verhouding tussen André en stafid Muller en hun conflicterende visies, als gevolg van het feit dat Dennendal voortkwam uit de psychiatrie, terwijl de zwakzinnigenzorg een andere aanpak vereiste waarvoor psychiatrisch verpleegkundigen niet getraind waren (Dankers & Van der Linden, 1995, p. 38).

Terwijl Meijering zijn onderzoek voortzette, vergaderde het dagelijks bestuur op 12 maart met de staf van Dennendal (NDD 40). De stafleden zeiden niet te weten wat ze nu precies verkeerd deden. Daarop kwamen eerst de organisatieproblemen uit het rapport-André ter sprake, zoals de positie van de verpleegkundige hoofden en van André. Vervolgens ging het gesprek over wat dan waarschijnlijk 'de gevaren' waren waar de directeuren in hun brief op doelden: drugsgebruik en dienstweigeraars. Er werkten 28 dienstweigeraars op de Hoeve (ST 12-03-'71). Dit was volgens Muller een goede zaak, want het maakte de Hoeve meer pluriform, zoals ook Poslavsky volgens hem had betoogd.³² Het bestuur was ook over het drugsgebruik bezorgd. Tijdens een weekend van de Z-opleiding waren er 's avonds door leerlingen, sommige stafleden en Muller, softdrugs gebruikt.³³ De theetuin was overigens bedoeld als 'tegenwicht tegen het drugsgebruik,' zo had Muller ooit in de staf betoogd (ST 25-01-'71). Over drugs bestonden al langer problemen tussen Muller en de andere directeuren. Het was voor de mededirecteuren en het bestuur (met uitzondering van mevrouw Tellegen, die erg enthousiast was over Mullers vernieuwingen) onbegrijpelijk dat Muller hun zorgen niet deelde en zich zelfs coulant opstelde ten aanzien van softdrugs. Muller kon zich, in de stijl van *provo*, provocerend over drugs uitlaten:

Carel zou gezegd hebben dat hij het gebruik van softdrugs wel moest toestaan in verband met personeelsverloop? ³⁴

'Haha! Carel kon de dingen leuk formuleren. Ik herinner me nog een volle zaal met ouders waarin een meneer opstond en vroeg: "Meneer Muller, is het waar dat er hier drugs gebruikt worden?"

"Ja!"

"Hoe vaak?"

"O, wel elke dag!"

"En hoeveel mensen doen dat?"

"216!"

"Wat gebruiken ze dan?"

"Seresta, valium, librium..." (129).

Zoals de zelfontplooiingsvisie op zwakzinnigheid perfect aansloot op een aantal dichotomieën van goed en fout in de 'tegencultuur', zo paste een tolerante en provocerende opstelling ten aanzien van softdrugs in een vergelijkbaar raamwerk, zowel van de tegencultuur zelf, als van degenen die deze tegencultuur juist gevaarlijk vonden. Dat gold overigens ook voor seksualiteit. Seks en drugs hadden voor zowel Muller zelf als voor de meerderheid van het sectiebestuur, de andere directeuren en het College van Regenten een symbolische lading, van onderdrukking versus zelfontplooiing (voor Muller) en van losbandigheid versus verantwoordelijkheid (voor de meeste directieleden, sectiebestuursleden en regenten).

Niet als bijvoorbeeld het dragen van lang haar, speelden drugs en seks in het beleid van Muller weliswaar een symbolische, maar inhoudelijk een marginale rol: het ging Muller om zaken als zelfontplooiing voor de pupillen en (daartoe ook) het personeel en om verbetering van de relaties van pupillen met andere mensen en met hun omgeving. Tot aan het verschijnen van het rapport-André hadden seks, drugs en lang haar in het bestuur en bij de andere directeuren wel tot argwaan maar niet tot veroordeling van Mullers beleid geleid. Voor André zelf stonden deze zaken ook niet centraal: zijn kritiek had immers vooral betrekking op het ondemocratisch functioneren van de organisatie. In de bijlagen kregen seks, drugs en lang haar meer aandacht, maar ook daar waren ze niet de hoofdzaak; daar ging het immers vooral om orde, dienstbaarheid en zelfopoffering. Voor de hoofden was bijvoorbeeld niet het seksuele van 'de vrijages in de groepsleiding' zo erg, als wel het egoïstische ervan.

Toch zouden juist seks, drugs en lang haar, gecombineerd met de dreiging van een 'machtscoup' door kabouters, in het vervolg van het eerste conflict een centrale rol gaan spelen. André kreeg de steun van de andere directeuren voor het opzeggen van het vertrouwen in Muller, doordat hij op deze punten hun arg-

waan en irritatie kon mobiliseren. Toen in de maanden daarna ook andere partijen zich met de zaak gingen bemoeien, kwamen juist deze onderwerpen in de schijnwerpers te staan. De oorspronkelijke aanklacht van André, het ondemocratisch functioneren, en de hoofdklacht van de bijlagen, het ordeloze egoïsme van de groepsleiding en de staf, zouden zelfs geheel uit beeld verdwijnen. De maatschappij was op dat moment via de symbolen seks, drugs en lang haar zo gepolariseerd dat een conflict waarin deze zaken voor beide partijen feitelijk marginaal waren, door de mobilisatie van buitenstaanders toch hierom ging draaien.

'Moord in een complete alternatieve kaboutermaatschappij'

De geruststellende woorden van inspecteur Meijering waren natuurlijk niet geruststellend voor André en de hoofden. Iemand, waarschijnlijk de publiciteitsmedewerker van de Hoeve, ³⁵ benaderde vervolgens, enkele dagen voor de geplande verschijning van Meijerings definitieve rapport, het dagblad *De Telegraaf*. In het veelvuldig aangehaalde artikel van 22 maart 1971 in die krant, was de enige die vanuit Dennendal aan het woord kwam, een 'meer dan bezorgde "ouderwetse" verpleger' die vertelde 'het zwijgen beu' te zijn. 'Sinds Muller hier de volledige macht uitoefent, zijn de gekste dingen mogelijk.' Daaronder viel zeker het 'dieptepunt van de afgelopen maanden', 'de verdrinkingsdood, die een zwakzinnige epileptische vrouw stierf in de badkuip, nadat haar onervaren bewaker haar alleen had gelaten'. Niet minder zorgelijk waren het drugsgebruik en de vestiging van een kaboutermaatschappij. De laatste twee jaar had een aantal kabouters, principiële dienstweigeraars en leden van de Oranje Vrijstaat, te midden van de zwakzinnige kinderen en volwassenen een complete kaboutermaatschappij ingericht'. 'De kabouters hebben in het vervallen "Donders-paviljoen" een volledig Paradiso ingericht waar een penetrante geur van hasj' hangt. De circulaire over drugs, die het bestuur reeds in augustus van plan was geweest te schrijven en die betrekking had op de Hoeve als geheel, werd door de journalisten beschreven als een reactie op het drugsgebruik van de kabouters. Drugsgebruik leidde tot onverantwoord gedrag. De 'ouderwetse verpleger' vertelde dat hij een vrouw in een kuil zag vallen. Zij gilde om hulp. Een 'kabouterverpleger' liep gewoon door. 'Hij hoorde haar niet eens. Toen ik hem, na de vrouw te hebben geholpen, inhaalde, zag ik dat hij helemaal stoned was. Hij liep met grote glazige ogen naar de bomen te staren.' Dit was volgens de journalisten en de ouderwetse verpleger exemplarisch voor het beleid van Muller, die 'zijn verplegend personeel wierf op de Dam, in Paradiso en andere bedevaartplaatsen van de alternatieve maatschappij'.

Met dit bericht maakte *De Telegraaf* van een lokaal conflict in een onbekende inrichting een zaak van landelijk belang. Kabouters, tot dan toe te beschouwen

als verwerpelijk maar niet erg machtig, bleken toch echt gevaarlijk. Er was een plek, een inrichting nota bene, die zij misbruikten voor hun eigen doeleinden: de vestiging van hun bizarre ideaal van Oranje Vrijstaat. En dat ten koste van onschuldige patiënten. Je kon, aldus *De Telegraaf*, zien waar dat toe leidde: dood door schuld.

Deze berichtgeving schudde natuurlijk niet alleen het *Telegraaf*-lezend publiek wakker, maar ook degenen die sinds jaar en dag in *De Telegraaf* een leugenachtige aanstichter tegen wereldverbeteraars zagen; fout in welke oorlog dan ook (1 15). Wie zich niet met nette burgers wilde identificeren, kon zich met kabouters identificeren: met goedmoedige, langharige, hasj niet schuwende wereldverbeteraars die een dappere en idealistische strijd voerden tegen de regenten, tegen alles wat behoudend, klein, burgerlijk en autoritair was. De linkse pers gaf deze partij een identiteit en amnities, niet in de laatste plaats door zich veelvuldig tegen *De Telegraaf* af te zetten.

Dit was, daar waren beide partijen het over eens, veel meer dan een strijd over visies op zwakzinnigenzorg; het was een strijd tussen 'reglementen en verbeelding' (HP 09-02-'74). 'De hoogste waarden stonden op het spel,' schreef Heerma van Voss achteraf, 'het ging om vrijheid en gevoel, en de tegenstanders waren *De Telegraaf*, de ouders, de rechtse partijen en alles wat er nog meer laf en onderdrukkend was in Nederland: het was oorlog' (1993, p. 167).

Dit beeld van een strijd voor vrijheid en gevoel en tegen *De Telegraaf*, maakte zichzelf op Dennendal vervolgens waar: veel jongeren, vooral jongemannen, kwamen vanaf die tijd in groten getale af op dit utopia van 'relaxte' kabouters. Behalve groepsleid(st)ers zou Dennendal ook allerlei anderen aantrekken, zoals jongens die, net terug uit India, op een grasveldje neerstreken om op hun gitaar te tokkelen.

Omdat het duidelijk was dat iemand die op Dennendal werkte (en tegen Muller was) de pers had ingelicht, vaardigde het stichtingsbestuur onmiddellijk een spreekverbod uit. De pers stortte zich echter massaal op de zaak, en binnen een paar dagen was het vermeende dodental verhoogd naar drie. Er leek een beerput te zijn opengetrokken! Inspecteur Meijering bleef in zijn rapport van 23 maart 1971 bij zijn (eerdere, mondelinge) conclusie dat er van medische verwaarlozing geen sprake was. De overlijdensgevallen die *De Telegraaf* had gemeld, waren volgens de inspecteur deels onjuist, en in die gevallen waarin er wel van overlijden sprake was, trof het personeel van Dennendal geen blaam.

Deze conclusie zou hem duur komen te staan. Staatssecretaris Kruisinga baseerde zijn antwoorden op Kamervragen eind maart op dit rapport. Hij slaagde er echter niet in de bezorgdheid weg te nemen. Op het terrein van de gezondheidszorg heerste al langer de mening dat Kruisinga als staatssecretaris onvoldoende op de hoogte was van wat er in het veld speelde. Dit incident bevestigde

die indruk (Rosenthal, 1984, p. 17). Om, mede met het oog op de naderende verkiezingen van eind april een daad te stellen, onthief hij nu Meijering voorlopig wat betreft de Willem Arntsz Hoeve uit zijn functie, met het argument dat hij niet objectief was, 'te zeer verstrengeld zijnde met de daar gegroeide omstandigheden'.³⁶ Hoewel de rechter dit besluit twee maanden later veroordeelde als 'paniekerig en in strijd met de beginselen van behoorlijk bestuur' kwam Meijering niet terug in zijn functie (geciteerd in Dankers & Van der Linden, 1994, p. 40). Kruisinga nam tegelijkertijd een beslissing die de zaak nog sterker in een breed maatschappelijk kader van kabouters versus nette burgers zou plaatsen, door een onderzoekscommissie in te stellen onder leiding van de psychiater Speyer³⁷, met de opdracht de kwaliteit van de behandeling, verpleging en verzorging van patiënten op de hele Hoeve te onderzoeken.

'Intelligente jongeren die maatschappelijk zijn vastgelopen'

Het oordeel van de commissie-Speyer, dat op 10 juni 1971 bekend werd, berustte op twee pijlers: verwaarlozing van medisch-verpleegkundige zaken, zoals ter sprake was gekomen in (de bijlagen van) het rapport-André, en de vestiging van Oranje Vrijstaat, zoals benadrukt door *De Telegraaf*.

Eenzijds was er volgens de commissie-Speyer sprake van een op zichzelf juiste, maar te ver doorgeslagen verandering van een medische naar een pedagogische aanpak. Eerder was de zwakzinnigenzorg op Dennendal (en daarbuiten) te zeer medisch, nu echter was die eenzijdigheid aan de pedagogische kant te vinden. Muller had 'juiste principes ten aanzien van de zwakzinnigenzorg' ingevoerd, zoals 'opvang in kleine groepen, aannemen van personeel met diverse opleidingen, aanbrengen van het orthopaedagogische accent', en het personeel doet 'in het algemeen met enthousiasme en liefde zijn werk' (p. 111). Maar het accent van de zorg was te zeer komen te liggen op het pedagogische, waardoor medische en verpleegkundige zaken werden verwaarloosd. Muller had goede ideeën, maar als manager had hij gefaald: hij was niet in staat gebleken beide benaderingen te integreren. Die eenzijdige pedagogische aanpak had geleid tot een 'verhoogd risico' voor de patiënten, als gevolg van een tekort aan medische en psychiatrische inbreng, te weinig verpleegkundige en technische vaardigheden, die op de opleiding ook te weinig aangeleerd werden, te weinig aandacht voor hygiëne, controle op medicijnen en 'activering door arbeid', overschatting van de 'zelfwerkzaamheid' van de zwakzinnigen en van de verantwoordelijkheid van jong personeel, spanningen onder het personeel en 'mogelijke toename van agressieve uitingen bij bepaalde patiënten' (p. 110-111).

Net als in de bijlagen van het rapport-André vond de commissie-Speyer de koppeling van belangen van patiënten en personeel een teken van egoïsme en als zodanig een aspect van het medisch-verpleegkundig falen: 'In Dennendal is

een ontwikkeling in gang gezet, die weliswaar beoogt de belangen van de patiënt te dienen, maar die in feite is gericht op de totstandkoming van een leefgemeenschap die voor zowel de patiënten als voor het personeel optimaal is' (p. 80). Zorg is zelfopoffering, uitschakeling van de eigen behoeften, zo werd ook in dit rapport impliciet op talloze plaatsen gesteld.

Dit medisch en verpleegkundig falen rekende de commissie niet degene aan die voor dit gebied als directeur verantwoordelijk was, namelijk André. Hoewel 'André zich meer had moeten laten gelden op basis van zijn functie, zich eerder tot directorium en bestuur had moeten wenden' (p. 61), rekende de commissie hem dit niet aan, want zij kon zich niettemin indenken dat 'bij de heer André de indruk is ontstaan dat hij zowel van bestuurlijke als directionele zijde onvoldoende steun kreeg'. Daarom werd hij van zijn verantwoordelijkheid als directeur vrijgepleit en mocht hij in functie blijven, in tegenstelling tot Muller. Maar als André (als verpleegkundig directeur) niet verantwoordelijk gesteld kon worden voor het verpleegkundig en medisch falen, wie was daarvoor dan wel verantwoordelijk? Niet (alleen) Muller, want die was tenslotte psychologisch directeur, en had dus geen totaalverantwoordelijkheid. Die was formeel in handen van de geneesheer- directeur van de Willem Arntsz Hoeve, Poslavsky. Ook hij moest daarom volgens de commissie-Speyer ontslagen worden. Poslavsky reageerde verbluft: hij bemoeide zich al heel lang niet meer met Dennendal en had zijn verantwoordelijkheid gedelegeerd aan het bestuurslid mevrouw Tellegen, hetgeen door Tellegen en de andere directeuren echter ontkend werd. Dit was niet meer te achterhalen, vond de commissie, en zij oordeelde daarom dat ook Tellegen moest opstappen.

De andere pijler van het rapport van de commissie-Speyer was de serieuze angst dat Muller bezig was Dennendal om te vormen tot Oranje Vrijstaat – een oneigenlijk en gevaarlijk misbruik van een zwakzinnigeninrichting dat onmiddellijk gestopt moest worden. Herhaaldelijk sprak het rapport van 'zeer merkwaardig personeel' (p. 102) en van 'kabouterpersoneel' (p. 73, p. 77) dat de laatste jaren was aangenomen. Zeer merkwaardig was het dat er veel langharige mannen zijn 'die de ideologie van Oranje Vrijstaat zijn toegedaan' (p. 73), een te hoge vooropleiding hebben en ongeschoold werk gaan doen. 'Tegen de verwachting in solliciteert men dan naar een lagere functie met uitsluiting van de verpleegkundige opleiding.'³⁸ Onder hen zijn enkelen voor militaire dienst afgekeurd op psychische gronden. De indruk is dat we in een aantal gevallen te maken hebben met intelligente jongeren die op een of andere wijze maatschappelijk zijn vastgelopen' (p. 73). Zulke jongens hoorden zich niet te verlagen tot ongeschoold werk in de zwakzinnigenzorg. Wat zochten ze er? Niet gewoon een carrière, zoals jongens van die leeftijd en achtergrond hoorden te doen. Maar wat dan? *De Telegraaf* had het al gesuggereerd: het waren kabouters, en met

hen moest je uitkijken. Want kabouters wilden de Oranje Vrijstaat vestigen. Dus was de kans groot dat ze dat op Dennendal probeerden: dat ze de gezondheidszorg voor hun eigen, geheel buiten de zorg gelegen subversieve doelen gebruikten! Dat moest voorkomen worden: de commissie 'acht het beslist onjuist, dat ten aanzien van dergelijke activiteiten, welke in de maatschappij bepaald nog geen gemeengoed zijn geworden, het inrichtingswezen als koploper zou gaan fungeren' (p. 78).

Voor deze welgemeende hypothese vond de commissie talloze aanwijzingen. Het arbeidsbureau in Zeist had zich er bijvoorbeeld reeds over beklaagd dat Dennendal in toenemende mate kabouterpersoneel aantrok. Veel personeel bleek binnen te komen via personeel dat 'de ideologie van de Oranje Vrijstaat' omarmde, zo bleek volgens de commissie uit eigen onderzoek van Dennendal (dat niet nader genoemd wordt). Op de boerderij werkte tijdelijk een jongen die 'een macrobiotisch project' tot ontwikkeling zou brengen. 'Of hij inderdaad minister van Landbouw was, zoals werd beweerd, kon de commissie niet verifiëren' (p. 72). Het was niet uitgesloten.

Het kabouterpersoneel vertoonde volgens Speyer c.s. 'duidelijk deviant gedrag' (p. 77). Dat gedrag kenmerkte zich door 'hippe kleedij en weelderige haar-dracht' en door een 'nonchalante en zorgeloze leefwijze'. Dit personeel veroorzaakte spanningen, 'in het bijzonder omdat het met dit gedrag de categorie verpleegkundigen in hoge mate kwetst in hun beroepsopvattingen' (p. 79). De directie van Dennendal overschatte volgens de commissie 'de mogelijkheden om personen, die in het verleden deviant gedrag hebben getoond, te reclassen' in de zwakzinnigeninrichting (p. 106). Door termen als deviantie en reclas-sering suggereerde de commissie dat het hier om criminelen gaat. Doelde de commissie hier op mogelijke schuldigen aan de drie doden die *De Telegraaf* meldde? Daarover wist de commissie te melden dat het personeel in twee gevallen zeker geen schuld trof, en dat dit in één geval niet uit te maken was (p. 102 en 110).

Was er nu wel of niet sprake van een poging tot een kaboutercoup? De commissie kwam er niet uit. Dat Muller 'welbewust [...] naar een alternatieve maatschappij streeft, waarbij de zwakzinnigen uit het primaire zicht verdwenen zijn' was niet bewezen, maar 'wij kunnen dit natuurlijk niet uitsluiten' (p. 98). Wel duidelijk was dat het zeer merkwaardige kabouterpersoneel bezig was een leefgemeenschap te stichten, niet alleen voor zwakzinnigen, maar ook voor henzelf. Zwakzinnigen zouden daar 'een naar verhouding zeer klein onderdeel' van moeten uitmaken.

Ook hier werden zelfopoffering en zelfontplooiing dus weer lijnrecht tegenover elkaar gezet. Waar het eerste ontbrak, daar moest in de ogen van de commissie sprake zijn van egoïsme. Door het conflict te interpreteren als een tegenstelling tussen zelfopoffering en egoïsme, ontging het de commissie dat op

Dennendal, in het kader van het zelfontplooiingsregime, de behoeften van pupillen en personeel doelbewust op elkaar betrokken werden, niet uit egoïsme (al kon het daartoe leiden) maar uit de overtuiging dat dit voor de zorg van cruciaal belang was. De commissie had ook heftige kritiek op het bestuur, dat onder meer de experimentele zwakzinnigenzorg op Dennendal niet goed had begeleid, geen lange-termijnvisie had ontwikkeld en verouderde gebouwen niet had gemoderniseerd.

Het bestuur besloot op 11 juni 1971 om Muller en geneesheer-directeur van de Hoeve, Poslavsky, voorlopig buiten dienst te stellen, André terug te laten komen en het hoofd van de afdeling geriatrie, S. Pruyt, tot waarnemend directeur te benoemen. Dit besluit stuitte meteen al op problemen. Toen Pruyt het directeurschap ging waarnemen, eiste hij van de vernieuwers een loyaliteitsverklaring op straffe van schorsing. De protesten die dat opriep leidden er vervolgens toe dat het bestuur toezegde mensen die de loyaliteitsverklaring niet wilden tekenen, niet te schorsen. Daarop stelde Pruyt dat hij de medische eindverantwoordelijkheid uitsluitend wilde dragen indien Poslavsky terugkwam en de staf van Dennendal werd geschorst. Het bestuur besloot daarop Poslavsky te laten terugkeren. De schorsing van Muller wilde zij in elk geval handhaven. Aan de kritiek op het eigen functioneren van de commissie-Speyer verbond het bestuur geen directe conclusies. Het bestuur besloot echter wel om de bestuurlijke en organisatorische structuur van de Willem Arntsz Stichting te laten doorlichten. In overleg met het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid stelde het bestuur daartoe een adviescommissie in, onder leiding van J.B.M. Veraart, voormalig hoofdinspecteur voor de Volksgezondheid.

Deze besluiten stuitten echter op veel protest, niet alleen vanuit Dennendal maar ook vanuit de rest van de Hoeve en bovendien vanuit de pers en een groot aantal organisaties in het land. Protesten vanuit Dennendal lagen voor de hand, zoals de open brief aan het bestuur (13-06-'71, NDD 40), en aan Staatssecretaris Kruisinga, die ook als ANP-bericht het land ingestuurd werd (25-06-'71, NDD 40). De staf pleitte ook in een ongeadresseerde brief voor 'langdurige en betrekkelijk intensieve agogische hulp' door 'een bureau dat ervaring heeft met conflictoplossen door middel van relatieverbetering' (18-06-'71, NDD 40). Ook de oudervereniging van Dennendal protesteerde en schaarde zich achter Muller, onder meer in een brief aan het Nationaal Samenwerkingsorgaan Geestelijke Volksgezondheid (16-06-'71, NDD 40). Vanuit de afdelingen geriatrie en psychiatrie tekenden tweehonderd mensen een motie van wantrouwen tegen het College van Regenten. Ook de psychologische afdeling van de Hoeve schreef een brief waarin werd aangedrongen op de terugkeer van Muller, met de mededeling dat ook het Instituut voor Clinische en Industriële

Psychologie dit standpunt deelde (18-06-'71, NDD 40).

De protesten van pers en organisaties richtten zich vooral op de commissie-Speyer en haar rapport, die de grondslag hadden gevormd voor de besluiten van het bestuur. Van de pers waren *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad* de enigen die de inhoud van het rapport-Speyer serieus namen. De rest van de pers deed dat niet, niet in de laatste plaats omdat *De Telegraaf* het wel deed. Zoals Van Staveren constateert: 'Hoewel geen journalist op de hoogte was van wat er konkreet op Dennendal gebeurde, was de inzet van de rel hen zonder meer duidelijk. Dat de commissie Speyer de ontwikkelingen op Dennendal afkeurde omdat de pupillen zwarte nagels hadden, paste uitstekend in het cliché van de regenteske fatsoensrakkers die, met een scherp oog voor onbenullige details, toezicht hielden op een strikte naleving van regels' (1988, p. 59). De Vergadering van Psychologen werkzaam in de Zwakzinnigenzorg protesteerde tegen de samenstelling van de commissie, waarin geen psychologen vertegenwoordigd waren (1 33). Ook het Nationaal Orgaan voor de Zwakzinnigenzorg protesteerde tegen deze samenstelling, in een brief aan staatssecretaris Kruisinga (ST 07-06-'71). Het Nederlands Genootschap ter Bestudering van Zwakzinnigheid (NGBZ) schreef een uitgebreid persbericht, waarin het conflict werd neergezet als een conflict tussen het medisch en het pedagogisch model, waardoor 'de medicus zijn alleenheerschappij heeft moeten prijsgeven voor een meer in teamverband gelijkwaardig zijn met pedagogen – psychologen – sociaal-werkers en anderen' (06-07-'71, NDD 40). Dit is voor alle betrokkenen moeilijk en vraagt een mild en weloverwogen beleid. Ontslaan van personeel is in deze situatie volgens het NGBZ een verkeerde oplossing: 'Door ontslagen worden ook vaak moeilijk te vervangen personen afgevoerd en moeilijk te bezetten plaatsen gecreëerd.'

Als gevolg van deze storm van protesten trad het bestuur alsnog af. Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht en B&W van de stad Utrecht stelden op 5 juli een interimbestuur in.³⁹ Het interimbestuur besloot de schorsing van Muller niet te verlengen, zodat deze op 7 juli weer terugkeerde.

Met het vertrek van het bestuur en de terugkeer van Muller en Poslavsky kwam er een einde aan het eerste conflict. Via het eerste conflict was de vernieuwing in de zwakzinnigenzorg een expliciet onderdeel van de tegencultuur geworden. De terugkeer van Muller was daarmee ook een overwinning van de tegencultuur en een nederlaag voor hen die de gezondheidszorg wilden vrijwaren van 'merkwaardige' jongens met kaboutersympathieën. De zelfontplooiingsgedachte in de zorg en in de organisatie had het gewonnen van de oude zelfopofferende, op hygiëne en orde gerichte zorg en de autoritaire organisatie van het verpleegkundig regime. Deze overwinning was niet zonder slag of stoot verlopen: de ontheffing van Meijering uit zijn functie, het vernietigende rapport van de commis-

sie-Speyer en het ontvallen van de steun van (het immers uit het bestuur gezette) bestuurslid mevrouw Tellegen aan het beleid van Muller hadden alle op krachtige wijze aangestuurd op een vernietiging van de zelfontplooiingsgedachte. Maar achteraf gezien was dit het laatste echte 'jaren-zestigconflict' in deze affaire. De laatste duidelijke botsing tussen twee heldere partijen: een regentesk, autoritair bestuur, daadwerkelijk bang voor een machtscoup van langharige kabouterachtigen enerzijds, en een groep jongere mensen anderzijds die inderdaad affiniteit had met kabouters en andere nieuwigheden van de jaren zestig.

Een dergelijk klassiek jaren-zestigconflict zou zich daarna niet meer op Dennendal voordoen. Er zou geen College van Regenten meer komen dat dacht iedere kritiek op anderen te moeten verbinden met schorsing, maar kritiek op zichzelf in de wind te kunnen slaan. De nieuwe bestuurders zouden voorzichtiger en onduidelijker opereren. En er zou zeker geen conflict meer zijn tussen een verpleegkundige en een zelfontplooiingsbenadering. De vertegenwoordigers van het verpleegkundig regime hadden in dit conflict uiteindelijk, althans op Dennendal, een definitieve nederlaag geleden. Nogal wat verpleegkundig hoofden waren al ziek of overspannen geworden vóór het eerste conflict; nu verdwenen er nog meer van het toneel: zij zegden hun baan op, werden overgeplaatst, of kregen een 'invaliditeitspensioen'. Zij die bleven vormden niet langer een factor van betekenis. Er zouden geen heftige en openlijke conflicten meer tussen hen en de vernieuwers plaatsvinden. André bleef, maar niet op Dennendal. Hij ging in het hoofdgebouw van de Hoeve werken aan een studie-opdracht die hij van het bestuur kreeg.

Het zelfontplooiingsregime zoals dat op Dennendal werd ontwikkeld, bestond dus wat de zorg betreft uit vier componenten: ten eerste de vermaatschappelijking van zwakzinnigheid, en een daaruit voortvloeiende visie op de inrichting als toonbeeld van wat er in de maatschappij slecht was, en de zwakzinnige als toonbeeld van de goedheid van de menselijke natuur, mits niet verpest door aanpassing aan de maatschappij; ten tweede de antideskundigheid; ten derde de lof op het informele; en ten vierde het identificerend woordvoerderschap, voortvloeiend uit het idee dat zwakzinnigen medemensen waren in plaats van enkel zorgobjecten en dat hun perspectief dus van belang was, al konden ze het zelf niet verwoorden. De zelfontplooiingsorganisatie was gebaseerd op de gedachte van de doorsijpeling van omgangsvormen, en de daaruit voortvloeiende nadruk op zelfontplooiing voor zowel pupillen als personeel. Ook hier lag nadruk op het informele.

Het zelfontplooiingsregime raakte echter in conflict met de vertegenwoordigers van het verpleegkundig regime die al op Dennendal werkten voordat Mul-

ler het zelfontplooiingsregime vestigde. Dit conflict draaide om twee zaken: een overvleugeling van de machtspositie van de verpleegkundigen, en een inhoudelijke onenigheid waarin orde, discipline, dienstbaarheid en zelfopoffering van de verpleegkundigen kwamen te staan tegenover contact, spontaniteit en zelfontplooiing voor de Mullerianen. De koppeling van zorg en organisatie en daarmee de nadruk op zelfontplooiing voor pupillen én groepsleiding, was in de ogen van de verpleegkundigen geen zorg, maar egoïsme.

Dit conflict kwam in verdichte en verschoven vorm onder de aandacht van het grote publiek: wat in het conflict zelf bijzaken waren geweest, namelijk het lange haar van veel jongens, hun houding tegenover seks, drugs en kabouters, werd nu hoofdzaak. De hoofdzaken – namelijk de vraag naar de verhouding tussen zwakzinnigen en hun begeleiders, en de vraag wat daarin het belang is van orde, discipline, zelfopoffering en zelfontplooiing, alsmede de verhouding tussen de verpleegkundigen en de vernieuwers – werden in de berichtgeving marginaal.

Nadat dit eerste conflict in een overwinning voor de vernieuwers was geëindigd, kreeg de zelfontplooiingsgedachte in de zorg en in de organisatie ruim baan. Dankzij de publiciteit rond het eerste conflict kreeg de zelfontplooiingsgedachte grote belangstelling uit vele hoeken van de samenleving. De tijd leek er rijp voor, de belangstelling was groot, er was nauwelijks meer tegenwerking. Waarom zou Dennendal later bij velen in herinnering blijven als die inrichting waar de politie met honden en schilden de zaak kwam ontruimen en pupillen overbracht – 'deporteerde' – naar een ander deel van het land? Als het zelfontplooiingsregime er na de overwinning in de zomer van 1971 zo goed voorstond, hoe kon het drie jaar later dan zo fataal en voor velen traumatisch eindigen? Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

Kan de spelende mens de baas spelen? Het tweede Dennendal-conflict

5.1 Inleiding

Het belang van de vernieuwing van de zorg op Dennendal was na het eerste conflict boven alle twijfel verheven. Met de overwinning van de zelfontplooiingsgedachte verloren ook de symbolen van het eerste conflict, zoals kabouters, langharige mannen, drugs, vrije seks en Oranje Vrijstaat, hun problematische betekenis. Dennendal bleef wel daarmee geassocieerd, maar veel meer nog met vernieuwingsdrang, in het licht waarvan die andere zaken minder verdacht en juist interessant waren. Wie de wereld wilde verbeteren, en wie op zoek was naar een plek 'waar vrijheid en gevoel heersten' (Heerma van Voss, 1993, p. 166) wist nu dat hij op Dennendal moest wezen.

In de Willem Arntsz Hoeve als geheel bleef het zelfontplooiingsregime omstreden. Met name de relatie tussen Dennendal en een aantal centrale ondersteunende diensten, zoals de arbeidstherapie en de wasserij, bleef voor problemen zorgen. Niettemin had de overwinning van de zelfontplooiingsgedachte de zaken fundamenteel veranderd. Het verpleegkundig regime was na het eerste conflict geen belangrijke partij meer. Veel verpleegkundigen waren met ziekteverlof, overgeplaatst of vertrokken, en degenen die bleven, hadden hun verzet grotendeels gestaakt. Ook het bestuur zou nooit meer worden wat het geweest was. Letterlijk niet, omdat het in de zomer van 1971 integraal was afgetreden. Maar ook figuurlijk niet: de nieuwe bestuurders waren geen regenten meer. Zij namen niet langer vanzelfsprekend de oude, regenteske autoritaire houding aan (waartegen ook een persoon in eigen gelederen, mevrouw Tellegen, zich had verzet). De nieuwe bestuursleden voerden een grillige, onduidelijke koers, die vaak haaks stond op het zelfontplooiingsregime maar soms ook niet.

Muller en de zijnen kregen nu in een aantal opzichten de gelegenheid hun zelfontplooiingsregime verder vorm te geven. Dankzij de enorme publiciteit ten

tijde van het eerste conflict was de grote hoeveelheid verzoeken om rondleidingen van vooral opleidingen en instellingen uit gezondheidszorg en welzijnswerk, nauwelijks te verwerken. Ook voor lezingen en stages werden ze veel gevraagd. Het eerste conflict leidde tot een grote publieke belangstelling voor de geestelijke gezondheidszorg en vooral voor de zwakzinnigenzorg en de psychiatrie. In dat kader kwam Dennendal geregeld ter sprake. Van de interne ontwikkelingen op Dennendal vernam het grote publiek de eerste twee jaar na het eerste conflict maar weinig.

In het najaar van 1973 laaiden er echter weer heftige conflicten op, zowel intern als met het bestuur. Vanaf januari 1974 was Dennendal zelfs weer constant in het nieuws. Binnen enkele weken raakten de vernieuwers in een heftig conflict met het bestuur én raakten zij onderling verdeeld. Het gevolg was een totale tweedeling in Dennendal: de staf, de groepsleiding en de ouders vielen uiteen in twee elkaar fel bestrijdende kampen. Na de splitsing zouden de Mullerianen zichzelf gaan aanduiden als Nieuw Dennendallers, om zich te onderscheiden van dat deel van de staf en de groepsleiding dat de kant van het bestuur had gekozen, onder wie stafid en schoolhoofd Hendrik van Nek. Muller, de hem toegewijde staffleden en veel groepsleid(st)ers werden vanaf begin 1974 ontslagen maar bleven grote invloed uitoefenen. Maandenlang probeerden diverse partijen in de conflicten te bemiddelen. Tevergeefs: het conflict zou uiteindelijk culmineren in een ontruiming van een van de door Nieuw Dennendallers overheerste paviljoens door de politie, en evacuatie van de pupillen naar een inrichting elders in het land.

Hoe valt het te verklaren dat het zelfontplooiingsregime, dat in de twee tussenliggende jaren zo veelbelovend leek en waarvan de ideeën zo veelvuldig geprezen werden, nu zo radicaal werd ontmanteld? Wat zegt dat over de ontwikkeling van het zelfontplooiingsregime op Dennendal? En waarom mochten de vele welgemeende en intensieve pogingen van bemiddelaars, adviseurs en politici om het zelfontplooiingsregime op Dennendal te redden, niet baten? Alvorens mijn eigen antwoorden op deze vragen te presenteren, zal ik kort enkele gangbare visies op de noodlottige afloop van het tweede conflict bespreken.

De schuld van het bestuur, Muller of de politiek

Om te beginnen krijgt het bestuur de schuld van de dramatische afloop van het tweede conflict. De vernieuwingsgezinde, democratische staf zou zijn stukgelopen op een ouderwets, autoritair en regentesk bestuur. Deze visie werd destijds veel uitgedragen door de linkse pers, zoals *De Nieuwe Linie* en *Vrij Nederland*, en door andere betrokkenen zoals Piet Reckman (1974). Dit was ook een van de redenen waarom het (tweede) Dennendal-conflict zo'n brede belangstelling kreeg: voor veel linkse journalisten ging het om een typisch jaren-zestigconflict,

vergelijkbaar met conflicten op de universiteiten, in gezondheidszorg, welzijns-
werk en onderwijs. De bestuurders stonden in deze verhalen symbool voor de
ouderwetse jaren vijftig, waarin 'regenten' elkaar via coöptatie aan macht en in-
vloed hielpen, en op wie geen democratische controle mogelijk was.

Er was naar mijn mening echter geen sprake meer van een dergelijk over-
zichtelijk jaren-zestigconflict tussen regenten en vernieuwingsgezinden. Dat
was wel min of meer zo geweest tijdens het eerste conflict: toen stelde het stich-
tingsbestuur zich inderdaad autoritair en 'regentesk' op – met uitzondering van
het bestuurslid mevrouw Tellegen.¹ Maar het tweede conflict valt niet op die ma-
nier te begrijpen. De nieuwe bestuurders van Dennendal wilden en konden geen
regenten meer zijn, maar hadden tegen 1974 evenmin een nieuwe bestuursstijl
gevonden. Ik zal proberen aannemelijk te maken dat juist deze onduidelijkheid
grote problemen veroorzaakte.²

In een tweede gangbare visie komt de Zwarte Piet te liggen bij 'Nieuw Den-
nendal', dat wil zeggen bij Carel Muller en de stafleden die na de splitsing van de
staf in januari 1974 zijn kant kozen. Hun compromisloze en dogmatische op-
stelling dwong de andere partijen in deze visie tot ontslagen en ontruiming.
'Elke afwijking van haar normen werd door Dennendal onmiddellijk gezien als
een aanval op de grondvesten van haar bestaan,' stellen bijvoorbeeld Broos en
Kager (1985, p. 160). Zelfreflectie was er niet bij, want 'momenten van reflectie
op de eigen zwakheden [werden] overspoeld door vergiftigd wantrouwen je-
gens de andere partij' (p. 156). Wie de dogma's durfde te bekritisieren, zoals het
stafid Hendrik van Nek, werd als zondebok uitgestoten. Ook Dankers en Van
der Linden (1995) verwijten Muller en de zijnen dogmatisme. De bestuursge-
trouwe stafleden hebben hun sympathie, want de 'door Muller nagestreefde ver-
dunning werd door hen [...] niet tot een dogmatisch principe verheven' (p. 69).
Concessies van de Mullerianen zijn in hun ogen slechts 'schijnconcessies' (p.
70). Dit leiden Dankers en Van der Linden af uit de verklaring van een van de
Nieuw Dennendallers, dat Nieuw Dennendal steeds ja heeft gezegd tegen be-
middelingsvoorstellen, 'maar alleen omdat we ervan overtuigd zijn dat conces-
sies en gesjoemel tot een einddoel leiden waar we allemaal achter kunnen staan:
een zelfstandig Dennendal.'³ Dit compromisloze dogmatisme leidde volgens
Dankers en Van der Linden ook tot een zelfzuchtige omkering van hoofd- en bij-
zaken: 'De verdunningsfilosofie was [...] ondergeschikt gemaakt aan het stre-
ven naar een radicale democratisering' (p. 56). Dit moest wel verkeerd aflopen:
'De pogingen tot vernieuwing in de behandeling van zwakzinnigen [...] werden
nu geheel naar de achtergrond gedrongen door een scherpe, ideologisch getin-
te machtsstrijd' ten koste van de pupillen (p. 80).

Nu was er inderdaad tijdens het tweede conflict een verbetering te constate-
ren die tegenwoordig ongebruikelijk is. Daarvan was echter niet alleen sprake

bij de Nieuw Dennendallers, maar ook bij het bestuur, de Oud Dennendallers en
het oudercomité. De stelling dat juist de Nieuw Dennendallers compromisloos
zijn, is daarom niet houdbaar. Zij toonden zich juist vaak bereid tot een com-
promis. Dankers en Van der Linden lijken dat ook wel te zien, maar doen hun
concessies af als schijnconcessies, daarbij verwijzend naar de motieven die één
persoon daarvoor een keer heeft aangevoerd. Aan de motieven van de overige le-
den en van de andere partijen in het conflict besteden beide auteurs geen aan-
dacht. Motieven zijn daarmee niet vergeleken, daden wel, en daaruit blijkt
geenszins dat juist de Nieuw Dennendallers niet tot compromissen bereid wa-
ren. Ook valt niet vol te houden dat de Nieuw Dennendallers geen zelfreflectie
kenden, zo zal in dit hoofdstuk blijken. Er was zeker een probleem met het om-
gaan met meningsverschillen, maar dat was te complex om in de term sektarisme
te vangen.

Een derde gangbare verklaring legt de schuld bij de politiek. Met name de
PvdA zou haar nek niet voldoende hebben uitgestoken om Dennendal te redden,
uit angst voor een kabinetscrisis. Ook deze visie werd destijds verwoord door
sommige linkse journalisten en door sommige betrokkenen, bijvoorbeeld
Meijering en Peper (1975). De politiek krijgt in deze lezing echter te veel eer. Te-
gen de tijd dat de conflicten dagelijks nieuws waren en de politiek zich ermee
bemoeide, viel er namelijk al niet veel meer te redden. De cruciale gebeurtenis-
sen speelden zich juist af voordat het conflict onder de aandacht van het grote
publiek kwam. Overigens wordt in deze derde visie op het conflict in het geheel
niet verklaard waarom de buitenwereld, waaronder de landelijke politiek, zich
zo inzette voor een lokaal conflict.

De voorgaande drie verklaringen leggen de schuld eenzijdig bij één partij.
Aan de interactie tussen de verschillende partijen besteden zij geen van alle aan-
dacht. Deze interactie speelt wel de hoofdrol in een vierde verklaring van het
conflict, namelijk die van Arend Jan Heerma van Voss (1974). Hij laat zien hoe
het optreden van het bestuur fungeerde als katalysator van de interne strijd bin-
nen de staf. De interne problemen waren volgens Heerma van Voss een uitvloeisel
van het uitgangspunt dat de verantwoordelijkheid aan de basis moest liggen:
beslissingen moesten in principe in de leefgroep van pupillen en werkers geno-
men worden. Wat daar niet beslist kon worden, werd doorgeschoven naar bo-
ven, via de staf naar de directeur. Tussen directeur en basis bestond een 'stil ver-
bond' waarin de directeur zijn eigen intuïtieve standpunt doorseinde naar de
basis 'om het vervolgens in rationele vorm terug te krijgen en als gemeenschap-
pelijk standpunt onder woorden te brengen' (p. 580). Het probleem zat volgens
Heerma van Voss niet in deze relatie tussen baas en basis, maar in de subtop: de
staf. Daar bestonden echte meningsverschillen en was er sprake van heftige ri-
valiteit, zo blijkt volgens Heerma van Voss uit de stafnotulen. Noch met me-

ningsverschillen noch met rivaliteit wist men om te gaan, aangezien deze zaken niet mochten bestaan. De externe druk verschaftte volgens Heerma van Voss een alibi om deze interne problemen te veronachtzamen. Maar toen de vijandige buitenwereld, het bestuur, 'zich meester' maakte van de belangrijkste dissident binnen de staf, Hendrik van Nek, kwamen de interne tegenstellingen met onvermoede kracht naar buiten. Na het 'overlopen' van Van Nek ging Muller in de tegenaanval, een controversiële strategie die – bij gebrek aan mogelijkheden om constructief om te gaan met meningsverschillen – al snel tot het uiteenvallen van de staf in twee elkaar fel bestrijdende groepen leidde.

Mijn analyse sluit aan op die van Heerma van Voss. Het tweede conflict moet inderdaad begrepen worden als effect van een noodlottige interactie tussen interne en externe factoren. Echter: de stelling van Heerma van Voss dat rivaliteit binnen de staf een belangrijk element is van het ontstaan en het verloop van het conflict, zie ik in de stafnotulen niet bevestigd, en evenmin in andere bronnen. Dat geldt ook voor zijn claim dat de externe problemen voor de staf een alibi waren om interne problemen te omzeilen. Wel speelde de onbestaanbaarheid van meningsverschillen een belangrijke rol. Er waren echter nog andere interne problemen die op een noodlottige wijze met de conflicten tussen staf en bestuur in wisselwerking traden. Dan blijkt een belangrijke overeenkomst met het eerste conflict, namelijk dat ook in dit conflict de waardering voor orde een centrale plaats inneemt. Om mijn visie aannemelijk te maken, ga ik eerst in op een aantal dilemma's en problemen van het zelfontplooiingsregime, vervolgens op de interactie met het bestuur.

5.2 Dilemma's van het zelfontplooiingsregime

De zelfontplooiingsorganisatie was iets nieuws, waarvan op dat moment geen voorbeelden voorhanden waren. Bovendien was een van de kenmerken van de zelfontplooiingsorganisatie dat deze zich 'natuurlijk' en 'spontaan' diende te ontwikkelen: 'Je moet je bezighouden met wat je wezenlijk vindt, dan gaat de rest vanzelf' (I 22). Het opstellen van regels en reglementen paste niet in de geest van de zelfontplooiingsorganisatie. Reflectie op wat zich ontwikkelt en ontwikkeld heeft wel. Dat gebeurde ook; met name Muller probeerde in de staf regelmatig problemen en gebeurtenissen te plaatsen in de ontwikkeling van (wat ik noem) de zelfontplooiingsorganisatie. Formele veranderingen moesten niet aan het begin van een veranderingsproces staan, maar dienden daarvan het sluitstuk te vormen. Daarom stelde Muller soms voor om de formele organisatie aan te passen aan de inmiddels opgetreden informele veranderingen. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is nota 71 I, waarin werd voorgesteld om de formeel reeds gerealiseerde vervaging van verantwoordelijkheden en

taken tussen staf en directie, formeel te bekrachtigen.

Het informele karakter van het zelfontplooiingsregime bracht echter een aantal specifieke dilemma's met zich mee. In termen van de vier dimensies van het zelfontplooiingsregime: het was vooral de dimensie van orde die dilemma's met zich meebracht, niet in de laatste plaats omdat juist binnen deze dimensie naast spontane zelfontplooiing ook geleide zelfontplooiing werd nagestreefd. Sommige van deze dilemma's zijn in de staf (en voor zover ik kan nagaan, daarbuiten) weinig benoemd en besproken, andere juist uitgebreid. Maar of er aandacht aan werd besteed of niet, in beide gevallen werden deze dilemma's niet, of slechts onbevredigend, opgelost. Veel van deze dilemma's hadden bovendien betrekking op het functioneren van de staf zelf, en leidden dus bij gebrek aan bijstelling tot interne spanningen.

Een analyse van de dilemma's van het zelfontplooiingsregime is dus om twee redenen van belang: ten eerste geeft deze een beter zicht op de kenmerken, mogelijkheden en onmogelijkheden van het zelfontplooiingsregime, en ten tweede biedt zo'n analyse een van de twee bouwstenen voor het begrijpen van het tweede conflict en de noodlottige afloop van de Dennendal-affaire. Ik onderscheid zes dilemma's, in oplopende graad van belangrijkheid. Telkens leidt vooral het informele karakter van het zelfontplooiingsregime (de dimensie van orde dus) tot problemen.

Dilemma 1: eerlijkheid versus waardering

In de informele zelfontplooiingsorganisatie kon en wilde men geen onderscheid maken tussen een persoon en zijn rol of functie. Alles dreef op de persoonlijke relatie. Daaraan werden echter tegenstrijdige eisen gesteld. Vanuit geleide en spontane zelfontplooiing werden namelijk tegengestelde afwegingen gemaakt tussen eerlijkheid en waardering. Bij geleide zelfontplooiing hoorde een zekere mate van (wederzijds erkende) ongelijkheid: de begeleider ondersteunde de begeleide op grond van inhoudelijk overwicht, zoals meer visie en ervaring. De relatie vereiste stimulans en waardering van leidinggeevenden, omdat zo de begeleide gestimuleerd werd tot verdere zelfontplooiing. Bij een afweging tussen eerlijkheid en waardering viel deze in het voordeel van waardering uit. Dit impliceert een duidelijk paternalisme. Bij spontane zelfontplooiing hoorde daarentegen het ideaal van volkomen gelijkheid en van symmetrische communicatie. Authenticiteit gebod om de waarheid te zeggen, ongeacht of dat wel of niet ondersteunend was. Iemand de waarheid onthouden, was paternalistisch. Deze tegenstrijdige eisen en verwachtingen konden tot spanningen leiden. Binnen de zelfontplooiingsorganisatie ontbeerde men de middelen om dit dilemma bespreekbaar te maken, zodat men in de praktijk laveerde tussen beide houdingen – met alle onduidelijkheid en onvrede vandien. Muller:

'Ik denk dat het in de problemen met Van Nek heel belangrijk is geweest dat hij zich op een gegeven moment gekwetst heeft gevoeld. Hij had van mij meer waardering verwacht dan ik hem gegeven heb. Dat was denk ik een begin van zijn omslag. Ik had allerlei verwachtingen van hoe men op school met de kinderen zou omgaan, misschien overspannen verwachtingen... Hij had een schoolwerkplan geschreven en was daar vreselijk trots op. Ik vond het eigenlijk maar heel gewoon, voor elke debielenschool te maken. Dus ik reageerde daar niet erg enthousiast op, zo van: fijn, dan heeft de Inspectie ook iets. Hij sprak me daar toen op aan. Hij zei: "Ik doe mijn best en dan..." Ik zei: "Ja, het valt dus tegen." Ik vond Van Nek wel een leuke jongen, wel wat wonderlijk af en toe maar met heel veel energie en inzet. Maar op een gegeven moment bleek gewoon dat het inhoudelijk niet zoveel was. Maar toen kreeg je: als je zo doet, zal ik jou eens pakken, een beetje wraakachtig.'

Dus enerzijds is waardering geven van belang, maar anderzijds moet je het wel menen, en dat had je in dit geval niet te bieden?

'Ja, absoluut.'

Is dat een dilemma dat eigen is aan die aanpak?

'Ja, als je gewend bent direct op elkaar te reageren, dan kun je daarmee in een moeilijk parket komen.'

Dat waarderingsprobleem had je wel door, maar je kon het niet met hem bespreken?

'Nee, want als je dat doet, dan krijg je een herhaling. Als ik had kunnen zeggen: ik heb heel lullig gereageerd op je schoolwerkplan maar in feite vond ik het geweldig, dan had je nog wat gehad. Maar anders krijg je zo'n psychologiserend gesprek van: ik weet wel wat jou dwars zit maar ik kon het ook niet anders maken want ik vond het een matig stuk. Dan geef je iemand natuurlijk nog een zet. Als de verhouding gespannen was, was ik de minst aangewezen persoon om zo'n gesprek te hebben.'

Maar ook de meest aangewezen, want wie anders dan jij kon hem die waardering geven?

'Ja, dat is ook zo, dat ben ik met je eens. Het gevoel wat ik erover had en heb is: iemand heeft zich iets aangetrokken, ik heb iemand gekwetst, maar ik kan het ook niet ongedaan maken. Van Nek en ik gingen een hele tijd prima met elkaar om, ik had ook veel waardering voor hem, dat heb ik ook aan alle kanten laten blijken, ik vond hem ook hartstikke origineel en daadkrachtig' (1 23).

Juist vanwege Mullers charismatische positie waren veel mensen in de organisatie erg gespist op Mullers waardering, maar ook op zijn authenticiteit. Vaak gingen die twee gelukkig samen. Wie waardering kreeg die authenticiteit aanvoelde, kon daarvan 'enorm groeien', zoals sommige groepsleiders vertellen. Soms gingen authenticiteit en waardering echter niet samen, zoals in het voorbeeld hierboven. Een authentieke reactie die niet waarderend was, kon hard aankom-

men, zo blijkt ook uit andere interviews. Zo'n gebrek aan waardering kon op van alles betrekking hebben. Een groepsleider had een zoon gekregen en belde Muller enthousiast op. Maar hij herinnert zich geen enthousiaste reactie: 'Carel vond de naam die we hem gegeven hadden niks. Dus zei hij ook niks.'

Dilemma 2: tussen verwaarlozing en betutteling

De zelfontplooiingsgedachte vooronderstelt dat er iets eigens in iedereen aanwezig is dat ontplooid kan worden. Wat dat is, blijkt pas goed tijdens die ontplooiing. Groepsleid(st)ers en stafleden vertelden met groot enthousiasme over de 'authentieke persoonlijkheden' die ze op Dennendal hebben zien ontstaan. Maar over de wijze waarop dat proces het beste begeleid kon worden, bestonden verschillen van mening, die wederom te maken hadden met de spanning tussen spontane en geleide zelfontplooiing. Bij spontane zelfontplooiing was het uitgangspunt dat men bij de begeleiding kon volstaan met het wegnemen van belemmeringen, en zich niet of nauwelijks hoefde te bemoeien met het gedrag dat iemand dan vertoonde. Dat gedrag kon echter vervolgens onaangenaam, ongezonder of storend zijn. Of passief: een begeleid(st)er die afwachtte wat er uit de pupillen zelf kwam, kon soms lang wachten. In welke mate moest je dat tolereren? Neigde je naar spontane zelfontplooiing, dan lag dus verwaarlozing op de loer.

Vanuit geleide zelfontplooiing bezien was het wegnemen van belemmeringen onvoldoende. Bij geleide zelfontplooiing moest men ontplooiingsmogelijkheden aanreiken, en de eigen mening over het zelf en de behoeften van de ontplooiende wel in het geding brengen. Enige sturing en stimulering van latente wensen, interesses en mogelijkheden werd noodzakelijk geacht. Maar is een latente wens wel een wens? En hoe identificeer je die? Groepsleid(st)ers ervoeren dat ze een sterke invloed konden uitoefenen op wat iemand 'zelf' wilde. Als een groepsleid(st)er hield van taarten bakken of volksdansen, dan wilde de hele groep ineens de hele tijd taarten bakken of volksdansen. Het gevaar van geleide zelfontplooiing was dus betutteling. Dit dilemma – verwaarlozing of betutteling – speelde zowel tussen groepsleiding en pupillen, als tussen de staf en de groepsleiding.

In een van de groepen kwam bijvoorbeeld een groepsleider werken die vond dat de pupillen te veel geconditioneerd werden. Wat hij beschouwde als bevrijding, zagen sommige anderen als verwaarlozing en negatieve beïnvloeding: 'De groep moest dus gestimuleerd worden tot meer initiatieven. Hij was zelf een vrij onrustig persoon, vrij luid, hij schreeuwde veel, en hij stimuleerde door hoe hij was dat gedrag bij de pupillen, met als gevolg dat hij vaak belde met de vraag of je alsjeblieft kon komen want ze waren daar met stront aan het smeren. En dan kon je weer helpen de boel op te ruimen. Het bracht veel te veel onrust. Wie niet

in bad wilde, die ging niet. Hij bood geen structuur en de pupillen waren zelf niet in staat de vrijheid op te vullen' (1 12).

Een staffid ervoer dit dilemma bijvoorbeeld bij het verlengen van tijdelijke contracten. Een groepsleider die de kantjes er afliep, wist toch op de een of andere manier de groep voor zich te winnen. De groepsleiding wilde dat hij bleef, maar het staffid vond dat hij weg moest. 'Enerzijds moest je dus de groepsleiding laten zeggen of ze iemand wilden aannemen, want we wilden de groepsleiding mondig maken. Maar anderzijds had ik ook zelf de eindverantwoordelijkheid en werd ik daar ook op aangesproken. En van daaruit dacht ik: ik weet wel wat goed voor jullie is: hij moet weg. Dat was een groot probleem' (1 29).

Hetzelfde dilemma speelde ook in de experimentele z-opleiding. Deze was op Dennendal 'probleemgestuurd' opgezet: de inhoud van de lessen werd zo veel mogelijk bepaald door vragen van de groepsleiding naar aanleiding van hun werk. Maar wat nu als de leerlingen niet de problemen hadden die de docent vond dat ze moesten hebben? Of waarvan de docent vond dat ze ze wel hadden, maar die ze zelf niet als probleem zagen? In de probleemgestuurde opleiding kwamen de leerlingen meestal niet met vragen over medische zaken, terwijl die wel van belang waren. Daardoor was het moeilijk medische aspecten een goede plaats in de opleiding te geven. Pas toen huisarts en staffid Nicolai aan de opleiding ging meewerken, stelden de cursisten meer medische vragen, omdat ze merkten dat hij daarover op een interessante manier kon vertellen (1 8).

Maar het probleem bleef in algemene zin bestaan: was er een middenweg tussen verwaarlozen (het gevaar van spontane zelfontplooiing) en opleggen c.q. betuttelen (het gevaar van geleide zelfontplooiing)? En wat betreft de zorg: was dat dan zelfontplooiing, als die 'zelden' zo beïnvloedbaar bleken?

Dilemma 3: contact versus zeggenschap

In veel groepen werden de banden met de ouders door de groepsleiding actief aangehaald en versterkt (zie hoofdstuk 4). Dit intensievere en verbeterde contact met hun kinderen was een van de redenen waarom de meeste ouders de eerste jaren erg enthousiast waren over het zelfontplooiingsregime. Maar contact betekende voor de vernieuwers nog geen zeggenschap over het beleid. In de zelfontplooiingsorganisatie was er voor zeggenschap van de ouders geen plaats, om vier redenen. Ten eerste volgde dit uit de informele opzet van de zelfontplooiingsorganisatie, waarin vertegenwoordiging – de dominante manier waarop ouders in andere instellingen zeggenschap kregen – als te formeel werd beschouwd en dus niet bevorderlijk werd geacht voor de zelfontplooiing.⁴ Ten tweede was Muller van mening dat de meeste ouders van zwakzinnige kinderen hun kind te lang blijven bemoeieren en bevaderen. (Zie Heerma van Voss, 1978 en hoofdstuk 4.) Om deze reden zouden ouders niet meer, maar eerder minder

zeggenschap moeten krijgen. Ten derde kregen de ouders in de alternatieve anti-autoritaire families, die de groepen in het zelfontplooiingsregime moesten zijn, de rol van goede kennissen: ze waren van harte welkom, maar ze waren evengoed geen lid van het gezin. Ten slotte zag Muller zelf eerder een plaats voor hen weggelegd op paviljoensniveau dan op stafniveau: in plaats van over het beleid van de inrichting als geheel, zouden zij zich beter kunnen buigen over het beleid van het paviljoen of de groep waar hun eigen kind zat (ST, 21-02-'72; ST, 15-01-'73). (Daar is overigens in Mullers periode geen werk van gemaakt.) Wel werden ouders uiteraard regelmatig betrokken en geraadpleegd bij zaken die hun eigen kind betroffen.

Het gebrek aan beleidsmatige zeggenschap van de ouders werd in toenemende mate een probleem. Met de intensivering van het contact nam ook de betrokkenheid toe, hetgeen op zijn beurt behoefte aan formele zeggenschap opriep. Dat probleem werd des te scherper ervaren omdat juist in deze jaren ouders in andere inrichtingen in vertegenwoordigende raden wel beleidsmatige zeggenschap kregen. Deze discrepantie tussen contact en zeggenschap zou in het tweede conflict een rol spelen, zij het een secundaire. Het oudercomité – dat geen formele zeggenschap had – stond tijdens het eerste conflict achter Muller en eiste zijn terugkeer na schorsing. In het tweede conflict moest Muller deze steun ontberen. Het Oudercomité liet de steun aan Muller varen op het moment waarop bleek dat hij wel de gelegenheid had hun zeggenschap te geven, maar deze niet benutte. Hij riep in het begin van 1974 een schaduwbestuur bij elkaar, de Werkgroep (Nieuw-)Dennendal-bestuur, zonder de ouders uit te nodigen daarin zitting te nemen. Tot die tijd had men nog kunnen denken dat Muller ouders wel een plek in het bestuur zou geven als hij het maar voor het zeggen had, maar nu bleek dat niet het geval te zijn. De ouders raakten naar aanleiding hiervan verdeeld: het oudercomité keerde zich van Muller af, een kleine groep ouders bleef hem steunen. Door het wegvallen van de steun van het oudercomité werd de positie van de vernieuwers ernstig verzwakt en won extern ingrijpen aan legitimiteit.

Dat neemt niet weg dat zelfs op het laatst nog ongeveer de helft van de ouders positief was over het beleid.⁵ Kritiek van ouders (van paviljoen Lorentz) betrof de verpleegkundige verzorging en de moeizame communicatie door gebrek aan een formele organisatiestructuur. Positieve punten waren de 'persoons-nabije omgang met de pupillen, de persoonlijke inzet van vele groepsleiders, de ongedwongen sfeer' en het feit dat hun kind sterk vooruit was gegaan vergeleken met vroeger en op Dennendal gelukkig was.⁶ Sommige pro-Mulleriaanse ouders vonden niet zozeer dat hun eigen kind vooruit was gegaan, maar vonden het vooral van belang dat Muller en de zijnen goede ideeën hadden en zij langer de kans moesten krijgen om deze vorm te geven (1 7).

Dilemma 4: decentralisatie versus desintegratie

Enerzijds moest de organisatie een zekere samenhang vormen, opdat het mogelijk was gemeenschappelijk beleid te voeren. Anderzijds mochten spontane ontwikkelingsprocessen binnen de organisatie niet geblokkeerd worden. De zelfontplooiingsorganisatie impliceerde daarom een zekere mate van decentralisatie. Zoals elke persoon verschillend is en zich dus op eigen wijze moet kunnen ontplooiën, zo was ook elke groep en elk paviljoen verschillend en moesten die zich op eigen wijze kunnen ontplooiën: 'De oplossing kon in de ene groep een heel andere zijn dan in de andere groep. Dat paste in je antihiërarchische manier van werken. Het gaf onduidelijkheid naar buiten toe, dat was inderdaad zo. Iedere eenheid moest daar zelf zijn oplossing voor vinden. We wilden niet een centrale regel maken, daar wilden we juist vanaf' (18).

Maar de verschillende zich ontwikkelende eenheden moesten nog wel deel uit blijven maken van die ene organisatie. Decentralisatie was noodzakelijk, maar bracht ook een risico met zich mee, namelijk 'dat de door ons gewilde decentralisering binnen Dennendal het gevaar van desintegratie zou kunnen meebrengen' (ST, 17-07-'72). Op het niveau van de paviljoens werd dit probleem ook gesignaleerd (NDD 41a). Na een discussiestuk en enkele vergaderingen was de oplossing weer een informele: 'We voorkomen desintegratie door meer openheid tegenover elkaar, met name in de staf' (ST, 14-08-'72). Openheid gaf echter op zijn beurt ook weer problemen, zo zal uit de bespreking van het volgende dilemma duidelijk worden.

Dilemma 5: Is al het zakelijke persoonlijk? En al het persoonlijke (van) zakelijk (belang)? De vernieuwers waren het globaal met elkaar eens dat privé en werk, en het zakelijke en persoonlijke minder strikt gescheiden moesten worden dan gangbaar was. Maar over de mate waarin beide op elkaar betrokken moesten worden, was men het niet eens. Aan de ene kant van het spectrum stond Van Nek, aan de andere kant Muller. Carel Muller stelde het persoonlijke in principe voorop. Het zakelijke was in zijn ogen pas interessant in het licht van en in dienst van het persoonlijke. Onpersoonlijke verhalen van groepsleiding of stafleden over bijvoorbeeld 'tendensen in de zwakzinnigenzorg' konden hem mateloos irriteren:

"Tendensen in de zwakzinnigenzorg! God betere het, man, vertel gewoon wat er gebeurd is! Tendensen in de zwakzinnigenzorg, dat komt allemaal wel, maar vertel jij nu eerst gewoon je verhaal en waar je boos over bent." Die beweging van het persoonlijke naar het objectieve vind ik heel irritant. Want wat ik beschouw als een soort kernvraag van het samenleven en van organisaties is: hoe kan er nou het maximale uit mensen komen, ten behoeve van mensen zelf en ten behoeve van het product, wat dat dan ook mag zijn. En zij hadden meer zoiets van: de wereld is een stelsel van zakelijke doelein-

den en jezelf tegenkomen doe je misschien bij de therapeut of in de kunst of in een relatie, maar in elk geval in een apart compartiment. Maar voor mij is dat niet een apart compartiment maar een centrale vraag. Niet dat ik die zakelijke doelstellingen niet interessant vind maar mensen zijn nou eenmaal geen machines. Natuurlijk doen we dit, maar we willen het doen met mensen die daarin optimaal kunnen functioneren en anders moeten we het maar niet doen' (123).

Deze veelvuldig uitgedragen poging om 'de gehele persoon te betrekken in de beroepsuitoefening', als tegenbeeld van 'een onpersoonlijke rolvulling',⁷ sijpelde ook door naar de groepen. Van een groepsbespreking van paviljoen Van 't Hoff meldden de notulen bijvoorbeeld dat een van de groepsleidsters zich vraagt 'of iedereen haar wil helpen beter te gaan functioneren. Over het algemeen,' stelt de notulist 'komt het het werk ten goede als mensen tegen elkaar durven te zeggen hoe ze tegenover elkaar staan; wat de sterke punten van iemand zijn; waaraan nog gewerkt moet worden' (07-06-'71, NDD 44).

Regelmatig werd in de staf over de onderlinge communicatie gepraat. Moest alles wat mensen persoonlijk van elkaar vinden en tegen elkaar hebben, ter sprake gebracht worden, vroeg men zich herhaaldelijk af.⁸ Ook was het de vraag 'of de samenwerking het meest bevorderd wordt door de functioneringswijze van personen erin te betrekken; of komt dat laatste vanzelf aan de orde als er zakelijk goed wordt samengewerkt?' (ST, 21-07-'72). Gaan persoonlijke sympathieën en antipathieën niet te veel een rol spelen? Moeten die niet van het werk losgekoppeld worden? Is het persoonlijke niet slechts van belang 'in zoverre het functioneel gemaakt kan worden in een bepaald samenwerkingsverband?' (ST, 31-01-'72).

Typerend is bijvoorbeeld een discussie tijdens een stafvergadering, waarin men zich afvroeg of communicatietraining voor de staf van belang was. Met betere communicatie werd bedoeld 'dat behalve de woordelijke inhoud van wat iemand meedeelt, ook opgevangen wordt wat er aan bijkomende informatie wordt uitgezonden. We zouden beter moeten leren "ontvangen" in deze zin en we zouden moeten leren bewust te hebben wat we allemaal uitzenden of wat iemand anders mogelijk als signaal kan opvangen.' Maar niet iedereen was het daarmee eens: 'Een paar mensen kunnen de behoefte om deze bredere opvatting van communicatie te beoefenen niet anders dan in verband brengen met een zeer persoonlijke wijze van omgaan, een accentverschuiving van het zakelijke naar het onzakelijke. De voorstanders daarentegen menen dat het niet gaat om persoonlijke versus zakelijke communicatie maar om meer en minder volledige communicatie' (ST, 20-11-'72).

Meestal domineerde de persoonlijke benadering. Typerend daarvoor is deze passage: het is weliswaar moeilijk 'de emotionele dingen van het werk geschei-

den te houden', maar 'vermenging van deze twee kan voorkomen worden door eventuele persoonlijke grieven etc. bijtijds in de staf te brengen' (ST, 28-02-'72). Dus: men kan een vermenging van zakelijk en persoonlijk voorkomen door het zakelijke persoonlijk te maken!

Sommigen betwijfelden echter 'of wij daar nu al aan toe zijn'. Met name Van Nek ging deze opgelegde dominantie van het persoonlijke steeds meer ervaren als bemoeizucht. Hij bepleitte soms een meer zakelijke benadering (bijvoorbeeld ST, 28-02-'72). Daarin kreeg hij echter weinig bijval. Ondanks meningsverschillen over de wijze van communiceren leek men het er wel over eens dat Van Nek hierin geen goede gids was. Van diverse kanten kwamen in de stafvergaderingen klachten over zijn manier van communiceren. Typerend voor de communicatie daarover is het volgende gesprek. Volgens een staffid klaagden leerlingen die op de Hoeken werkten dat men daar geen fouten mocht maken,

'Maar wat het ergste is, is dat daar op de Hoeken niet over gepraat kan worden. [...] Ik kan hier moeilijk met Hendrik over praten. Het probleem is dat mensen niet kunnen praten.

Hendrik: Dit soort opmerkingen moet hard gemaakt worden.

Henk: Er wordt vaak gezegd: ik wil niet dat erover gepraat wordt.

Hendrik: Mensen praten ook wel eens met mij over andere stafleden.

Carel: Het gaat er niet om alleen met Hendrik en de Hoeken te communiceren, maar dat iedereen met iedereen zou moeten kunnen praten. De vraag is of Hendrik wat Henk zegt voor mogelijk houdt en of hij erop kan reageren.

Hendrik: Wat wordt er nu van mij verwacht?

Carel: De vraag is of Hendrik zijn deel in de communicatie kan vervullen' (st, 12-03-'73).

Hendrik stelde dat hij het niet had aangezwengeld en dus ook niet hoefde te beginnen. Carel vond dat een aardige illustratie van het probleem. Anderen mengden zich in dit gesprek over de vraag of er met Hendrik gepraat kon worden en zo ja hoe. Hendrik zei dat hij graag wilde praten, maar anderen vonden dat hij dat zei op een manier die het tegendeel suggereerde. Hendrik wilde het toch graag leren, zei hij. Maar hij wilde ook graag zichzelf blijven: 'Mijn idee is zwakzinnigen gewoon zwakzinnigen te laten zijn, Jet gewoon Jet en laat Hendrik nu gewoon Hendrik blijven' (ST, 12-03-'73).

In deze worsteling om het persoonlijke en het zakelijke op een vruchtbare manier te verbinden en/of te scheiden, werd ook de manier van notuleren een bron van onenigheid. Dat is geen wonder: wanneer het zakelijke en het persoonlijke zo verweven zijn, zijn zakelijke notulen uitgesloten. Notulen kunnen dan niet gedetailleerd genoeg zijn. Onder druk van Van Nek werden de al zeer

gedetailleerde notulen nu helemaal een letterlijk verslag van wie wat gezegd had (ST, 26-02-73).

Zo ontstond een labyrint van communicatieproblemen die weer nieuwe communicatieproblemen opriepen, enzovoort. Ook in de groepen deden zich dergelijke processen voor, getuige bijvoorbeeld deze passage: 'Margriet zegt dat ze al maanden wacht op enigszins concrete uitspraken van Ton ten opzichte van haar functioneren waar ze iets aan heeft. Ton zegt hierop dat dit voor hem een gevoelskwestie is en hij haar nog steeds niet kan uitleggen wat hem nu precies dwarszit' (groepsvergadering groep 1 van Van 't Hoff, 26-11-'73; NDD 45).

In de staf trok Van Nek in mei 1973 door dit labyrintische communicatieproces een streep. Hij meldde de staf voortaan liever als een informeel orgaan te beschouwen, en niet langer als 'een grote directie'. Bij een meer vrijblijvende aanwezigheid kon hij beter zichzelf blijven, omdat hij zich dan niet hoefde te conformeren aan stafstandpunten. Maar ook hier verdubbelde het communicatieprobleem zich in plaats van dat het eenvoudiger werd. Van Nek gaf toe 'dat ik vanuit het verleden nogal wettisch denk. Ik heb me gerealiseerd dat dat een gevaarlijke opstelling is die dingen kan dooddrukken' (ST, 14-05-'73). Hij dacht dat hij, door de staf als informeel orgaan te gaan beschouwen, in de geest van de staf handelde, namelijk informeel. Maar anderen vonden zijn besluit juist te formeel: hij moest praten, geen regels stellen. Als hij het ergens niet mee eens was, moest hij dat aan de orde stellen.

Een dergelijk primaat van het persoonlijke was wellicht werkbaar in een een-op-eenrelatie, tussen één begeleider en één staffid; of één groepsleid(st)er en één pupil. In die situatie waren de persoonlijke achtergronden en motieven, en meningen over die achtergronden en motieven, nog wel te overzien. In de dertienkoppige staf trad echter al snel een exponentiële groei van het persoonlijke op. De onderlinge communicatie kreeg zo steeds meer lagen: er was een communicatieprobleem, maar daarover praten gaf ook weer een communicatieprobleem, en dat weer aan de orde stellen gaf ook weer communicatieproblemen, enzovoort, enzovoort. In een organisatie waarin alles met communicatie moest worden opgelost, maar waarin die communicatie zelf ook problematisch was en er geen duidelijkheid bestond over wat daarbinnen relevant was, doordat er én geen regels mochten zijn én er geen grens tussen het zakelijke en het persoonlijke, kon ieder communicatieprobleem een Droste-effect veroorzaken.

Dilemma 6: hoe kun je meningsverschillen beslechten bij ontstentenis van procedures en regels?

De zelfontplooiingsorganisatie was informeel: regels en procedures waren problematisch omdat deze een rem zetten op spontane zelfontplooiing. Daarmee deed zich echter de vraag voor hoe beslissingen dan wél tot stand moesten ko-

men. Ook stemmen – waarvoor Van Nek soms pleitte⁹ – werd afgewezen als te formeel. Men ontbeerde een visie op hoe om te gaan met meningsverschillen. Men dacht er ook nauwelijks over na. Bij meningsverschillen moest je eenvoudigweg praten en blijven praten. Door een diepgaand gesprek zou uiteindelijk wel op de een of andere manier consensus ontstaan. Zelfs in het vuur van het tweede conflict antwoordde Muller tijdens een interview met Heerma van Voss op de vraag in wat voor soort democratie hij geloofde: 'Ik geloof helemaal niet zo erg in democratie. Ik geloof erin dat groepen mensen met elkaar tot vormgeving van besluiten kunnen komen waar ze zich maximaal in kunnen vinden. En dat is helemaal niet een kwestie van meerderheden of minderheden' (HP, 16-02-'74). In verband met het samengaan van het zakelijke en het persoonlijke, leidde dat praten echter niet snel tot een beslissing. Het kon gemakkelijk uitmonden in een gesprek over dat praten zelf, waarover dan weer een gesprek gevoerd moest worden (het genoemde Droste-effect).

In de praktijk hield het charisma van Muller dit probleem wel enigszins in toom. Een groep met een charismatische leider gedraagt zich immers (minstens voor een beperkte duur) in hoge mate als één persoon: men heeft globaal dezelfde visie, idealen en prioriteiten als de leider. Daardoor wilde er inderdaad nog wel eens spontane consensus ontstaan. Maar niet altijd. Vooral binnen de staf werd het charisma van Muller na verloop van tijd enigszins zwakker en ontwikkelden stafleden vaker een afwijkend standpunt.¹⁰

Hoewel praten en nog eens praten dus de enige gelegitimeerde oplossing was, wilde en kon men natuurlijk niet eindeloos praten. Impliciet, dat wil zeggen zonder dat het als zodanig werd benoemd, werden er voor dit probleem in de loop van de tijd twee oplossingen ontwikkeld, die echter zelf ook weer problematisch bleken. In het verloop van het tweede conflict zouden beide een grote rol gaan spelen.

Oplossing a: de macht van het woord

Een meningsverschil kon een krachtmeting in verbale begaafdheid van de betrokkenen worden, waarbij degene met het meeste retorisch talent won. Dit speelde regelmatig in de relatie tussen groepsleiding en staf. Voor beide partijen was deze 'oplossing' echter problematisch. Voor de leidinggevendenden was het soms een hele toer om hun overwicht via overreding te handhaven. Of zij daarin slaagden hing echter niet alleen van hun verbale vermogens af maar ook van de samenstelling van de groepsleiding. Als er zich een (grote) meerderheid vormde over een bepaalde kwestie, dan kreeg deze meerderheid de macht van het woord. Als minderheid begon je daar niet veel tegen. Je argumenten werkten minder goed, al was het maar omdat ze minder vaak te horen waren en minder bijval kregen. Ook in zo'n geval had de 'verliezer' het gevoel dat zijn visie geen

eerlijke kans had gekregen, dat deze op niet-argumentatieve gronden terzijde was geschoven. Dat overkwam André waarschijnlijk bij het eerste conflict, toen zijn pogingen om problemen ter sprake te brengen erg weinig succes hadden (zie hoofdstuk 4). Een van de stafleden verhaalde hoe hij op een gegeven moment zijn gezag had verloren doordat de groepsleiding zichzelf voortdurend had aangevuld en nu een gesloten blok van gelijkgestemden vormde. Daardoor was er geen discussie meer mogelijk en was hij zijn gezag kwijt.

Diverse groepsleid(st)ers vertelden op hun beurt dat ze zich door hun supervisor 'onder de tafel gekletst' voelden:

Er klinkt nu iets in door van dat je het daar niet mee eens bent, was dat toen ook zo?

'Ja. Ik heb zulke dingen ook wel eens tegen hem gezegd, maar hij kon babbelen, fantastisch, hij kon een banaan recht praten. Hij wist eigenlijk ook wel dat wij er zo over dachten. Ik heb nog wel eens een hele discussie gehad over waar het bijsturen ophoudt en het manipuleren begint. Daar waren we het niet helemaal over eens, en dat bleek ook in dit soort situaties.'

Waarom noem je dat manipuleren?

'Op het moment dat ik dus echt eigenlijk iets niet wil, en mijn argumenten wel heb maar ze niet haarzuiver onder woorden kan brengen omdat dat talent bij mij ontbreekt, en zijn argumenten zijn minder maar hij babbelt net wat beter, weet hij ze je toch door de strot te schuiven. Op dat moment voel je: nu word ik er dus ingeluisd' (1 19).

Deze frustratie werd door meer groepsleid(st)ers gedeeld; om die reden kreeg dit stafid tijdens een sinterklaasfeest van zijn groep een banaan met de opdracht deze recht te praten (1 19). Op deze wijze werd een meningsverschil dus niet opgelost: er kwam geen consensus, maar evenmin erkenning voor het meningsverschil. De 'verliezer' bleef daardoor met een gevoel van onvrede achter.

Oplossing b: vertrouwen opzeggen

Een meer drastische oplossing voor het probleem hoe om te gaan met meningsverschillen, was het opzeggen van vertrouwen. Naar dit middel werd in de hele Dennendal-affaire vaak gegrepen. De staf zei in februari 1971 het vertrouwen in André op, de directieleden van de Hoeve zeiden een maand later het vertrouwen in Muller op, in juni 1972 was er blijkens de notulen sprake van een vertrouwenscrisis tussen Hendrik van Nek en de overige stafleden (die overigens weer snel werd opgelost) (ST, 26-06-'72). In het najaar van 1973 zei een deel van de staf het vertrouwen in het bestuur op en korte tijd later zei Carel Muller het vertrouwen in Hendrik van Nek op.

Op het eerste gezicht lijkt deze drastische maatregel misschien te passen bij

de jaren zestig en zeventig, waarin het conflictmodel overheerste en compromissen door veel actiegroepen gezien werden als nederlaag: als buigen voor repressieve tolerantie. Maar op Dennendal was dat niet het hele verhaal. Het opzeggen van het vertrouwen was kenmerkend voor de zelfontplooiingsorganisatie. Net zolang praten tot men het eens was, was de enige legitieme manier om met dissensus om te gaan. Dit praten was gebaseerd op vertrouwen: wederzijds vertrouwen vormde de basis van de zelfontplooiingsorganisatie. De eerder genoemde 'oplossing' van het retorisch overwicht liet de verliezers achter met een moeilijk benoembaar gevoel van onvrede. Daarmee werd de basis gelegd voor het opzeggen van het vertrouwen in een later stadium. Vertrouwen opzeggen loste het probleem in die zin op, dat het in principe oneindige gesprek hiermee beëindigd werd. Zonder vertrouwen was in een zelfontplooiingsorganisatie immers ieder gesprek zinloos.

In het opzeggen van vertrouwen speelde ook het verlangen naar gelijkheid een rol. Men wilde dat iedereen gelijk was, en verschillen in rang of functie geen betekenis hadden. Men wilde dat vertrouwen opzeggen altijd dezelfde betekenis had, ongeacht of het aan een hogere of lagere partij gericht was. Dat het bestuur, omdat het boven de staf stond, deze wel kon ontslaan maar het omgekeerde niet mogelijk was, dat mocht eigenlijk niet zo zijn. Dat was als het ware te onrechtvaardig om rekening mee te houden (1 15; vgl. Heerma van Voss, 1974). De prijs van de keuze om er geen rekening mee te houden was echter zeer hoog, zoals nog zal blijken.

5.3 Het interimbestuur: een onberekenbare partij

Met de bovenstaande reconstructie van de dilemma's ligt één ingrediënt op tafel dat nodig is voor het begrijpen van de uiteindelijke mislukking van het zelfontplooiingsregime op Dennendal. In deze paragraaf introduceer ik het andere ingrediënt: het onberekenbare gedrag van het nieuwe (interim) bestuur. Met zijn eerste daden wekte dit bestuur de indruk modern en democratisch te zijn. Het leek afscheid te hebben genomen van het regentendom, en de veelgeprezen vernieuwingspogingen van Muller en de zijnen te ondersteunen. Zo legde het bestuur de belangrijkste adviezen van de commissie-Speyer naast zich neer. De commissie-Speyer was van mening dat de veel te hippieachtige Muller moest verdwijnen, terwijl André – op dat moment met ziekteverlof – zijn functie als verpleegkundig directeur zou moeten hervatten. Het interimbestuur draaide dit advies om: Muller mocht terugkomen als (nu dus de enige) directeur van Dennendal, en André werd met studieverlof gestuurd.

Al niet minder progressief was het inhuren van het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) uit Nijmegen en psychiater Trimbos

voor het geven van een organisatie-advies betreffende de hele Willem Arntsz Stichting. Het GITP had een moderne, democratisch gezinde signatuur. Trimbos genoot landelijke bekendheid als progressief radiopsychiater. 'Jeugdprotest en wat al niet aan nonconformistisch en deviant gedrag wordt grif als "ziekelijk" aangeduid, "rijp voor de psychiater" terwijl het in feite gaat om gevolgen van incompetente en tekortschietende maatschappelijke structuren, [...] een politiek en sociaal deficit van onze samenleving,' schreef hij destijds (1972, p. 10). Zulke antipsychiatrische taal was in het rapport van de commissie-Speyer ondenkbaar. Ook in deze antiregenteske gedragslijn paste de positieve reactie van het bestuur op het voorstel van het GITP en Trimbos om de macht van het bestuur zelf in te dammen middels de oprichting van twee democratische organen: een ondernemingsraad en een (breder samengestelde) adviesraad. Het bestuur stelde meteen twee werkgroepen in om deze inspraakorganen op te zetten: de werkgroep ondernemingsraad (OR), en de werkgroep Willem Arntsz Raad (WAR).

Op andere punten wekte het bestuur echter de indruk wél ouderwets en regenteske te zijn. De problemen tussen het bestuur en Dennendal concentreerden zich op twee onderwerpen: nieuwbouw (verdunning), en de samenstelling van het bestuur. Beide conflictpunten zal ik hieronder kort behandelen.

Wat betreft de nieuwbouw betoonde het bestuur zich een enkele keer autoritair, maar vaker traag en grillig. Autoritair was het besluit om het contact met Van Klinger en Le Roy over verdunning abrupt te verbreken, en in november 1971 projectontwikkelaar Bofinex in te schakelen. Bofinex was bij uitstek de bouwmaatschappij voor grootschalige (ziekenhuis)bouw die de vernieuwers verafschuwden. Als lokaal voorbeeld gold het Utrechtse betonmonster Hoog Catharijne, waarvoor nog maar zo kort geleden mooie oude huizen waren opgeofferd, ondanks protesten van actievoerders. Een bijkomend veeg teken voor de vernieuwers was dat bestuurslid Veldkamp secretaris was van de Steenkolen Handelsvereniging, waarvan Bofinex een dochteronderneming was (Rosenthal, 1984, p. 319).

Nieuwbouw was urgent, zo luidde ook de mening van de Inspectie. De plannen van Bofinex en het bestuur ontwikkelden zich echter traag en grillig. Dennendal, met name Muller, stelde zich gedurende de eerste anderhalf jaar tamelijk geduldig en compromisbereid op. Bofinex had eind 1971 toegezegd binnen een halfjaar klaar te zijn. Pas in april had de staf een gesprek met Bofinex, dat wel 'goed en nuttig' was. Bofinex toonde belangstelling voor verdunning (ST, 24-04-'72). Daarvan was in het plan van juni 1972 naar de mening van Dennendal echter niets terug te vinden. Een toch weer hoopgevend gesprek resulteerde in een volgens de staf 'erg slecht' rapport.¹¹ Op de vraag van een stafid of er al-

ternatieven voor Bofinex waren, antwoordde Carel Muller dat hij eerst wilde bekijken 'of wat Bofinex produceert aan de minimumeisen voldoet' (ST, 25-09-'72). Dat bleek niet het geval. Voor Kerstmis zou Bofinex met een nieuw plan komen. Omdat de staf vreesde dat dit niet beter zou zijn dan het vorige, besloot men begin december 1972 om zelf een stuk te maken. Waarom kan Bofinex toch niet aan de kant gezet worden, vroeg een van de stafleden in de stafvergadering van eind januari 1973. En weer bepleitte Muller een gematigde koers, nu met het argument van tijdsverlies.

Pas op 21 mei 1973 verhalen de stafnotulen weer van overleg met Bofinex, samen met het bestuur. 'Het was geen goed gesprek. De stemming was erg slecht. [...] De indruk bestaat dat het bestuur Bofinex met alle geweld wil'. Kort daarna was er echter weer reden tot hoop: het nieuwe bestuurslid Drechsel en bestuurssecretaris Cras 'stelden zich erg positief op t.a.v. Verdunning. Geniaal idee. Inspecteurs ook positief. [...] Gesteld werd dat de opdracht van het Bestuur eigenlijk fout geweest is omdat de doelstelling van Dennendal anders is dan die van b.v. psychiatrie. Toegezegd werd medewerking aan snelle oplossing bouw voor Van Leeuwenhoek en motorische therapie' – de twee meest verouderde gebouwen (ST, 04-06-'73). Twee weken later was er echter weer 'een heel vervelende vergadering' met het bestuur en Bofinex. 'Op de teneur van het door ons opgestelde stuk werd weinig ingegaan.' Op voorstel van Muller zou de staf een stuk 'zonder scherpe kanten' schrijven (ST, 18-06-'73). Het besluit van het bestuur om al dan niet met Bofinex door te gaan, werd verdaagd tot 2 augustus, waardoor ook die snelle oplossing voor de meest verouderde gebouwen werd uitgesteld.

Op 2 augustus deed zich echter weer een hoopvolle ontwikkeling voor: het bestuur besloot dat de staf één maand de tijd zou krijgen om de eigen visie op de nieuwbouw op papier te zetten, maar dan wel compleet met cijfers, bouwtekeningen en dergelijke. Desnoods, als dat rapport daar aanleiding toe gaf, zonder Bofinex. De opdracht om in zo korte tijd midden in de vakantie zoiets omvatends te maken, doet denken aan de opdracht aan de prinses in het sprookje 'Repelsteeltje', om in één nacht van stro goud te spinnen. Maar de staf zette alles op alles en op 25 augustus lag het rapport er.

Het bestuur reageerde echter niet enthousiast. Kort daarvoor, op 13 augustus, was de relatie met het bestuur in de staf al 'diepgaand' besproken. In strijd met de gewoonte was hierover niets genotuleerd, waaruit opgemaakt mag worden dat er zeer serieuze zaken ter tafel waren gekomen. En dat is geen wonder: het was duidelijk dat het geduld van de staf en hun vertrouwen in het bestuur en Bofinex zwaar op de proef waren gesteld. De ontwikkelingen overziend was het niet eenvoudig om een eenduidige conclusie te trekken over de opstelling van het bestuur en Bofinex. De plannen op papier waren nooit naar zelfs maar mini-

male tevredenheid van de staf geweest. Maar de gesprekken waren zeer wisselend. Sommige gesprekken gaven reden tot hoop, andere helemaal niet.

Er was dus genoeg reden tot onenigheid binnen de staf over de vraag hoe men zich nu moest opstellen. Men kon met evenveel recht hoopgevende gebeurtenissen aanhalen en ervoor pleiten de zaak nog verder aan te zien, als teleurstellende gebeurtenissen memoreren en ervoor pleiten nu eens een daad te stellen. Deze onduidelijkheid raakte de achilleshiel van het zelfontplooiingsregime, omdat hij veelvuldig aanleiding gaf tot meningsverschillen, terwijl omgaan met meningsverschillen in het zelfontplooiingsregime nu juist zo problematisch was.

Elk gezin heeft er een moeilijk karakter bij

Naast de bouwperikelen gaven ook ontwikkelingen in de bestuursamenstelling aanleiding tot spanningen met het bestuur en tot onderlinge meningsverschillen. Het bestuur ging in februari 1973 op autoritaire wijze over tot de benoeming van een autoritair bestuurder. Anticiperend op het aflopen van de benoemingsperiode van de interimbestuursleden Veldkamp en Hessing op 1 januari 1974, benoemde het bestuur zonder enig overleg een nieuw lid, de heer W. Drechsel. Deze was echter bij uitstek het symbool van regentesk optreden, omdat hij tijdens de studentenacties en in het bijzonder tijdens de bezetting van het bestuursgebouw van de Universiteit van Amsterdam, het Maagdenhuis, als kanselier-directeur van het universiteitsbestuur tegenover de studenten had gestaan. Meer dan enig ander lid van dit bestuur was Drechsel in de ogen van de studenten en hun sympathisanten de vijand van democratisering en vernieuwing (De Jong Bdz, 1981, p. 251). De wijze waarop hij zich in februari liet benoemen, bevestigde deze indruk. Ook nu weer stelde Muller zich soepel en gematigd op in een poging een conflict te vermijden: hij achtte het verstandiger niets tegen de benoeming te ondernemen. Men moest maar proberen om met Drechsel te leven, 'elk gezin heeft er een moeilijk karakter bij' (geciteerd in Brenninkmeijer, 1974, p. 6). Hier bleef het echter niet bij. Wederom zonder enige inspraak werden in de zomer van 1973 de hoogleraar economie W. Hessel en de hoogleraar arbeidspsychologie S. Wiegiersma als nieuwe bestuursleden benoemd.¹² Ook Wiegiersma stond tijdens de Maagdenhuisbezetting tegenover de rebellerende studenten. Moesten de vernieuwers dit nu ook accepteren? Het ondemocratische karakter van deze benoemingen was voor Muller het ergste niet:

Als je in Hessel en Wiegiersma iets gezien had, als die iets te zeggen hadden gehad, zou het dan erg geweest zijn dat ze op deze manier gedropt waren?

'Oh nee, helemaal niet.'

Dan had Drechsel gewoon mogen melden in augustus dat ze kwamen?

'Ja, vorm en inhoud liggen natuurlijk dicht bij elkaar. Overleg is natuurlijk wel goed, maar het is denkbaar wat je zegt. Het ging er niet zozeer om dat ze gedropt werden. Als het andere mensen waren geweest, dan hadden we kunnen zeggen: goh niet zo leuk dat jullie ze droppen maar wat een leuke mensen, daar gaan we mee werken. Natuurlijk. Het was geen principiële zaak, het was meer van: die mensen en dan ook nog zonder overleg, dat waren twee signalen van: we willen iets anders dan jullie' (1 23).

Muller en zijn staf accepteerden deze nieuwe stap niet. Daarin stonden zij niet alleen: ook het oudercomité van Dennendal en vertegenwoordigers van het Willem Arntsz Huis en de afdelingen geriatrie en psychiatrie van de Willem Arntsz Hoeve in de werkgroep-OR (de ondernemingsraad in oprichting) en Tweede-Kamerleden van de PvdA¹³ tekenden bezwaar aan. Nu het bestuur bij deze benoemingen zowel de OR in oprichting, als de WAR in oprichting, gepasseerd had, rees bij velen op de Willem Arntsz Stichting de vraag of het bestuur het wel meende met de democratisering waarmee het in het najaar van 1971 zo voortvarend aan de slag was gegaan.

Op 3 september gingen alle vertegenwoordigers in de werkgroep-OR (behalve die van Dennendal) echter toch akkoord met een compromisvoorstel, namelijk dat de nieuwe bestuursleden slechts voor twee in plaats van vier jaar benoemd zouden worden, en dat ook Drechsel na twee jaar zou opstappen. De staf en het oudercomité van Dennendal zetten hun protest echter voort. De staf tekende op 4 september, via een open brief aan de benoemende instanties, bezwaar aan tegen de handelwijze van het bestuur en sprak van een gebrek aan vertrouwen.¹⁴ Het oudercomité deelde deze bezwaren, maar richtte zich tot het bestuur. De benoemende instanties steunden het bestuur. Ze beriepen zich op het argument dat het bestuur formeel juist had gehandeld, aangezien de statuten nog niet aan de democratische voornemens waren aangepast.

Het bestuur was over deze actie van de staf zeer verontwaardigd en vroeg Muller op 7 september schriftelijk of hij op de hoogte was van deze brief aan de benoemende instanties en of hij daarmee had ingestemd. Muller bevestigde dit en legde in zijn toelichting voor de eerste en laatste keer aan de leden van het bestuur uit wat er niet deugde aan hun wijze van besturen: deze bevorderde niet de zelfontplooiing van degenen die werden bestuurd.

'Besturen is naar mijn mening bijdragen aan de zelfstandigwording van alle mensen in de organisatie. Het is anno 1973 niet meer vanzelfsprekend dat mensen besturen hebben die voor hen beslissen. De besturen zullen ervan uit moeten gaan dat mensen zich in toenemende mate zelf willen besturen. Ze moeten de gelegenheid krijgen zich daarin te oefenen. Een bestuur hoort die oefeningen te stimuleren en bij te springen waar hulp van node is. Betutteling is uit de tijd. Mijn impressie van de derde septem-

ber is dat u niet stimuleerde en hulp bood, maar domweg vasthield aan uw kandidaten en uw formele voordrachtbevoegdheid. Per Gods gratie mag de werkgroep ter voorbereiding van de ondernemingsraad dan zijn advies meesturen naar de benoemende instantie.

De wijze van besturen die door u het laatste halfjaar is gedemonstreerd is in strijd met de doelstelling en werkwijze van Dennendal. Wij rekenen het immers wél tot onze taak alles te doen om de zelfontplooiing van zwakzinnigen en medewerkers te bevorderen. Wij menen van u te mogen verwachten dat u zich aanpast aan de doelstelling van Dennendal' (z.d. NDD 41d).

Kortom: zoals het iedere leidinggevende in de zelfontplooiingsorganisatie beaamt, moet ook het bestuur, als hoogste leidinggevende orgaan, de mensen die aan zijn leiderschap zijn toevertrouwd ondersteunen en stimuleren opdat deze zich zoveel mogelijk kunnen ontplooien. Die zelfontplooiing is het doel van Dennendal en dus moeten degenen die Dennendal besturen de realisering van dat doel bevorderen. Hoewel Muller hier niet aan de lauwe reactie op de zo snel gemaakte nota van Dennendal van augustus refereerde, speelde die waarschijnlijk wel een rol: ook daar had het bestuur zich niet gedragen zoals Muller bepleitte. Het bestuur had die krachtsinspanning van Dennendal moeten waarderen en Dennendal moeten helpen de in de nota neergelegde ideeën te realiseren.

Nadat Muller twee jaar had geprobeerd het bestuur te betrekken in zijn zelfontplooiingsorganisatie, leek hij het nu toch op te geven. Hij sloeg een andere richting in: 'Waarom moeten we eigenlijk bestuurd worden en waarom mogen wij niet onszelf besturen?' schreef hij aan de staf (12-09-'73, NDD 41d). Hij sprak met diverse mensen om te kijken of daar een maatschappelijk en politiek draagvlak voor bestond.¹⁵ Hij had graag een stimulerend en ondersteunend bestuur gehad, maar als dat er helemaal niet in zat, dan liever helemaal geen bestuur.

In de staf liepen de meningen over zelfbestuur uiteen. De volgende gebeurtenissen verscherpten wederom de meningsverschillen. Het bestuur wilde op 1 oktober om vijf uur met de staf praten. Dat tijdstip duidde er volgens Muller op dat de bestuursleden niet echt wilden praten (ST, 24-09-'73). Anderen wilden die conclusie niet bij voorbaat trekken. Het gesprek moest gaan over de vertrouwensbreuk, meldde het bestuur. Als er nog tijd was, kon er over het rapport gepraat worden dat Dennendal in de maand augustus had gemaakt en dat volgens het bestuur inpasbaar was in de plannen van Bofinex. Sommigen zagen hierin een teken dat er van het bestuur niets meer te verwachten viel, anderen zagen nog wel mogelijkheden. Ook het alternatieve bouwteam dat Dennendal inmiddels bijeen had geroepen, zagen sommigen als een goede zaak, anderen spraken van olie op het vuur gooien (ST, 24-09-'73).

Het gesprek van 1 oktober gaf de optimisten gelijk: de bestuursleden toonden zich enthousiast over het rapport van augustus en 'willen gezamenlijk met het rapport de boer op' (ST, 08-10-'74). Maar ook de pessimisten zagen hun gelijk bevestigd: over de voortgang van de procedure wilde het bestuur niets kwijt: 'Veldkamp zei vast te zitten aan contractuele verplichtingen met Bofinex' (ST, 08-10-'73). Er was een nieuw gesprek gepland op 9 oktober. Muller zei toe dit in een rustige en constructieve sfeer te laten verlopen (ST, 07-10-'73; NDD 41d). De volgende gebeurtenis gaf de pessimisten weer gelijk: het gesprek van 9 oktober werd door het bestuur verplaatst naar 15 oktober. Die verplaatsing impliceerde dat over de benoeming van de beide bestuursleden niet meer gesproken zou worden, want deze lag op 10 oktober op tafel bij de benoemende instanties. Dit gaf weer voeding aan de meningenstrijd binnen de staf: moest men de nadruk leggen op de positieve geluiden en dus voortgaan met het bestuur, of waren dat allemaal schijnbewegingen en gaven de negatieve gebeurtenissen de doorslag? Bijna alle stafleden besloten tot het laatste: gezien de geplande benoeming van de nieuwe bestuursleden op 10 oktober moesten ze concluderen 'dat u geen prijs stelt op konstruktief overleg'. De staf vroeg vervolgens de werkgroep WA-Raad te bemiddelen tussen hen en het bestuur: 'Hangende deze bemiddeling zeggen wij het vertrouwen in het interimbestuur op' (09-10-'73, NDD 41d). Van Nek ondertekende deze brief niet. Hij achtte zich ook niet aan het besluit gebonden, want hij had immers al eerder laten weten zich niet aan stafbesluiten gebonden te voelen.

Wat stelde Muller zich van deze actie voor? 'Toen had ik het idee: het kan goed aflopen. Dit bestuur zou kunnen terugtreden en de politiek zou kunnen voorzien in een breder kader en Nederland zou kunnen zeggen: laten we maar eens experimenteren met zo'n organisatie. Tot op het laatst, het voorlaatst, had ik het idee dat dat zou kunnen' (I 23). De werkgroep WA-raad verklaarde zich bereid tot bemiddeling; deze richtte zich echter alleen op de formele kwestie van de bestuursbenoeming, niet op de relatie tussen staf en bestuur in bredere zin. De bemiddeling mislukte en net voor Kerst werden Hessel en Wiegersma alsnog benoemd.¹⁶

Vanaf 9 oktober 1973 werd duidelijk dat de twee zaken die ik hiervoor groten-deels apart behandelde, op noodlottige wijze in elkaar gingen grijpen: de problemen met het bestuur over nieuwbouw en bestuursbenoemingen, en de interne problemen van het zelfontplooiingsregime. De dissensus over het opzeggen van het vertrouwen werd in dit krachtenveld onhanteerbaar. Men had eindeloos moeten doorpraten om consensus te bereiken, maar onder de tijdsdruk was dat niet mogelijk. Nu lag er een meningsverschil dat niet meer opgelost kon worden – de brief was al verstuurd – maar waarmee evenmin geleefd kon worden, want

dissensus was in het zelfontplooiingsregime onhanteerbaar, zoals ik bij de bespreking van dilemma 6 geprobeerd heb aannemelijk te maken.

Kort daarna deed er zich een nieuwe gebeurtenis voor, waardoor dit probleem werd versterkt. Van Nek kwam nogmaals tegenover de rest van de staf te staan, toen hij op 20 november 1973 met het bestuur ging praten. Zijn formele argumenten wekten bij sommige andere stafleden irritatie. Van Nek zei bijvoorbeeld dat hij als schoolhoofd was gaan praten, niet als stafid. Maar de school hoort toch bij Dennendal, wierp stafid Jan Mulder tegen. Dat verwijt pareerde Van Nek weer op formele gronden: hij verwees naar zijn taakomschrijving (formeel viel de school niet onder Dennendal). Maar het gaat om de bedoeling, bleef het verwijt. Weer kwam Van Nek met een formeel argument: als Jan Mulder zijn taakomschrijving niet erkende, dan wist hij het ook niet meer. Jan Mulder zei daarop niet meer bij de vergaderingen aanwezig te willen zijn waar Hendrik bij was. Hendrik zou langzamerhand moeten verdwijnen, vond hij. Daarop verliet Mulder de vergadering (ST, 26-11-'73). Dit leidde tot heftige verdeeldheid binnen de staf, nu Carel Muller meedeelde dat wat hem betreft de maat vol was met Hendrik.

Hoe moest het nu verder? Door te praten... Men moest zich uiten, zo open mogelijk, werd diverse malen gezegd. Iedereen heeft wel eens moeite met Hendrik, werd geconstateerd toen deze – ook wegens een afspraak – de vergadering had verlaten. Stafid Jaap Buitendijk, net als Van Nek supervisor op de Hoeken, zei inmiddels wel goed op te kunnen schieten met Hendrik. Carel wilde graag weten wat daartoe 'de sleutel' was. Zaken formeel maken, in plaats van informeel, bleek het antwoord: het ging beter sinds een aantal zaken tussen Jaap en Hendrik geformaliseerd was. 'Maar afspraken maken is niet de sterkste kant van Dennendal,' voegde Jaap daaraan toe. Deze 'sleutel' wilde Muller blijkbaar niet gebruiken: hij zei niet langer met Hendrik te willen praten. Meteen dook weer de vertrouwenskwestie op: 'Door naar het bestuur te gaan zegt Hendrik het vertrouwen in de staf op.' Sommige stafleden verdedigden Hendrik. Muller zei daarop: 'De hele handel met Hendrik zie ik als volstrekt zakelijk.' Hij somde op aan welke formaliteiten Hendrik zich moest houden. 'Als dat lukt, zal ik hem accepteren' (ST, 30-11-'73).

Hij wilde de 'sleutel' van het formaliseren dus alsnog gebruiken, maar communicatie was daarmee voor hem uitgesloten – waardoor de formaliteiten ook geen enkele betekenis konden krijgen. Een verklaring van Carel Muller dat de dingen zakelijk waren, wat kon dat anders zijn dan een beëindiging van het vertrouwen, en dus van communicatie en van de relatie überhaupt? Zakelijk, dat kon hier niets anders betekenen dan: niet-vertrouwelijk, bij gebrek aan vertrouwen. Dat bleek twee weken later ook. In een tussenliggende vergadering werd langdurig besproken of er nog met Hendrik gepraat zou worden en zo ja, waar-

over. Maar toen Hendrik binnenkwam, zei Carel: 'Ik weet niet waarom Hendrik hier op komt duiken [...] Hendrik is een lummele en wat mij betreft kan hij opsoedmieteren' (ST, 10-12-'73). Van Nek werd vervolgens uit de staf gezet. Onder meer onder druk van het bestuur werd dit later weer ongedaan gemaakt.

In de stafvergaderingen was echter al eerder gebleken dat niet iedereen gelukkig was met de wijze waarop de staf op het bestuur en op Van Nek reageerde. Ondanks praten en nog eens praten, werden de meningsverschillen over deze zaken niet opgelost. Sommige stafleden gingen persoonlijk met Van Nek praten. Hoewel zij ook kritiek hadden op Van Nek, distantiëerden vijf stafleden zich vervolgens van het beleid van de staf, en vormden met Van Nek één groep. De staf werd aldus medio januari 1974 gesplitst in twee groepen: zeven stafleden rond Carel Muller en zes stafleden rond Van Nek.

Deze splitsing was uiteraard niet alleen zakelijk, maar ook persoonlijk, en dus alomvattend. De afwijzing van 'onpersoonlijke rolvervulling' en het betrekken van 'de gehele persoon' bij het werk (zie dilemma 5), zorgden ervoor dat een onopgelost meningsverschil zich tot de gehele relatie uitstrekte. De groepsleiding raakte in het kielzog hiervan ook verdeeld. Deze snelle interne escalatie, waarbij een groep binnen een halfjaar van een hechte eenheid veranderde in twee groepen die op voet van oorlog met elkaar stonden, is een gevolg van de interne logica van het zelfontplooiingsregime. Het was onmogelijk om te zeggen: we zijn het hier niet over eens, maar laten we een compromis sluiten (in verband met dilemma 6); of om te zeggen: we zijn het hier niet over eens, maar over een heleboel andere zaken wel, dus laten we doorgaan (in verband met dilemma 5). Zoals in veel actiegroepen en alternatieve organisaties van die tijd waarvoor het zakelijke persoonlijk was, kon één meningsverschil schrikbarend snel tot een totale oorlog leiden.

5.4 Oorlog

Van begin januari tot midden juli 1974 was Dennendal dagelijks in het nieuws. De gebeurtenissen buitelden over elkaar heen. Ook landelijke en regionale politici bogen zich geregeld over de conflicten op Dennendal. Verdere escalatie van de interne verhoudingen, mede in verband met dilemma 3 (contact versus zeggenschap van ouders) werd veroorzaakt door de oprichting van de Werkgroep Dennendal-bestuur op 4 januari 1974. Deze werkgroep was een onofficieel eigen bestuur van Dennendal, en bestond grotendeels uit bekende, radicaal-linkse Nederlanders: Bram Peper, destijds een belangrijke figuur in de linkervleugel van de PvdA; hoogleraar ethiek en PSP'er J. de Graaff; hoogleraar strafrecht en criminologie Loek Hulsmans, voorstander van de depenalisering van het strafrecht; socioloog Piet Reckman, werkzaam op de linkse sociale academie De

Horst in Driebergen, die in zijn boek *Naar een strategie en methodiek voor sociale actie* betoogde dat maatschappijverandering slechts mogelijk is door harde, radicale acties; de architect Herman Herzberger; Vrij Nederland-journalist Renate Rubinstein; en ten slotte Kay Okma, psycholoog en hoofd van de zwakzinnigenafdeling de Hafakker van de psychiatrische inrichting St-Bavo, de enige met diepgaande kennis van de zwakzinnigenzorg. De volgende dag verscheen in de Volkskrant een paginagrote advertentie waarin de oprichting van Nieuw Dennendal aan de rest van Nederland kenbaar werd gemaakt, onder de leuze 'Gewoon samen mens zijn'. De bijgaande oproep om adhesiebetuiging leverde na enkele dagen al 'een paar duizend' reacties op (NDV, 31-01-'74) en een grote hoeveelheid geld (1 29; NDD pp. 63-69).

Met de oprichting van de Werkgroep Dennendal-bestuur onderstreepten en versterkten de Mullerianen de steun van buitenaf, maar tegelijkertijd verzwakte dit hun interne positie. Zij verloren namelijk de steun van zowel het oudercomité als van de WAR. Het oudercomité was verantwoordigd dat de ouders in de Werkgroep Dennendal-bestuur niet vertegenwoordigd waren, zoals bij dilemma 3 ter sprake kwam, en liet vanaf dit moment de steun aan Muller varen. De WA-raad voelde zich eveneens gepasseerd. Sommige ouders bleven Nieuw Dennendal wel steunen. Zodoende raakten ook de ouders nu in twee groepen verdeeld. Daarmee was alles op Dennendal opgesplitst: er waren twee groepen bestuurders (het officiële bestuur en het onofficiële bestuur: de Werkgroep Dennendal-bestuur), twee groepen stafleden, twee groepen ouders en twee groepen groepsleid(st)ers.

De zojuist benoemde bestuursleden Hessel en Wiegersma ontdekten al snel in wat voor wespennest zij beland waren en gaven na elf dagen al weer te kennen te willen aftreden. Ook Middelhuis en Drechsel besloten op te stappen zo gauw er nieuwe bestuursleden geïnstalleerd waren. Van Nek hervatte op 16 januari zijn werk op de school en de Hoeken-paviljoens. Vijftien Mullerianen ('achteraf gezien misschien wat veel'; NDD 32, z.d.) kwamen Van Nek in gezelschap van de pers wegsturen. Toen Muller als gevolg hiervan op 18 januari werd ontslagen, bezetten hij en de zijnen de directieket. Het bestuur besloot tot ontruiming, compleet met politie en honden. Muller werd nu op staande voet ontslagen. 's Nachts kwam een particuliere bewakingsdienst met honden de keet bewaken. Als waarnemend directeur werd E. Ligtelijn aangewezen, die op dat moment directeur Algemene Zaken van de Hoeve was.

In een referendum onder het personeel over de eventuele verzelfstandiging van Dennendal, met Carel Muller als directeur, spraken 157 van de 210 personeelsleden zich daarvoor uit (NDV, 31-01-'74). In de maanden erna haalden de Nieuw Dennendallers en de met hen sympathiserende journalisten deze getallen steeds aan als bewijs dat zij veruit in de meerderheid waren. Deze enquête

was eveneens de aanleiding voor het uitroepen van Nieuw Dennendal, met Carel Muller als gekozen directeur. Nieuw Dennendal beoogde bestuurlijke autonomie, los dus van de Willem Arntsz Stichting. De Werkgroep Dennendal-bestuur heette nu 'Werkgroep Nieuw Dennendal Bestuur'. De Werkgroep zei in een verklaring te streven naar een democratische structuur van de hele Willem Arntsz Hoeve en naar bescherming van het eigen karakter van de deelgebieden (NDV, 15-01-'74).

Het was oorlog, dat werd steeds duidelijker. Er was een leger, maar geen bevelhebber. Dennendal had immers al die jaren geprobeerd om de inrichting dusdanig te hervormen, dat het niet langer 'een militaire organisatie' was, zoals men het verpleegkundig regime verweet te zijn. Mede met het oog op die 'demilitarisering' was de organisatie steeds meer gedecentraliseerd. Dat droeg het gevaar van desintegratie in zich (zie dilemma 4). Men zag dat wel, maar wist er niet goed raad mee. Het was tot dan toe ook geen urgent probleem geweest. Maar nu, in deze oorlogssfeer en zonder leidinggevenden, veranderde dit in een onhanteerbaar probleem, zo zal (in het hiernavolgende) blijken. Het ontslag van Muller en, enkele weken later, dat van de hem getrouwe stafleden, maakte dit probleem nog urgenter.

Wat moest er nu gebeuren? Staatssecretaris van Volksgezondheid Hendriks deed een voorstel dat onder meer de terugkeer van Muller behelsde. De WAR, de werkgroep-OR, de bestuursgetrouwe stafleden en het oudercomité verwierpen dit: ze wilden niet dat Muller terugkwam.⁴⁷ Op 28 januari werd het bestuur aangevuld met twee nieuwe leden⁴⁸ – in het tumult stuitte de herhaling van de procedure die aanleiding voor dit alles was niet meer op verzet. Onder druk van de nieuwe leden wilde het bestuur het voorstel voor autonomie onder directie van Muller in overweging nemen. De bestuursgetrouwe stafleden en het Oudercomité wilden hier echter niets van weten, waarmee het voorstel van tafel verdween (Dankers en Van der Linden, 1995, p. 64). De zeven Mullergetrouwe stafleden werden begin februari op staande voet ontslagen, omdat ze weigerden gehoor te geven aan oproepen tot een gesprek met waarnemend directeur Ligte-lijn. De zeven trokken zich echter van het ontslag niets aan en bleven naar hun werk komen.

Er kwam een nieuwe partij in het spel, die echter (ten ene male) machteloos zou blijken: de ABVA, in de persoon van bemiddelaar Trappel. Op instigatie van Piet Reckman waren de Nieuw Dennendallers massaal lid geworden van een vakbond, de ABVA. Trappels eerste bemiddelingspoging strandde omdat de bestuursgetrouwen nog steeds niet met de Mullerianen wilden praten (Dankers en Van der Linden 1995, p. 65).

Het bestuur gaf op 8 februari aan de staatssecretaris te kennen de verantwoordelijkheid voor de paviljoens de Witte Hull, Lorentz en Van 't Hoff niet lan-

ger te kunnen dragen.⁴⁹ Ook de Inspectie stelde dat zij in deze toestand niet goed meer in staat was om te beoordelen of de belangen van de pupillen al dan niet geschaad werden. De staatssecretaris besloot daarop tot ontruiming. Uit angst voor massale acties en geweld bij de ontruiming werd deze beslissing echter niet onmiddellijk uitgevoerd. Op 13 februari stelde de vaste kamercommissie van Volksgezondheid de commissie-Langemeijer in, die de ontruiming moest voorbereiden maar bovendien moest 'nagaan op welke wijze structuren tot stand gebracht kunnen worden en voorwaarden kunnen worden geschapen om de vernieuwingsgedachte met betrekking tot de zwakzinnigenzorg te behouden' (geciteerd in Rosenthal, 1984, p. 331). En mochten er nieuwe feiten geconstateerd worden waardoor een ontruiming voorkomen kon worden, dan zou de staatssecretaris deze ernstig in overweging nemen. De commissie-Langemeijer bestond voor een belangrijk deel uit mensen die, gezien hun achtergrond en publicaties, Nieuw Dennendal in principe een warm hart toedroegen.⁵⁰ Een echte ontruimingsopdracht was dit dus niet, het was meer een opdracht om ontruiming te voorkomen.

Op 14 februari namen de (ontslagen) Nieuw Dennendallers een gebouw in gebruik vlak buiten het terrein, in de Hertenaan. Zij bleven hier voor de groepsleiding beschikbaar en bleven ook lesgeven aan z-cursisten die hun experimentele opleiding wensten te vervolgen. Mede via deze weg behielden ze veel invloed op de gang van zaken op Dennendal. Overigens kwamen de ontslagen stafleden nog wel op het terrein, al kregen ze daarvoor herhaaldelijk via een kort geding boetes opgelegd. Enkele stafleden woonden op het terrein, zij mochten slechts naar hun huis via de kortste weg.

De commissie-Langemeijer stelde vanaf 22 februari de huisarts R.W. Gay Balmaz als tijdelijk beheerder van Dennendal aan. Terwijl Gay Balmaz bij het oudercomité populair werd, was hij, hoewel antroposoof, bij de Nieuw Dennendallers bepaald ongeliefd (I 23, NDV, 05-03-'74). De oorlogsstemming werd grimmiger. Enkele groepsleiders en middenmannen bedreigden Gay Balmaz. Volgens sommigen scheurde daarbij diens overhemd, volgens anderen gaf een van de mannen hem een klap. Wat er ook precies gebeurd is, duidelijk is dat er een soort oorlogszuchtige eigenrichting optrad, waarbij groepsleiders en middenmannen acties ondernamen. De meeste, zo niet alle Mulleriaanse stafleden keurden deze acties af, maar ze stelden hen niettemin in een kwaad daglicht. Bovendien droeg dit soort incidenten, waarvan er nog enkele zouden volgen, bij aan het nationaal gedragen gevoel van urgentie. Het gevoel dat er geen rustig overleg plaats kon vinden, dat er gisteren al iets had moeten gebeuren, omdat het daar op Dennendal verschrikkelijk uit de hand liep. Het gevaar voor de pupillen, dat in het eerste conflict nog als een verzinsel van ouderwetse burgermannen kon worden afgedaan, leek nu reëel.

De Mulleriaanse ouders hadden inmiddels een eigen groep opgericht, die eerst als de groep-Speyer werd aangeduid (naar de voorzitter Loek Speyer) maar vanaf begin april het Landelijk Ouderberaad Moderne Zwakzinnigenzorg ging heten. De LOMZ vertegenwoordigde slechts een minderheid van de ouders; het Oudercomité had de ouders van ongeveer 170 van de circa 260 pupillen achter zich (een deel van de pupillen had geen contact meer met hun ouders). De tegenstelling tussen de ouders onderling was hiermee geformaliseerd.

Een artikel in *Vrij Nederland* gooide in maart nog eens extra olie op het vuur (VN, 02-03-'74). Uit het artikel bleek – op grond van bij een bezetting ontvreemde geluidsbanden – dat het gesprek van Hendrik van Nek op 20 november met het bestuur, onder meer ging over manieren om Muller te ontslaan. Drexsel en Middelhuis bleken al langer plannen in die richting gehad te hebben. Ook andere partijen stookten het vuur verder op, vooral door zich te bedienen van militante oorlogstaal. *Nieuw Dennendal Vandaag*, het soms dagelijks verschijnende, grotendeels anoniem volgeschreven krantje van de Mullerianen, gaf bij voortduring voedsel aan deze oorlogsstemming. Over een ziek staffid werd bijvoorbeeld geschreven: 'Haar keel is een stuk beter. Ze komt wellicht dinsdag de troepen op Lorentz versterken' (NDV, 22-04-'74, cursivering van de auteur). Over een ander staffid meldde het blad: haar 'gevechtspak komt morgen van de stomerij. Ze kan weer aan de slag' (NDV, 26-03-'74). De lezer moet niet denken 'dat we een krakkemikkig zootje vermoeide strijders zijn. We voelen ons ijzersterk en onverslaanbaar' (NDV, 26-02-'74). Het krantje vergeleek de situatie op Dennendal ook graag met de Tweede Wereldoorlog, met zwakzinnigen in de rol van onschuldige slachtoffers, voor wie 'deportatie' dreigt:

'Nee joh, er zullen geen processen komen.

Nee hoor geen pogroms.

Nee nee geen transportaties, 40-45 [...]

Nee, ze hoeven geen ster te dragen.

Geen Babylonische ballingschappen. [...]

Ook de Gestapo, SS, NSB, enz. brachten berichten. [...]

Maar reken maar dat Neurenberg terugkomt!' (NDV 2, z.d.).

In bijna ieder nummer van *Nieuw Dennendal Vandaag* vielen woorden als 'deportatieplannen', 'gedeporteerd', enzovoort. Talloze gebeurtenissen bevestigden het oorlogskarakter. Vooral Piet Reckman van de Werkgroep *Nieuw Dennendal*-bestuur vergeleek in *Nieuw Dennendal Vandaag* de situatie op Dennendal veelvuldig met bevrijdingsoorlogen tegen onderdrukkende regimes, zoals tegen de militaire Junta in Chili, die sinds de militaire coup in 1973 aan de macht was en op dat moment in linkse kringen sterk in de belangstelling stond. Deze vergelij-

king werd elders in *Nieuw Dennendal Vandaag* met graagte herhaald. De ontruiming van de bezette directieket werd bijvoorbeeld 'de coup van de JUNTA' genoemd (NDV, 25-04-'74). 'Vind je het zo langzamerhand ook niet een opvallende overeenkomst! Allende: een naam, een sterke man, een idealist en vooral een democraat. [...] Zijn regering, zijn partij, het eerste legale programma in een fascistisch werelddeel. [...] Vermoord, door een naamloze junta van vijf kolonels die hun terreur beginnen met de opmerking dat ze het land een dienst willen bewijzen' (NDV 2, z.d.). Beide vergelijkingen met echte oorlogen spoorden aan tot onverzettelijkheid en oorlogszuchtig gedrag, vooral bij groepsleiders. Zo werd er bijvoorbeeld een keer een grote pop gemaakt die op Hoeve-directeur Poslavsky moest lijken, die aan een boomtak werd gehangen en in brand gestoken (I 21).

De oorlogsmetaforiek sprak meer mannen dan vrouwen aan. Vooral mannen bedienden zich ervan en handelden er soms naar; vooral vrouwen uit de groepsleiding en de staf gaven in interviews te kennen dat ze liever niet hadden willen kiezen tussen de Mullerianen en de bestuursgetrouwen, omdat ze de polarisatie niet wilden versterken. De polarisatie ging in hun ogen ten koste van het dagelijks werk met de pupillen, dat voor hen belangrijker was dan 'het conflict'.²⁴ Vrouwen gaven dus vaker een andere invulling aan het identificerend woordvoerderschap dan mannen (dimensie 4). Vrouwen vonden in meerderheid dat de pupillen het meest gediend waren met goede zorg. De meeste mannen daarentegen meenden dat de pupillen vooral belang hadden bij de oorlog die zij voor hen voerden. Géén partij kiezen was echter vrijwel onmogelijk: wie dat probeerde werd door staffeden of andere groepsleid(st)ers onder druk gezet.

De meeste groepsleid(st)ers van 'gemengde' groepen, waarin neutralen, bestuursgetrouwen en/of Mullerianen moesten samenwerken, hebben daar nare herinneringen aan. Ook hier was het zakelijke immers persoonlijk en ook hier was er geen manier om met meningsverschillen om te gaan. Voor een goede zaak moest 'de zachtzinnige ridder' tot het uiterste gaan, er was geen andere weg. Wie daartoe niet bereid was, kon bijna alsnog verantwoordelijk gesteld worden voor de gruweldaden die vijftientig jaar daarvoor door het nazisme waren begaan. Weliswaar waren de vernieuwers, zeker de groepsleid(st)ers, zelf destijds niet of nauwelijks geboren, maar hun jeugd was er niet minder door getekend. Wie wel tot het einde ging, die kon echter alsnog het verzet plegen dat zijn ouders hadden nagelaten, zoals Heerma van Voss treffend opmerkte (1993, p. 166). Wie tegen oorlog was, kon (dienst weigeren en) op Dennendal oorlog gaan voeren. Wie tegen onderdrukking was, maar zelf geen aanspraak kon maken op de positie van onderdrukte – omdat hij geen vrouw, arbeider, gek of zwakzinnige was – kon op Dennendal strijden tegen de onderdrukking van 'de meest onderdrukte en meest kwetsbare groep': zwakzinnigen.

Ook de journalistiek droeg haar steentje bij aan de oorlogsstemming. Voor veel journalisten had Dennendal een persoonlijke betekenis, waardoor hun artikelen vaak persoonlijke getuigenissen waren. Nu er oorlog was, was het ook hun oorlog, met dat verschil dat zij hem niet zelf hoefden te vechten en de risico's van zo'n oorlog dus ook niet voor hun rekening kwamen. Diverse journalisten spoorden de Nieuw Dennendallers zodoende aan tot onverzettelijkheid. Dit werd versterkt door de jarenlange symboolfunctie van Dennendal: Dennendal was een zaak van nationaal belang geworden, waar veler ogen op gericht waren en waar je je, wederom in verband met de eenheid van het zakelijke en het persoonlijke, totaal aan moest overgeven: je moest alles geven wat je had en was.

De commissie-Langemeijer werkte intussen aan haar opdracht. Op 8 maart stelde ze voor om een tijdelijke bestuurscommissie voor Dennendal in te stellen, met vertegenwoordigers van Oud en Nieuw Dennendal, en met een tijdelijk directeur voor zes maanden, waarna over eventuele terugkeer van Muller kon worden beslist. De zeven ontslagen stafleden konden terugkeren, mits ze de bestuurscommissie en de tijdelijk directeur accepteerden. Nieuw Dennendal ging met het voorstel akkoord; het oudercomité, de bestuursgetrouwe staf en het bestuur niet.

Op 3 april kwam de commissie-Langemeijer met een tweede advies: de aanstelling van een nieuwe directeur, met als consequentie dat Muller niet zou terugkeren, en de eventuele terugkeer van de zeven ontslagen stafleden. Over dat laatste zou een nieuw in te stellen tijdelijke commissie moeten beslissen. Dit vond Nieuw Dennendal onaanvaardbaar, waardoor ontruiming weer onvermijdelijk leek. In een poging dit toch te vermijden, gaf staatssecretaris Hendriks de commissie-Langemeijer op 5 april een nieuwe opdracht: onderzoek de mogelijkheden voor een splitsing van Dennendal. Opnieuw bleek de politiek een ontruiming graag te willen voorkomen.

Het bestuur negeerde dit nieuwe politieke feit overigens en nam maatregelen om het laatste (inmiddels door de nieuwe opdracht ongeldig geworden) advies van de commissie-Langemeijer te effectueren: het bestuur ging op zoek naar een nieuwe directeur en sommeerde Mullerianse stafleden die in een ambtswoning woonden, deze te verlaten. Ook werd het contract van achttien groepsleiders niet verlengd en dreigde voor zestien anderen ontslag op basis van hun functioneren (NDV, 12-04-'74). Nieuw Dennendallers namen de ontslagen groepsleid(st)ers als vrijwilligers 'in dienst'. Ze betaalden hun uit de kas van Nieuw Dennendal die door de vele sympathisanten goed gevuld was.

Inmiddels waren er in Utrecht rond de Raadskelder, de Utrechtse Muurkrant en de Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht vele Nieuw Dennendal-sympathisanten, die hun eigen acties en activiteiten organiseerden. Zo vond er in februari

een demonstratie plaats voor Nieuw Dennendal met circa 1500 deelnemers en op 11 april volgde een bezetting van de kamer van een van de bestuursleden, wethouder Bransen. De bezetting was georganiseerd door de werkgroep 'WA-bestuur rot op'. Hierbij waren Nieuw Dennendallers overigens noch betrokken, noch aanwezig.

Een derde advies van de commissie-Langemeijer, op 18 april, bepleitte afsplitsing van Nieuw Dennendal en overdracht van de bevoegdheden van het bestuur naar beheerder Balmaz. De Werkgroep Nieuw Dennendal aanvaardde dit voorwaardelijk, men wilde eerst een gesprek over 'spelregels' voor de relatie tussen Balmaz en Nieuw Dennendal, en stelde zelf alvast enige voorwaarden aan deze relatie (Rosenthal, 1984, p. 335). Op 2 mei gingen twee groepsleiders met Balmaz op de vuist; er ontstond een vechtpartij, en een gerucht dat de twee Balmaz wilden ontvoeren. Nieuw Dennendal distantieerde zich van deze privé-actie. Er was niettemin weer eens een scheut olie op een inmiddels toch al hoog opblaaiend vuur gegooid. Het oudercomité stuurde onmiddellijk een telegram aan de staatssecretaris, met het verzoek om in te grijpen. Deed hij dat niet, dan zou het comité zelf een bewakingsdienst op Dennendal instellen. Maar nog steeds wilde Hendriks niet ingrijpen. De commissie-Langemeijer verwierp de voorwaarden van de Werkgroep Nieuw Dennendal-bestuur ten aanzien van de relatie met Balmaz. Daarmee was ook dit voorstel weer van de baan.

Op 6 mei lanceerde de commissie-Langemeijer het vierde, 'ultimatieve' voorstel: een afsplitsing van Nieuw Dennendal. De dependance De Witte Hull, gelegen in Zeist, waar Nieuw Dennendaller Jan Mulder supervisor was, werd aangezien als nieuwe locatie. Er zou wel bijgebouwd moeten worden, want De Witte Hull was niet groot genoeg voor de zeventig pupillen die de commissie-Langemeijer daar wilde onderbrengen. Nieuw Dennendal ging akkoord. Maar het bestuur zette de voet dwars: het wilde alleen aan een splitsing meewerken indien Nieuw Dennendal slechts tijdelijk onder de Willem Arntsz Stichting zou vallen en zo spoedig mogelijk een zelfstandige inrichting zou worden. Aan deze voorwaarde kon de staatssecretaris echter niet voldoen. Dat impliceerde namelijk dat Nieuw Dennendal bij voorbaat toestemming kreeg een nieuwe inrichting te stichten. Dergelijke beslissingen konden echter niet door de staatssecretaris worden genomen zonder daarmee diverse besluitvormingsorganen te passeren. Ook speelde een rol dat Hendriks met het opvolgen van dit advies zijn eigen uitgangspunt zou negeren, dat inrichtingen ten minste driehonderd plaatsen moesten hebben (Broos en Kager, 1983, pp. 62-63).

In deze chaotische toestand blies Gay Balmaz een vakantie van een groep van de Hoeken af. De groepsleiding van deze groep besloot daarop tot een nieuwe oorlogsdaad. Zonder toestemming van Balmaz nam ze de kinderen twee dagen eerder mee op vakantie – met de ouders was hierover wel overleg geweest.

Hierop volgde weer een groot aantal ontslagen.

Op 5 mei nam een van de leden van de commissie-Langemeijer, Brenninkmeijer, het beheer van Balmaz over. Hij gaf de opdracht de pupillen van de E-groep te verdelen over andere groepen, maar de groepsleiding – die ondanks ontslag gewoon doorwerkte – legde deze opdracht naast zich neer (NDV, 27-06-'74). Ook Brenninkmeijer deed weer pogingen om het conflict op te lossen en de al maanden dreigende ontruiming te voorkomen. Zijn eerste voorstel, van 10 juni, was om de ouders te laten bepalen waar hun kind heen zou gaan: naar Oud of Nieuw Dennendal. De Nieuw Dennendallers gingen hiermee akkoord. De Oud Dennendal ouders wezen het voorstel echter af; zij zagen evacuatie van de pupillen als enige mogelijkheid. Op 18 juni kwam Brenninkmeijer met een tweede, meer uitgewerkt voorstel. Dit bevatte veertien punten, waaronder het op non-actief stellen van twee teams, de aanstelling van nieuwe staffeden en de instelling van een nieuwe paviljoensstructuur. Nieuw Dennendal (dat hiermee geheel buiten spel werd gezet) wees dit af.

Wat er ook verzonnen werd, steeds was er een partij die niet akkoord ging, meestal omdat deze niets meer met de Nieuw Dennendallers te maken wilde hebben – zelfs niet als Nieuw Dennendal werd afgesplitst, zoals in het eerste voorstel van Brenninkmeijer. Nieuw Dennendal, dat in een veel zwakkere positie verkeerde, ging wel steeds akkoord, tenzij zij zelf geheel buiten spel werd gezet, zoals in het veertien-puntenplan. Nu alles geprobeerd en mislukt was, lanceerde commissie-Langemeijer op 20 juni haar vijfde voorstel: ontruiming. De Werkgroep Nieuw Dennendal-bestuur en de LOMZ protesteerden hier tegen; de laatste spande een kort geding aan tegen Hendriks. De volgende dag, op 21 juni, nam de staatssecretaris dit vijfde voorstel over. Paviljoen Lorentz zou als eerste ontruimd worden, tenzij de groepsleiding van Lorentz zich voor zes uur 's avonds op non-actief zou stellen. Deed ze dat niet, dan zouden de pupillen naar de Rijks Psychiatrische Inrichting in Eindhoven worden overgebracht. Na de ontruiming van Lorentz zouden nog twee andere paviljoens volgen waar de Nieuw Dennendallers domineerden. Zelfs nu nog probeerde Brenninkmeijer de onzalige ontruiming te voorkomen. Hij gaf de groepsleiding van Lorentz nog één dag om zijn veertien-puntenplan alsnog aan te nemen, dan wel zichzelf op non-actief te stellen. De groepsleiding van Lorentz verklaarde zich op 25 juni alsnog akkoord met het veertien-puntenplan. De commissie-Langemeijer, waarvan Brenninkmeijer zelf deel uitmaakte, ondersteunde deze actie van Brenninkmeijer echter niet. In de aanname van het veertien-puntenplan zag ze geen reden meer om het ontruimingsvoorstel in te trekken.

Wat niemand wilde en toch gebeurde...

Sommige ouders haalden hun kind al naar huis. Maar nog vond er geen ontruiming plaats, zij het alleen nog om juridische redenen. Hendriks moest wachten op de uitslag van het kort geding. Op 1 juli besloot de rechter dat de staatssecretaris tot ontruiming mocht overgaan. Zelfs toen kwam er nog een soort uitstel: Brenninkmeijer praatte nog met Nieuw Dennendal over een plan om naar elders uit te wijken en de ontruiming van de drie paviljoens te ontlopen. De volgende dag werd nog aan dat plan gewerkt, maar volgens Nieuw Dennendal werd er 'geen enkel uitzicht geboden [...] op lange termijn' (NDV, 15-08-'74).

De politiek – in de persoon van de staatssecretaris en de commissie-Langemeijer – had zich dus, (anders dan het bestuur) een nieuwe verdraagzame bestuursstijl aangemeten. De politiek greep niet in, maar overlegde, en verzong oplossing na oplossing. Maar ze had er, zoals Kennedy over de lokale politiek opmerkte, niet op gerekend dat de burgers zo weinig onder de indruk zouden zijn van haar verdraagzaamheid. Dit fenomeen leidde volgens Kennedy in het begin van de jaren zeventig tot situaties waarin gezagsdragers 'weloverwogen confrontaties vermeden' maar zich vaak uiteindelijk 'na een lange wachttijd gedwongen [voelden] een massale politiemacht bij elkaar te roepen. Dit was een tendens die in heel de jaren zeventig merkbaar bleef' (Kennedy, 1995, p. 165). Ook op Dennendal deed dit patroon zich voor, getuige onder andere de ruim vier maanden die er lag tussen het ontruimingsvoornemen en de daadwerkelijke ontruiming.

3 juli 1974 werd de dag waaraan zeer velen hun eigen traumatische herinneringen bewaren. Sommige Oud Dennendallers waren telefonisch van tevoren ingelicht en mochten desgewenst thuisblijven. Vele Nieuw Dennendallers en sympathisanten hadden zich in Lorentz verzameld. Vroeg in de ochtend kwamen voor de laatste keer alle symbolen van de Dennendal-affaire, inmiddels uitgegroeid tot een Dennendal-oorlog, tegelijk in beeld: een waterkanon, dranghekken, een dozijn overvalwagens met ruim honderd agenten in uniform: symbool voor 'fascistoïde establishment' (Brenninkmeijer, 1974, p. 1). Actievoerders, ook goed aan hun uiterlijk te herkennen: symbool van het onverzettelijk verzet. Verzet tegen deze en andere vormen van onderdrukking, vooral die van twintig jaar daarvoor. Om dat laatste te onderstrepen riepen ze 'Befehl ist Befehl' naar de agenten en de verplegers die hen vergezelden. En de derde partij, de zwakzinnigen zelf: symbool van de onschuldige slachtoffers die door agenten 'gedeporteerd' werden. Na de ontruiming van Lorentz trokken negentig Nieuw Dennendal-gezinde groepsleid(st)ers van andere paviljoens zich vrijwillig terug, zodat de andere paviljoens waarvan de ontruiming gepland was, daarvoor gespaard bleven.

De Mullerianen stuurden een telegram naar minister-president Den Uyl, mi-

nister Vorrink en staatssecretaris Hendriks, waarin de vergelijking met de Tweede Wereldoorlog nog eens werd neergezet. Ze verweten hen 'zich te bedienen van ronduit fascistische middelen jegens de meest kwetsbare en weerloze groep van onze bevolking: zwakzinnigen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is het niet meer voorgekomen dat mensen zo abrupt en tegen hun wil gescheiden zijn van hun dierbaren en hun vertrouwde omgeving. Wij walgen van deze moord op onze gemeenschap' (geciteerd in NDV, 15-08-'74). Den Uyl verklaarde die avond persoonlijk op het NOS-journaal: 'Ik ervaar de ontwikkelingen rond Dennendal als een nederlaag. Maar we stonden met de rug tegen de muur, [...] het kabinet heeft op het terrein van de Willem Arntsz Hoeve een verziekte situatie aangetroffen' (geciteerd in Rosenthal, 1984, p. 345).

Een noodlottige samenloop

Uiteindelijk gebeurde toch wat alle partijen wilden voorkomen. Niet zozeer de ontruiming zelf behoeft verklaring, maar de verwoede pogingen om deze te voorkomen, als ook waarom die verwoede pogingen toch faalden. Bij nader inzien was de nieuwe situatie in de zomer van 1971 niet zonder meer een ideaal uitgangspunt voor de bloei van het zelfontplooiingsregime. In deze nieuwe, meer complexe situatie ontstonden nieuwe dilemma's en problemen. Met name twee processen werkten op uiteindelijk noodlottige wijze op elkaar in. Enerzijds kleefden er aan het zelfontplooiingsregime een aantal dilemma's en problemen, die juist bij gebrek aan serieuze externe tegenstanders van de zelfontplooiing duidelijker aan het licht kwamen. Deze dilemma's vroegen om een verdere doordenking, een eventuele bijstelling van het beleid. De combinatie van de bewuste vermenging van het persoonlijke en het zakelijke, en het gebrek aan mogelijkheden om meningsverschillen op te lossen, had ernstige problemen gecreëerd. Onder de druk van de problemen met het halfslachtige en grillige bestuur, dat door haar optreden het zelfontplooiingsregime in zijn achilleshiel raakte, werden deze problemen onhanteerbaar. Wat volgde was een heftige en onoplosbare polarisatie van alle partijen. De desintegratie, reeds een onderkend risico van decentralisatie, werd hierdoor versterkt. De oorlogsmetaforiek die bij spontane zelfontplooiing steeds een rol had gespeeld, gaf aan het geheel een dreigende, grimmige en pathetische ondertoon. Redelijke bemiddelingsvoorstellen stuitten steeds op intern verzet; vooral de bestuursgetrouwe staf en het oudercomité wezen keer op keer oplossingen van de hand die samenwerking met de Mullerianen noodzakelijk maakten.

Net als het eerste conflict werd het tweede conflict door de media omarmd. Het werd in nog veel heviger mate een zaak voor maatschappelijke organisaties, intellectuelen, actievoerders en de politiek. Vooral de landelijke politiek speelt in dit conflict een prominente rol. Tegen de tijd dat de politiek zich ermee ging

bemoeien, was Dennendal echter al niet meer te redden. Maar waarom wilden zo veel mensen dat zo graag? Dennendal was wederom, net als tijdens het eerste conflict, symbool geworden van allerlei urgente maatschappelijke kwesties: echte democratisering, verzet tegen regenteske besturen, verzet tegen autoritair denken en optreden, de daadkracht van het linkse kabinet-Den Uyl dat vanaf 1973 alles anders zou doen en op alle mogelijke terreinen gelijkheid zou bewerkstelligen. Deze linkse belofte, die nog zo kort daarvoor was gedaan, maakte een ontruiming tot een rechtstreekse blamage voor het kabinet, waardoor de politiek sterk neigde tot het uitstellen van de ontruiming – in de hoop dat van uitstel uiteindelijk afstel zou komen.

Deze kwesties hadden wel een relatie met wat er op Dennendal gebeurde. Die relatie was echter niet direct, maar werd gekenmerkt door verschuiving en verdichting, zoals dat in de psychoanalyse heet. Dit kwam mede doordat men dacht met een herhaling of voortzetting van het eerste conflict van doen te hebben. Zo werd het bestuur door velen gezien als uitsluitend ouderwets en regentesk (wat het soms ook was) en werd het conflict uitsluitend gezien als verzet tegen oude regenteske structuren in de gezondheidszorg, terwijl op Dennendal juist het halfslachtige regenteske voor meer problemen zorgde. De zelfontplooiingsorganisatie verschoof in de beeldvorming naar formele democratisering, het grillige bestuursoptreden verdichtte tot typisch regentengedrag en soms leek alle hoop op een betere samenleving van het verloop van de Dennendal-affaire af te hangen.

In één opzicht kwamen het eerste en het tweede Dennendal-conflict wel overeen. Bij beide waren het de dimensie van orde en, meer zijdelings, die van het woordvoerderschap die voor problemen zorgden. In het eerste conflict botste de voorkeur voor het informele van de vernieuwers met de voorkeur voor orde van het verpleegkundig regime. In het tweede conflict leidde de voorkeur voor het informele tot ernstige interne problemen. Wat gebeurde er met deze en de andere dimensies van het zelfontplooiingsregime na Dennendal? Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

Via zelfontplooiing naar zelfbeschikking: de lotgevallen van het zelfontplooiingsregime 1971-1998

6.1 Inleiding

'Dennendal was naderhand een vreselijk taboe. Alsof er een geweldige misdaad was begaan, waar niemand over mocht praten. Iets gevaarlijks en verwerpelijks. Elke verwijzing naar Dennendal werd angstvallig vermeden' (1 25).

Het was afgelopen met het zelfontplooiingsregime op Dennendal op 3 juli 1974. Onder de Nieuw Dennendallers leefde veel verontwaardiging, maar ook de overtuiging dat het door moest gaan, zo niet in Den Dolder, dan ergens anders. Op 9 juli richtten ouders en medewerkers van Nieuw Dennendal een stichting op om hun ideaal alsnog te verwezenlijken: de Stichting Leef- en Werkgemeenschap Nieuw Dennendal, met in het bestuur Bram Peper en twee ex-stafleden van Dennendal. Eind juli diende dit bestuur bij het ministerie een verzoek in om een inrichting te mogen beginnen voor maximaal driehonderd pupillen. Een aantal Nieuw Dennendallers verhuisde naar het noorden van het land, omdat er in het noorden een 'beddentekort' was en er wel belangstelling bestond vanuit het beleid. Misschien kon daar Nieuw Dennendal herboren worden. De Nieuw Dennendallers vergaderden daarover in café De Drie Gezusters in Groningen. Intussen bood op 29 juli een sympathisante de Nieuw Dennendallers een boerderij aan in de Noord-Hollandse plaats Dirkshorn. Stafid Martin de Rooy begon er, met enkele groepsleiders en zes pupillen uit Lorentz, een biologisch-dynamische leefgemeenschap. Staatssecretaris Hendriks van Volksgezondheid gaf eind september toestemming voor het starten van de inrichting, maar onder voorwaarden die de stichting onaanvaardbaar vond: vooralsnog slechts 36 pupillen, in het noorden van het land en daarom te ver weg voor pupillen uit Dennendal en hun ouders, in een 'volstrekt ongeschikt' gebouw (Meijering en Peper, 1975, pp. 137-138). De voorbereidende bijeenkomsten in De Drie Gezusters

veranderden gaandeweg in een reünie. Op Het Bedoeninkje in Dirkshorn waren de ontwikkelingen ook niet rooskleurig:

'Er waren veel spanningen onderling en verschillende inzichten. Sommigen wilden het echt biologisch- dynamisch doen, dus als de zaaikalender dat voorschreef om drie uur 's nachts opstaan om worteltjes te zaaien. Anderen zoals ik zagen dat niet zo zitten. Maar dan vond zo'n BD-er dat je nog niet ver genoeg was. We hadden alleen inkomen uit kinderbijslag, en wat uitkeringen en een beetje van wat ik verdiende bij de Sociaal-Pedagogische Dienst en van het Nieuw Dennendal-fonds. Maar we moesten schoffels, kruiwagens en zaaigoed kopen... En we waren heel inefficiënt. Er waren bijvoorbeeld wortelen gerooid en die lagen dan op de parkeerplaats te rotten omdat niemand ze naar de markt bracht. Of de rode kolen waren uit de grond geschoten, ze stonden een meter hoog tot een boer die er met zijn ploeg langskwam aanbood om het landje om te ploegen. Het stond allemaal op mijn naam. Na twee jaar had ik bijna 30.000 gulden schuld' (1 29).

Het Bedoeninkje ging na twee jaar door schulden ter ziele.

Ook individuen die sterk met Dennendal geassocieerd werden, werden daar hun verdere beroepsleven door getekend. Carel Muller werd en bleef docent op een MBO-opleiding en trad vroegtijdig uit om zich opnieuw in te zetten voor wat de maatschappij had afgedankt: nu geen zwakzinnigen maar afgedankte fietsen en koelkasten. Kay Okma van de Werkgroep Nieuw Dennendal Bestuur en directeur van de Hafakker probeerde 'een aantal jaren geleden iets anders te krijgen, bij een ministerie of zo, maar ik merkte dat ik eigenlijk geassocieerd werd met Dennendal en dat ik daardoor niet in aanmerking kwam voor een overheidspositie. De reputatie van lastig. Op een gegeven moment had ik door dat ik mijn hele beroepsleven lang hiermee geassocieerd zou worden, dat ik nooit meer uit die hoek kon komen. Maar aan de andere kant: het heeft mijn denken ook heel sterk gevormd. Vóór Dennendal was ik bezig met gedragstherapie en conditionering, en ik had wel kritiek maar ik wist niet hoe het verder moest' (1 25).

Op grond van deze verhalen zouden we het zelfontplooiingsregime kunnen bijzetten bij de verzameling *curiosa* uit de jaren zestig. Maar er is ook nog een ander verhaal.

'Het Dennendal-conflict heeft een geweldige impact gehad, maar dat werd nooit benoemd. Van veranderingen op andere plaatsen werd de herkomst nooit aangegeven. Ik bleef dat wel altijd hardnekkig zeggen. Dennendal is in de gezondheidszorg een begrip geworden, door de commotie en de publiciteit. Het zou goed geweest zijn als men

meer naar de ideeën had gekeken. Maar wat wel gunstig was: het conflict had een traumatische uitwerking op veel besturen, en daardoor was de weerstand tegen vernieuwing bij hen veel geringer, ze waren veel meer tot compromissen bereid, als er in godsnaam maar geen Dennendal-conflict uit zou breken (1 25).

Het verhaal over het zelfontplooiingsregime eindigt niet bij de ontruiming, noch bij het ter ziele gaan van Het Bedoeninkje of het afblazen van het plan voor de nieuwe inrichting. Veel van wat destijds werd voorgestaan, wordt tegenwoordig alsnog gerealiseerd of in elk geval op grote schaal nagestreefd. De kritiek op de inrichting is tegenwoordig algemeen geaccepteerd en er wordt gewerkt aan een drastische reductie van het aantal inrichtingsplaatsen. Verdunning wordt de laatste jaren op steeds meer inrichtingsterreinen gerealiseerd. Dat verstandelijk gehandicapten zichzelf moeten kunnen ontplooiën, is tegenwoordig onomstreden. Ook wordt in vele bewoordingen bepleit dat de levens van verstandelijk gehandicapten niet met andere maten gemeten mogen worden dan die van anderen. Aan de groepsleiding wordt inmiddels een centrale plaats in de organisatie toebedacht; groepsleiders hebben veel meer verantwoordelijkheid en zeggenschap gekregen. Het zelfontplooiingsregime eindigde dus niet bij Dennendal. Hoewel aan het zelfontplooiingsregime op Dennendal zelf met de ontruiming een einde kwam, kwam het daarbuiten op veel plaatsen juist tot bloei.

Maar er zijn ook verschillen tussen de hedendaagse praktijk en het zelfontplooiingsregime van toen. De kritiek die destijds op deskundigen is geformuleerd, is breed geaccepteerd, maar desondanks hebben deskundigen nog steeds een belangrijke plaats in de zorg. En men is wel tegen de inrichting, maar niet meer tegen de maatschappij – integendeel. Inrichtingskritiek gaat nu hand in hand met het idee dat verstandelijk gehandicapten zich moet aanpassen aan de maatschappij. Hoe kunnen die verschillen en overeenkomsten samengaan? Wat is er met het erfgoed van het zelfontplooiingsregime gebeurd? Op welke punten is sprake van continuïteit en op welke van verschil? Over die vragen gaat dit hoofdstuk. Ik houd daarbij dezelfde volgorde aan als in hoofdstuk 4: eerst komt de zorg aan de orde, dan de organisatie, beide onderscheiden in de vier dimensies (individu/maatschappij, deskundigheid, orde en woordvoerderschap). Ik zal betogen dat er in de lotgevallen van het zelfontplooiingsregime twee fasen te onderscheiden zijn. In de jaren zeventig en tachtig worden veel aspecten van het zelfontplooiingsregime gemeengoed. In de loop van de jaren negentig vindt een nieuwe omslag plaats, van spontane zelfontplooiing naar zelfbeschikking, wederom te differentiëren naar de vier dimensies.

6.2 De lotgevallen van de zelfontplooiingszorg

6.2.1 Via vermaatschappelijking naar individualisering

De eerste dimensie betreft (zoals inmiddels bekend) de verhouding tussen individu en maatschappij. Het verpleegkundig, het charitatief en het deskundigheidsregime waren elk op hun eigen wijze gericht op aanpassing van het individu aan de maatschappij (hoofdstuk 3); het zelfontplooiingsregime was gebaseerd op de omgekeerde gedachte (hoofdstuk 4 en 5). Die omkering komen we in de jaren zeventig in de zwakzinnigenzorg veelvuldig tegen. 'In het maatschappelijke leven komen veel tweedelingen voor zoals mannen-vrouwen, gehuwden-ongehuwden, wel of niet geschikt om in de maatschappij te leven,' schreven de psychologen Haspers en Van Oudenhoven in 1973. Deze tweedelingen in de maatschappij 'lopen vaak uit op kunstmatige splitsingen'. Het ene deel van de tegenstelling wordt dan tot absolute norm verheven en het andere deel geldt als afwijkend, hopeloos, of verwerpelijk. Werk geldt als belangrijkste scheidslijn: wie daar niet aan bijdraagt, wordt als abnormaal bestempeld en afgezonderd. In een fascistoïde maatschappij word je dan letterlijk doodgemaakt, in een wat zwakkere afspiegeling van zo'n maatschappij word je onthaald op een zwakkere afspiegeling van die moord: je wordt ondergebracht in een inrichting, ver buiten de bewoonde wereld (p. 87). Men misgunt mensen die men daarheen verbant, bijvoorbeeld zwakzinnigen, het recht om zichzelf te zijn, en 'doet krampachtige pogingen om de zwakzinnige gelijk te stellen aan zijn "normale" medemensen' (p. 88). 'Ook de verwoede pogingen die gedaan worden om toch maar aan te tonen dat de zwakzinnige zich nog verder kan ontwikkelen, nog meer kan leren, nog meer... op de burgermens kan lijken spreken duidelijke taal: men ontkent zijn eigen-aardigheid en houdt hem vast binnen de dimensie nuttig-onnuttig.' (p. 88) In plaats van die krampachtige pogingen tot aanpassing moeten zwakzinnigen in hun eigenaardigheid geaccepteerd worden, stelden Haspers en Van Oudenhoven, waarbij ze instemend *Hoe mis het is van de Dennendallers De Rooy en Steers* aanhaalden. In de nadruk op anders zijn schuilt echter het gevaar van uitsluiting en discriminatie, zoals De Rooy en Steers ook al stelden. Daarom moet tegelijkertijd het gemeenschappelijke van zwakzinnigen en niet-zwakzinnigen benadrukt worden.

Dit betoog is in vele opzichten exemplarisch voor de vermaatschappelijking van de zwakzinnigenzorg die vanaf het begin van de jaren zeventig plaatsvond, niet alleen in het Dennendal-vriendelijke tijdschrift *Klik*, maar ook in de officiële tijdschriften, waarin het deskundigheidsregime tot dan toe aan het woord was, zoals het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid (MGV)*, het *Tijdschrift voor*

Zwakzinnigheid en Zwakzinnigenzorg (rzz), het Tijdschrift voor Ortopedagogiek (rvo), Het Ziekenhuis, het Tijdschrift voor Ziekenverpleging en in publicaties van het Nederlands Genootschap ter Bestudering van de Zwakzinnigenzorg, als ook op diverse congressen. Ook Haspers en Van Oudenhoven zijn we in hoofdstuk 3 al tegengekomen als trouwe woordvoerders van het deskundigheidsregime.

Net als bij het zelfontplooingsregime op Dennendal was de inrichting de focus van kritiek, omdat men vond dat de problemen van de maatschappij zich daar in verhevigde mate voordeden. En ook hier werd de inrichting vergeleken met een concentratiekamp: een fascistoïde maatschappij vermoordt zwakzinnigen letterlijk; in onze maatschappij gebeurt dat in verzwakte vorm, via de 'sociaal waardige euthanasie' die ze in de inrichting ondergaan. Opsluiting in inrichtingen is 'een meer gematigde vorm' van deportatie en gaskamers, schreef Haspers tezelfder tijd (1973, p. 422). Ook anderen legden dit verband tussen de inrichting en de holocaust.¹ Dat de inrichting de focus van kritiek werd, was zeker niet alleen aangewakkerd door de Dennendal-affaire maar ook door publicaties van de Deen Bengt Nirjé (1970) en de Duitse Canadees Wolf Wolfensberger (1972), destijds als joods kind voor het nazisme uit Duitsland gevlucht. Nirjé en Wolfensberger vertaalden de ideeën van Goffman (zie hoofdstuk 2) in nieuwe uitgangspunten voor de zwakzinnigenzorg: 'normalisatie' en 'integratie'. Normalisatie betreft het ook in Dennendal nagestreefde idee dat men de levens van zwakzinnigen niet langer moet meten met andere maatstaven dan de maatstaven die men voor zichzelf aanlegt. Wie dus voor zichzelf inkomen en privacy noodzakelijk acht, dient ervan uit te gaan dat zulke zaken voor zwakzinnigen ook belangrijk zijn. Integratie betreft het streven zwakzinnigen niet langer buiten de maatschappij te plaatsen, 'ver weg in de bossen', maar in de maatschappij, levend, werkend, winkelend, recreërend te midden van anderen. De verdunning die op Dennendal werd nagestreefd, wordt in dit jargon wel 'omgekeerde integratie' genoemd, omdat daarbij de mensen van buiten op het inrichtings-terrein, in de wereld van zwakzinnigen, moeten integreren in plaats van omgekeerd.

Deze vermaatschappelijkjng werd enkele jaren later overgenomen en op sommige punten geradicaliseerd door Pet met de Zet, een actiegroep van hoofdzakelijk groepsleiders, van wie sommigen aan de universiteit studeerden. Pet met de Zet sprak bijvoorbeeld niet van maatschappelijke tweedelingen, maar ronduit van onderdrukking, die volgens haar een gevolg was van de prestatie-maatschappij. De mens wordt 'steeds meer beoordeeld [...] op prestaties en steeds minder op de kwaliteiten van het eigene van hemzelf' (1984, p. 30). Zwakzinnigen, 'de verst weggestopte minderheidsgroepering van Nederland' (1982a, p. 5), worden in de prestatie-maatschappij het meest onderdrukt. 'De mens is een prestatie-machine in de ogen van velen en de zwakzinnige wordt

vanuit dit standpunt beschouwd als een zeer slechte of totaal kapotte machine' die 'terzijde wordt geschoven of in een reparatie-afdeling terecht komt' (1984, pp. 29-30). Dankzij de uitsluiting van zwakzinnigen in inrichtingen kan de maatschappij volgens Pet met de Zet zo eenzijdig de nadruk leggen op prestaties en haar productienormen ook steeds verder opvoeren. Ook Pet met de Zet schuwde de vergelijking met het concentratiekamp niet: 'Het gesticht ziet er niet meer uit als een concentratiekamp,' maar er is 'in wezen nog steeds dezelfde vrijheidsberovende terreur' (1982a, p. 7). Het boek *Terapie of Terreur* werd met opzet uitgebracht op 5 mei 1982, want: 'Wij hopen dat ooit 5 mei ook de bevrijdingsdag van zwakzinnigen uit de inrichting zal zijn' (p. 6).

De maatschappijkritiek van Pet met de Zet had dezelfde gendersubtekst als die van de Dennendallers, provo en kabouters: men bekritiseerde de overwaarding van gedrag dat vooral van mannen werd verwacht: 'Bepaalde menselijke gedragingen worden overgewaardeerd [...]: prestatie-zucht, concurrentie, oppervlakkigheid van relaties, zakelijke omgangsvormen, autoriteitsgevoeligheid (luisteren naar je baas), etc.' (1982a, p. 62). Daartegenover stond gedrag dat vooral van vrouwen en kinderen werd verwacht: 'Andere menselijke gedragingen worden ondergewaardeerd, omdat ze niet van belang zijn voor de productiviteit: genegenheid, spontaniteit, kinderlijke fantasie, diepgaande relaties etc.' (1982a, p. 62). Deze kritiek op dominante vormen van mannelijkheid sprak net als op Dennendal vooral mannen aan: deze waren in Pet met de Zet oververtegenwoordigd.

Deze vermaatschappelijkjng mondde uit in een pleidooi om de inrichting af te schaffen, omdat de inrichting zelfontplooiing zou blokkeren. Pet met de Zet voerde daartoe ook acties, zoals tegen de bouw van een nieuw paviljoen in de inrichting de Boldershof in Druten in 1978 en 1979, gezeten in de vrieskou op het dak. Over de manieren waarop de inrichting zelfontplooiing blokkeerde, waren geen van de critici erg precies,² maar in ieder geval moest men in plaats van de inrichting leefgemeenschappen stichten, waarin zwakzinnigen wel zichzelf konden zijn. Wat een leefgemeenschap was, bleef vaag. Sommige inrichtingen gingen zichzelf na verloop van tijd leefgemeenschap noemen. De Dennendalse invulling ervan, verdunning, werd in die vorm alleen nagestreefd door Kay Okma op de Hafakker in Noordwijkerhout. Wegens de taaigheid van de bureaucratie werd verdunning daar pas na twaalf jaar, in 1986, gerealiseerd. De Hafakker was net als Dennendal niet toevallig (zie hoofdstuk 3 en 4) een voormalige afdeling van een psychiatrische inrichting, die in 1971 verzelfstandigd werd. De verdunningsgedachte werd in afgezwakte vorm overgenomen door Sintmaheerd in het Groningse Tolbert, een nieuwe inrichting die van start ging in 1983, maar waarvoor al plannen bestonden vanaf 1978. Geen woningen voor niet-zwakzinnigen op het inrichtings-terrein, maar wel een hekloos terrein met

gewone woningen voor zwakzinnigen, ingebed in een woonwijk en met voorzieningen als een winkel en een crèche waar ook mensen uit de buurt gebruik van kunnen maken. Enkele ex-Nieuw Dennendallers hebben jarenlang op Sintmaheerdt gewerkt. Op Nieuw-Woelwijk in Sappemeer (ook een voormalige zwakzinnigenafdeling van de psychiatrie) is vooral verder vorm gegeven aan het idee van samen leven in een leefgemeenschap, overigens zonder dat de groepsleiding op het terrein woonde of woont. Intussen ging de groei van het aantal inrichtingsplaatsen gewoon door, niet in de laatste plaats dankzij de in 1968 ingevoerde Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten, die aanvankelijk alleen inrichtingsplaatsen financierde. (Pas vanaf respectievelijk 1974 en 1976 werden ook dagverblijven en de gezinsvervangende tehuizen via de AWBZ gefinancierd, waardoor ook zij aanzienlijk konden groeien.)

Het andere alternatief voor de inrichting was 'kleinschaligheid.' Kleinschalige woonvormen werden niet alleen bepleit maar ook opgezet door de Stichting Averechts en door het Landelijk Ouderberaad Moderne Zwakzinnigenzorg, een voortzetting van de groep pro-Muller-ouders op Dennendal, en enkele maanden na de ontruiming van Dennendal omgedoopt tot Landelijke Organisatie Moderne Zwakzinnigenzorg. De LOMZ werd al snel een praktische, krachtige en invloedrijke organisatie met regionale afdelingen, die een belangrijke invloed uitoefende op de groei van semi- en extramurale zorg en op de gelijke behandeling van deze vormen van zorg ten opzichte van de inrichting.³

De verdediging: zelfontplooiing in de inrichting

De inrichting werd dus als gevolg van de vermaatschappelijk ideologisch in het defensief gedrongen: het was niet langer de vanzelfsprekende woonomgeving voor zwakzinnigen. Hoe dominant het zelfontplooiingsideaal geworden was, bleek in de verdediging van voorstanders van de inrichting. De oude argumenten voor de inrichting, waarbij niet zelfontplooiing maar bijvoorbeeld bescherming van de maatschappij tegen zwakzinnigen (en omgekeerd), of lichamelijke verzorging centraal stonden, werden daarbij zelden meer naar voren gebracht. Het dominante nieuwe argument luidde dat juist de inrichting zelfontplooiing mogelijk maakt. 'Buiten de inrichting wordt maar al te vaak naar medicijnen gegrepen om agressief gedrag, hyperactiviteit, al te uitbundige stemmingen te onderdrukken. En dat allemaal om iemand "uit de inrichting te houden". Dat daarbij de persoonlijkheid wordt aangetast, neemt men op de koop toe. In de inrichting hoeft men minder snel naar medicijnen te grijpen en wordt dus de persoonlijkheid minder aangetast: men kan meer zichzelf zijn.' (N. Speelman, directeur van Sterrenberg, in KL 10, '78, p. 21) 'De maatschappij bezorgt ze een minderwaardigheidscomplex dat ze in de inrichting beslist niet hebben,' beaamde een vader. Een pedagoog over een jongen die in de vakantie

naar huis mocht: 'Hij heeft op een paaltje gezeten en naar de auto's gekeken. [...] Zijn leeftijdsgenootjes uit de buurt kwamen niet naar hem toe. Ik vond het een heel eenzaam beeld van zo'n kind' (KL 9, '77, p. 15). 'Hier kunnen ze zichzelf zijn en hebben ze steun aan elkaar' (p. 16). En juist in de inrichting is men niet vervreemd van de omgeving maar leeft men in een harmonische relatie tot de omgeving: 'In een aangepast milieu verblijven wil zeggen dat iemand, de pupil, in een normale relatie verkeert tot de hem omgevende objecten: de huizen, de auto's, de mensen, de dieren, de normen enzovoorts. Hij kiest ze of negeert ze zonder consequenties voor zijn eigen welzijn. In een aantal gevallen is dit slechts te bereiken in een opzettelijk geformeerde voorziening: het instituut' (Wijnheymer, 1979, p. 295). Kortom: het is niet om redenen van genezing, behandeling of bescherming dat de inrichting van nut is, maar om redenen van zelfontplooiing.

Beleidsmakers vertaalden de inrichtingskritiek in een schaalprobleem. De kritiek op de inrichting ging volgens hen vooral op voor grote inrichtingen. Kleinere inrichtingen – die kort daarvoor door het beleid juist nog verboden waren, een inrichting moest minimaal driehonderd plaatsen hebben – zouden van deze problemen minder last hebben. De oplossing werd daarom: schaalverkleining. Over de gewenste grootte van de inrichting was men het echter niet eens.⁴ De inrichting moest in de visie van de overheid wel wat aangepast worden, maar kon de spil van de zorg blijven.

Nieuwe plannen voor inrichtingen waren herhaaldelijk aanleiding voor een debat over het bestaansrecht van de inrichting in het algemeen. Dat gold bijvoorbeeld voor de bovengenoemde plannen voor een afgezwakte vorm van verdunning in Sintmaheerdt. Maar het was juist de 'vader' van de verdunning, Carel Muller, die hiertegen bezwaar maakte, samen met de Projectgroep Gezondheidszorg van het JAC en de LOMZ. Verdunning was volgens hem een oplossing voor als er al een inrichting staat, maar als je helemaal opnieuw kunt beginnen, moet je geen inrichting bouwen, ook geen verdunde, vond hij (I 23). Dit protest had echter geen effect.⁵ Wel effect had het vergelijkbare protest van de LOMZ en Humanitas tegen de plannen van de Johannes Stichting voor de bouw van een inrichting met tweehonderd bedden en kleinschalige wooneenheden in Diemen-Noord.⁶

Begin jaren tachtig ontvouwde ook het rijksoverheidsbeleid een voorkeur voor sociowoningen, fasehuizen en dependances van gezinsvervangende tehuizen (Stuurgroep Planning Zwakzinnigenzorg, 1982). Deze kleinschalige zorg was volgens de stuurgroep goedkoper. De regering nam dit advies in 1983 in grote lijnen over. Met het aannemen van 'motie 19' in 1988 werden deze kleinschalige woonvormen ook financieel en juridisch gelijkgetrokken met inrichtingsplaatsen. In 1992 becijferde de Nationale Raad voor de Volksgezondheid

dat kleinschalig wonen juist (circa 700 miljoen) duurder is.⁷ Maar niemand leek gealarmeerd; de kleinschaligheidsgedachte had al gewonnen.

Individualisering

Kleinschaligheid, verdunning en wonen buiten de inrichting waren opgekomen als antwoord op de problemen die zichtbaar werden via de vermaatschappelijking van zwakzinnigheid, waarbij niet langer de zwakzinnige zich moest aanpassen aan de maatschappij, maar de maatschappij werd bekritiseerd omdat deze onvoldoende aan zwakzinnigen was aangepast. En omdat de maatschappij moest veranderen, moest (uiteindelijk) ook de inrichting, als symbool van wat er aan de maatschappij niet deugde, worden afgeschaft. Dit debat leefde vooral in de jaren zeventig; in de loop van de jaren tachtig nam de aandacht hiervoor af.

Vanaf het eind van de jaren tachtig werd echter een nieuwe perspectiefwisseling in gang gezet. De kritiek op de inrichting bleef en werd zelfs luider, maar was minder maatschappijkritisch. Nu werd opnieuw het individu en niet de maatschappij aangrijpingspunt voor verandering. Hoe kwam deze nieuwe omslag van vermaatschappelijking naar individualisering tot stand? Deze perspectiefwisseling is, anders dan de vorige, moeilijk op heterdaad te betrappen. Hij ging namelijk in deze sector niet gepaard met collectieve verwarring, noch met felle debatten over de vraag waar het met de zorg naar toe moest. Hij voltrok zich sluipend en vond geen openlijke tegenstanders op zijn pad. Evenals de vorige perspectiefwisseling was hij niet beperkt tot deze zorgsector; hij deed zich op talloze terreinen van de maatschappij voor. Een uitstapje naar debatten over de rol van de overheid kan daarom wellicht meer licht werpen op deze perspectiefwisseling.

De vermaatschappelijking gaf onmiddellijk de Zwarte Piet aan 'de maatschappij', vaak in termen als 'discriminatie', 'de prestatiecultuur', die te vaag waren om een duidelijke schuldige aan te wijzen. De inrichting als minimaatschappij was het duidelijkste object van kritiek en daarom van hervorming. De radicale maatschappijkritiek betekende niet alleen een heftige aanval op de overheid, maar impliceerde ook een hoge verwachting van de overheid, als de instantie die alles anders kon maken (vgl. Duyvendak, 1999). In de jaren tachtig vatte het idee post dat men in de jaren zestig en zeventig te veel van de overheid had verwacht. Dat was niet alleen onrealistisch, maar het impliceerde ook een veronachtzaming van twee andere partijen: het individu, dat van teveel overheidsactiviteit passief werd, en de markt, die door een te sterke overheid werd beknot.

Aldus werden het individu en de markt als de nieuwe actoren in de tweede helft van de jaren tachtig tot elkaar veroordeeld, terwijl de overheid zich moest 'terugtrekken'. Waar individu en markt tot elkaar veroordeeld werden, daar

werd het individu klant. Wie zorg nodig had, heette nu klant. Het woord heeft de suggestie van vrijheid en zelfbeschikking: de klant is niet afhankelijk, maar ruilt zorg tegen geld. De relaties in de zorg werden niet langer voorgesteld als afhankelijkheidsrelaties, maar als relaties tussen gelijke marktpartijen, dankzij het feit dat er sprake is van ruil. De klant koopt niet wat haar niet bevalt. Op de markt is keuze. De inrichting werd nu onderhevig aan een nieuw soort kritiek, namelijk dat de geboden zorg te veel een standaardpakket was, en er geen keuzemogelijkheden waren.

De zorg werd herzien vanuit het criterium dat het aanbod voldoende bij de vraag aan diende te sluiten. De vraag moest centraal staan, en het aanbod moest zich aanpassen, in plaats van omgekeerd. Maar niet elke vraag is een 'effectieve vraag'. 'Je zou pas van kwalitatief goede zorg kunnen spreken als ouders, net als klanten, konden kiezen. Die zorg is goed, die kies ik, die zorg staat me niet aan, die hoef ik niet voor mijn kind. Een geestelijk gehandicapte die gebruik maakt van de zorg kost de overheid 60.000 gulden per jaar. Ik zou zeggen: geef die zak met geld maar aan de ouders en je zult zien dat ze tevreden klanten worden met de zorg die ze voor dat geld kiezen' (een spreker op een jubileumcongres van de Vereniging van Ouders van Geestelijk Gehandicapten in 1986, k1ro-86, p. 3). Dit idee leefde in bredere kring en werd door de overheid in de jaren erna overgenomen, niet alleen in de zwakzinnigenzorg maar ook in andere sectoren van de gezondheidszorg. Het vloeit logischerwijs voort uit het criterium dat het aanbod voldoende bij de vraag moet aansluiten. Op de markt is immers alleen een vraag die met geld ondersteund wordt, een 'effectieve vraag'. Dus moet een klant zelf een zak geld hebben, om echt klant te kunnen zijn. Het idee kreeg respectievelijk de naam 'klantgebonden budget' en 'persoonsgebonden budget' (PGB). Na een experimentele regeling werd het in 1996 ingevoerd. Met het PGB is de organisatie van de zorg geïndividualiseerd.

De afgelopen jaren werden meer maatregelen bedacht om de zorginstellingen tot marktpartijen om te vormen. Zo moeten alle instellingen hun klanten een groter aanbod en dus meer keuzemogelijkheden bieden. De inrichtingen moeten veel meer bieden dan inrichtingsplaatsen: bijvoorbeeld ook dagopvang, logeeropvang, kleinschalige woonvormen buiten het inrichtingsterrein in naburige dorpen of steden. Zij zullen dan geen inrichtingen meer heten, maar 'centrumvoorzieningen'. Ze moeten daartoe samenwerken met semi- en extramurale zorginstellingen. Om dit alles te stimuleren, zijn er strenge voorwaarden gesteld aan nieuwbouwplannen: inrichtingen en gezinsvervangende tehuizen mogen alleen nog nieuwbouw plegen ten behoeve van 'deconcentratie': ze mogen hun oude paviljoens niet in oude stijl verbouwen, maar krijgen alleen nog geld voor kleinschalig, geïntegreerd wonen. Omgekeerd krijgen extramurale instellingen (zoals dagverblijven) die niet met inrichtingen samenwerken,

hun bouwplannen ook niet gemakkelijk goedgekeurd. Vanwege die noodzaak tot samenwerking trekt er een golf van fusies tussen inrichtingen en semi- en extramuraal zorg door het land. Van de 23.000 'grootschalige' inrichtingsplaatsen mogen er slechts 6000 overblijven. Het aantal inrichtingen, 'omgedoopt tot 'centrumvoorzieningen', moet terug van 120 naar 30 (KL 4, '96; Ministerie van vws, 1996). Dit alles moet een effectiever antwoord op de individuele zorgvraag mogelijk maken.

Ook wordt er veel aan gedaan om de verstandelijk gehandicapte geschikt te maken om als mondige burger op de markt te opereren. Net als bij geleide zelfontplooiing is er dus sprake van aanpassing van het individu aan de maatschappij, in plaats van omgekeerd, zoals bij spontane zelfontplooiing het geval was. Maar die aanpassing neemt heel andere vormen aan. Beleidsnota's van overheid en zorginstellingen bepleiten veelvuldig 'dat gehandicapten meer vrijheid moeten hebben om zelfkeuzes te maken bij het inrichten van hun eigen bestaan. Het streven is om gehandicapten minder afhankelijk te laten zijn van dienstverleners' (De perken te buiten, p. 20), 'om hen in staat te stellen/de kans te geven de eigen keuzes te maken gedurende het hele leven' (Zorgvisie Stichting Zorgverlening voor Verstandelijk Gehandicapten (ZVG), p. 6). Het gaat om 'het versterken van de controle over het eigen leven (empowerment)' (Van Gennep, 1997, p. 25), waarbij de individuele keuze het leidende principe moet zijn. Van Gennep (1997) spreekt van een paradigma-wisseling dat nog geen naam heeft; wat hij beschrijft is echter het zelfbeschikkingsideaal.

Deus ex machina: verdunning

De deconcentratie leidt er natuurlijk toe dat inrichtingen veel bewoners buiten de inrichting moeten plaatsen, in een huis, alleen of met enkele anderen, in een gewone wijk. Er moeten dus paviljoens dicht. Wat moet er met die paviljoens gebeuren? Daarover tobbed moet iemand zich ineens herinnerd hebben dat op Dennendal ooit het idee van verdunning is ontstaan: het inrichtingsterrein openbreken door er niet-gehandicapten te laten wonen en/of recreëren. Plotse-ling is dat idee weer herboren. Het lijkt nu bruikbaar als overlevingsstrategie voor de inrichtingen. Op die manier kunnen die lege gebouwen nog van nut zijn. In het begin van de jaren negentig wordt verdunning aldus ineens als nieuw idee naar voren geschoven. De term verdunning wordt meestal vermeden⁸ – men geeft de voorkeur aan termen als 'omgekeerde integratie' en 'de samenleving naar de inrichting halen' – maar het idee is hetzelfde als destijds: winkels, chères, woningen of andere voorzieningen voor niet-gehandicapten op het inrichtingsterrein plaatsen (of bestaande gebouwen daartoe verbouwen) zodat mensen met en zonder handicap deel gaan uitmaken van elkaars dagelijkse leven. Directeuren onthullen trots hun plannen en tonen hun eerste schreden in

deze richting.⁹ Ook op de hedendaagse inrichting Dennendal is een dergelijke omgekeerde integratie gaande.

Is er een ironischer wending van de geschiedenis denkbaar? Verdunning, ooit een radicaal, wereldvreemd hippieachtig plan, dat eerst veel opzien baarde maar vervolgens twee decennia bijna van het toneel verdween, wordt nu ineens door de traditionele inrichtingszorg omarmd! Ooit bedoeld om de wereld mee te veranderen, is het nu getransformeerd tot een middel om de wereld te behouden.

Kortom: wat betreft de eerste dimensie van het zelfontplooiingsregime, individu/maatschappij, impliceert de omslag naar zelfbeschikking dat het individu weer moet worden aangepast aan de samenleving, net als bij geleide zelfontplooiing het geval was. Dit lijkt een terugkeer naar geleide zelfontplooiing, maar dat is het niet: zowel het beeld van het individu als dat van de maatschappij is veranderd. Het individu is niet langer object van hulp en zorg, maar een (in potentie) mondige burger. De samenleving is niet langer een gemeenschap van op elkaar betrokken burgers, maar een markt waar mondige burgers hun eigenbelang nastreven. Dat de verstandelijk gehandicapten zich moeten aanpassen, betekent nu dat zij mondig moeten worden, moeten leren kiezen en moeten leren opkomen voor hun eigen belangen.

6.2.2 Via antideskundig naar neodeskundig

Wat waren de lotgevallen van de tweede dimensie van het zelfontplooiingsregime: antideskundigheid? Ook de antideskundigheid van het zelfontplooiingsregime sloeg in de jaren zeventig aan, en wel in de eerste plaats onder deskundigen zelf. Op Dennendal was de deskundigheidskritiek slecht uitgewerkt, aangezien men de ontwikkeling naar een deskundigheidsregime al snel had verlaten. Daarmee werd het deskundigheidsregime een abstracte vijand, waarmee men weinig te maken had en waarmee weinig ervaring bestond. In de loop van de jaren zeventig kwamen buiten Dennendal meer uitgewerkte kritieken op het deskundigheidsregime, van mensen die er langere tijd zelf in gewerkt hadden.

Het mildste zelfverwijt was geldverslindende overbodigheid. Fennis (1976), zelf deskundige, liep de diverse deskundigheden in de zorg na en constateerde dat ze stuk voor stuk overbodig zijn. De medicus is overbodig, want zwakzinnigen zijn niet permanent ziek. Als ze een keer ziek zijn, kunnen ze naar een gewone huisarts, net als andere mensen. Sommige medici leggen zich volgens Fennis bij hun overbodigheid neer. 'Anderen zijn meer ambitieus. Maar omdat de zwakzinnigenzorg zelf een veel te ondankbaar object is (ze kunnen hierin immers niets bereiken) storten ze zich op nevengebieden, het worden de ma-

nagers van de inrichting, de ongeketende burgemeesters, ofwel de handige zakenlieden, die een goed inkoopbeleid voeren,' aldus Fennis (p. 29). Degenen die zich werkelijk voor de zwakzinnigenzorg interesseren, storten zich op de 'research'. 'Daarmee maken ze van de inrichting een onderzoekcentrum, dat niet zou misstaan op een universiteit; de kinderen zijn dan nog slechts belangrijk als researchobject. [...] Deze inrichtingen verslinden geld, waarvan slechts een zeer klein percentage ten goede komt aan de zwakzinnige zelf' (p. 29). En dan zijn er degenen die echt interesse hebben in het leefbaar maken van het leven van zwakzinnigen. Maar omdat ze daar niet veel van weten, nemen ze psychologen en pedagogen in dienst.

Psychologen slagen er volgens Fennis op zijn best in om kinderen bijvoorbeeld te leren zindelijk te worden, zichzelf aan en uit te kleden, met een bepaald speelgoed op de juiste manier om te gaan, enzovoort. Wetenschappelijke tijdschriften rapporteerden de voorgaande tien jaar met enthousiasme over 'de uitzonderlijke prestaties van diepzwakzinnigen, die je tevoren niet voor mogelijk had gehouden. Maar wat je maar heel zelden zag, dat was een beschouwing over de vraag: moet dat nu allemaal?' (p. 32). Wat heeft het voor zin, zo vroeg Fennis zich af, om als psycholoog kinderen te leren een onduidelijke kreet te slaken en hun armen in de lucht te steken als je 'hiep hiep hiep...' roept?

Met pedagogen als Fennis zelf was het volgens hem al niet beter gesteld. Hij werkte in het paradepaardje van het deskundigheidsregime, de inrichting Maria Roepaan, en paste zich daaraan aanvankelijk aan. Zo publiceerde hij in 1961 over 'opvoeding en speltherapie van de imbecil'. In 1975 bekende hij dat hij en andere pedagogen over die opvoeding buitengewoon weinig te melden hadden. Als pedagoog in de inrichting word je overstelpt met vragen: 'Pietje schopt iedereen, wat moet ik doen? Marietje automutileert, wat moet ik doen? [...] En die drinkt urine en die slaat ruiten kapot en die masturbeert en die maakt al het speelgoed kapot; [...] En maar steeds: wat moet ik doen? [...] Hoe zou ik een oplossing kunnen weten? Ik gáf oplossingen, aarzelend en improviserend. [...] Soms had ik succes, meestal niet. [...] Meestal zei ik: "Wat zou je zelf doen, zusster? Wat dacht je er zelf van?" Dan nam ik hun eigen adviezen over en voelde me daarbij volstrekt overbodig. Soms kreeg ik een advies op de ene afdeling toegevoerd, dat ik bij een soortgelijk probleem op een andere afdeling ook benutten kon. Zo werd ik een ideeënbus waar de een wat instopt en de ander wat uithaalt' (1975, pp. 33-34). De enige functie van de pedagoog, net als van alle andere deskundigen, is volgens Fennis camouflage van de onbeholpenheid en weerezin die we ten aanzien van (diep)zwakzinnigen voelen. Voor het enige wat in de zorg wel echt nut heeft, namelijk 'ruimte te scheppen, de ander zichzelf laten worden', (p. 61) zijn geen deskundigen nodig.

Een nog vernietigender zelfverwijt, te lezen bij bijvoorbeeld Haspers en Van

Oudenhoven (1973), is vrijheidsschending. Ook Haspers en Van Oudenhoven hadden zich aanvankelijk aangepast aan het deskundigheidsregime, zoals we in hoofdstuk 3 zagen. Haspers schreef bijvoorbeeld nog in 1969 een artikel met de titel 'Uitsteltolerantie, mediatie en aandacht bij imbecillen'. Van Oudenhoven schreef in 1968 nog dat zwakzinnigheid begrepen moet worden als een leerprobleem met twee componenten: ontwikkelingsstoornis en subnormale intelligentie' (p. 85). Beide artikelen pasten geheel in het deskundigheidsregime en plaatsten daarbij zelfs geen kanttekeningen. In 1973 deden Haspers en Van Oudenhoven echter een regelrechte aanval op deskundigen als zichzelf, mede geïnspireerd op Hoe mis het is van de Dennendalse stafleden De Rooy en Steers. De scheiding tussen normaal en abnormaal, in het deskundigheidsregime focus van neutrale, wetenschappelijke diagnose, is volgens Haspers en Van Oudenhoven helemaal niet neutraal, maar een afgrijselijk machtsmiddel. De diagnose 'abnormaal' suggereert dat interventie van een deskundige nodig is. Die interventie wordt gebracht als 'wetenschappelijk gefundeerde activiteiten ten gunste van de betreffende persoon', terwijl het volgens de auteurs in feite gaat om 'kontrolle en schending van de persoonlijke vrijheid', die leidt tot een 'eenvormig' bestaan, een 'monomanie van levensdoelen'. 'Aldus kan men anderen onder kontrolle houden en zich niet schuldig voelen ondemokratisch te zijn, integendeel, men kan zich zelfs deugdzaam voelen' (pp. 86-87). Eens in de geruststellende veronderstelling deugdzaam te zijn, achten deze deskundigen zichzelf nu dus schuldig aan 'kontrolle en schending van de persoonlijke vrijheid' en aan ondemokratisch handelen. Deskundigen zijn in hun ogen de macht- en gezaghebbers in een onmenselijk systeem.

Het waren dus vertegenwoordigers van het deskundigheidsregime zelf die deze radicale omslag maakten en hun eigen verleden voorstelden als bijna misdadig. Dat geldt althans voor de gedragswetenschappers; in de door mij onderzochte tijdschriften gaan de medici hier vrijwel niet in mee.¹⁰ Ook in boeken en bijeenkomsten is deze omslag terug te zien.¹¹

Deskundigen namen de schuld op zich; net als Muller en de zijnen zochten zij hun heil vervolgens niet bij andere (wetenschappelijke) deskundigen. Vanuit hun kritiek op het deskundigheidsregime konden zij zich immers geen (wetenschappelijke) deskundigheid voorstellen die niet in dienst stond van de onderdrukking van zwakzinnigen. Zij benadrukten daarom het belang van andere partijen, met name de groepsleiding en 'de maatschappij'. De discussie leidde daarom aanvankelijk niet tot andere begeleidingsmethodieken; wel tot andere uitgangspunten, zoals het centraal stellen van contact en relaties, het respecteren van de eigenheid van de zwakzinnige en het bevorderen van de ontplooiing van die eigenheid. Maar vaak werd daarbij benadrukt dat de interventie van deskundigen voor die doelen overbodig of zelfs schadelijk was.

De zelfkritiek van deskundigen werd vanaf 1977 opgepakt door Pet met de Zet. Pet met de Zet benadrukte vooral twee aspecten van de rol van deskundigen, die daarvoor nog niet zo uitgebreid aan kritiek onderworpen werden: ten eerste hun (vooral gedrags-)therapeutische interventies en ten tweede hun onderzoek. Pet met de Zet onderscheidde zich van de zelfkritische deskundigen niet alleen wat betreft de inhoud maar ook wat betreft de vorm. Pet met de Zetters schreven niet alleen, – in een eigen tijdschrift en ook in enkele boeken en brochures –, maar voerden ook actie.

Het oordeel over deskundigen van Pet met de Zet was veel harder dan dat van de vernieuwers op Dennendal. Op Dennendal was men nog mild over gedragstherapie (zie hoofdstuk 4). Pet met de Zet stelde echter dat er tussen gedragstherapie en de middeleeuwse ketening geen wezenlijk verschil bestond. 'Berst de ketening in dolhuizen en kerkers. Dan de ijzeren discipline van nonnen en broeders. Vervolgens ontdekt de medische wetenschap het nut van kalmerende middelen en zijn de lijfstraffen niet meer zoveel nodig. Het gesticht ziet er dan niet meer uit als een concentratiekamp of een ziekenzaal. De moderne tijd doet zijn intrede met de komst van de sociale wetenschappen. Pedagogogen en psychologen zetten de eeuwenoude onderdrukkingstraditie voort. Nu heet het gedragstherapie: oogt menselijker en moderner; maar is in wezen nog steeds dezelfde vrijheidsberovende terreur' (1982a, p. 7). Therapieën zorgen ervoor dat 'alle mogelijkheden van een zwakzinnige om zichzelf te ontplooiën onderdrukt worden' (1982a, p. 67).¹² Deskundigen houden daarmee niet alleen de onderdrukking in de inrichting in stand, maar ook de maatschappelijke onderdrukking in het algemeen. Immers: 'uitstoting van zwakzinnigen uit de maatschappij [dient] er juist voor [...] om de maatschappelijke onderdrukking te verdoezelen' (1982a, p. 67) zoals ook in de vorige paragraaf aan de orde kwam.

Pet met de Zet bezette in 1982 De Winckelsteegh, onder meer als protest tegen therapie. In deze inrichting was lange tijd bij een bewoner in het kader van gedragstherapie scheerschuim in de mond gespoten, in een poging haar te laten stoppen met huilen. Het meisje was korte tijd later overleden. Onderzoek van de wetenschapswinkel Nijmegen (in opdracht van Pet met de Zet) wees uit dat een verband tussen deze therapie en de dood van het betreffende meisje waarschijnlijk was. De directeur van De Winckelsteegh bevestigde dat spuiten van scheerschuim had plaatsgevonden, 'maar dat maakte deel uit van de therapie'. De actie leidde tot Kamervragen. Staatssecretaris Gardeniers vond nader onderzoek echter niet nodig, omdat De Winckelsteegh een uitstekende reputatie had wat betreft de wetenschappelijke benadering van zwakzinnigen.¹³

Ook het wetenschappelijk onderzoek van deskundigen was Pet met de Zet een doorn in het oog. Volgens Pet met de Zet werden bewoners in inrichtingen

nogal eens voor de wetenschappelijke doeleinden van deskundigen misbruikt. Die kritiek werd overigens ook wel door sommige psychologen van het deskundigheidsregime zelf geuit.¹⁴ In de tijd dat Pet met de Zet actief was, werd door een journalist ook een praktijk onthuld die aan deze aanklacht voeding gaf. In Huize Assisië in Udenhout bleek dat bewoners al jarenlang zonder toestemming onderworpen werden aan medische ingrepen en experimenten, waaronder lumbaalpuncties, schedelmetingen en luchtencefalogrammen – een onderzoekstechniek waarbij lucht in het hoofd wordt gebracht om de hersenkamers zichtbaar te maken. Het werd verricht door de huisarts en een broeder van Huize Assisië. De broeder beweerde op basis van het jarenlange onderzoek een sluitende theorie te hebben over de relatie tussen hersen- en schedelvormen en intelligentie. De arts distantieerde zich van de stelligheid waarmee de broeder uitspraken deed. De directeur zei dat hij dit onderzoek een jaar of vijf geleden had verboden en niet wist dat het nog steeds plaatsvond (PZ 15; VK, 20-12-'78; KL 12, '78, pp. 4-7). Het medisch tuchtcollege veroordeelde de arts tot een boete van 10.000 gulden; ook de directeur kreeg een lichte boete. De broeder nam 'vrijwillig' ontslag (KL 9, '80, p. 31).

Aan het eind van de jaren tachtig kreeg de kritiek op deskundigen een nieuwe impuls, door de affaire Jolanda Venema. Jolanda woonde op het Hendrik van Boeijen-Oord in Assen, een inrichting die in de jaren vijftig en zestig een prominente rol speelde in de ontwikkeling van het deskundigheidsregime¹⁵. De ouders van Jolanda hadden al vanaf het begin van de jaren tachtig problemen met de wijze waarop Jolanda werd behandeld. In hun ogen schoten de interventies van verpleging en deskundigen enorm tekort. Zij spraken daarom van 'niet-behandeling' (Vriesema e.a., 1993, VII). Na mislukte pogingen tot behandeling van Jolanda's agressie en automutilatie via gedragstherapie en medicatie, bestond de behandeling nog hoofdzakelijk uit vastbinden en isoleren. De ouders hadden naar eigen zeggen op talloze manieren tevergeefs geprobeerd om een menswaardige behandeling voor Jolanda te bewerkstelligen. Ze richtten zich tot de afdeling, de directie en Tweede-Kamerleden. In 1988 brachten ze ten einde raad een foto van Jolanda in de publiciteit waarop te zien is hoe zij naakt ligt vastgebonden in de inrichting. De foto had het beoogde schokkende effect: een tijdlang was de behandeling van Jolanda een mediahype. Al snel bleek dat dergelijke situaties in meer inrichtingen voorkwamen. Deskundigen en verpleging slaagden er, ondanks intensievere zorg via het zogenoemde project Intensive Care, niet in zulke situaties te voorkomen.

Deskundige verwerking van anti-deskundigheid

Tot zover was het alternatief voor de kritiek op deskundigen steeds afschaffing van de deskundigen, wier werk immers overbodig of zelfs schadelijk werd ge-

acht. Dat deskundigen ook een nuttige bijdrage zouden kunnen leveren aan de zorg was voor de critici vrijwel ondenkbaar. In het begin van de jaren negentig veranderde dit. De deskundigen hadden de kritiek op deskundigheid inmiddels vertaald in nieuwe methodieken: gereguleerde, overdraagbare, stapsgewijze manieren van werken. Deze nieuwe methodieken zijn erop gericht om op systematische, methodische wijze te ontdekken wat iemands mogelijkheden en wensen zijn en deze te helpen verwerkelijken. 'Wat we hier doen is in wezen heel simpel maar zeer effectief. Bij alles wat we doen proberen we ons te verplaatsen in de positie van de bewoners. Hoe zouden wij zelf reageren als wij in die situatie zouden verkeren?' vertellen Marja Appel en Willem Kleine Schaars over hun nieuwe methode van begeleiding (KL 5/6, '92, p. 11). Die vraag stond ook centraal bij de zelfontplooiingszorg. Nieuw is nu dat dit methodisch uitgewerkt is. Appel en Kleine Schaars hebben er een boek over geschreven (1992) en geven er cursussen over.

De methode beoogt 'maximale ruimte tot ontplooiing te geven' (KL 5/6, '92, p. 10) en vooral bewoners op te leiden tot mondigheid, ze te helpen volwassen te worden. 'Niet door ze in het gareel te dwingen, maar door hun de ruimte te geven hun eigen beslissingen te nemen.' Er zijn geen regels over roken, tijdstippen waarop gegeten of geslapen wordt, drankgebruik of geluidssterkte. 'Als iemand ergens last van heeft, kan hij dat zelf regelen met de lastveroorzaker'. Als hij dat niet kan, krijgt hij hulp, maar hij moet het conflict zelf oplossen. 'Niet de beleiders bepalen hoeveel hulp ze nodig hebben. Dat bepalen deze mensen zelf.'

Naar aanleiding van de foto van Jolanda Venema stelde de overheid extra geld beschikbaar aan het van Boeijenoord voor het project Very Intensive Care. Dit project leidde ook tot nieuwe methoden, die radicaal verschillen van die van het deskundigheidsregime. De kern daarvan is de ontwikkeling van goede relaties. Begeleiders moeten voortdurend het gesprek gaande houden over de manier waarop ze met de bewoners omgaan. Waar dat toe kan leiden, toont Klik met een op het oog heel alledaagse foto van een meisje in T-shirt en broek dat, voorovergebogen over een tafel geconcentreerd iets met haar handen doet. 'Jolanda Venema telt haar zelfverdiende geld' luidt het bijschrift. Daarin vertellen twee van Jolanda's begeleidsters wat ze sinds 'de foto' geleerd en veranderd hebben. Jolanda was bepaald geen uitzondering, zoals zij waren er nog veertig ernstig gedragsgestoorde verstandelijk gehandicapten, met zeer vernielzuchtige en agressieve uitbarstingen, die het personeel trachtte te bedwingen met fixatie, separatie en medicatie. Vrijwel niemand wilde op deze afdeling werken. Het project heeft een heel nieuwe benadering teweeggebracht. Niet alleen Jolanda is erdoor veranderd, ook bijvoorbeeld een man die eerst heel agressief en dwars was en uiteindelijk in de badkamer in een kast van een vierkante meter leefde. Na verloop van tijd kon hij weer met de groep aan tafel eten (KL 2, '94: p. 13). De

verslagen van het project geven overigens een minder rooskleurige indruk: er zijn periodes van vooruitgang, maar ook van ernstige terugval (Schuur e.a., 1991; Vriesema e.a., 1993).

Ben andere nieuwe methode om te ontdekken wat iemand wil en kan, en om iemand zelf zeggenschap over haar leven te geven is persoonlijke toekomstplanning (personal future planning). Een team gaat gezamenlijk met de cliënt onderzoeken waar zij goed in is en waarmee zij respect kan afdwingen. Wat zijn haar dromen, angsten, hartstochten? Wat zijn haar banden met andere mensen? Bij alle handelingen krijgt de bewoner keuzemogelijkheden aangeboden. 'Want waar gaat het in ons werk om? Mensen onder controle houden, of hen helpen zelf meer controle te krijgen?' (KL 8, '95, p. 21). Ook de Goldstein-methode draait om een positieve benadering van iemands toekomst, via praten over wat iemand kan en wil, en over de wijze waarop betrokkenen kunnen helpen om dat te realiseren. Ook hiervoor werden in Nederland in het begin van de jaren negentig werkboeken en methodieken ontwikkeld. Centrale uitgangspunten zijn: uitgaan van de mogelijkheden die mensen hebben (en niet van hun beperkingen) en hen zelf keuzes laten maken. Amerikaanse zorgvernieuwers komen in Nederland op bezoek om varianten van deze methode uit de doeken te doen. Een andere nieuwe methode is het 'snoezelen' – een samentrekking van snuffelen en doezelen – in de 'snoezelruimte', een ruimte met voorwerpen, beelden, kleuren, geuren en geluiden die de zintuigen aangenaam prikkelen. Kortom: het ontdekken van eigen mogelijkheden, en het bevorderen van contacten en relaties, centraal maar vrij vaag in het zelfontplooiingsregime, zijn nu zaken die je methodisch kunt bevorderen.

Maar al hebben de deskundigen de kritiek methodisch verwerkt, de plaats van deskundigen is niet dezelfde als destijds in het deskundigheidsregime. Ten eerste hebben deskundigen nu vaker een adviserende, in plaats van een sturende rol, zoals bij de bespreking van de organisatie in paragraaf 6.3 uitgebreider naar voren zal komen. Ten tweede wordt het gedrag van deskundigen nu meer gecontroleerd, via diverse raden, ethische en andere commissies, wetten en regels. Bijvoorbeeld via het toetsingskader van de Inspectie uit 1994, waarin wordt beargumenteerd wanneer en op welke wijze elektro-aversietherapie al dan niet geoorloofd is, en via de kwaliteitswet (die verderop ter sprake komt).

Kortom: de kritiek op deskundigen is dus verwerkt in nieuwe methoden, waardoor de door het zelfontplooiingsregime verfoeide deskundigen alsnog zeggenschap kregen over datgene in naam waarvan ze eerst bekritiseerd werden. Die beoogde goede zorg was niet langer antimethodisch, zoals op Dennendal, maar iets wat je bij uitstek via een methode kunt leren. Het criterium voor die goede zorg is echter ook enigszins veranderd: nu staan zelfstandig worden,

'meer controle krijgen over het eigen leven' centraal, in plaats van 'gewoon samen mens zijn'. Dit sluit aan bij de omslag die in de vorige paragraaf werd gesignaleerd. Een aanval op de maatschappij en deskundigen als ordebewakers van die maatschappij, is nu niet meer nodig. Berder is het zo dat het individu aan de liberale maatschappij moet worden aangepast. Die aanpassing doet denken aan geleide zelfontplooiing. Maar het is een andere, liberale, geïndividualiseerde maatschappij waar autonome burgers bij passen die hun eigen keuzen kunnen maken, kunnen onderhandelen, en voor zichzelf op kunnen komen. Dat is vooral wat de deskundigen nu aanleren: 'empowerment'.

6.2.3 Via informalisering naar formalisering

Wat betreft de dimensie van orde: wat zijn de lotgevallen van het informele van de zelfontplooiingszorg? Tegenover de ordelijke hiërarchie van het verpleegkundig regime zette het zelfontplooiingsregime het beeld van het gezellige, antiautoritaire gezin, waarin het persoonlijke en het zakelijke verbonden waren en er veel communicatie plaatsvond zonder veel regels. Op Dennendal gaf dit informele, antiordelijke ook de meeste problemen, zowel in het eerste conflict (in de botsing met het verpleegkundig regime) als in het tweede conflict (intern). Het was tegelijkertijd ook datgene wat mensen bond en motiveerde: deel zijn van een antiautoritair gezin behelst veel meer dan het hebben van een baan in vaste werkuren.

Wat waren de lotgevallen van het informele in de zorg nadien? Het informele vond vooral directe navolging op de Hafakker. (Daar speelde het een belangrijke rol in de organisatie, die in paragraaf 6.3 aan de orde komt.) Voor het overige is er weliswaar geen sprake van een discussie over het informele in zijn totaliteit, maar elementen ervan zijn wel duidelijk terug te vinden. Zo werd het gezinsmodel zeer vaak als alternatief naar voren geschoven, ook in de reguliere tijdschriften door deskundigen. Een aspect van het informele dat veel discussie deed op-laaïen was seksualiteit. De ontwikkeling op het gebied van orde ten aanzien van seksualiteit is zo nauw verbonden met veranderingen ten aanzien van de vierde dimensie, het woordvoederschap, dat ik die in de volgende paragraaf pas uitgebreid behandel. Hier zal ik er kort over zijn. De beheersing van seksualiteit van zwakzinnigen die in zowel het charitatief, en het verpleegkundig als het deskundigheidsregime gangbaar was geweest, werd in de jaren zeventig bekritiseerd. Aanvankelijk werd daar geleide zelfontplooiing tegenover gezet. Soms werden zowel geleide als spontane zelfontplooiing bepleit, zoals in 1978 door Pet met de Zet: 'Deze mensen moet je leren hoe ze met elkaar kunnen vrijen, [...] dat is iets wat bij de zelfontwikkeling en zelfontplooiing hoort' (ZF 4, '78, p. 13). Je moet het ze leren: zij moeten begeleid worden bij iets wat ze niet zomaar kun-

nen, ook niet als er geen belemmeringen zouden zijn. Maar het citaat gaat voort op spontane zelfontplooiing: 'Er zijn veel diepzwakzinnigen die veel masturberen [...] Zomaar midden in de huiskamer, onder het eten en waar iedereen bij is. Ze kennen geen schaamte. Maar waarom, zul je dan zeggen, moet het dan toch worden afgeleid, gekanaliseerd? De omgeving heeft er moeite mee!!! De inrichting is gebouwd voor de zwakzinnigen en nu gaan wij, zogenaamd normalen, normen en waarden opleggen aan de eigenlijke bewoners, die van onszelf zijn' (ZF 4, '78, pp. 13-14). Als wij hen maar niets in de weg leggen, is er ook geen probleem, suggereert de auteur. Afschaffing van orde (van beheersing van seksualiteit) is voldoende.

In de loop van de jaren tachtig voltrok zich in de discussie een omslag naar spontane zelfontplooiing. Men moest de seksualiteit van zwakzinnigen niet langer bij voorbaat proberen te beheersen en kanaliseren, want op het punt van seksualiteit was iedereen eigenlijk zoekende. (Deze omslag hangt dus nauw samen met de omslag ten aanzien van het woordvoederschap en komt daarom in de volgende paragraaf uitgebreid aan de orde.) Men moest daarom de seksualiteit van zwakzinnigen meer vrijlaten en zich spontaan laten ontplooiën. Klik verhaalde over Jacob, een bewoner van een gezinsvervangend tehuis, die een woonster op zijn kamer uitnodigde, haar vastbond en vermoedelijk verkrachtte. "Je denkt natuurlijk in de eerste instantie aan het slachtoffer, maar er speelt toch ook wel mee dat Jacob zo'n stap heeft durven zetten, hoe fout het eigenlijk ook is," zei een teamlid in reactie hierop (KL 5, '86, p. 11). Voor Jacob werd een prostituee ingeschakeld.

Twee jaar later werd een dergelijke reactie echter al ondenkbaar. De gedachte dat een verkrachting ondanks alles toch ook wel een dappere daad is ('dat Jacob zo'n stap heeft durven zetten, hoe fout het eigenlijk ook is') werd daarna verwerpelijk. Een dergelijk incident werd nadien opgevat als een zaak van seksueel misbruik en niet als het gevolg van een gebrek aan seksuele ontplooiing. De oplossing zou daarom niet liggen in zelfontplooiing van de dader (een prostituee voor Jacob) maar in zelfbeschikking van de slachtoffers (bescherming tegen ongewenste seksuele toenadering), te realiseren via formalisering: via bijvoorbeeld protocollen, gedragsregels en consulatieteams ter bestrijding van seksueel misbruik.

Vanaf het eind van de jaren tachtig vond aldus een omslag naar zelfbeschikking plaats. Seksualiteit en orde gaan nu weer samen, net als bij geleide zelfontplooiing. Er is sprake van een formalisering. Seksueel misbruik kan nu niet meer ongestraft passeren, zoals bij Jacob; daartegen is allerlei beleid ontwikkeld. Ook niet-gewelddadige (hoofdzakelijk mannelijke) seksuele behoefte wordt nu gekanaliseerd; geen openlijke masturbatie, maar kanalisering via de geïnstitutionaliseerde prostitutie van Stichting Alternatieve Relatievorming.

Ook op punten waar het informele niet zo zichtbaar heeft doorgewerkt, doet zich (verdere) formalisering van de zorg voor. Bij spontane zelfontplooiing werd orde negatief gewaardeerd; bij zelfbeschikking en geleide zelfontplooiing weer positief. Maar het gaat om een heel andere orde dan bij geleide zelfontplooiing, die het beste te benoemen is als formalisering. De formalisering is erop gericht de keuzemogelijkheden van het individu te waarborgen via wetten, regels en procedures. Een voorbeeld daarvan zijn de Zorgplannen, waarmee volgens de Inspectie 'een maximum aan zelfbepaling en privacy' wordt beoogd (KL 1, '93, p. 5). Voor het werken met Zorgplannen, dat in de jaren negentig verplicht werd, zijn methodieken ontwikkeld en handleidingen geschreven (bijvoorbeeld NZI 1993 en NIZW/VGZ 1994). Zorgrelaties, die in het zelfontplooiingsregime juist informeler werden gemaakt, worden hier geformaliseerd. In een Zorgplan wordt vastgelegd op wat voor zorg iemand de komende (circa) twee jaar recht heeft, door wie deze wordt gegeven, wat het doel ervan is, enzovoorts.

Een andere formalisering van de zorgrelaties is kwaliteitszorg – net als het Persoons Gebonden Budget overigens niet beperkt tot deze sector. Kwaliteit moet sinds de kwaliteitswet uit 1996 voldoen aan meetbare eisen, en moet getoetst en bewaakt worden. Sommige werknemers worden hiervoor een deel van hun tijd vrijgesteld. Zulke 'kwaliteitsbewakers' kunnen bijvoorbeeld een 'kwaliteitsonderzoek' verrichten waarin ze kijken naar zaken als groepssamenstelling, personeelsbezetting, werkomstandigheden. De kwaliteitswet eist ook van instellingen dat zij elk jaar een kwaliteitsverslag schrijven.

Een andere recente formalisering van de in het zelfontplooiingsregime geïnfomaliseerde zorgrelaties is de instelling van een zogenaamde 'ethische commissie' in instellingen, waaraan ethische problemen voorgelegd kunnen worden. Ook zijn er diverse nieuwe wetten die de rechtspositie van de cliënt versterken, zoals de Wet Bijzondere Opnemingen in Psychiatrische Ziekenhuizen (BOPZ), de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst (WGBO) en de Wet op het Mentorschap uit 1992, die de behartiging regelt van persoonlijke (niet-materiële) belangen, een aanvulling op de in 1982 aangenomen wet op bewindvoering, die de materiële belangen regelt. De zorg wordt tevens geformaliseerd via bewonersvergaderingen en de wettelijk verplichte cliëntenraden.

Kortom: ook hier zien we een drieslag die vergelijkbaar is met wat hiervoor werd gesignaleerd: bij geleide zelfontplooiing stonden orde en formaliteiten centraal, de spontane zelfontplooiing die domineerde in het zelfontplooiingsregime was antiordelijk en informeel, en bij zelfbeschikking is er sprake van een terugkeer naar orde en formaliteiten. Het informele van het zelfontplooiingsregime vond in bredere zin alleen navolging in enkele instellingen. Elementen van

het informele zijn op grotere schaal wel terug te vinden, met name wat het gezinsmodel en de vrijere seksualiteit betreft. In de jaren negentig vindt een omslag naar zelfbeschikking plaats, waarin juist sprake is van formalisering en orde, net als bij geleide zelfontplooiing. Verschil met geleide zelfontplooiing is echter dat de orde van geleide zelfontplooiing gebaseerd was op een vanzelfsprekende hiërarchie tussen groepen, terwijl de orde van zelfbeschikking gebaseerd is op gelijkheid van individuen en gericht is op waarborging van individuele rechten.

6.2.4 Via identificerend woordvoerderschap naar individualiserend woordvoerderschap en zelf spreken

De vierde dimensie van de zelfontplooiingszorg betrof het identificerend woordvoerderschap van groepsleid(st)ers. Het perspectief van de pupillen was relevant, niet als symptoom maar als reëel perspectief. Omdat de pupillen geacht werden dit niet goed zelf te kunnen verwoorden, werden groepsleid(st)ers aangemoedigd zich met hen te identificeren en vervolgens namens hen te spreken. In navolging van Maslow werden alle mensen geacht dezelfde behoeften te hebben. Daarom konden groepsleid(st)ers hun eigen behoeften als uitgangspunt nemen.

Wat waren nu de lotgevallen van dit identificerend woordvoerderschap in de verstandelijk gehandicaptenzorg vanaf de jaren zeventig? Dit woordvoerderschap vond aanvankelijk veel navolging, maar raakte aan het eind van de jaren tachtig heftig in diskrediet. Het werd in twee opzichten aangevallen: als machtsmisbruik en als betutteling. Beide wezen de weg naar het zelf spreken, vrij van macht en betutteling. Maar tegelijkertijd bleef het idee voortbestaan dat verstandelijk gehandicapten daarbij geholpen moeten worden, en bleef er dus een vorm van woordvoerderschap gehandhaafd. Eerst laat ik, vooral aan de hand van Pet met de Zet, de navolging van het identificerend woordvoerderschap zien. Daarna splitst het verhaal zich in twee wegen: het identificerend woordvoerderschap loopt enerzijds stuk op machtsmisbruik, en anderzijds op betutteling. Ervoor in de plaats komt het zelf kiezen en zelf spreken, aangevuld met het individualiserend woordvoerderschap. Het probleem van machtsmisbruik is het beste te demonstreren aan de hand van de discussie over seksualiteit.

De zachtzinnige ridder

In de reguliere tijdschriften waren in de jaren zeventig slechts elementen van het identificerend woordvoerderschap te vinden. Het meest opvallende aspect is dat de schrijvers nu ook over zichzelf gingen schrijven. Om over zwakzinnigen te

schrijven, vonden ze het nu veel vaker nodig ook iets over zichzelf te zeggen. Bij het paternalistisch woordvoederschap van geleide zelfontplooiing schreef men nog over de pupillen als wezens die fundamenteel van de schrijver zelf verschilden, en voor wie goed gezorgd moest worden maar met wie men zich niet identificeerde. De schrijver had het daarom over de zwakzinnige maar niet over zichzelf als persoon. Dat veranderde in de jaren zeventig: men had het nu niet alleen over zwakzinnigen, maar ook regelmatig over wie men zelf was en hoe men zelf in het leven stond. Enkele voorbeelden: 'In ieder mens zit vooroordeel, onverdraagzaamheid, hypocrisie, eigenwaan en absolutering van het eigen gelijk. We moeten dat zo goed mogelijk bij onszelf durven na te gaan en trachten te bestrijden' (Van Weelden 1978, 23). 'Dit artikel heeft weinig pretenties. Het heeft niet als doel een redelijk uitgebalanceerde methode ter training van diep zwakzinnigen te presenteren. [...] Het is hier de bedoeling een bijdrage te leveren tot bewustwording van wat onze houding is met betrekking tot diepzwakzinnigen' (Haspers 1972, 35). We worden, aldus Ter Horst, in de zogenaamde gehandicapte geconfronteerd met onszelf: 'Ik wil niet zien dat ik ook ben (of had kunnen zijn): doof, ontheemd, verminkt, psychotisch, dement. Ik verhard me liever dan deze waarheid onder ogen te zien' (Ter Horst 1978, p. 158).

Het identificerend woordvoederschap sloeg in de jaren zeventig het duidelijkst aan bij Pet met de Zet, naar eigen inzicht 'de enige belangenbehartigers-groepering die opkomt voor een onderdrukte minderheid, maar zelf geen van deze mensen in zijn gelederen heeft. Een merkwaardige, maar in ons geval wel te rechtvaardigen zaak' (Pet met de Zet, 1982a, p. 38). Net als op Dennendal was dit woordvoederschap hoofdzakelijk een zaak van mannen. De figuur van de kritische werker, zoals die onder meer op Dennendal gestalte had gekregen, liet het eerste decennium na de Dennendal-affaire op andere instellingen nog regelmatig van zich horen. De kritische werker in de zwakzinnigenzorg was een variant van een breder fenomeen: de kritische mannelijke werker in de 'zachte' sector, zoals ook al in hoofdstuk 4 en 5 ter sprake kwam. In 1980 werd een speciale werkgroep van 'ontslagen zondebokken' in het welzijnswerk opgericht (KL 10, '80, p. 3). In de jaren na de ontruiming van Dennendal werden ook op andere inrichtingen 'kritische' mannelijke werkers ontslagen. Dit waren vrijwel allemaal groepsleiders, die zich opstelden als woordvoerder van de onschuldige en machteloze zwakzinnige. Soms leken verschillende partijen bijna letterlijk Dennendal-scènes na te spelen, bijvoorbeeld op de Heygraeff in Woudenberg. Groepsleiders Frank Schenk en Joop Deyns werden daar in oktober 1975 op staande voet ontslagen, omdat zij zich niet conformeerden aan het beleid, volgens de directie; vanwege een meningsverschil, volgens henzelf. Net als op Dennendal wel gebeurde, negeerde Deyns zijn ontslag en kwam toch op zijn werk, omringd door tientallen collega's. En net als op Dennendal werd de actie

beëindigd door optreden van tientallen politiemensen, uitgerust met honden en overvalwagens, die deze groep van het terrein verwijderden. Hierop richtten de actievoerders een actiegroep op en stelden een muurkrant in. In juli 1976 werden de groepsleiders Theo Boekema en Maarten Betlem ontslagen, omdat zij werden verdacht van het ingooien van de ruiten van het directiekantoor. Betlem en Boekema ontkenen en begonnen een juridische procedure tegen het ontslag, waarin ze vooral van de gelegenheid gebruik maakten om in naam van de pupillen het beleid te bekritisieren.

Schenk en Deyns hadden zich na hun ontslag gewend tot de Raadskelder in Utrecht.¹⁶ Via de Raadskelder werd een advocatencollectief bereid gevonden om van de ontslagen een politiek proces te maken, vergelijkbaar met de Berufsverbote in West-Duitsland. Dan moest er echter wel een achterban zijn, het algemene belang ervan moest aantoonbaar zijn, en de ontslagen moesten dus exemplarisch zijn voor iets anders (I 26). Twee mannen van de Raadskelder en een van de LOMZ inventariseerden daartoe dergelijke ontslagen. Waren die ontslagen inderdaad ergens exemplarisch voor? 'Het waren kritische groepsleiders, daar waren ze exemplarisch voor. Waarover ze kritisch waren, dat was niet zo belangrijk. Hoe je kritisch kon zijn, daar ging het om. Als je conflicten aanging met de staf dan werd je ontslagen. Ook Dennendal kon je zo zien: kritische mensen werden daar ontslagen' (I 26). De kritische werkers die ontslagen werden, waren allemaal mannen.¹⁷ Op 3 juni 1977 werd door de Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht een avond georganiseerd over ontslagen in de zwakzinnigenzorg; waar ongeveer veertig werkers en ex-werkers op af kwamen. De volgende dag vond in de Raadskelder de oprichting van Pet met de Zet plaats. Hierna werden ook in andere inrichtingen 'kritische' mannelijke groepsleiders ontslagen. Soms gebeurde dit in reactie op acties van Pet met de Zet, soms los daarvan.

De actievormen die op en ten tijde van Dennendal veel gebruikt werden, werden ook hier regelmatig ingezet, gelegitimeerd door het identificerend woordvoederschap. Zo bezetten kritische (ex)werkers, leden van Pet met de Zet, in maart 1982 de Winkelsteegh in Nijmegen en de Boldershof in Druten. De inrichtingen klaagden de actievoerders aan voor onder andere huisvredebreuk, en weer werd het proces gebruikt om als identificerend woordvoerder te kunnen optreden. Slechte zorg voor zwakzinnigen in de inrichtingen rechtvaardigen acties, vonden de bezetters. De rechter oordeelde dat er nog andere wijzen waren om hun visie kenbaar te maken. Een milde straf volgde.¹⁸ Op de Boldershof in Druten werden tussen 1978 en 1983 in totaal zeven 'kritische' werkers ontslagen (PZ 15). Ook in de semimurale zorg werden groepsleiders ontslagen die zich niet aan het beleid aanpasten en een eigen werkwijze ontwikkelden (KL 1, '82).

Conflicten en ontslag waren voor de betrokkenen niet iets om je voor te schamen, integendeel. Het duidde erop dat je een kritische geest was die de conse-

quenties van zijn visie wilde dragen. Een conflict was dan ook vaak niet een laatste redmiddel, maar iets waar vaak al heel snel door de 'kritische werkers' op aangestuurd werd. In Voorgeest bijvoorbeeld drong een groepsleider op een avond met een geweer de woning van de directeur binnen omdat hij het gevoel had dat er niet werd geluisterd naar zijn klachten ten aanzien van de zorg.¹⁹ Op Norseduin stapte groepsleider Peter Uphoff in 1981 demonstratief op. Zijn kritiek leidde tot veel nieuwe plannen maar het ging hem niet snel genoeg. Naar aanleiding van een nota van hem en een psycholoog over verdunning stelde de directie een permanent overleg met hen en de paviljoensleiding in. Dit resulteerde zelfs in afspraken over verdunning met beleidsinstanties en het Ministerie van Volksgezondheid. Toch diende Uphoff zijn ontslag in. 'Ontgoocheld, vol onverwerkte teleurstellingen. Moe gestreden,' meldde Klik (3, '81, p. 4). In internaat Jonkerbosch richtten groepsleiders in 1981 een groepsleidersoverleg op. De directie was bereid tot formalisering hiervan; beide partijen werden het echter niet eens over de vorm. De directeur stelde voor een tussenpersoon te benoemen. Het groepsleidersoverleg diende echter een motie van wantrouwen tegen de staf in. Dit leidde tot schorsing van leden van het overleg, door de groepsleiders beantwoord met bezetting van het hoofdgebouw. Wegens verziekte verhoudingen werd Jonkerbosch als zelfstandig internaat opgeheven en als dependance ondergebracht bij instituut J.P. Heye (KL 3, '81, p. 20).

Dat het ontslag de kritische groepsleiders niet misstond, omdat zij daarmee bewezen inderdaad kritisch te zijn, brak Pet met de Zet op den duur ook op. Volgens ex-lid van Pet met de Zet Frans van der Pas ontstond daarmee een te grote kloof tussen werkers en ex-werkers. Daardoor hield Pet met de Zet reeds in 1981 landelijk op te bestaan, want 'het probleem was dat er geen werkers meer in het kader zaten. Het waren allemaal ontslagen werkers. Dus het sloot ook steeds minder aan bij de werkers. De ontslagenen gingen vertellen hoe kritisch ze wel niet geweest waren' (I 27).

Sommige lokale afdelingen van Pet met de Zet gingen nog wel door. Met name de afdeling Nijmegen bleef nog enkele jaren actief met acties en publicaties. In de tweede helft van de jaren tachtig verdween het identificerend woordvoederschap van de kritische groepsleider echter van het toneel. Klik herhaalde in oktober 1986 nog een keer het thema van de kritische groepsleider ('kritisch = lastig = onvoldoende beoordeeld' stond er boven de kop van een artikel, p.5) maar dat er daadwerkelijk sprake was van een kritische houding was nu niet meer overtuigend.²⁰ Hierna kwam de kritische groepsleider in Klik niet meer ter sprake.

Net als op Dennendal transformeerden de kritische groepsleiders het werk van groepsleider dus van dienstbaar vrouwenwerk in een strijdbaar mannenwerk: een gevecht, soms door betrokkenen vergeleken met een oorlog, waarin

traditioneel mannelijke deugden als moed, dapperheid, eigenwijsheid en heroïsche zelfopoffering voor een zaak van groot belang, vereist werden. De zelfopoffering van weleer werd daarbij – anders dan op Dennendal – wel gehandhaafd, maar ook getransformeerd. De stille zelfopoffering voor de particuliere patiënt maakte nu plaats voor de heroïsche zelfopoffering voor het algemeen belang. Daarbij past een ander beeld met een andere gendersubtekst: de stille zelfopoffering voor de particuliere patiënt werd verwacht van de verpleegster, de heroïsche zelfopoffering voor het algemeen belang eerder van de soldaat.

De seksuele behoefte van de een is ook die van de ander

Wat betreft de verwerping van het identificerend woordvoederschap in verband met machtsmisbruik, is de seksualiteitsdiscussie illustratief. Identificerend woordvoederschap diende zich niet meteen aan in de jaren zeventig; eerst werd nog het paternalistisch woordvoederschap ontdekt. De seksualiteit van zwakzinnigen was tot die tijd niet in verband gebracht met zelfontplooiing, maar met beheersing, in verband met (het gevaar van) voortplanting. In reactie op de seksuele revolutie werd eerst de omslag van beheersing naar het paternalistisch woordvoederschap van geleide zelfontplooiing nog gemaakt. Pas daarna kwam spontane zelfontplooiing in beeld.

Ben gelegenheid waarbij de omslag naar geleide zelfontplooiing op heterdaad te betrappen is, was een symposium over seksualiteit en geestelijk gehandicapten in 1972. Het uitgangspunt, aldus een van de sprekers, was niet meer de vraag naar 'het doel van de voortplantingsdaad' maar naar 'de betekenis van de menselijke seksualiteit? Als men daarop antwoordt: de mogelijkheid tot zelfontplooiing als man of als vrouw in een relatie, dan zijn daarmee ook de eerste grondlijnen van een andere sexuele ethiek gegeven' (rzz, p. 206). De zelfontplooiingsgedachte zoals verwoord in het bovenstaande citaat was (getuige het verslag) tijdens dit symposium nauwelijks omstreden. Sommigen vroegen zich echter wel af of seksualiteit wel altijd bijdraagt tot zelfontplooiing. Het is vooral de 'genitale' seksualiteit die hier onder verdenking staat: deze mag dan wel lichamelijke bevrediging opleveren, maar dat is nog niet hetzelfde als zelfontplooiing. 'De hulpverlening inzake seksualiteit dient gelijke tred te houden met de hulpverlening tot zelfontplooiing als mens in zijn totaliteit. [...] Het betekent enerzijds dat men vooral de geestelijk gehandicapten niet op alle mogelijke manieren tot een orgastische en/of coïtale seksualiteitsbeleving mag brengen, waaraan zij vanuit hun man- of vrouw-zijn helemaal niet toe zijn en waaraan zij waarschijnlijk nooit toe zullen komen' (p. 208). Bij het ontstaan van een 'sterke seksuele behoefte' stelt men vaak 'technische hulpmiddelen ter beschikking' (welke dat zijn wordt niet vermeld), maar daarmee wordt 'de dieperliggende menselijke problematiek niet opgelost' (p. 209). Daarom moet niet genitale

seks maar 'het middengebied' centraal staan. 'Het meest gewenste antwoord op de vraag om hulp lijkt eerder te bestaan in de lange weg van helpen om weer vriend te worden met het eigen gelaedeerde lichaam, [...] om in een ontluikende en groeiende relatie de hoofdaandacht te richten op de beleving van het middengebied van de seksualiteit.' Dan zal 'de vraag naar een lichamelijke bevrediging op een meer adequate wijze worden opgelost, gemilderd of op zijn minst sterk gerelativeerd' (p. 209). Wanneer je het 'middengebied' (niet-genitale seksualiteit) veronachtzaamt kan dat tot ernstige problemen leiden: 'Het verdringen of stukslaan van de seksualiteitsbeleving op heel het middengebied leidt echter tot een neurotische, verwrongen persoonlijkheid' (p. 208).

Hier is duidelijk sprake van paternalistisch woordvoerderschap. De deskundigen bogen zich er gezamenlijk over hoe zij de beoogde zelfontplooiing van geestelijk gehandicapten het beste gestalte konden geven, ervan uitgaande dat de seksuele behoeften van geestelijk gehandicapten anders waren dan die van henzelf. Speciaal geestelijk gehandicapten, met hun 'gelaedeerde lichaam' zullen waarschijnlijk aan 'coïtale seksualiteitsbeleving' nooit toekomen, en dat hoeft ook niet. Er bestond onder de sprekers geen twijfel over het verschil tussen henzelf en de gehandicapten en evenmin over hun recht van spreken op dit punt. De wensen die zwakzinnigen daarbij zelf uitten, waren niet richtinggevend. Die wensen moesten vertaald worden in de wezenlijke, achterliggende wensen.

Kort daarna verloor dit paternalistisch woordvoerderschap echter zijn legitimiteit. De aanleiding voor de omslag was de twijfel of het verschil tussen gehandicapten en degenen die over hen spraken daarvoor eigenlijk wel groot genoeg was, en of beide wel zo gemakkelijk te scheiden waren. Er kwam een golf van publicaties over seksualiteit op gang, waarin werd ontdekt dat 'spreken over dit onderwerp en erover nadenken rechtstreeks te maken hebben met de wijze waarop schrijvers en lezers bij dit onderwerp zelf betrokken zijn, en dat, wat wij onszelf niet kunnen toestaan, ook de ander niet zullen toestaan. [...] Kortom, elk gesprek over seksualiteit van hen gaat ook over ónze seksualiteit.' Het boek van Van Zijderveld en Sweere, *Lichamelijk gehandicapt, geestelijk volwassen*, waaruit dit citaat afkomstig is (1977, p. 27), is exemplarisch voor deze omslag. Op ónze (houding ten aanzien van) seksualiteit valt nog wel wat aan te merken, constateerde men. Deze kan daarom geen maatstaf zijn voor die van geestelijk gehandicapten. Zo zegt een ouder in een gespreksgroep met leden van de oudervereniging Het Zorgenkind in reactie op de vraag of men debiele meisjes de pil zou moeten geven: 'Ik vind dat wij daarnaar toe zouden moeten groeien, zodat wij dat als normaal kunnen leren ervaren.' Waarop een andere ouder beaamt: 'Ik vind dat ook. Wij zijn nog niet zo ver' (1977, p. 68).

De constatering dat een discussie over seksualiteit van geestelijk gehandi-

capten ook betrekking heeft op de eigen seksualiteit, maakte het paternalistisch woordvoerderschap dat op het congres uit 1972 nog uitgangspunt was, problematisch. 'Wij' kunnen niet meer over hen spreken alsof het niets met ons te maken heeft: indirect spreken we ook over onszelf. Wie zijn wij om andere volwassenen normen op te leggen als we constateren dat onze normen nauw samenhangen met onze eigen frustraties? Deze vragen leidden bijna tot een omdraaiing van posities: terwijl de geestelijk gehandicapte wat betreft seksualiteit niet langer als kind maar als volwassene werd gezien, werd de volwassenheid van ouders en deskundigen juist in twijfel getrokken: zij bleken op het punt van seksualiteit nog een heleboel te moeten leren.

De oplossing was daarom: identificerend woordvoerderschap. 'We kunnen hem [de gehandicapte] alleen dienend tegemoet treden en helpend aanwezig zijn als het gaat om het voorbereiden van die eigen beslissing. [...] De afhankelijkheid in het gedrag van een geestelijk gehandicapte blijft een aansporing voor diens omgeving om vóór hem te handelen. Hoe dikwijls moeten we constateren dat deze afhankelijkheid groter is dan noodzakelijk moet worden geacht. [...] Men zal naar onze opvatting moeten proberen de geestelijk gehandicapte zover mogelijk zelf verantwoordelijk te laten zijn' (p. 24-25).

Omdat 'onze' seksuele onvolwassenheid werd toegeschreven aan taboes, werd met de eerder genoemde zelftwijfel de plaats vrijgemaakt voor degenen die zichzelf beschouwden als meer seksueel bevrijd, als voorlopers van de seksuele revolutie. Zij namen tegen het eind van de jaren zeventig dan ook het woord over. Mannen die trots waren op hun eigen seksuele bevrijding en de geneugten daarvan graag op anderen overbrachten. Want seksualiteit was nu niet meer iets waar 'we' nu eenmaal allemaal mee worstelen. Er was nu een voorhoede van bevrijde jongemannen en een achterhoede van nog wat preutse ouderen en jonge vrouwen. Deze mannen konden met veel meer zekerheid het identificerend woordvoerderschap uitdragen, want zij waren zeker van hun eigen seksuele behoeften, zodat zij ook het perspectief van geestelijk gehandicapten konden vertolken. Identificerend woordvoerderschap is immers gebaseerd op de gedachte dat een eerlijke peiling van de eigen behoeften een goed richtsnoer is voor het leren kennen en vertolken van die van anderen.

Zo werd in *Klik* in 1983 verhaald van een cursus die achterblijvers moest helpen hun achterstand in te halen. Een cursusleider: 'Tijdens de cursussen heb ik ervaren dat het vooral de mannen zijn die taboes doorbreken. [...] Vrouwen doen het veel minder. Die vertellen vaker over de dingen die ze niet kunnen opbrengen en hoe ze daarmee worstelen. Ze ervaren het als een confrontatie met zichzelf als een bewoner op het seksuele vlak een beroep op hen doet' (KL 3, '83, p. 16). Hij had daar wel begrip voor: 'Voor veel cursisten lijkt het wat te veel. Ze horen hier mensen praten over wat allemaal mogelijk is, terwijl ze zelf lang niet

zo vrij zijn. Ze krijgen het gevoel dat ze zelf zulke dingen ook moeten opbrengen terwijl ze dat gewoon niet kunnen. Ze lopen keihard tegen hun grenzen op' (p. 15). Klik interviewde twee 'gangmakers' van de cursus, Tom en Bas. Tom klaagde zich over de achterstand van zijn collega's: 'Met mijn eigen collega's kan ik er maar moeilijk over praten. Het ontardt altijd weer in gegiechel en geproest. Heel vervelend. In mijn team zitten veel gesloten mensen' (p. 15).

Iedereen moest bevrijd worden van de beklemmende seksuele tradities en taboes, deze mannen zelf ook, maar zij waren daarin al wel een stapje verder en dat legitimeerde hun woordvoerderschap. 'Ik ben ook naar de cursus gegaan omdat ik zelf op seksueel gebied wel experimenteer. Ik heb een bepaalde nieuwsgierigheid naar sommige bewoners. Ik ben ook in een relatie met een bewoner gerold. Ja, en waarom ook niet,' zei Bas. 'Ik ben zelf iemand die zegt: als mensen signalen geven in die richting, durf daar dan ook iets mee te doen. Wees niet te preuts. Je verkleint er de afstand tussen jou en de bewoners mee. [...] De bewoners komen ook veel makkelijker naar mij toe, net alsof het een band schept als je samen je broek hebt uitgehad. [...] De jongens met wie ik ooit iets heb gehad, zijn veel vertrouwer met me' (pp. 16-17). Iedereen zou dat moeten doen, vinden Tom en Bas: 'De bewoners [...] zouden toch bij alle groepsleiders moeten kunnen doen wat ze bij mij mogen' (p. 19).

De vrouwelijke cursusleider had, net als de vrouwelijke groepsleiding, moeite met de vrije omgangsvormen. Ze ging wel in op vragen van mannen die wilden dat zij hielp met masturberen, maar na verloop van tijd ontdekte ze dat ze het niet kon volhouden; ze voelde zich ook wel gebruikt, want ze konden het wel zelf. Maar ze deed het toch, 'omdat ze vond dat een hulpverlener dat moet' (pp. 16-17). Dat vrouwen er moeite mee konden hebben om met klaarkomen te helpen, en dat ze zich weleens als lustobject gebruikt voelen, wanneer 'een bewoner in d'r bloes zat te loeren en zich ondertussen zat af te trekken' (p. 20), dat begrepen de bevrijde mannen enerzijds wel. Maar anderzijds moest men niet denken dat zij het altijd alleen maar leuk vonden: 'Als ik nachtdienst heb op de mannenafdeling hoor je er constant één bezig over de intercom. Nou, die zet ik dan wel eens even uit om het niet te hoeven horen. Gadverdarrie' (p. 20).

Niet alleen woordvoerders van het nieuwe zelfontplooiingsverhaal, maar ook de bewoners om wie het ging waren vooral mannen.²² Voorbeelden hadden vrijwel allemaal betrekking op mannen. De mannelijke cursusleider viel het bij cursussen ook herhaaldelijk op 'dat het bijna altijd gaat over seksualiteit van mannelijke bewoners. Er zijn wel een paar goed bedoelde pogingen gedaan om het ook over vrouwen te hebben, maar die mislukten. Het lijkt wel of het onder vrouwen minder speelt' (p. 19).

Het identificerend woordvoerderschap heeft dus wederom, net als in het zelfontplooiingsregime op Dennendal, een gendersubtekst die het meer tot iets

van mannen dan van vrouwen maakt. De seksualiteit van 'bevrijde' mannen staat model voor die van vrouwelijke groepsleiding en zwakzinnigen. Dat valt niet zo op doordat de ongelijkheid in behoeften wordt vertaald in een achterstand in het uiten ervan: vrouwen hebben dezelfde behoeften maar ze durven die nog niet zo goed te uiten. De gelijkheid bestond wel enigszins tussen mannelijke bewoners en groepsleiders maar nauwelijks tussen de seksen.

De seksuele behoefte van de een is de nachtmerrie van de ander

Dat het identificerend woordvoerderschap bovengenoemde gendersubtekst heeft, bleek nog duidelijker toen er een nieuwe omslag plaatsvond aan het eind van de jaren tachtig. Deze omslag is duidelijk te zien in Klik. In 1986 bracht Klik nog een themanummer over seksualiteit uit, waarin het identificerend woordvoerderschap bejubeld werd. In een door de NVSH geleid gesprek in het team over seksualiteit naar aanleiding van de verkrachting door Jacob in de vorige paragraaf, bleken sommige teamleden 'erg gesloten over hun eigen seksualiteit' (p. 12). Er werd besloten dat 'degenen die het makkelijkst over seksualiteit praten, als de speciale taak het omgaan ermee' kregen toebedeeld (p. 12). Twee jaar later zou niet alleen de verkrachting door Jacob niet meer dapper gevonden worden, maar zou ook het woordvoerderschap niet gegaan zijn naar degenen die er het gemakkelijkst over praten – eerder naar degenen die ook ervaring met verkrachting hadden en daarom helemaal niet zo makkelijk praatten. In 1988 kwam een themanummer over seksueel misbruik uit, waarin het identificerend woordvoerderschap totaal had afgedaan. Het ging in beide gevallen over seksualiteit, maar verder was alles anders: de begrippen, de problemen, de helden, de antihelden. Het ging nu bijvoorbeeld over 'bewoonsters [...] aan wie groepsleiders zich soms jarenlang vergrijpen. [...] En als de daders het stiekem genoeg aanpakken kraait er geen haan naar' (KL II, '88, p. 12). De heldenmoed van groepsleiders als Bas en Tom, nog bezongen in 1983, heet nu ineens 'vergrijpen'. En het verzwijgen daarvan, eens een moreel goedgekeurde noodzaak, vanwege de preutsheid van collega's, is nu ineens een wandaad. De identificerende woordvoerders met hun pleidooi voor seksuele bevrijding belanden nu in het beklagdenbankje. Het identificerend woordvoerderschap bleek gebaseerd op een veronderstelling van gelijkheid, die nu werd ontmaskerd als machtsongelijkheid. 'We hebben een tijd achter de rug waarin op seksueel gebied alles moest kunnen. Nu pas realiseren we ons dat incest gewelddadig is' (KL II, '88, p. 4). En dat gold niet alleen voor incest maar voor allerlei seksuele relaties, zeker die tussen begeleiders en zwakzinnigen, die vanuit het identificerend woordvoerderschap nog zo bejubeld waren. Seksualiteit kwam in de jaren hierna in Klik alleen ter sprake in termen van seksueel misbruik. In navolging van de brede publieke aandacht voor seksueel misbruik buiten de zwakzinnigenzorg

werd seksualiteit nu steevast gekoppeld aan macht: 'Je hebt macht over iemand die niets terug kan doen' (KL II, '88 p. 4). 'Een zwakzinnig kind is een ideaal slachtoffer. Nog machtelozer, nog minder in staat te begrijpen wat er met haar gebeurt, nog minder in staat zich te verweren, ze heeft nog minder contacten buiten het gezin om iemand te kunnen vinden die een eind maakt aan de situatie' (p. 4).

'Seksualiteit heeft gelijkwaardigheid nodig. In alle andere gevallen is er sprake van misbruik van de machtige over de machteloze', aldus incest-deskundige Ineke Jonker (KL II, '88, p. 7). Deze gelijkwaardigheid was er in de ogen van de identificerende woordvoerders ook wel degelijk geweest. Die was juist de basis voor het idee dat wat jij als begeleider wilde, de pupil waarschijnlijk ook wilde. Maar precies die identificatie werd nu het probleem: de kans werd veel groter geacht dat wat jij als begeleider wilde, helemaal niet was wat de cliënt wilde. En je moest je realiseren dat je geen neutrale figuur was, maar een machtsfactor, ook als je dat niet wilde.

Er kwamen rechtszaken waarin mannelijke hulpverleners werden aangeklaagd vanwege handelingen waar enkele jaren daarvoor nog vol trots over gesproken werd. Verdachten verdedigden zich nog wel in die oude termen, maar dat werd nu niet meer geloofwaardig gevonden. Zoals het argument van een aangeklaagde dat bewoonsters ontspannen werden van een poging tot geslachtsgemeenschap of van strelingen waarvan de aangeklaagde zelf opgewonden werd (KL I, '89, p. 19). Nu was veel interessanter dat een bewoonster zijn tastende hand had weggeduwd en vervolgens allerlei mannen in hun kruis was gaan tasten. In plaats van een pluim wegens voorbeeldgedrag kreeg zo iemand nu ontslag, een jaar gevangenisstraf, vijf jaar verbod op uitoefening van zijn beroep en een verplichte therapeutische behandeling. Nu werden de mannelijke groepsleiders degenen die in een potentiële achterstandspositie zaten. Het woord ging nu naar vrouwelijke slachtoffers en begeleidsters – bijvoorbeeld degenen die zelf een incestverleden hadden. Terwijl de cursus seksualiteit uit 1986 vooral mannen trok, kwamen op een cursus 'omgaan met ongewenste intimiteiten' vooral vrouwen af.

Zelfbeschikking werd het nieuwe ideaal: zelf kiezen wat je wilt en wat niet. Het woordvoerderschap raakte daarmee echter niet geheel in diskrediet, omdat verstandelijk gehandicapten niet altijd zelf (goed) het woord kunnen voeren. Het woordvoerderschap veranderde echter van identificerend naar individualiserend: wel het woord voeren, maar vanuit de veronderstelling van individueel verschil in plaats van gelijkheid. Daarmee lijkt er wederom een overeenkomst te bestaan met geleide zelfontplooiing, waar verschil ook het uitgangspunt is. Het verschil bij geleide zelfontplooiing is echter een categoriaal verschil (zwakzinnigen versus normalen) terwijl het bij individualiserend woordvoerderschap een

individueel verschil is: de ene mens is anders dan de ander, handicap of geen handicap. Het woordvoerderschap verplaatste daarmee van mannelijke voortrekkers op het gebied van seksuele zelfontplooiing naar vrouwelijke voortrekkers op het gebied van seksuele zelfbeschikking.

Betutteling

Het probleem van betutteling heeft andere wortels dan het hierboven behandeld probleem van machtsmisbruik. In 1971 werd de 'Verklaring van de algemene en speciale rechten van de zwakzinnige mens' aanvaard door de Verenigde Naties, in 1975 gevolgd door de 'Verklaring van de rechten van de gehandicapte mens'.²² In Nederland kwam rond 1975 een discussie over rechten van geestelijk gehandicapten op, die aanvankelijk nogal technisch was, maar rond 1980 meer fundamenteel werd²³ en vanaf dat moment in Klik veelal werd besproken in termen van betutteling. Als je oplet 'waar mensen zelf keuzen kunnen maken en waar dit vóór hen gedaan wordt, slaat de schrik je om het hart' (KL 3, '84, p. 8). Betutteling was een breed begrip. Zowel wat betuttelen was, als wie dat kon doen, was onduidelijk.²⁴

Betutteling was volgens Klik aanvankelijk geen zonde, maar een probleem: 'Een blijvend dilemma waarvan we ons hoogstens (of minstens?) steeds bewust moeten zijn.' De kernvraag is: 'wat is de grens tussen zorg en verzorg, tussen noodzakelijke en overbodige betutteling? [...] Wie de goede oplossing denkt te weten, wordt gewantrouwd' (KL 3, '84, p. 23). Tegenover betuttelen staat riseren. Je kunt te veel betuttelen, en dus te weinig risico's nemen, en te veel riseren en te weinig betuttelen. Het is waarschijnlijk een onvermijdelijk kwaad. Onvermijdelijk, omdat je als groepsleid(st)er nu eenmaal een machtspositie hebt.

Maar in de loop van de jaren negentig veranderde de visie op betutteling. Dit heeft ermee te maken dat de machtspositie van de groepsleid(st)er niet langer als een onvermijdelijk feit wordt gezien. De groepsleid(st)er kan haar eigen machtspositie neutraliseren, door zichzelf enigszins uit de zorgrelatie terug te trekken en de verstandelijk gehandicapte en diens netwerk sterker te maken. Zorg gaat ondersteuning of soms zelfs onderhandeling heten, en diverse zorgvisies benadrukken dat de groepsleiding enige emotionele afstand moet bewaren, terwijl warmte en genegenheid meer van het relatienetwerk moeten komen: bijvoorbeeld in de (inmiddels herziene) zorgvisie van Humanitas: 'het aksent van de ondersteuning zal niet moeten liggen op het bewaken, verzorgen, verplegen en behandelen, maar op het onderhandelen. Dat betekent dat bewoner en hulpverlener gelijkwaardige posities innemen' (1991, p. 9).²⁵ De Stichting Zorgverlening voor Verstandelijk Gehandicapten Venlo (ZVG) stelt: 'Het is van groot belang dat de verstandelijk gehandicapte voor zijn emotionele ondersteuning – zijn behoefte dus aan vertrouwen, intimiteit en liefde – mensen heeft die

geen professionele begeleiders zijn!!' (ZVG, p.40, cursivering en uitroepstekens van de ZVG).

Betutteling is niet langer een dilemma, maar een zonde. Niet langer een lastig, zij het onvermijdelijk probleem, maar een achterhaalde manier van bejegenen die achterwege dient te blijven. Niet langer een worsteling, het zoeken naar een onbestaanbaar midden tussen riskeren en betuttelen, maar een heldere kwestie, waarin goed en fout duidelijk gescheiden kunnen worden. In Klik is de zoekende, onzekere stijl die in 1983 werd gehanteerd als het over betutteling ging, nu vervangen door een blijmoedige, assertieve toon: 'In gezinsvervangend tehuis de Blokhorst in Zwolle hebben ze de betutteling afgeschaft. Of liever gezegd: ze zijn er nooit aan begonnen' (KL 6/7, '92, p. 8). Het is simpel en glashelder, vinden de cursusleiders zelf. 'Mensen kunnen zelf beslissen, is de stelregel' (p. 8). Er is een bewonersraad met grote bevoegdheden, bijvoorbeeld bij sollicitaties van groepsleid(st)ers. Eventuele huisregels worden door de bewoners zelf gemaakt; ze krijgen geen straf. Conflicten moeten ze zelf oplossen. Betutteling is daarmee uit de wereld. Wie dit ook wil leren, kan een cursus volgen en een boek lezen (Appel en Kleine Schaars, 1992).

Ook in sommige zorgvisies van instellingen overheerst deze assertieve toon. In het lijstje punten dat Humanitas DMH als belangrijk presenteert, staan onder meer: 'zelf kunnen kiezen hoe je wilt leven', 'zelf beslissingen kunnen nemen' en 'geen betutteling' (Humanitas DMH, 1997b, p. 6). Soms wordt wel erkend dat er een midden gevonden moet worden tussen betutteling en zorg, dat 'kritisch de grens bewaakt moet worden tussen verantwoorde zorgzaamheid en overdreven betutteling' (Stichting Piusoord, 1996, p. 1). Meestal wordt gesteld dat zelfbeschikking zoveel en zo vaak mogelijk moet worden gerespecteerd, zonder dat wordt ingegaan op de klaarblijkelijke grenzen die men daaraan ziet. Erkend wordt nu, schrijft de Stichting Prisma (1996, p. 1) 'het recht van de cliënt om zelf zoveel en zo vaak als mogelijk een eigen bestemming te geven aan het leven'. Iets dergelijks treffen we ook aan in nota's van de rijksoverheid en de Federatie van Ouderverenigingen, die vaak als uitgangspunt dienen voor de zorgvisies van instellingen. Volgens de rijksoverheidsnota *De perken te buiten* is het 'de bedoeling het gedachtegoed van gelijke (burger) rechten nadrukkelijk centraal te stellen' (p. 19). 'Daarbij staat voorop dat gehandicapten meer vrijheid moeten hebben om zelf keuzes te maken bij het inrichten van hun eigen bestaan. Het streven is om gehandicapten minder afhankelijk te laten zijn van dienstverleners' (p. 20).

Een dilemma is niet gemakkelijk met een methode te voorkomen; een fout is dat echter wel. Nu betuttelen niet langer een dilemma is, maar een fout, kunnen er ook methoden tegen ontwikkeld worden. Dat gebeurt ook. Zoals in paragraaf 6.2.2 ter sprake kwam, is aan het begin van de jaren negentig de kritiek op de

deskundigheid verwerkt in nieuwe vormen van deskundigheid. Parallel daaraan, en daarmee nauw verbonden, worden ook problemen van machtsmisbruik en betutteling beantwoord met nieuwe methoden, wetten en procedures. Zo gaan er in de jaren negentig veel meer methoden en cursussen circuleren waarbij deskundigen vaak weer een belangrijke plaats krijgen (zoals al ter sprake kwam) en waarbij de strijd tegen betutteling wordt bezegeld door een methode die de wensen en de keuzen van de cliënt centraal stelt.

Het vermijden van betutteling wordt ook in het werken met zorgplannen nagestreefd.²⁶ Om betutteling tegen te gaan, worden in veel instellingen twee soorten functies onderscheiden: de procesbegeleider en de zaakwaarnemer. De procesbegeleider is woordvoerder zonder verantwoordelijkheid, zij hoeft alleen de gevoelens en verlangens van de bewoner te vertolken of hem te helpen dat zelf te doen. De zaakwaarnemer is wel verantwoordelijk voor de zorg: zij regelt bijvoorbeeld de dagbesteding. Op die manier is het idee van zorg als onderhandeling gestalte gegeven: een verstandelijk gehandicapte cliënt kan zelf misschien niet zo goed onderhandelen, maar een hulpverlener die alleen voor de belangen van de cliënt hoeft op te komen, kan dat wel.

Het betuttelingsprobleem wordt dus methodisch bestreden, en ook versimpeld. Dat het geen dilemma maar een fout is, is mogelijk doordat een aspect dat het in de jaren tachtig zo complex maakte, nu vaak uit beeld is geraakt, namelijk de betutteling van ouders en andere naasten. Zo bepleiten twee Amerikaanse zorgvernieuwers om mensen met een verstandelijke handicap huiseigenaar of zelfstandig huurder te maken, omdat ze dan meer zeggenschap over hun eigen leven krijgen, en om (zoals met het persoonsgebonden budget ook gebeurt) hen werkgever te maken van verzorgers. Sommigen kunnen daarvoor 'te gehandicapt' zijn en hebben dan een voogd of curator nodig. 'Mensen met een handicap weten zelf heel goed waar ze zich het prettigst bij voelen, en als ze ons dat niet kunnen vertellen, dan moeten we heel goed luisteren.' Naar wie? 'Naar henzelf en naar de mensen die hen van jongsaf hebben gekend: hun ouders, hun broers en hun zussen' (KL 3, '93, p. 19). Het betuttelingsprobleem tussen verstandelijk gehandicapten en hun familie lijkt niet meer te bestaan.

Kortom: in de jaren zeventig werd eerst het paternalistisch woordvoerderschap ontdekt, als alternatief voor de objectivering die men dan het deskundigheidsregime gaat aanwrijven. Maar al snel komt ook het identificerend woordvoerderschap op. Twee problemen maakten vervolgens zowel het paternalistisch als het identificerend woordvoerderschap problematisch, namelijk machtsmisbruik – vooral gethematiseerd in de seksualiteitsdiscussie- en betutteling. Daarop volgde een nieuwe omslag naar zelf kiezen en zelf spreken. Maar dat niet alleen: vanuit de erkenning dat niet alle verstandelijk gehandicapten dat kunnen,

vond er ook een omslag plaats naar het individualiserend woordvoerderschap. Dit legt, net als het paternalistisch woordvoerderschap, de nadruk op het verschil tussen spreker en degene voor wie wordt gesproken. Het individualiserend woordvoerderschap van zelfbeschikking moedigt aan om de cliënt te zien als een ander individu in plaats van als iemand van een andere soort. Het moedigt ook aan op te komen voor diens belangen, die, vanwege het gevaar van machtsmisbruik en betutteling, niet mogen worden gemeten aan eigen belangen. Net als in de vorige paragrafen is hier dus sprake van een overeenkomst tussen geleide zelfontplooiing en zelfbeschikking; bij beide is er sprake van nadruk op het verschil tussen begeleiding en verstandelijk gehandicapte (terwijl het bij spontane zelfontplooiing de overeenkomst tussen beide centraal stond). De inhoud van het verschil is echter anders: bij geleide zelfontplooiing ging het om een categoriaal verschil (tussen wel en niet zwakzinnigen), terwijl het bij zelfbeschikking om een individueel verschil gaat (tussen twee individuen, ongeacht handicap).

6.3 De lotgevallen van de zelfontplooiingsorganisatie

In de zelfontplooiingsorganisatie ging men ervan uit dat vernieuwing van de zorg ook implicaties had voor de organisatie. Wat waren nu de lotgevallen van de zelfontplooiingsorganisatie sinds het begin van de jaren zeventig? De zelfontplooiingsorganisatie kreeg in de discussies van de jaren zeventig veel minder aandacht dan de zorg. Anders dan de zorg werd de organisatie geen onderwerp van heftige debatten, verwarring en (zelf)kritiek. De vernieuwingen van het zelfontplooiingsregime op onder meer Dennendal werden gerecipieerd als iets van de zorg, inclusief het wonen, maar nauwelijks als iets van de organisatie.²⁷ Dat merkte Okma van de Hafakker ook vaak als hij bezoek kreeg van belangstellenden: 'Dan vroegen ze: waar zijn nou die huizen? Maar die waren er nog helemaal niet. Wat al wel gebeurde, was dat de groepsleiding heel anders werkte. Wij vonden dat je op dat punt bij ons veel kon leren, niet zozeer over de verdunning en de zorg, maar over de organisatieverhoudingen, die zijn veel interessanter, en dat kan iedereen doen, daar hoef je niet voor te bouwen. Maar dat hoorde er voor veel mensen niet bij, zeker de deskundigen en de leidinggevendenden, die vonden dat iets politieks, niet iets voor de inrichting'. (I 25) Klik en Pet met de Zet vroegen wel veelvuldig aandacht voor de thema's van de zelfontplooiingsorganisatie.

Voorzover het zelfontplooiingsregime (buiten Klik en Pet met de Zet) wel als organisatiekwesie werd opgevat, dacht men vaak aan formele democratisering, hetgeen in de zelfontplooiingsorganisatie nu juist niet werd beoogd (zie hoofdstuk 4). In steeds meer instellingen werd gewerkt aan de oprichting van demo-

cratische organen. Van overheidswege werd in 1974, vooral naar aanleiding van de Dennendal-affaire, de 'commissie van advies inzake het democratisch en doelmatig functioneren van overheidsinstellingen, die werken met overheids-subsidie' ingesteld, in de wandelgangen bekend als de commissie-Van der Burg, die in 1978 advies uitbracht.

De aandacht die er voor de zelfontplooiingsorganisatie was, bevond zich in de marge. Enkele inrichtingen probeerden er meer of minder van in praktijk te brengen, in de gevestigde tijdschriften werd er in een klein aantal publicaties aandacht aan besteed, en Klik en Pet met de Zet besteedden er aandacht aan. Ik behandel eerst de beperkte discussies over de organisatie, dan de (beperkte) praktijk.

In de jaren zeventig ontstond over de zelfontplooiingsorganisatie wel enige discussie, vooral naar aanleiding van Damen (1971 en 1972), op wiens gedachten men ook in Dennendal voortbouwde. In de spraakmakende artikelen van Haspers en Van Oudenhoven die in paragraaf 6.2. herhaaldelijk aan de orde kwamen, kwam de zelfontplooiingsorganisatie wel ter sprake, zij het minder uitgebreid dan de zorg. De discussie ging vervolgens echter vooral over de zorg en nauwelijks over de organisatie.

De dimensie individu/maatschappij vertaalde zich, zoals we in hoofdstuk 4 gezien hebben, voor de organisatie naar de vraag of de groepsleiding zich aan de organisatie moest aanpassen of omgekeerd. Typerend voor de zelfontplooiingsorganisatie was dat onvrede van de groepsleiding niet automatisch werd opgelost door aanpassing van de groepsleiding, maar mogelijk ook door aanpassing van de organisatie. Iets dergelijks werd in de jaren zeventig in de officiële kanalen slechts sporadisch bepleit. Zo bepleitte Torenbeek dat men bij de begeleiding van groepsleiding aandacht besteedde aan de mate waarin inrichtingbeleid goed functioneren van de groepsleiding belemmerde; in welk geval bijstelling noodzakelijk kon zijn (1978, pp. 602-603). Klik en Pet met de Zet formuleerden veelvuldig kritiek op situaties waarin groepsleiding noodzaak was zich wel aan de organisatie aan te passen. Opvallend is dat ze de zelfontplooiingsorganisatie bepleitten met een argument dat op Dennendal niet werd gebruikt, namelijk dat aanpassing aan de organisatie tot ziekte van de groepsleiding kon leiden. Een belangrijke oorzaak van ziekte was volgens Klik dat 'groepsleiders op een menselijke manier willen omgaan met zwakzinnige mensen en dat zij daarin worden belemmerd door "De Organisatie"' (Kl. 6, '84, p. 14).

De antideskundigheid van het zelfontplooiingsregime betekende voor de organisatie: het toekennen van een centrale plaats aan de groepsleiding in de organisatie. 'Deskundigen, de staf, zien slechts een deel van de persoon op een

bepaalde, specifieke wijze.' De groepsleiding daarentegen 'is ingesteld op het kind als totale persoon' (Haspers en Van Oudenhoven 1973, p. 100). De groepsleiding is de centrale factor (Van Oudenhoven 1973; Van Genneep 1980a).

Wat betreft de dimensie van orde: in de plaats van orde kwam communicatie. Groepsleiding en deskundigen moesten volgens diverse auteurs meer in dialoog treden in plaats van dat deskundigen regels uitvaardigden. De groepsleiding moest veel minder autoritair en veel communicatiever bejegend worden. De vraag wat dat inhield, kon aanleiding zijn tot uitgebreide verhandelingen over het belang van met elkaar praten, manieren om dat te doen, weerstanden die daarbij overwonnen moesten worden, en voorwaarden ten aanzien van de opstelling van staf en groepsleiding, zoals 'veranderingen en onzekerheden aankunnen' (Torenbeek 1978, p. 605). De groepsleiding was 'niet zonder meer te zien als uitvoerster van vooraf uitgestippeld beleid' (Van Genneep 1980a, p. 115). De begeleiding van de deskundigen moest vooral non-directief zijn en ondersteunend. Men moest de groepsleiding helpen hun sterke en zwakke kanten te ontdekken, eventuele onvrede te articuleren, problemen te signaleren en overdenken, enzovoort.

De dimensie van het woordvoerderschap ten slotte kreeg in de organisatie een iets andere invulling dan in de zorg. Zwakzinnigen hebben woordvoerders nodig, was het idee; maar groepsleiding niet. Groepsleiding moet wel geholpen worden in het articuleren van eigen visies en belangen, zij moeten dat op de opleiding ook leren. Hier werd echter ook meteen bepleit wat in de zorg pas veel later op gang kwam: zeggenschap en zelfstandigheid. Het zelfstandig werken van de groepsleiding moet bevorderd worden, en groepsleiding moet een grotere invloed hebben op de organisatie (Van Genneep, p. 115; Torenbeek, p. 602). Haspers en Van Oudenhoven betoogden dat de verantwoordelijkheid en beslissingsbevoegdheid voor de dagelijkse zorg moest liggen bij de groepsleiding. 'Men hoede zich ervoor om gelijk uit te roepen dat zo iets niet kan, of dat de jonge werkers daarvoor onrijp en onvermogen zijn' (1973, 100). In plaats daarvan zou men moeten bekijken onder welke voorwaarden dat mogelijk is: de opleiding moet daartoe meer gericht worden op leren samenwerken en communiceren, de begeleiding meer ondersteunend en bijsturend en minder voorschrijvend en het personeelsbeleid moet 'de belangrijkheid' van de groepsleiding tot uitdrukking brengen, onder meer door betere salariering. Ook Klik en Pet met de Zet bepleitten meer zeggenschap voor de groepsleiding. Gebrek aan zeggenschap kon ook tot ziekte leiden, benadrukten Klik en Pet met de Zet. Pet met de Zet voerde ook acties voor meer zeggenschap voor de groepsleiding, bijvoorbeeld op de Heygraeff. Dergelijke ideeën vielen bij directies niet altijd in goede aarde: 'Waar komt dat nou voor, dat de groepsleiding zelf uitmaakt wat er met de groep gebeurt? Dat komt toch nergens voor!', vond de directeur van de Heygraeff (KL 10, '75, p. 20).

Een nieuw thema dat aan het eind van de jaren zeventig door Klik en Pet met de Zet werd aangedragen, was de overbelasting van de groepsleiding. Dit hing nauw samen met hun aandacht voor het ziekmakende karakter van de traditionele organisatie. Volgens Klik en Pet met de Zet moesten er meer geld en middelen naar de groepen, en minder aan staf, deskundigen en ondersteunende diensten (zoals bijvoorbeeld de keuken). Ook gebrek aan geld en middelen voor de groepsleiding leidde in hun ogen tot veel ziekteverzuim en personeelsverloop. 'Iedereen protesteert op zijn eigen manier tegen personeelsgebrek. Werkers worden ziek, bewoners worden lastig,' stelde Klik (3, '79, p. 12). Pet met de Zet interpreteerde een hoog ziekteverzuim als 'een stille getuige van de onmogelijke werksituatie' (1984, p. 32). Klik publiceerde in de jaren tachtig veelvuldig over overbelasting van de groepsleiding, ook gekoppeld aan bezuinigingen op personeel, hogere werkdruk, personeelstekort enzovoort.

Terwijl lastig zijn vooral een mannenzaak was (zoals in paragraaf 6.2.4 bleek), werd overbelasting door diverse partijen vooral als iets van vrouwen gezien. Ter beantwoording van de vraag waarom veel groepsleiders afknappen, kwamen in Klik vooral vrouwen aan het woord (juni 1984). En toen in 's Koonings Jaght in 1982 een bewoner door een groepsleider dusdanig geschopt en geslagen werd dat hij aan de gevolgen hiervan overleed, vroeg Klik een groepsleider en een groepsleidster hoe je in die functie tot zo iets komt. Uit woede, waardoor je je niet meer kunt beheersen, was hun antwoord. Of uit machteloosheid, omdat een bewoner bijvoorbeeld je keel dichtknijpt en je niets anders kunt doen. Dat overkwam de groepsleider. Toch zei hij later in het interview dat machteloosheid eigenlijk niet zijn probleem was, maar vooral dat van jonge meisjes in de nachtdienst: 'Je kan wel zeggen, er mag niet geslagen worden. Ik ben groot en sterk, ik kan die jongens wel aan. Maar er zijn ook jonge meisjes die nachtdienst hebben. Een van hen heeft een jongen een tand uit zijn mond getrapt. Ze kon niet anders. Kan ik wel zeggen: we moeten niet slaan, er moet een andere manier zijn. Dan zeggen zij: ja, wij kunnen het zo al niet aan' (KL 6, '82, pp. 16-17).

Tot zover de discussies over de organisatie in de jaren zeventig en tachtig. Wat betreft de praktijk is het interessant te kijken naar drie instellingen waar men probeerde (aspecten van) de zelfontplooiingsorganisatie in de praktijk te brengen: Nieuw-Woelwijck, Sintmaheerdt en de Hafakker.

Sintmaheerdt heeft vooral de gedachte van een centrale plaats voor de groepsleiding van meet af aan in praktijk gebracht: (inmiddels ex-)directeur Soppe vertelt dat een van de thema's van Dennendal die hij op Sintmaheerdt heeft geprobeerd te vertalen, is: 'Een zo plat mogelijke organisatie, waarbij de directeur niet zo'n manager met een autotelefoon is. Iedereen in de organisatie

staat ten dienste van de bewoners, we zijn als het ware bij hen op visite. En we willen zoveel mogelijk geld in de groepsleiding stoppen, want die moeten het doen. Aan de facilitaire diensten (zoals de technische dienst en de keuken) gaven we veel minder uit dan wat toen gebruikelijk was, en ook aan de agogen. Die deskundigen heb je in het begin wel nodig, maar na verloop van tijd veel minder, en dan gaan ze werk naar zich toetrekken. Niemand weet precies wat ze doen maar het moet allemaal reuze indrukwekkend zijn. Ze zitten daar dan in een apart groot mooi gebouw op de eerste etage in de hoogte over de zaak heen te kijken. Die eerste etage vind ik symbolisch, je kijkt vandaar over de zaak heen en er zal nooit iemand naar binnen lopen. Dat hebben wij bewust niet gedaan, we hebben hier een klein kantoortje op de begane grond. Bij ons doen de groepsleiding en de bewoners het en ze schakelen de agogen in als ze die nodig hebben, en dan hebben ze al op papier gezet waar het om ging; daar komt dan vervolgens een plan van aanpak uit en een tijdsplanning' (I 34). Op de beperkte inzet van deskundigen is men op Sintmaheerdt na twee jaar al wat teruggekomen, omdat de groepsleiding bij evaluatie te kennen gaf dat ze te weinig agogische begeleiding had.

'Dorpshoofd' Fop Wassenaar streefde op Nieuw-Woelwijck vanaf 1974 (toen nog op de zwakzinnigenafdeling van psychiatrische inrichting Groot Bronswijk, vanaf 1977 als zelfstandige zwakzinnigeninrichting) naar een centrale plaats voor de groepsleiding én de bewoners: 'Wat ik heel erg was tegengekomen in organisaties was dat dingen niet konden omdat er te weinig geld zou zijn. Heel essentiële dingen kwamen daardoor niet tot stand. Terwijl er wel geld was voor de sigaren op de bestuurstafels, voor enorme vergoedingen en uiterlijke dingen' (I 39). Ook 'het waterhoofd' van veel instellingen, de vele organisatieveranderingen en de interne concurrentie ('iedereen wil van zijn eigen winkeltje een supermarkt maken') kosten volgens Wassenaar onnodig veel geld. Wassenaar heeft destijds op zijn tweede werkdag 'de therapeuten (de muziektherapeut, de creatieve therapeut, de bewegingstherapeut) de wacht aangezegd. Vanwege die koninkrijkvorming, en omdat ze waren weggezakt en hun werk niet konden verantwoorden. Zestig procent van de tijd van de groepsleiding ging zitten in halen en brengen. De begeleiders zijn die dingen die de therapeuten deden, zelf gaan doen.' Wassenaar hecht wel grote waarde aan deskundigheid van de groepsleiding. Verder wordt er van de groepsleiding een grote inzet gevraagd, met werkdagen van maximaal tien uur (met een onderbreking van 2 uur). Hoewel de groepsleiding niet op Nieuw-Woelwijck woont, is de inrichting wel opgezet als een leefgemeenschap voor werkers en pupillen, geïnspireerd door de communedachte van die tijd. Voor goede zorg is het heel belangrijk dat groepsleid(st)ers gelukkige mensen zijn, die zelf veel kunnen geven. Daar moet je organisatie op gericht zijn, vindt Wassenaar. De leefgemeenschap is

daarom opgezet als een echte gemeenschap, eigen tradities, ontmoetingsplekken, feesten, een verenigingsleven' (I 39). Dat is volgens hem ook voor groepsleiding heel belangrijk.

Op de Hafakker werd de zelfontplooiingsorganisatie in alle facetten uitgeprobeerd. Op Dennendal werd het informele van de zelfontplooiingsorganisatie een probleem, met name in verband met de vermenging van het zakelijke en het persoonlijke en het moeilijk kunnen beslechten van meningsverschillen. Het werd echt fataal door de vermenging van deze problemen met de crisis met het bestuur, zoals ik in hoofdstuk 5 heb betoogd. Daarom is het interessant om te bekijken wat de lotgevallen van de zelfontplooiingsorganisatie op de Hafakker waren. Op grond daarvan kunnen we iets meer zeggen over de vraag in hoeverre het informele van de zelfontplooiingsorganisatie (ook los van de omstandigheden in Dennendal) problematisch is.

Wat betreft de dimensie individu/maatschappij: net als op Dennendal werd de aanpassing van de groepsleiding aan de inrichting vervangen door het idee van een leefgemeenschap, waar het niet alleen voor de pupillen maar ook voor de groepsleiding goed toeven was. Die leefgemeenschap, geïnspireerd door de communedachte, bestond uit verschillende 'leefgroepen' van bewoners en groepsleiding. De leefgroep, niet de deskundigen, de directie of de ondersteunende diensten, was de centrale eenheid in de organisatie. Net als op Dennendal probeerde men het meeste geld aan de leefgroepen te doen toekomen, en veel minder dan gebruikelijk te besteden aan deskundigen, staf en directie.

De organisatie was informeel: men hechte niet aan werktijden, waardoor er in de praktijk vele uren onbetaald werden 'overgewerkt'. Het idee was dat je er leefde, niet alleen werkte. (Dit was gekoppeld aan het verdunningsideaal, dat door bureaucratische problemen pas in 1986 vorm kreeg, maar voorheen wel als leidend principe werkte.) De groepsleiding toonde over het algemeen een bijzonder grote inzet en betrokkenheid. Men ging bijvoorbeeld maar liefst zes weken met de bewoners met vakantie, zonder te gaan rekenen in termen van overwerk. In plaats van orde kwam ook communicatie. Deskundigen konden geen regels uitvaardigen die de groepsleiding op diende te volgen. In plaats daarvan moest men met elkaar praten. Deskundigen kregen slechts een adviserende rol en werden slechts ingeschakeld op verzoek van de groepsleiding. Hun adviezen waren niet bindend.

Wat betreft het woordvoerderschap: de dagelijkse leiding van en verantwoordelijkheid voor de leefgroepen kwam ook in handen van de groepsleiding, aldus Kay Okma, tot 1996 directeur van de Hafakker: 'We hanteerden een model met cirkel. De leefgroep was de binnenste cirkel, in de cirkel daaromheen de dagactiviteiten enzovoort en in de buitenste cirkel de directie. Hoe meer in het midden

van het model, hoe meer zeggenschap over het leven van de bewoners (niet over het totaal van de inrichting). Bezoekers werden ontvangen door de groepsleiding, dat was al heel ongewoon, en die maakte ook de dienst uit, die had zeggenschap en een houding van: ik bepaal het hier' (1 25). De zelfontplooiingsorganisatie werkte op de Hafakker volgens Okma lange tijd (tussen 1974 en eind jaren tachtig) heel goed, al werden naar zijn smaak de deskundigen soms te weinig ingeschakeld.

De zelfontplooiingsorganisatie veroorzaakte dus minder deining en vond ook minder gehoor dan de zelfontplooiingszorg. Problemen met de organisatie waren er wel. Vooral aan het eind van de jaren tachtig kwamen organisatieproblemen in de belangstelling, niet alleen in de Z- maar ook in de A- en B-verpleging. Klik deed in januari 1989 verslag van een telefonische enquête onder groepsleiders, waarin veertig procent zei vanwege te hoge werkdruk geen ontspanningsactiviteiten met bewoners te kunnen ondernemen, en tien procent door de hoge werkdruk soms bewoners isoleerde. Dit artikel leidde tot kamervragen, waarop staatssecretaris Dees onderzoek beloofde. Onderzoek bevestigde vervolgens dat er sprake was van overbelasting en zelfs roofofbouw (Ministerie van Sociale Zaken, 1990). Onderzoek wees ook op de dreiging van ernstige personeelstekorten, met nog meer overbelasting als een van de gevaren (Provinciale Raad voor de Volksgezondheid 1991, Ministerie van wvc 1990). De volgende staatssecretaris, Simons, stelde – vooral naar aanleiding van acties in de A- en de B-verpleging – zogenaamde 'werkdrukgeden' beschikbaar. Niettemin bleef ook in de jaren negentig de werkdruk in de zorg een groot probleem.

Hoewel zelfontplooiing in de organisatie dus veel minder betekenis kreeg dan in zelfontplooiingszorg, zien we ook hier in de jaren negentig nieuwe ontwikkelingen. Tegenwoordig wordt zelfontplooiing van de begeleid(st)ers alsnog vaak beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor de zelfontplooiing van de cliënten, zo valt te lezen in veel 'zorgvisies' van instellingen. Aanpassing van de groepsleiding aan de organisatie is niet langer vanzelfsprekend; het omgekeerde mag ook verwacht worden: 'De organisatie is er [...] niet alleen voor de cliënt. Ook medewerkers moeten zich kunnen ontplooiën. [...] Leidinggevers dienen het werk zodanig te organiseren dat iedere werknemer op passende wijze in de gelegenheid wordt gesteld deel te nemen aan ontplooiingsactiviteiten die zowel voor hem als voor het werk van belang zijn,' schrijft bijvoorbeeld De Parabool in haar zorgvisie (1996, 1997). Sterrenberg spreekt van het scheppen van 'een arbeidsklimaat dat optimaal is voor de mensen die hier werken', zodat daarmee de eerste doelstelling, de zorg, ondersteund wordt (Sterrenberg 1993, p. 13). ZVG spreekt van 'een beleid dat zoveel mogelijk recht doet aan de

ontplooiingskansen van medewerkers' (ZVG 1994, p. 43). Soms geldt het Human Resources Management daarbij expliciet als inspiratiebron (bijvoorbeeld Sint Anna 1996, p. 16).

Ook heeft de groepsleiding tegenwoordig meer zeggenschap en verantwoordelijkheid. Op de Heygraeff bijvoorbeeld, waar de protesten van de groepsleiding over een gebrek aan zeggenschap ruim een decennium eerder nog voor conflicten en ontslagen zorgden, en de directie de eisen volledig afwees (zoals hierboven werd aangestipt), heeft de groepsleiding nu veel meer te zeggen. 'Op de Heygraeff,' vertelt een groepscoördinator, 'moet de groepsleider zorgen voor het "integrerend kader". Dat vraagt erg veel van groepsleid(st)ers: ze moeten niet alleen zorgen voor de bewoners, maar ook letten op de leerlingen, dienstweigeraars, stagiaires, de zakelijke kanten van het leven op de leefgroep: dienstlijst, budget. Het is tegenwoordig normaal dat groepsleiders teamoverleg houden, dat ze overleggen met therapeuten en stafleden, dat ze leerlingen begeleiden en contacten onderhouden met ouders. Vroeger deed het hoofd al die dingen, daar ging je heen met je vragen' (KL 10, '87, p. 18). Ook in andere inrichtingen krijgt de groepsleiding veel meer zeggenschap, en verandert de rol van veel 'deskundigen' van een beleidsbepalende naar een adviserende. De groepsleiding bepaalt nu bijvoorbeeld of er een dokter moet komen, verdeelt zelf diensten en vrije dagen en beheert het budget van de groep. Wanneer groepsleiders meer mogen beslissen, blijken ze meer plezier in hun werk te hebben en blijkt de zorg beter aan te sluiten bij de behoeften van bewoners (Geelen 1995).

En wat gebeurde er op de paar instellingen waar men in de jaren zeventig en tachtig wel (aspecten van) de zelfontplooiingsorganisatie in de praktijk trachtte te brengen? Op Sintmaerdt was het beleid ten aanzien van de organisatie (ten tijde van het interview, dus voor de fusie) niet wezenlijk gewijzigd. Op Nieuw-Woelwijck is het beleid ook niet wezenlijk gewijzigd; Wassenaar wil vasthouden aan het idee van een leefgemeenschap. Hij wil niet fuseren en niet voetstoots meegaan met de door de rijksoverheid gewenste deconcentratie en individualisering. Hij voelt zich de laatste tijd wel in een isolement. 'De Inspectie zegt: "Leefgemeenschappen zijn uit!" Pang! Zo van, dit soort onzin moet afgelopen zijn. Verdomme, wat hebben wij dan verkeerd gedaan?' (1 39).

Nieuw-Woelwijck en Sintmaerdt hebben slechts aspecten van de zelfontplooiingsorganisatie ingevoerd. Op de Hafakker was de zelfontplooiingsorganisatie integraal in de praktijk gebracht. Wat gebeurde er daarmee in de jaren negentig? Op de Hafakker ging de zelfontplooiingsorganisatie volgens Okma vanaf het eind van de jaren tachtig scheuren vertonen. Gaandeweg ontdekte Okma dat de mate van zeggenschap en verantwoordelijkheid die de groepslei-

ding op de Hafakker had, gebonden was aan specifieke, aan de cultuur van de jaren zeventig gebonden voorwaarden:

'Op een gegeven moment gebeurden er dingen waar we niet op voorbereid waren. Bijvoorbeeld groepsleiding die op tijd naar huis wilde. Ze belden dan op en zeiden: "Ik moet weg, kunnen jullie zorgen dat er iemand is die mij vervangt?" Daar had ik nooit van gehoord, want dat soort dingen werd altijd binnen het team opgelost. Nu gingen ze het probleem bij de leiding leggen. Daar was ik eerst ontzettend kwaad over. Als er in een team conflicten ontstonden, begin jaren tachtig, dan losten ze die zelf op. Nu zeiden ze: wij kunnen dat niet meer waarmaken, want we zijn geen eenheid meer, we hebben daar niet de middelen toe, en jij hebt die wel.

Het heeft bij mij heel lang geduurd, maar op een gegeven moment besepte ik dat die bijzondere tijd, waarin er ook heel bijzondere dingen met bewoners gebeurde, voorbij was. Ik begon te merken dat deze bijzondere dingen steeds minder voorkwamen. Ook wat betreft agressieve bewoners, daar konden ze eerder heel veel mee bereiken, maar nu gingen ze liever naar een speciaal voor de pupillen aangepast vakantieoord, en dan niet zes weken maar een week per jaar. Die betrokken en bevlogen tijd, de nasleep van Dennendal waarin we ons eigen wereldje opzetten, dat was niet meer haalbaar. Veel mensen blijven die hang naar de eerste tien jaar houden, maar dat is een uitstervend soort. De nieuwe generatie wilde wel de leuke kanten, maar niet de moeilijke. Wel zeggenschap, maar niet totale beschikbaarheid. Men vond de communeopvatting uit de tijd. Dat idee van altijd maar bereid zijn om in te vallen en langer te blijven, geen compensatie voor vakantie, terwijl sommige groepen wel zes weken op vakantie gingen en de groepsleiding dan de hele tijd meeging. Dat wilde men niet meer. Men wilde dat nu beter geregeld zien, conform de CAO. Dat was ook een andere maatschappij-opvatting. Het Dennendal-gebeuren past erg in die tijdgeest van het denken over de maatschappij, de grote ideologieën en blauwdrukken. Die tijd is voorbij. Het kan alleen met eindeloze inzet, en met een andere tijdgeest. Je hebt ook dat afzetpunt van het medisch model, met die witte jassen en die lange gangen, nodig, om je 24 uur per dag in te zetten, en dat afzetpunt is er niet meer' (1 25).

De zelfontplooiingsorganisatie was dus volgens Okma afhankelijk van een sterk verhoogde inzet en betrokkenheid van de groepsleiding; van het zich niet beroepen op regels ten aanzien van werktijden en overwerk en dergelijke. Deze inzet en betrokkenheid waren op hun beurt afhankelijk van de tijdgeest: een idealistische gedrevenheid, aangewakkerd door een concrete vijand. De nieuwe, zakelijker tijdgeest ging gepaard met een lagere inzet en betrokkenheid. De organisatie moest daar volgens Okma aan worden aangepast.

'We moesten dus de organisatie inrichten op minder mankracht, en ook minder autonomie op de leefgroep, want die dingen kunnen niet los van elkaar. Nu kan de groepsleiding meer problemen bij de staf leggen en moet ze dat ook doen. Vanwege minder mankracht moet de groepsleiding zich meer toeleggen op de essentiële taak: de zorg voor de bewoners. Zaken als geld en aanvullen van het team gaan dan naar de diensten, de deskundigen, de managers. De fusie met een andere, heel conventionele organisatie, dat heb ik opzettelijk gedaan om de Hafakker te dwingen in een maatschappelijk gangbare doelstelling te komen, men moest begrijpen dat de romantiek van de tachtiger jaren echt voorbij was' (1 25).

Deze diagnose is overigens binnen het (ex-)personeel van de Hafakker wel omstreden; sommige mensen vonden deze verzakelijking niet nodig en erg jammer, en zijn daarom opgestapt of hebben hun inzet drastisch gereduceerd.²⁸ Okma's diagnose wordt wel enigszins bevestigd door de ontwikkelingen in Nieuw-Woelwijck, waar ook een grote inzet gevraagd wordt. De groepsleiding woont niet op het terrein, maar een werkdag duurt wel tien uur (met een onderbreking van twee uur). Het aantal mensen dat op die werktijden afhaakt, wordt echter groter. Werkers hechten de laatste jaren meer belang aan hun privé-leven (1 39).

Het lijkt er dus op dat ook wanneer men langer en in rustiger omstandigheden dan op Dennendal de kans krijgt om de zelfontplooiingsorganisatie uit te proberen, het informele karakter ervan na verloop van tijd op problemen stuit, vooral door een andere tijdgeest, en door het wegvallen van een vijand die met zo grote inzet bestreden moet worden.

Kortom: op het eerste gezicht is er van de zelfontplooiingsorganisatie niet veel terechtgekomen. Er is weinig discussie over geweest. Het zijdelings ermee verbonden thema van de overbelasting, niet alleen in de Z- maar ook in de A- en de B-verpleging, kreeg nog wel aandacht, en leidde ook tot incidentele bestrijding ervan. Bij de enige instelling waar men de zelfontplooiingsorganisatie na Dennendal voluit geprobeerd heeft, is men er recentelijk van terug gekomen.

Is het zelfontplooiingsregime na Dennendal dan hoofdzakelijk beperkt gebleven tot de zorg? Nee, dat toch niet helemaal. De groepsleiding is minder dan voorheen ondergeschikt aan de functionele eisen van de organisatie, deskundigen zijn adviseurs geworden, er wordt meer gecommuniceerd en de groepsleiding heeft grotere zeggenschap gekregen. De elementen van de zelfontplooiingsorganisatie die beter bij deze tijd passen, zijn overgebleven. Het informele van de zelfontplooiingsorganisatie bleef hoofdzakelijk verbonden met de jaren zestig en de pogingen van destijds de scheiding tussen privé en werk te herzien, overleefden de nieuwe zakelijkheid van de jaren negentig niet.

6.4 Een utopie gerealiseerd?

'De zwakzinnigeninrichting: Wat doen wij ermee?' vroegen de psychologen Haspers en Van Oudenhoven zich in een artikelen-tweeluik in 1972 en 1973 af in het rzz. Haspers en Van Oudenhoven stelden dat er op dat moment veel deining was in de zwakzinnigenzorg. Veel partijen bogen zich over de doelstellingen en methoden van de zorg. Onze opvattingen, stelden de auteurs, zijn utopisch. Een utopie 'dient niet te worden opgevat als een niet haalbare paradijselijke toestand, maar als een veranderbare dynamische zaak, die nastrevenswaard is'.²⁹ Deze utopie, die zo duidelijk geïnspireerd was door het zelfontplooiingsregime, was destijds een stoutmoedige droom. Te mooi om waar te worden, maar geschikt om naar te streven. Bijna dertig jaar later is hij in hoge mate waarheid geworden, maar ook getransformeerd. Het vernieuwingsproces dat in de jaren zeventig begon, is aan het eind van de eeuw voltooid. Tegelijkertijd is er sprake van een omslag van zelfontplooiing naar zelfbeschikking.

Dit vernieuwingsproces kende twee fasen, en deed zich in de zorg in veel sterkere mate voor dan in de organisatie. In de eerste fase werd (soms eerst geleide en daarna) spontane zelfontplooiing nagestreefd, hoewel niet ten aanzien van alle dimensies in gelijke mate. In de tweede fase is de spontane zelfontplooiing overgegaan in zelfbeschikking. Dit geldt voor alle vier dimensies. Het individu is nu weer aangrijpingspunt van verandering. De aanpassing betreft nu versterking van de autonomie (empowerment) in een liberale-marktsamenleving; de deskundigheidskritiek van spontane zelfontplooiing is veranderd in nieuwe deskundigheid ten dienste van die autonomie. Het informele van spontane zelfontplooiing is vervangen door formalisering, en het identificerend woordvoerderschap heeft plaatsgemaakt voor individualiserend woordvoerderschap.

Daarmee is het zelfontplooiingsregime zowel heel succesvol gebleken, als aangepast aan een nieuwe maatschappelijke orde en een nieuwe tijdgeest, waarin het individu sterk gemaakt moet worden om zich autonoom te kunnen gedragen en te onderhandelen in naar de markt gemodelleerde relaties. Het zelfontplooiingsregime is daarmee tegelijkertijd heel dichtbij en heel ver weg. Dichtbij, omdat zoveel van wat destijds bepleit werd, nu gangbaar is en zelfs methodisch is uitgewerkt. Ver weg, als we bedenken dat van de drie inrichtingen die op de een of andere manier in de geest van het zelfontplooiingsregime zijn opgezet of gereorganiseerd (De Hafakker, Sintmaheerdt en Nieuw-Woelwijck), er twee onlangs zijn gefuseerd met extramurale instellingen, zoals de rijksoverheid wil, en daarmee ook grotendeels afscheid hebben genomen van belangrijke delen van hun zelfontplooiingserfenis. Alleen Nieuw-Woelwijck wil niet fuseren en blijft vasthouden aan de oorspronkelijke idealen, maar dit blijkt niet makkelijk (139). Pet met de Zet is inmiddels een Internetsite geworden: Zetnet.³⁰

Het succes van Dennendal: conclusies

7.1 Alles moest anders

Alles moest anders, in de jaren zestig. *Alles moest anders* luidt daarom een boek met terugblikken van activisten uit die tijd (1991). Maar alles werd niet anders, verklapt de ondertitel, want het betreft het *onvervuld verlangen van een linkse generatie*. Daarmee treft de titel precies het beeld van de jaren zestig dat tegenwoordig gangbaar is. Een periode van utopische ideeën die niet gerealiseerd werden. Uiteraard niet, gelukkig niet. Want utopische ideeën zijn gevaarlijk, irreeel en totalitair, is nu een veelgehoorde mening. Naast het idee dat de idealen van de jaren zestig gelukkig niet veel teweeg hebben gebracht (futility), zijn nog twee andere argumenten tegen de jaren zestig te horen. De vernieuwingspogingen van destijds hebben het tegengestelde gebracht van wat beoogd werd (perversity), luidt het tweede argument. Zelfontplooiing en vrijheid waren de idealen, maar zelfcensuur en onvrijheid werden de realiteit. Het derde argument luidt dat sommige beoogde veranderingen wel zijn gerealiseerd, maar tegen een veel te hoge prijs (jeopardy). Het zelfontplooiingsstreven werd gerealiseerd, maar bracht egoïsme en normloosheid met zich mee.

Het is hier de plaats om de balans op te maken en te bekijken in hoeverre deze oordelen terecht zijn, toegespitst op het zelfontplooiingsstreven in de verstandelijk gehandicaptenzorg en op de Dennendal-affaire als katalysator van toenmalige vernieuwingsdrang in die sector. In hoeverre zijn in de hedendaagse zorg de positieve aspecten van het zelfontplooiingsregime opgenomen en de problematische aspecten ervan terzijde gelegd? En in hoeverre voegt zelfbeschikking aan het zelfontplooiingsstreven iets positiefs of negatiefs toe?

Op de dominantie van autonomie is de laatste jaren in de ethische literatuur over (gezondheids)zorg reeds veel kritiek te horen. Globaal zijn daarbij twee stromingen te onderscheiden: zorgethici en voorstanders van een breder auto-

nomiebegrip. Zorgethici bekritisieren de dominantie van autonomie, en stellen daar een ander begrip voor in de plaats, bijvoorbeeld zorg (Tronto, 1993; Verkerk, 1996) of afhankelijkheid (Reinders, 1996). Voorstanders van een breder autonomiebegrip hebben kritiek op de dominantie van wat wel liberale autonomie wordt genoemd, waarin een vrije rationele en onafhankelijke actor centraal staat die in een crisissituatie een duidelijke keuze moet maken. Deze liberale autonomie is volgens hen geënt op een specifieke gezondheidsethische situatie, waarin bijvoorbeeld een geestelijk gezonde patiënt moet beslissen over een hartoperatie. Een dergelijk autonomiebegrip is in hun ogen niet goed bruikbaar voor langdurige zorg, zoals de verstandelijk gehandicaptenzorg of de ouderenzorg (Agich, 1993, 1995; Campbell, 1991; Lidz e.a., 1992; Sohl e.a., 1997; Widdershoven, 1995). Zij stellen voor om naast het liberale autonomiebegrip andere invullingen van autonomie te onderscheiden, die meer recht doen aan situaties van langdurige zorgafhankelijkheid maar ook aan het idee 'that our beliefs, actions, and lives should be our own' (Lidz e.a., 1992, p. 6).

De meest interessante poging tot de ontwikkeling van een breder autonomiebegrip doet Agich (1993, 1995). Agich onderscheidt naast liberale autonomie, die hij ook wel 'ideale autonomie' noemt, *reële autonomie*.¹ Respect voor reële autonomie betreft niet zozeer respect voor keuzen; centraal staat de vraag of keuzen die verleend worden in overeenstemming zijn met wie de betrokkenen zijn en waarmee ze zich identificeren. 'Zorg kan ofwel de ontwikkeling en uitoefening van reële autonomie van een uniek persoon ondersteunen ofwel de expressie van het zelf belemmeren of blokkeren' (1993, p. 121). Reële autonomie komt dus bijzonder dicht bij zelfontplooiing. In het kader van dit boek is het meer verhelderend de term (spontane of geleide) zelfontplooiing te handhaven, in dit hoofdstuk echter wel vanuit het bewustzijn dat in de recente discussie over autonomie indirect op veel aspecten van dit begrip wordt teruggegrepen.

Individu en maatschappij

De verschillende regimes in de zorg vóór Dennendal hadden gemeen, dat ze gericht waren op een zo groot mogelijke aanpassing van zwakzinnigen aan de maatschappij. De vernieuwers op Dennendal draaiden deze verhouding om. Het mag zijn dat zwakzinnigen niet goed aangepast zijn aan de maatschappij, maar hoe goed is de maatschappij eigenlijk aangepast aan zwakzinnigen? Hoe prijzenswaardig is het eigenlijk om wél goed aangepast te zijn en wél goed mee te kunnen draaien? Die vragen gaven op Dennendal een belangrijke impuls tot een kritische bezinning op de verhouding tussen zwakzinnige én samenleving, en op de rol van de zorg daarin.

De scherpe tegenstelling tussen de verwerpelijke maatschappij en de voorbeeldige zwakzinnige is achteraf gezien nogal simplistisch. Dat neemt echter

niet weg dat dit schema wel de aanzet gaf om de marginalisering van zwakzinnigen te bekritisieren, en om instituties primair te beoordelen aan de hand van hun bijdrage aan het levensgeluk van zwakzinnigen, in plaats van bijvoorbeeld aan de hand van hun bijdrage aan wetenschappelijke kennis, zoals in het begin van de jaren zestig nog kon gebeuren. De nieuwe en waardevolle eisen die hieruit voortvloeiden, zijn dat verstandelijk gehandicapten inderdaad die volwaardige plek in moeten kunnen nemen en dat de maatschappelijke instituties het leven van verstandelijk gehandicapten en hun naasten moeten ondersteunen in plaats van bemoeilijken. Het is een verdienste van deze vermaatschappijking dat deze eisen vandaag de dag volkomen vanzelfsprekend en legitiem zijn, en praktijken en vernieuwingen in de zorg voortdurend vanuit deze eisen beoordeeld en bijgesteld worden.

Maatschappijkritiek en inrichtingskritiek werden daarbij nauw aan elkaar vastgeklonken, omdat de inrichting beschouwd werd als de plek waar de maatschappelijke onderdrukking zich bij uitstek manifesteerde. Door deze koppeling werd het thema 'wonen' de afgelopen decennia het dominante thema in het beleid, waar relatief veel aandacht en geld naar toe ging. Deze dominantie was niet tot stand gekomen na afweging van het thema wonen tegen andere thema's, maar door de historische omstandigheid dat de inrichting, mede via de koppeling met concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog, symbool kon worden voor maatschappelijke onderdrukking in veel ruimere zin. Recentelijk hebben gelukkig ook andere thema's, zoals kwaliteit van zorg en ondersteuning via bijvoorbeeld kwaliteitszorg, weer een belangrijke plaats in debat en beleid gekregen.

De verschillende regimes vóór Dennendal beschouwden zwakzinnigen (op uiteenlopende wijze) als wezenlijk anders dan anderen. Op Dennendal werd deze gedachte enerzijds omgedraaid: zwakzinnigen en niet-zwakzinnigen beschouwde men als gelijk, althans in behoeften. Men benadrukte tegelijkertijd ook het verschil, maar dit localiseerde men in deugden: zwakzinnigen zag men als in sommige opzichten betere mensen. Dat laatste hing direct samen met de maatschappijkritiek: zwakzinnigen stonden min of meer buiten de maatschappij en stonden dus minder aan de negatieve invloed van de maatschappij bloot.

De gelijkheid vormde een belangrijke verbetering ten opzichte van de tijd waarin de levens van zwakzinnigen als vanzelfsprekend met andere maten werden gemeten dan het eigen leven, omdat zij geacht werden wezenlijk anders te zijn, en zwakzinnigheid als iets negatiefs, als een gebrek werd gezien. Het als positief beoordeelde verschil kon groepsleiding en staf daarbij enorm stimuleren om zich in de pupillen te verdiepen en een band met hen aan te gaan. Deze combinatie van verschil en gelijkheid gaf het zelfontplooiingsregime een sterke

bezieling, en hield enerzijds gelijkschakeling en anderzijds verheerlijking en stereotypering redelijk in toom.

De hedendaagse dominantie van zelfbeschikking gaat gepaard met een nadruk op gelijkheid, in behoeften én deugden. De radicale maatschappijkritiek van de jaren zestig is inmiddels verdampt en heeft plaatsgemaakt voor de globale acceptatie van de bestaande maatschappelijke structuren. Niet de maatschappij maar het individu is nu weer aangrijpingspunt van verandering, net als in de jaren vijftig. Maar die aanpassing neemt wel een heel andere vorm aan dan toen. Het individu moet zelfstandig, 'empowered' en mondig worden, zelf kiezen en zijn eigen verantwoordelijkheid nemen. Dit geldt ook voor verstandelijk gehandicapten, die nu beschouwd worden als gelijk aan anderen in behoeften én deugden. Deze nadruk op gelijkheid heeft het paradoxale gevolg dat verstandelijk gehandicapten nu nog vooral als minder in beeld komen. Autonoom, net als anderen, maar toch minder autonoom dan zij; zelfstandig, maar toch minder zelfstandig; mondig, maar toch minder mondig dan anderen (vgl. Mans 1998, p. 112).

Verskil en gelijkheid hebben echter complementaire nadelen. Verskil draagt het risico in zich van miskennis van het algemeen-menselijke en van daaruit voortvloeiende (mensen)rechten. Gelijkheid draagt het risico in zich dat de dominante categorie (niet-gehandicapten) de norm stelt en anderen daarbij onvermijdelijk als 'minder' afsteken (Tonkens, 1995c en 1996c). Een combinatie van beide kan verstandelijk gehandicapten meer ruimte geven en de relatie tussen hen en anderen rijker maken. Dat zou echter wel een hedendaagse combinatie moeten zijn, omdat de Dennendalse combinatie moeilijk los te denken is van de toenmalige maatschappijkritiek. Een inspirerende maar nogal impliciete poging daartoe valt te destilleren uit het betoog van Mans (1998), die gelijkheid zoekt in het relationele, in het feit dat wij allen op relaties zijn aangewezen, en het verschil in het 'zotte', komische en onaangepaste dat verstandelijk gehandicapten kunnen belichamen en bij anderen kunnen oproepen.

De hedendaagse dominantie van zelfbeschikking impliceert (bezien vanuit de dimensie van de verhouding tussen individu en maatschappij) individualisering van de zorg, zo bleek in hoofdstuk 6. Drie aspecten van deze individualisering verdienen nadere beschouwing: de hogere eisen die aan het individu gesteld worden, het negatieve oordeel over leefgroepen en de invloed van het marktdenken.

De individualisering impliceert een grotere eigen verantwoordelijkheid. Enerzijds geeft deze grotere verantwoordelijkheid mensen nieuwe mogelijkheden maar anderzijds worden er aan hen ook veel hogere eisen gesteld waaraan ze niet altijd kunnen voldoen. In die zin is dezelfde vraag op zijn plaats als aan

het begin van de jaren zeventig over het leren van allerlei vaardigheden, zoals het enkele seconden optillen van het rechterbeen of het inpassen van een blokje in een gat: het kan zijn dat mensen dat kunnen leren, maar worden ze er ook gelukkiger van? Wanneer wel en wanneer niet?

Deze vraag wordt nu zelden gesteld, omdat dat betuttelend zou zijn: men mag niet voor een ander bepalen waar die gelukkiger van wordt. Vergeten wordt echter dat dat hoe dan ook in zekere mate gebeurt. Ook als de zorg is georganiseerd rond het zelf kiezen en het verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leven, wordt een levensvorm voorgeschreven. Ook zelfbeschikking is met andere woorden niet alleen een procedureel, maar tevens tot op zekere hoogte een inhoudelijk ideaal. Het is niet alleen een weg tot iets, maar vooral ook een manier van leven. Het is een inhoudelijk ideaal, dat, vanwege de veronderstelling van gelijkheid, direct is afgeleid van de dominante ideale bestaansvorm van niet-gehandicapten.

Wat betreft het negatieve oordeel over groepen: een pluspunt van de individualisering is dat verstandelijk gehandicapten veel minder tot dezelfde gezamenlijke levens worden veroordeeld, dan toen ze gedwongen waren in (grote) groepen te leven. Voor velen van hen is een meer individuele benadering waarschijnlijk prettiger. Maar dat is nog geen goede reden om de behoefte om in een groep te (blijven) leven, nu niet meer serieus te nemen. Net als bijvoorbeeld individualistisch leven twee kanten heeft, vrijheid maar ook potentiële eenzaamheid, zo heeft ook groepsgewijs leven twee kanten: minder vrijheid maar in potentie wel meer gezelligheid. Gezelligheid komt tot bloei in informele verhoudingen, zoals op Dennendal (buiten de conflictperiodes) en de Hafakker. In de hedendaagse zorg met haar nadruk op formalisering heeft gezelligheid als waarde een marginale plaats. Tegenwoordig probeert men gezelligheid daarentegen te regelen via het creëren en ondersteunen van relatiernetwerken, maar het is twijfelachtig in hoeverre zo iets informeel als gezelligheid zich op die manier laat organiseren.

Een derde aspect van de individualisering dat het overdenken waard is, is de koppeling met het marktdenken. Hoewel deze koppeling niet noodzakelijk is, is zij de laatste jaren wel regelmatig gelegd. Individualisering betekent dan dat mensen niet alleen als individuen gezien worden, maar bovendien als individuele klanten met een individuele zorgvraag betreffende individuele zorgarrangementen. Het is op zich een groot goed dat er veel meer rekening wordt gehouden met wat mensen die zorg behoeven, zelf willen, in plaats van dat zij geconfronteerd worden met een keuze tussen een inrichtingsplaats of niets. De veel grotere variëteit aan zorgvormen en het feit dat verstandelijk gehandicapten daar zelf veel meer in te kiezen hebben, is positief, omdat zo meer recht wordt gedaan aan individuele problemen, behoeften en verschillen. Minder positief is

dat de metafoor van de markt ook een idee van een zakelijke ruil tussen gelijke partijen met zich meebrengt (Reinders, 1990, 1996). Zorgrelaties worden daarmee gedefinieerd in termen van, en beoordeeld naar, de logica van de markt. Daarmee wordt onvoldoende recht gedaan aan het eigene van zorgrelaties als relaties waarin afhankelijkheid, kwetsbaarheid en empathie nu eenmaal een rol spelen, zoals ook door zorgerthici naar voren wordt gebracht (Tronto, 1993; Manschot en Verkerk, 1994). Ook hier komen de minder goed te formaliseren waarden in het gedrang.

Deskundigheid

In het verpleegkundig en het charitatief regime speelde deskundigheid nauwelijks een rol, de nadruk lag op verzorging en verpleging. Over oorzaken en behandeling van zwakzinnigheid bestond weinig kennis en er was ook weinig interesse voor. Het deskundigheidsregime bracht in dat opzicht veel verbetering: een snelle, imposante toename van kennis van medische oorzaken en van medische en gedragswetenschappelijke behandelmethoden, waardoor vaak aan de gezondheidstoestand, het ontwikkelingspeil en de communicatiemogelijkheden van zwakzinnigen veel verbeterde. Volkomen ongrijpbaar en onbegrijpelijk gedrag werd tot op zekere hoogte begrijpelijk en beïnvloedbaar.

Deze vooruitgang in kennis had echter ook een prijs, zo luidde de kritiek vanuit het zelfontplooiingsregime. Kennis over zwakzinnigen en het aanleren van vaardigheden kwamen het contact met en het welzijn van zwakzinnigen niet altijd ten goede. Van sommige deskundige interventies, zoals het leren de handen in de lucht te steken als iemand 'hiep, hiep, hoera' riep, was de bijdrage aan het welzijn van zwakzinnigen twijfelachtig. Van enkele interventies, zoals het ten behoeve van de wetenschappelijke zekerheid weer afleren van juist moeizaam aangeleerde reacties,² was die bijdrage zelfs zeer twijfelachtig te noemen. Het zelfontplooiingsregime was daarom antideskundig. Men verwierp in één beweging wat deskundigen destijds in de zorg deden, en deskundigen überhaupt. Als deskundigen al van belang waren, dan als adviseur. Men kon zich niet voorstellen dat deskundigen zich nuttig zouden kunnen maken ten behoeve van zelfontplooiing. Voor zelfontplooiing waren ook geen methoden nodig, vond men: 'gewoon samen mens zijn' was het belangrijkste.

Deze deskundigheidskritiek was effectief: de plaats en de methoden van deskundigen kwamen vanaf de jaren zeventig in discussie. Dit heeft vervolgens geleid tot iets wat in de jaren zeventig vrijwel ondenkbaar was: de deskundigheidskritiek is verwerkt in nieuwe vormen van deskundigheid die beogen een directe bijdrage te leveren aan de zelfontplooiing en vooral aan de zelfbeschikking van de pupil. Dat heeft ten opzichte van de informaliteit van het zelfontplooiingsregime een aantal voordelen. Deze neo-deskundigheid geeft begelei-

ders instrumenten in handen, waardoor ze minder afhankelijk zijn van hun intuïtie en van eventuele voorbeelden in hun omgeving. Ten tweede geeft het begeleiders meer handvaten om met elkaar over hun werk te praten. Ten derde kan het ouders en andere naasten meer inzicht geven in de visie en werkwijzen van een instelling.

De kritiek was ook in een ander opzicht effectief: deskundigen hebben nu vaker een adviserende in plaats van een sturende rol. Dit heeft in potentie het destijds beoogde voordeel dat diegenen die het meest met de cliënt te maken hebben, ook de meeste invloed hebben. Deze nieuwe rol van deskundigen draagt echter ook weer nieuwe gevaren en problemen met zich mee. De afstand tussen de deskundigen en de zorg kan erdoor vergroot worden, omdat deskundigen minder contact hebben met cliënten, hen dus minder goed kennen en, als ze dan voor advies worden ingeschakeld, zich moeilijker een gefundeerd oordeel kunnen vormen.

Orde

Een belangrijke waarde in het charitatief, het verpleegkundig en het deskundigheidsregime was orde. Het ging daarbij om bewaken van regelmaat, rust en hygiëne in een organisatie waarin ieder zijn plaats in de hiërarchie kende, en waarin iemands plaats in de hiërarchie bepalend was voor zijn autoriteit. Het zelfontplooiingsregime veroordeelde deze orde als belemmering voor zelfontplooiing en propageerde een informele organisatie, waarin niemands plaats duidelijk moest zijn, en autoriteit niet via de hiërarchie gegeven was, maar via gedrag en overwicht verworven moest worden. Het informele van het zelfontplooiingsregime was voor velen erg motiverend vanwege de gezelligheid, de ruimte voor eigen initiatieven en voor het volgen van de eigen belangstelling. Maar het informele stelde ook erg hoge eisen aan het personeel, omdat hun inzet en betrokkenheid essentiële voorwaarden vormden voor het goed functioneren van de zelfontplooiingszorg. Op Dennendal toonde niet iedereen die inzet, wat leidde tot klachten van de verpleegkundigen over groepsleid(st)ers die te laat kwamen en te lui waren om een afwasje te doen. En zelfs degenen die wel erg betrokken waren en wel een grote inzet toonden, hielden dit vaak niet jarenlang vol, zo bleek op de Hafakker waar het zelfontplooiingsregime zich over een langere periode kon ontwikkelen. De informele zorg maakte enerzijds heel bijzondere relaties tussen pupillen en groepsleiding mogelijk waarvan de pupillen enorm opbloeden, maar anderzijds was er ook weinig controle en rem op mensen die de kantjes er afliepen, of bijvoorbeeld op wat later seksuele intimidatie is gaan heten. Op Dennendal was orde het centrale probleem in beide conflicten; in het eerste conflict zegevierde het informele, maar in het tweede conflict leidde dit, in combinatie met externe factoren, tot onoplosbare problemen.

Van het antiordelijke, informele zijn over het algemeen slechts onderdelen op bredere schaal ingevoerd, zoals het gezinsmodel en een positievere houding ten aanzien van de seksualiteit van pupillen. In de jaren negentig is de zorg zelfs extra geformaliseerd: veel aspecten van de zorg worden van tevoren en achteraf in teams en met allerlei betrokkenen besproken en op papier vastgelegd. Op deze ontwikkeling ga ik hieronder nader in, omdat deze nauw samenhangt met het woordvoerderschap.

Woordvoerderschap

In het charitatief, het verpleegkundig en het deskundigheidsregime waren zwakzinnigen object van zorg; degenen die voor hen zorgden, bepaalden als vanzelfsprekend wat goed voor hen was. Het perspectief van zwakzinnigen zelf was niet relevant. Een blijvende verdienste van het zelfontplooiingsregime is dat daarbinnen het perspectief van zwakzinnigen er wel toe doet, en dat hun begeleiders zich daar rekenschap van moeten geven. Het is niet langer mogelijk om een artikel over zwakzinnigenzorg te beginnen met onderzoek naar het gedrag van ratten of jonge honden, en de bevindingen daarvan vervolgens op zwakzinnigen toe te passen.³ Het perspectief van verstandelijk gehandicapten zelf is relevant geworden en het minste wat een begeleider sindsdien moet doen, is zich in hen verplaatsen en zich dus met verstandelijk gehandicapten identificeren.

Er waren echter goede redenen waarom dit identificerend woordvoerderschap later zelf werd bekritiseerd: ook verhoudingen waarin de zelfontplooiing van de bewoner centraal stond, bleken namelijk niet vrij van macht en daarmee van het risico van machtsmisbruik, noch van betutteling. Dat gold zowel voor institutionele verhoudingen (met begeleiders) als voor informele verhoudingen (met ouders en andere naasten). Betutteling en machtsmisbruik werden lastige problemen, die niet eenvoudig te bestrijden waren zonder risico van hun tegendeel: verwaarlozing. In reactie op dit probleem werd naar wegen gezocht om zwakzinnigen zelf te laten spreken, wat in de praktijk ondersteund werd door het individualiserend woordvoerderschap. Dat is een belangrijke verworvenheid van het zelfbeschikkingsregime ten opzichte van zelfontplooiing.

Tegenwoordig worden betutteling en machtsmisbruik bestreden. Echter: aan hun complexiteit wordt niet altijd evenveel recht gedaan. Betutteling geldt nu meer als een zonde en minder als een dilemma, impliciet doordat het gevaar van betutteling nu vooral wordt gelokaliseerd in de institutionele zorg, niet of nauwelijks nog in de informele. Er is echter nog steeds reden om ook machtsmisbruik en betutteling door ouders en andere familieleden te vrezen, zoals ten tijde van de 'ontdekking' van deze problemen in de tweede helft van de jaren tachtig nog onderkend werd. Tegen machtsmisbruik en betutteling valt binnen institutionele verhoudingen waarschijnlijk een doeltreffender beleid te maken

dan binnen gezinsverhoudingen, waardoor het gevaar daar potentieel eerder groter dan kleiner is.

Een andere oplossing voor betutteling en machtsmisbruik is formalisering, zoals hierboven al werd aangestipt. Formalisering impliceert grotere controlebaarheid van de begeleiders en is daarmee een wapen tegen betutteling en machtsmisbruik. Het roept echter ook de nodige vragen op. Ten eerste leidt formalisering tot verzakelijking en inperking van de relatie tussen cliënt en begeleider. Dit is in de verstandelijk gehandicaptenzorg extra problematisch, omdat veel verstandelijk gehandicapten buiten de zorg een beperkte relatiekring hebben en de relaties met begeleiders voor hen dus extra belangrijk zijn. Tegenwoordig wordt vaak gesteld dat het accent meer zou moeten liggen op niet-institutionele relaties, en is ondersteuning bij opbouw en onderhouden van een relatienetwerk een belangrijke taak van begeleiders. Hoewel meer aandacht voor het relatienetwerk van cliënten uiteraard een goede zaak is, is het de vraag of dat de verzakelijking van de institutionele zorg voldoende kan compenseren.

Een tweede aspect van formalisering dat nadere beschouwing verdient, is de bureaucratisering die ermee gepaard gaat, en die zich overigens ook voordoet in andere sectoren van de gezondheidszorg en in andere beroepen, zoals het onderwijs en de politie. Het werk van begeleiders bestaat in toenemende mate uit verslaglegging. Enerzijds is toenemende schriftelijke voorbereiding en verslaglegging positief. Er is noodzakelijkerwijs meer overleg en men moet meer bedenken wat men met de zorg wil, en zich beter verantwoorden over wat men doet. Maar formalisering in de gezondheidszorg en andere sectoren heeft ook een schaduwzijde. Hoewel het schriftelijk voorbereiden en vastleggen uiteraard bedoeld zijn als middelen tot betere zorg, dreigen ze de zorg zelf te verdringen. Ten eerste kost de formalisering tijd en geld, die daarmee niet aan de directe zorg besteed worden. Begeleiders moeten op papier (en toetsenbord) veel meer verantwoording afleggen, waarover dan weer overleg moet plaatsvinden, wat dan weer moet worden vastgelegd, hetgeen vervolgens moet worden gecontroleerd, enzovoort. Ten tweede vraagt het ook vaardigheden van de begeleiders die niet noodzakelijk samenhangen met andere, meer directe vormen van zorg. Wie goed met papier en toetsenbord kan omgaan, kan niet automatisch ook goed met mensen omgaan, en omgekeerd. Ten derde is het de vraag of de toegenomen schriftelijke vastlegging en controle daarop het initiatief en de betrokkenheid van begeleiders niet remmen. Spontane, niet in overleggen en zorg- en behandelplannen vastgelegde, initiatieven worden door de bureaucratisering eerder afgeremd dan bevorderd.

Formalisering berust op een geïnstitutionaliseerd wantrouwen ten aanzien van de geïnstitutionaliseerde zorg en kent dus een aantal nadelen. Het is daar-

om de vraag of formalisering de beste oplossing voor betutteling en machtsmisbruik is. Er is misschien meer voor te zeggen om het probleem van de kant van de begeleiders te benaderen, door hen te helpen om te gaan met de risico's en problemen die samenhangen met hun macht over de cliënten. Beter dan ze institutioneel te wantrouwen zou je ze institutioneel kunnen vertrouwen: ervan uitgaan dat zij hun werk ook graag goed doen en het in principe goed met de cliënten voor hebben, maar dat ze ondersteund moeten worden in situaties waarin machtsmisbruik en betutteling een probleem kunnen vormen. Dit kan bijvoorbeeld middels trainingen en door te stimuleren dat zij moeilijke situaties met elkaar bespreken. *Uitgangspunt hierbij is dat betutteling geen zonde is maar een dilemma. Verhoudingen van hulp en zorg zijn immers ook altijd machtsverhoudingen waaruit macht niet via mooie termen als 'onderhandeling' en 'gelijkwaardigheid' weg te toveren is.*

De zelfontplooiingsorganisatie

In het charitatief en het verpleegkundig regime werd van de verpleging een houding van zelfopoffering en dienstbaarheid verwacht. De belangen en de behoeften van de verpleging waren nauwelijks in beeld. De verpleging was nogal eens sluitpost. In het deskundigheidsregime werd de aandacht voor de positie van de groepsleiding eerder kleiner dan groter: er kwamen weliswaar extra middelen en faciliteiten, maar deze gingen vooral naar de staf, niet naar de groepsleiding.

Een weinig opgemerkte maar niettemin radicale vernieuwing van het zelfontplooiingsregime ten opzichte van eerdere regimes, was dat de groepsleiding een centrale plaats in de organisatie werd toegekend. Daartoe werd, in verband met de doorsijpeling van omgangsvormen, niet langer zelfopoffering maar zelfontplooiing van de groepsleiding nagestreefd. Het welzijn van de groepsleiding kreeg afzonderlijk aandacht, en de zorg en de organisatie kregen vanuit dat perspectief gestalte. Het achterliggende idee was dat de zorg op deze manier het meest aan de behoeften van zwakzinnigen tegemoet kwam. Maar aan deze aandacht voor de groepsleiding was ook een gevaar verbonden. Zij kon de betrokkenheid en inzet van de groepsleiders enorm bevorderen, maar zij kon ook leiden tot wat de verpleegkundigen er vooral aan opmerkten: egoïsme.

Tegen de directe identificatie van het welzijn van de groepsleiding met dat van de cliënt werd in de jaren tachtig een ander argument ingebracht, namelijk dat daarmee te zeer de weg wordt vrijgemaakt voor machtsmisbruik en betutteling. De groepsleiding is geen neutraal doorgeefluik van goede bejegening, maar een smeltkroes van zorgzaamheid, betrokkenheid, macht en betutteling. De hedendaagse gedachte dat de zorg en de organisatie zich direct naar de wensen van de cliënt moeten richten, is daarom beter verdedigbaar dan de indirecte weg, via de groepsleiding.

Tegenwoordig wordt de groepsleiding niettemin ook een meer centrale plaats toegedacht. Dit krijgt wel een andere invulling dan bij het zelfontplooiingsregime: het gaat nu niet om het welzijn en de zelfontplooiing van de groepsleiding. Het gaat er vooral om dat de groepsleiding, vooral als gevolg van veranderingen in de zorg, veel verantwoordelijkheden krijgt. Het welzijn van de groepsleiding is allang weer van de agenda en krijgt momenteel weinig aandacht. In die zin is het uitgangspunt van de zelfontplooiingsorganisatie nog steeds actueel: het idee dat een goede, geïnspireerde, enthousiaste, tevreden of misschien zelfs gelukkige groepsleiding voor de zorg van cruciaal belang is – belangrijker wellicht nog dan waar men woont, hoe verantwoord het zorgplan is opgesteld of hoe consciëntieus het wordt uitgevoerd.

7.2 Alles werd anders

Alles moest anders, in de jaren zestig, en alles werd anders. Althans in de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Er is waarschijnlijk geen sector in de maatschappij te bedenken waar 'de jaren zestig' zo veel effect hebben gehad als hier. Veel alternatieven die op Dennendal werden uitgetoetst, en destijds als wereldvreemd en utopisch golden, worden nu op grote schaal in de praktijk gebracht. Verdunning bijvoorbeeld, destijds afgedaan als onhaalbaar, wordt de laatste jaren op grote schaal overwogen en soms ook ingevoerd (al stuit het nog vaak op bureaucratische belemmeringen en al spelen andere motieven dan destijds hierbij een rol). Beheer van het eigen budget door de groepsleiding, destijds aanleiding voor vele conflicten, is tegenwoordig in de zorg heel gangbaar. Een adviserende in plaats van beleidsbepalende rol voor 'deskundigen', waarmee op Dennendal destijds geëxperimenteerd werd, wordt eveneens in steeds meer instellingen ingevoerd.

Inmiddels hebben veel veranderingen als gevolg van de jaren zestig alweer tot nieuwe veranderingen geleid – zelfontplooiing verschoof naar zelfbeschikking –, maar dat doet niets af aan het succes van de jaren zestig. De kritiek op de inrichting als zijnde een soort concentratiekamp, leidde tot hervorming van de inrichting en (uiteindelijk) tot deconcentratie, waarbij het overgrote deel van de inrichtingsplaatsen (en van de plaatsen in gezinsvervangende tehuizen) moet verdwijnen, en andere vormen van zorg en ondersteuning de norm worden. Kritiek dat zwakzinnigen niet als gewone en volwaardige mensen werden gezien, leidde tot een nadruk op volwaardigheid en gemeenschappelijkheid van mensen met en zonder verstandelijke handicap en vervolgens op individueel burgerschap.

Er hebben zich uiteraard ook veranderingen voorgedaan die weinig of niets met het zelfontplooiingsstreven te maken hebben. Kritiek van ouders dat zij on-

voldoende zeggenschap hadden, resulteerde in meer zeggenschap voor ouders in de zorg. Ook zijn er in het zelfontplooiingsregime zaken uitgetoet die alleen op kleine schaal werden nagevolgd, zoals de sterke relativering van de scheiding tussen privé en werk. Maar het overheersende beeld is toch dat veel van de spectaculaire veranderingen in deze sector direct verband houden met de idealen van de jaren zestig en met name het zelfontplooiingsregime zoals dat op Dennendal werd ontwikkeld. Bovendien geldt voor al deze veranderingen, ook voor die veranderingen die geen verband houden met het zelfontplooiingsstreven, dat ze het resultaat zijn van doelbewust protest en doelbewuste politiek.

Dit succes noopt ons er allereerst toe het nu gangbare beeld van de jaren zestig te relativiseren. In tegenstelling tot de teneur in *Alles moest anders* kunnen we constateren dat het verlangen hier niet onvervuld bleef: alles werd inderdaad anders. De jaren zestig hebben in deze sector wel degelijk iets betekend (tegenover de futility-these), ze hebben niet het omgekeerde voortgebracht van wat beoogd werd (tegenover de perversity-these) en evenmin slechts iets voortgebracht tegen een heel hoge 'prijs' op andere fronten (tegenover de jeopardy-these). De jaren zestig legden hier de fundamenten voor veelzijdige vernieuwing, waarop nog steeds wordt voortgebouwd.

Dit werpt de vraag op waarom juist in de zwakzinnigenzorg de jaren zestig zo succesvol zijn geweest. Hoe kan het dat juist hier inderdaad alles anders werd? Een nauwkeurig vergelijkend onderzoek tussen de verschillende domeinen waar in de jaren zestig alles anders moest, zou dat uit moeten wijzen. Wellicht heeft het te maken met het volgende. Een belangrijk aspect van de jaren zestig was dat problemen die voorheen als individuele problemen werden gezien, nu werden vermaatschappelijkt, zoals in dit boek uitgebreid ter sprake is gekomen. Individueel wel en wee werd geplaatst in een maatschappelijk, politiek kader, dat het persoonlijke moest verklaren; maatschappelijke veranderingen zouden min of meer vanzelf individuele ervaringen en gedrag veranderen. Het doorvoeren van maatschappelijke veranderingen gaf de overheid een centrale taak, wat betekende dat veel geld naar de door haar gesubsidieerde instellingen moest worden doorgesluisd. De economische recessie van de jaren zeventig leidde echter tot forse bezuinigingen op de overheidsuitgaven, vooral in de jaren tachtig. Niet toevallig vatte tegelijkertijd het idee post dat de overheid niet alles kon, en moest willen. Bezuinigingen en individualisering lieten zich goed combineren in het idee dat de maatschappij niet zoveel (meer) veranderd hoefde te worden en dat het nu vooral aan individuen was om hun kansen te grijpen. Als ze dat niet deden, was het hun eigen schuld. Werklozen wilden misschien gewoon niet werken, vrouwen wilden misschien wel niet emanciperen, etnische minderheden wilden misschien wel helemaal niet integreren... Zij zouden meer hun best moeten doen, meer hun kansen moeten grijpen en minder moeten zeuren over

hun maatschappelijke achterstand. Sinds het eind van de jaren tachtig is de weegschaal waarop schuld en onschuld gewogen worden, dus weer omgeslagen. Nu zijn het weer de individuen die de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven krijgen en daarmee ook het grootste deel van de schuld van hun eventuele mislukking. De samenleving gaat nu grotendeels vrijuit.

Maar er is een belangrijke uitzondering op dit algemene patroon; deze omslag in politiek klimaat heeft zich namelijk ten aanzien van verstandelijk gehandicapten niet voltrokken. De omslag van vermaatschappelijking naar individualisering heeft voor andere groepen (bijvoorbeeld etnische minderheden, werklozen, arbeidsongeschikten en vrouwen) meer consequenties gehad dan voor verstandelijk gehandicapten. Er wordt ten aanzien van verstandelijk gehandicapten wel gesproken over individuele verantwoordelijkheid en er wordt wel gesteld dat rechten ook plichten met zich meebrengen, maar het wordt zelden nader omschreven welke plichten men dan eigenlijk op het oog heeft. Ook haalt niemand het in zijn hoofd te beweren dat het gebrek aan maatschappelijke integratie aan verstandelijk gehandicapten zelf te wijten is; dat zij niet voldoende hun best doen om te integreren, of dat ze het klaarblijkelijk niet willen. Een gebrek aan integratie of aan zeggenschap keert zich nooit tegen hen, maar nog steeds tegen de maatschappelijke structuren en instituties. Positief gesteld: in deze sector hebben de idealen van de jaren zestig de kans gekregen om met vallen en opstaan uitgetoet, gerealiseerd, genuanceerd en bijgesteld te worden, terwijl dit proces ten aanzien van andere groepen in andere sectoren vroegtijdig is afgebroken door een ongelukkige combinatie van politiek ongeduld, individualisering en bezuinigingen. Met een beetje meer geduld, investeringen en erkenning dat individuele en collectieve verantwoordelijkheid niet strijdig zijn, kunnen we van de jaren zestig wellicht nog meer vruchten plukken.

7.3 Het onvervuld verlangen van beleidsmakers

Het verlangen van de kritische generatie van de jaren zestig is in deze sector aardig vervuld, maar met het verlangen van beleidsmakers lijkt het anders gesteld. Een van de dingen die opvallen, de afgelopen vijftig jaar overziend, is de snelheid waarmee in de verstandelijk-gehandicaptenzorg verschillende beleidsmodi elkaar afwisselen, en het dwingende karakter dat zo'n mode voor die relatief korte tijd heeft. Was in de jaren vijftig de grote inrichting een 'must' en besteedde de overheid miljoenen aan groei en uitbreiding van inrichtingsplaatsen, in de jaren tachtig moesten de inrichtingen juist kleiner, en tegenwoordig moeten veel van deze gebouwen weer worden afgebroken of met grond en al verkocht. Moesten eerst alle directrices en directeuren met een religieuze achtergrond worden vervangen door geneesheer-directeuren, een decennium later was de

geneesheer-directeur alweer een verouderd fenomeen en nam een moderne inrichting een gedragswetenschapper als directeur in dienst. Kort daarna gold de econoom of de manager die afkomstig is uit het bedrijfsleven of een heel andere sector, als de ideale directeur.

Ouderwets en modern volgen elkaar in snel tempo op, en steeds moet het ouderwetse wijken voor het moderne, tot dat als ouderwets wordt afgedaan, enzovoorts. Als we nu echter al kunnen voorzien dat er over tien à vijftien jaar weer een heel andere wind zal waaien, en al die aardige huizen in die gewone wijken hopeloos achterhaald blijken, zou het dan niet beter zijn nu al wat meer diversiteit toe te staan? Zou het niet beter zijn om juist verschillende tradities te steunen bij hun pogingen om binnen de eigen benadering zo goed mogelijke zorg te bieden en om de nadelen van de eigen vorm van zorg zoveel mogelijk te beperken? Is het niet te prefereren om, naast de nieuwste vormen van 'gedeconcentreerde' zorg, ook enkele ouderwetse inrichtingen de gelegenheid te bieden ouderwetse inrichtingen te blijven, mits zij de inmiddels bekende nadelen van die vorm van zorg (zoals hun geïsoleerde ligging en het gebrek aan contact met de rest van de maatschappij) zoveel mogelijk beperken en de voordelen (zoals veel bewegingsvrijheid en verkeersveiligheid, en veel bekenden en kennissen op loopafstand) zoveel mogelijk tot hun recht doen komen? Zo zou het beleid ook enkele ouderwetse leefgemeenschappen kunnen stimuleren om de eveneens bekende nadelen daarvan (zoals de hoge eisen die het stelt aan de groepsleiding en de vervaging van de grenzen tussen privé en werk) zoveel mogelijk te ondervangen en om de voordelen (zoals een gemeenschapsleven met gezamenlijke hoogtijdagen) tot hun recht te laten komen? We weten nog niet wat de volgende trend zal zijn, maar ook van de laatste trend zijn al nadelen bekend: bijvoorbeeld de risico's van eenzaamheid en de verergering of terugkeer van gedragsproblemen doordat de nieuwe situatie te hoge eisen aan de verstandelijk gehandicapte stelt. Deze betrekkelijkheid van trends in de verstandelijk gehandicaptenzorg is geen reden om niet te blijven streven naar verbeteringen, maar wel om wat voorzigtiger te zijn met het afbreken van tradities die, net als wat er voor in de plaats komt, elk zo hun sterke en zwakke kanten hebben. Het lijkt erop alsof men in beleidskringen voortdurend naar het paradijs op zoek is, en als men iets nieuws heeft gecreëerd wat toch mankementen blijkt te vertonen, dit weer afbreekt in de illusie nu wel de formule voor een paradijselijke toestand te hebben gevonden.

Voor een grotere variëteit aan zorgvormen zijn drie argumenten aan te voeren. Het minst interessante argument is dat het waarschijnlijk goedkoper is. Er hoeven minder radicale verbouwingen, herinrichtingen, verhuizingen en verplaatsingen en reorganisaties plaats te vinden. Dat geld zou dan aan de directe zorg besteed kunnen worden. Belangrijker zijn de andere twee argumenten. Ten

eerste is een grotere variëteit aan zorgtradities beter verenigbaar met het principe van zelfbeschikking. Zo'n grotere variëteit biedt immers meer keuzemogelijkheden – waarbij ik niet doel op wat men nu onder grotere variëteit verstaat, namelijk dat elke instelling hetzelfde standaardpakket aan variëteit moet bieden. Er is immers nog steeds behoefte aan die 'ouderwetse' inrichtingen en leefgemeenschappen, al is het maar bij de mensen die er nu nog wonen. Sommige van deze mensen worden nu onder het mom van zelfbeschikking gedwongen tot een manier van leven die zij (en/of hun familie) niet verkiezen. Een cliënt van een van de grote inrichtingen die het criterium van zelfbeschikking goed begrepen had, schreef recentelijk een brief aan de minister (van Paars I), waarin zij uitlegde dat zij daar graag wilde blijven wonen, en de voordelen daarvan opsomde: het is hier heel gezellig, we hebben hier allerlei mensen en allerlei afdelingen. Namens de minister antwoordde de staatssecretaris dat het mooi was dat zij het zo naar haar zin had, maar dat er toch veel mensen waren die er anders over dachten en dat zij daarom daar toch niet kon blijven (1 35).

Een laatste argument voor een grotere diversiteit aan zorgvormen, en dus voor het tweesporenbeleid van zowel vernieuwing als het onder voorwaarden koesteren van ouderwetse vormen van zorg, betreft het publiek debat. Nu worden de ouderwetse meningen niet of nauwelijks geuit in publieke fora, maar wisselen gelijkgestemden ze op sombere toon onderling uit, verzuchtend dat die visie tegenwoordig nou eenmaal niet meer 'mag'. Wanneer verschillende tradities tegelijkertijd gestimuleerd worden, wordt ook de kwaliteit van het debat over waarden en beleid verhoogd. Het is de inzet van dit onderzoek geweest om daaraan een bijdrage te leveren.

Noten

1 De Dennendal-affaire als brandpunt van het zelfontplooiingsstreven in zwakzinnigenzorg, geestelijke gezondheidszorg en tegencultuur. Inleiding.

- 1 Zie bijvoorbeeld Jules van Rooyen in *Trouw*, 20 oktober 1995 ('Heerma moet afrekenen met modernisten uit eigen partij') en S.W. Couwenberg in *NRC-Handelsblad*, 18 oktober 1995 ('De jaren zestig zijn nu eindelijk afgelopen, conservatief mag weer').
- 2 Andreas Kinneging in *de Volkskrant*, 18 mei 1996 ('God, geef ons een nieuwe Renaissance').
- 3 Brenninkmeijer (1974), Broos & Kager (1983 en 1985), Heerma van Voss (1993), Meijering e.a. (1975), Rosenthal (1984), Spijker & Van de Wijngaart (1984), Dankers & Van der Linden (1995), Weijers (1997).
- 4 Deze visie wordt het duidelijkst verwoord door Dankers & Van der Linden (1995). Voorbeelden van andere vertolkers van deze visie zijn: Bouter (1989), Broos & Kager (1983), Van Gennep (1989), Magnus (1993), Mans (1998), Rosenthal (1984) en Zwanikken (1993). Soms worden niet het medisch en pedagogisch of ontwikkelingsmodel tegenover elkaar gezet, maar het medisch model tegenover een ander, aan de gedragswetenschappen gelieerd model, bijvoorbeeld het normalisatiemodel (Van Gennep, 1997). Dickman (1986) onderscheidt vier modellen: een medisch model, een ontwikkelingsmodel, een normalisatiemodel en een leef- en relatiemodel. De opkomst van het laatste is volgens hem mede te danken aan de Dennendal-affaire. Hij werkt dit onderscheid overigens niet verder uit.
- 5 Deze visie wordt het meest uitgebreid verwoord door Dankers & Van der Linden (1995) en verder bijvoorbeeld door Spijker & Van de Wijngaart (1984), Broos & Kager (1985), Meijering en Peper (1975) en Rosenthal (1984).
- 6 In een eerdere publicatie spraken Weijers en ik van een 'hiërarchisch vacuüm' (Tonkens & Weijers, 1995). Leden van de Studiegroep Geschiedenis Zwakzinnigenzorg van het Trimbosinstituut wezen mij erop dat deze term niet geheel passend is, omdat er wel degelijk mensen waren die de leiding hadden, namelijk verpleegkundigen. Er waren echter geen deskundigen die reeds ambities hadden, dus er was wel een deskundigheidsvacuüm dat door antideskundige deskundigen bezet kon worden.
- 7 Er werkten volgens de officiële cijfers in 1974 3310 mannen en 10.678 vrouwen in de zwakzinnigenzorg als groepsleid(st)er; het aantal vrouwen was in de praktijk hoger omdat getrouwde werkende vrouwen doorgaans niet meegerekend werden. Bron: *Vademecum gezondheidsstatistiek Nederland 1977*, uitgave van CBS/Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, p. 157.

- 8 Deze vraag is op zichzelf niet nieuw. In eerdere publicaties over de jaren zestig zijn ook al meer of minder uitgewerkte standpunten hierover te vinden. Righarts visie wordt bijvoorbeeld bevestigd door Kossman (1986) en Woltjer (1992); Kennedy's visie wordt bevestigd door Bosscher (1992). Zie ook Blom (1997), die Righarts these verwerpt zonder die van Kennedy geheel te omarmen.
- 9 Uiteraard zijn termen als geleide en spontane zelfontplooiing reconstructies van mij, bedoeld om recente ontwikkelingen en hun hedendaagse betekenis te verhelderen. Ik beweert niet dat mensen in de zorg dergelijke termen zelf hanteerden of hanteren. In de praktijk van de zorg denken mensen meestal niet in dergelijke abstracte termen. Ze zullen bijvoorbeeld niet snel aan elkaar vragen: 'Hoe gaat het met je zelfontplooiing?' Ze zullen echter wel vertrouwd zijn met de gedachte dat verstandelijk gehandicapten de kans moeten krijgen om hun eigen mogelijkheden te ontplooien. Als ik beweert dat zelfontplooiing een centrale notie is in de verstandelijk-gehandicaptenzorg, dan doel ik op de vertrouwdheid met die gedachte, niet noodzakelijk met de term zelf.
- 10 Het hoofdonderwerp van deze publicaties van Duyvendak betreft niet het zelfontplooiingsstreven als zodanig, maar de relatie tussen planning en zelfontplooiing.
- 11 Zie voor reflectie op validering van oral history: Bertaux (1981), Du Bois-Raymond en Wage-makers (1993) en Thompson (1978).
- 12 Deze term dank ik, via Gemma Blok, aan Arend Jan Heerma van Voss.
- 13 In het hier gehanteerde systeem van verwijzing naar bronnen en literatuur worden, net als in de tekst zelf, tradities uit sociale- en geesteswetenschappen gecombineerd. Korte verwijzingen naar literatuur of bronnen die verder geen toelichting behoeven staan in de tekst. Bronnen zijn in de tekst in korte, gecodeerde vorm vermeld; in de bronnenbijlage worden deze coderingen bij de bronnen toegelicht. Noten worden alleen gebruikt voor toelichting (op de tekst of in de tekst vermelde literatuur), of bij uitzondering voor een uitgebreide, in de tekst zelf te zeer afleidende literatuurverwijzing.

2 Geleide en spontane zelfontplooiing: het zelfontplooiingsstreven tussen 1945 en 1970

- 1 Derksen en Verplonke (1987), Galesloot en Schrevel (1987), De Groot (1995), Oosterhuis (1992), De Liagre Böhl (e.a.) (1981, 1987, 1989) Mol en Van Lieshout (1989).
- 2 Veel collaborateurs en oorlogsmisdadigers werden weliswaar gevangengenomen, maar kwamen na korte tijd weer vrij. Vaak zonder dat dit op protesten stuitte. Soms kwam er wel protest, zoals bij de gratiëring van Willy Lages in 1952, maar minstens zo opvallend is de bagatellisering en verjaard-verklaring van het leed van de joden, bijvoorbeeld in de affaire Schokking in 1956. Schokking had uit eigen beweging het joodse gezin Pino aan de Duitsers uitgeleverd, naar eigen zeggen omdat hij vermoedde dat de vader, Jacob Pino, een verrader was. Naast verontwaardiging waren er ook veel partijen die Schokking bijvielen door te betogen dat men niet zo veel drukte moest maken om een luttele 'beleidsfout', dat het al zo lang geleden was, dat het betreffende gezin zelf schuld had aan hun deportatie omdat het lastige mensen waren en dat Schokking, toen zijn daad eerder ter beoordeling had gelegd, toch ook niet veroordeeld was (De Haan 1997, p. 104-116).
- 3 Aan de interesse in het zielenleven droeg ook een wet bij die er op het eerste gezicht niets mee te maken had, namelijk het door de Duitse bezetters genomen Ziekenfondsbesluit van 1941, zo valt uit het proefschrift van Mol en Van Lieshout te destilleren (1989, pp. 95-

- 102). Door deze maatregel staat voor werknemers onder een bepaalde loongrens, tegenover een verplichte premie, gratis consult van de huisarts en specialist. Het huisartsenbezoek nam daardoor drastisch toe. Huisartsen beklagden zich eerst over al die lastige patiënten die helemaal geen echte ziektes hadden. Maar gaandeweg kreeg het idee dat deze mensen weliswaar niet ziek zijn, maar wel geestelijk ongezond, de overhand.
- 4 De Galan e.a. (1983), Dozy e.a. (1993), Kennedy (1992), Pröpper (1993).
- 5 Veel van hun boeken werden vertaald en vele malen herdrukt. Dat geldt ook voor hun hier centraal gestelde boeken, *De eendimensionale mens* van Marcuse (twaalfmaal gedrukt tussen 1969 en 1980) en *De gezonde samenleving* van Fromm (zevenmaal gedrukt tussen 1969 en 1977).
- 6 Tot 1971 was echtscheiding alleen toegestaan op grond van overspel, kwaadwillige verlatting, gevangenisstraf of zware lichamelijke mishandeling. In 1950 werd 16 procent van de huwelijken door echtscheiding ontbonden, in 1975 24 procent en in 1985 40 procent. (Pott-Buter en Tijdens 1998, pp. 19-20; zie ook Kooy 1975).
- 7 Kennedy (1995, p. 38), Woltjer (1992, p. 407). Een typische representant van deze technologiekritiek is *De eendimensionale mens* van Herbert Marcuse.
- 8 Bosscher (1992), Daalder (1990), Von der Dunk (1986), Schöffner (1982), Kennedy (1995), Kossman (1986), Righart (1995).
- 9 De Haan beweert dat er geen omslag plaatsvond en er dus geen duidelijk verschil is tussen de jaren vijftig en zestig wat betreft herinnering aan de jodenvervolgning en dat deze herinnering in de jaren vijftig zelfs meer ophef veroorzaakte dan in de jaren zestig. In die afweging laat hij echter de ophef die getuigen als Eichmann in de jaren zestig veroorzaakten buiten beeld, en beperkt hij zich tot politieke schandalen. Belangrijker is echter dat hij zich in deze afweging (wat betreft de jaren zestig, niet wat betreft andere episoden in de door hem onderzochte periode) beperkt tot een kwantitatieve weging (toe- of afname van aandacht) en niet de aard van de aandacht centraal stelt. In de aard van de aandacht is mijns inziens wel een duidelijke omslag te zien.
- 10 In de jaren vijftig waren er ook enkele boeken van overlevenden, maar er was nog geen sprake van een duidelijk genre op dit punt. Typerend hiervoor is een essay over het thema 'oorlog en geweld in de Nederlandse literatuur' van Hella Haasse uit het begin van de jaren zestig. In dit essay komt de jodenvervolgning nauwelijks ter sprake, en (autobiografische) boeken van joodse overlevenden zelfs helemaal niet (Haasse, 1965).
- 11 *Algemeen Handelsblad* (3 mei 1961) geciteerd in: De Haan (1997) p. 174
- 12 De Haan (1997) veroordeelt dit symbolische gebruik, omdat daarmee de zeggenschap over de ervaring van de holocaust de joden werd ontnomen en anderen ermee op de loop gingen. Daarmee lijkt hij echter te miskennen dat ook (al dan niet joodse) mensen die zelf geen slachtoffer van de holocaust waren, het morele recht en de morele noodzaak hadden een eigen verhouding te ontwikkelen tot deze onvoorstelbare politieke erfenis.
- 13 Geciteerd in Kennedy (1995) p. 130, cursivering in origineel van Beets.
- 14 De naam provo was gekozen als geuzennaam: de term kwam uit een studie van Buikhuisen over probleemjeugd (probleemjongens), zogenaamde 'nozems'.
- 15 Er waren wel contacten met de feministische actiegroep Dolle Mina en er werd, met name buiten Amsterdam, wel samengewerkt, maar feministische onderwerpen speelden in Oranje Vrijstaat geen rol, ondanks pogingen van enkele vrouwen daartoe. Zie daarvoor: Mamadouh (1992), onder andere pp. 97-99.
- 16 'Jongens waren we - maar aardige jongens' is de eerste zin van het verhaal 'Titaantjes' van Nescio (1977), p. 43.

17 De gendersubtekst is overigens geen afdoende verklaring. Verloo (1992) concludeert dat een grotere invloed van mannen in bewonersorganisaties onder meer te maken heeft met een impliciete taakverdeling tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen vooral voor de sfeer en het sociaal-emotionele proces zorgen en gericht zijn op het bereiken van een machtspositie als groep, terwijl mannen meer gericht zijn op hun eigen machtspositie en meer taakgericht zijn, en daardoor eerder het woord nemen en krijgen.

3 Het deskundigheidsregime: ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg tussen 1945 en 1970.

- 1 Zoals wel vaker in de geschiedenis wisselden optimisme en pessimisme ten aanzien van de opvoedbaarheid van idioten zich af; tussen 1840 en 1860 domineerde onder gestichtsartsen optimisme, daarna weer pessimisme (Mans, 1998, p. 165).
- 2 De officiële katholieke en protestantse leer bevatte dergelijke noties niet: (Jak, 1988; Klijn, 1995). Toch zijn er aanwijzingen dat het geleefde christendom zwakzinnigheid en schuld wel met elkaar in verband bracht. In een onderzoek uit de jaren zeventig naar reacties van ouders van Janssens (1977) op de diagnose van diepzwakzinnigheid reageerden veel ouders met schuldgevoel. Katholieken deden dit vaker dan protestanten: 51 procent van de katholieken tegenover 33,5 procent van de protestanten. (Bij lichter gehandicapten was dit 36 tegen 31,5 procent) (pp. 180-181). Ook in boeken van sommige ouders uit de jaren zeventig klinkt dit door: sommigen vroegen zich af wat zij fout gedaan hadden dat God hen met dit kind strafte. Van Hattum, van katholieke huize, vraagt zich af waarom dit juist haar moest overkomen: 'Is het een straf van God? Komt het door die éne keer dat we met elkaar naar bed zijn geweest, toen we nog niet getrouwd waren? En mijn moeder en mijn grootmoeder, wat hebben die gedaan? Wat is er in de familie fout gegaan, voor welke zonde word ik gestraft?' (1979, pp. 9-10). Nader onderzoek op dit terrein ontbreekt echter. Schuldgevoelens komen in onderzoek wel ter sprake (bijvoorbeeld Gresnigt en Gresnigt, 1973), maar daarbij gaat het om allerlei soorten schuld, zoals ook schuldgevoel vanwege in gebreke blijven in de opvoeding.
- 3 'Wat is nu afwijkend of zwak bij onze kinderen? Is het hun innerlijke wezenskern? Neen! Ieder die met de meest zwakzinnige kinderen werkt, kan van ervaringen vertellen waar op eens, door alle afwijkingen heen, vooral in de blik van de ogen een gaaf, gezond wezen, ja vaak een grote persoonlijkheid straalt. Het kan een kort ogenblik slechts zijn, maar de ervaring geeft ons de zekerheid: de wezenskern is niet ziek of afwijkend, het is het instrument, vooral het lichamelijke instrument dat gebrekkig, afwijkend is, waardoor de geestelijk gehandicapte zich niet goed kan manifesteren. Ja, dan komt de ziel in grote nood.' (Heilpedagogisch Verbond, 1974, pp. 13-14).
- 4 'De ene werkt misschien meer door artistieke aankleding op de kinderen, maar is misschien wat slordiger, de andere werkt door stiptheid en netheid en is misschien iets nuchterder. (...) Met de plaatsing der kinderen kan daarmee rekening worden gehouden. Het is beter elk in staat te stellen zelfstandig zijn eigen sfeer te leven dan een dödende uniformiteit op te leggen. Tenslotte werkt alleen dát paedagogisch, waar men zelf achter staat. Deze grotere zelfstandigheid voor de verzorgsters is zeer aantrekkelijk, maar in wezen ook moeilijker dan een uniformer systeem.' (Heilpedagogisch Verbond, 1974, p. 7).
- 5 Door het ontbreken van bepaalde eiwitten die voor de stofwisseling noodzakelijk zijn, ontstaat ophoping van bepaalde stoffen in bloed en weefselvocht die schadelijk zijn voor het hersenweefsel.

- 6 Op Maria Roepaan bijvoorbeeld (het tegenwoordige Saamvliet) startte in 1960 samenwerking met een cytogenetisch laboratorium en begonnen een kinderarts en een analiste met onderzoek naar oorzaken en behandelwijzen van mongolisme (Dickman, 1986, p. 57). Ook begon men in 1960 op Maria Roepaan met biochemisch onderzoek. Daarvoor was aparte subsidie aangevraagd. Het kon niet uit de verpleegprijs, want het zou geen directe therapeutische relevantie hebben.
- 7 Nico Speelman, directeur van de Sterrenberg, in een brief van 17 februari 1973 aan de VDIZ (VDIZ).
- 8 Het startschot voor de autobiografische boeken in Nederland gaf in 1949 de advocaat Van der Hoeven met een spraakmakend boek over zijn mongoloïde zoon. Het boek werd talloze malen herdrukt. Van der Hoeven schreef daarna nog drie boeken over zijn kind. In de vs verschenen in 1950 de ervaringen van de bekende schrijfster Pearl Buck met haar zwakzinnige dochter. Dit boek kreeg meteen grote bekendheid. Het werd in vele talen, waaronder het Nederlands, vertaald. In de vs publiceerden vervolgens meer bekende middenklasse-ouders hun verhaal over hun zwakzinnige kind, zoals de rechter John P. Frank (1952) en de filmster Dale Evans Rogers (1953). Ook in Nederland publiceerden vanaf de jaren vijftig vele ouders hun ervaringen. Zie voor een analyse van een aantal ouderboeken betreffende de relatie tussen ouders en 'deskundigen' Tonkens (1995b).
- 9 De Amerikaanse socioloog Trent vormt hierop een uitzondering; hij verklaart de opkomst van de ouderverenigingen in de vs uit het ontstaan van de bekentenisliteratuur van ouders over hun ervaringen met hun zwakzinnige kind en uit de toename van de welvaart, waardoor meer gezinnen met een zwakzinnig kind konden laten zien dat ze 'normale' gezinnen waren, geen gedegeneerde gezinnen (Trent, 1994, p. 240). Trent verklaart echter niet waarom ouders bekentenisliteratuur gingen schrijven, noch waarom middenklasse-ouders van een zwakzinnig kind niet al eerder de behoefte hadden publiekelijk te laten zien dat zij niet gedegeneerd waren.
- 10 Veel training en oefening in bijvoorbeeld beweging en zelfredzaamheid vond plaats in het kader van onderzoek, dat veelal aansloot op Engelstalige wetenschappelijke publicaties. Vooral in het Tijdschrift voor Zwakzinnigheid en Zwakzinnigenzorg werd daarover in de jaren zestig en zeventig in vrijwel elk nummer gepubliceerd. Voorbeelden zijn legio; om er enkele te noemen: Frye (1967), Van Oudenhoven en Schouten (1967), Van den Brink en Sondorp (1969), Pacilly (1971), Duindam (1971).
- 11 Maria Roepaan was in 1961 nog een kleine inrichting met 250 plaatsen, maar wilde vanwege onderzoeksdoelinden uitbreiden tot 500 à 600 plaatsen. De Willem van den Bergh Stichting had in 1961 1360 plaatsen, Groot Schuylenburg 800 en 's Heerenloo-Lozenoord 1140, om een paar van de grootste te noemen.
- 12 Er is geen protestants-christelijk tijdschrift dat vergelijkbaar is met *Ons Ziekenhuis*. Het Interkerkelijk Protestants Ziekenhuisbureau geeft tussen 1952 en 1970 een blaadje uit waarvan slechts op sommige universteitsbibliotheken enkele nummers bewaard gebleven zijn. Het *Ziekenhuiswezen*, *192* en *Ons Ziekenhuis* fuseerden in 1970 onder de titel *Het Ziekenhuis*.
- 13 Nederlands Hervormde Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken en Geestelijk Hulpbehoevenden, 1967, p. 16.
- 14 Aldus werd gesteld in de nota 'Enige kritische opmerkingen ten aanzien van de wettelijke erkenning van de Z-opleiding' van de geneesheer-directeuren De Ronde van 's Heerenloo en Van Gasselt van de Sint-Paulusstichting, besproken tijdens de extra vergadering over de vraag: 'is het wel in ons voordeel, wanneer de Z-opleiding wettelijke erkenning krijgt?' (extra vergadering VDIZ (ongenummerd) 24 november 1970) (VDIZ).

- 15 In een discussie over plannen voor een nationaal congres over zwakzinnigheid in de VDIZ wil men bijvoorbeeld 'vooral de fundamenteel wetenschappelijke basis eerst vastleggen. Daarom ook nog geen sociaal medespreker. [...] Het blijft eerst in medisch vlak' (VDIZ 12, 1960).
- 16 In Ons Ziekenhuis en Het Ziekenhuiswezen schreven vrijwel alleen medici. In MGv en het in 1963 opgerichte Tijdschrift voor Zwakzinnigheid en Zwakzinnigenzorg (TZZ) schreven allerlei deskundigen. Het Tijdschrift voor Orthopedagogiek was wat meer een forum voor de semi- en extramurale zorg, maar ook daarin schreven zowel medici als gedragswetenschappers over zwakzinnigheid.
- 17 Voorzitter was F.J.H. Smulders, secretaris was O.J.H. Haspers en penningmeester N.J.A. van Oudenhoven, alle drie al van publicaties bekend.

4 De on(deugd) van orde: het eerste Dennendal-conflict

- 1 De voorzitter van het bestuur had in 1962 geopperd om een afzonderlijke kolonie voor zwakzinnigen te stichten, vooral om 'de deprimerende indruk weg te nemen die vele bezoekers thans van onze inrichting opdoen.' Geciteerd in Dankers & Van der Linden, 1994, p. 22. Zie ook Kerkhoven, 1996.
- 2 Het was destijds in deze sector niet ongebruikelijk dat academici direct na hun studie in een dergelijke leidinggevende functie terechtkwamen.
- 3 Dennendal is genoemd naar het huis voor gezinsverpleging Dennendal in Leersum waar het echtpaar Ten Donkelaar acht zwakzinnige jongens verpleegde, en dat werd beheerd door de Willem Arntsz Stichting. In 1969 werd dit tehuis organisatorisch opgenomen in de zwakzinnigenafdeling Dennendal (Dankers & Van der Linden, 1994, p. 25).
- 4 Pruyt werd een van de twee directeuren van de afdeling geriatrie.
- 5 Carel Muller, geïnterviewd door Arend Jan Heerma van Voss ('De onbegrepen Carel Muller', HP 16-02-'74).
- 6 Brief van Muller aan Ligtelijn en Blok (24-11-'70, NDD 48).
- 7 Ingezonden brief van S. Pruyt (MGV 71, pp. 557-560).
- 8 Het doel van het weer afleren was wetenschappelijk: men wilde op die manier controleren of de gedragsveranderingen daadwerkelijk door de bekrachtiger tot stand waren gebracht ('of de toename van de response afhankelijk is van het geven van de reinforcement', p. 63).
- 9 Er werd uitgebreid over gediscussieerd maar er is geen beslissing genomen (ST 26-09-'69). De tegenargumenten waren vooral van praktische aard, zoals de vraag of het aantal opnames daarvoor groot genoeg was. Het onderwerp keerde echter later niet meer in de notulen van de stafvergadering terug. Dat is logisch: na de koerswijziging die rond 1970 optrad, zou een observatiecentrum totaal niet meer gepast hebben.
- 10 Groepsbespreking op paviljoen Van 't Hoff (z.d., NDD 44).
- 11 Groepsbespreking op paviljoen Van 't Hoff (23-11-'70, NDD 44).
- 12 Toen Muller later in 1974 ontslagen was, kreeg hij een brief van Hans Wesseling van Meditatiecentrum de Kosmos die dacht over 'het organiseren van avonden met mensen die als gevolg van een andere visie op mens en op het leven en de relatie tussen de twee de laan uitgestuurd zijn, bijvoorbeeld onder de titel "Waarom ben ik nu ontslagen".' Hiervoor had hij nog enkele mannen benaderd die ontslagen waren van een sociale academie of een kunst-academie (brief gedateerd 4 maart, zonder jaar; NDD 52).
- 13 Bijvoorbeeld in de volgende passage: 'Aangevochten wordt de segregatie van devianten in

- dit soort instituten en de sociale en culturele deprivatie die daarvan en van het medische of liever het deskundighedsmodel het gevolg is' (Brief van Muller aan Interim Bestuur, 24 november 1971; nadruk in origineel; NDD 48). Ook in de Z-opleiding moest men voor het vak psychologie het verschil tussen het 'deskundighedsmodel' en het 'interactiemodel' leren. ('wat moet moeten kennen voor... psychologie/psychopathologie', 25-05-'74, NDD 56).
- 14 Studiemateriaal voor het eerste jaar van de (experimentele) Z-opleiding, vak psychologie (NDD 56).
- 15 ST 14-09-70 en ST 07-12-'70; zie ook Tasman, 1996, p. 284 en verder.
- 16 Stafid Jan Mulder in een lezing voor de oudervereniging, gepubliceerd in Vrienden van Dennendal-krant, nr. 5, juni 1972.
- 17 Jan Mulder, a.w.
- 18 Jan Mulder, a.w.
- 19 Op 1 januari 1969 waren er 92 personeelsleden; op 1 januari 1970 waren slechts 36 van hen nog in dienst (Stethoscoop, jan. 1970, nr. 1; NDD 79).
- 20 Staf van Dennendal: Nota 71 I, ontleend aan Damen, 1971 (NDD 40).
- 21 Brief van Muller aan Ligtelijn en Blok (24-11-'70; NDD 48).
- 22 Dat heette dan echter geen macht: pas later werd onder invloed van onder anderen de Franse filosoof Michel Foucault het idee verbreid dat macht niet alleen repressief werkt, maar vooral ook productief: dat macht niet alleen bestaat via verboden en bevelen, maar ook via zorgzame, stimulerende verhoudingen.
- 23 Brief van Muller aan Inspecteur Meijering (24-03-'70, NDD 46).
- 24 Hoofdenvergadering (10-02-'71, NDD 39).
- 25 Rapport van de commissie-Speyer, 1971, p. 62.
- 26 Brief van André aan de staf, 28 januari 1971, NDD 46.
- 27 Rapport-André, p.1; hierna te noemen: RA. Bijlagen bij het rapport worden vermeld als: BRA; (NDD 46).
- 28 André noemt: onvoldoende vaardigheden voor verzorging, 'te weinig aandacht en geringe verantwoordelijkheid voor de patiënt' (RA 11) en verwaarlozing van de 'actievare therapie' - waarmee hij de arbeidstherapie lijkt te bedoelen (RA 9).
- 29 Rapport-Simone Berendsen, (naam gefingeerd). (18-01-'71; NDD 46).
- 30 Brief van Muller aan bestuurslid mevrouw Tellegen (24-01-'71, NDD 46).
- 31 De andere directeuren zijn: de twee directeuren van de afdeling geriatrie, de psychiater dhr. S. Pruyt, psychiater en verpleegkundige mej. J. van Dijk en de directeur van de afdeling psychiatrie annex geneesheer-directeur van de hele Hoeve, dhr. A. Poslavsky.
- 32 Muller zei tijdens de vergadering volgens de notulen: 'Professor Poslavsky heeft enige tijd geleden gevraagd: wil de Willem Arntsz Hoeve pluriform zijn? En daaraan toegevoegd: eigenlijk zijn we dat al, omdat we DW'ers [dienstweigerars, ET] opnemen.'
- 33 Het bestuur was al vanaf de zomer bezorgd over het toegenomen druggebruik en was sindsdien van plan daarover beleid te formuleren. Dat was echter nog niet gebeurd (Dankers & Van der Linden, 1995, p. 38).
- 34 Aldus beweren Dankers & van der Linden, 1995, p. 36.
- 35 Deze publiciteitsmedewerker was volgens Heerma van Voss waarschijnlijk ook de auteur van het nogal anti-Mulleriaanse boekje Dennendal, mand vol eieren (Van Heegen, 1974), aan de hoeveelheid perscitatien te zien (circa negentig procent van de tekst) geschreven door iemand met een uitgebreid persarchief over de kwestie. De auteursnaam daarvan was een pseudoniem, had de uitgever aan Heerma van Voss toegegeven (HP 10-08-'74). De staf drong in een brief aan het bestuur van 21 juni 1971 aan op maatregelen tegen de publi-

- teitsmedewerker, vanwege haar partijdigheid (NDD 40).
- 36 Geciteerd in Dankers & Van der Linden, 1994, p. 40. Hiermee bevestigde hij zijn rechtse reputatie; hij stond ook regelmatig tegenover de veel linksere hoofdinspecteur Baan, die bevriend was met Meijering (I 15).
- 37 De commissie-Speyer bestond uit de heren N. Speyer (hoogleraar sociale psychiatrie in Leiden), J.J.G. Prick (hoogleraar klinische psychiatrie en neurologie in Nijmegen) en J. van Andel (vice-president van het gerechtshof in Arnhem).
- 38 Hiermee wordt bedoeld: ze solliciteren naar een lage functie en in plaats van tenminste een opleiding te volgen, kiezen ze ervoor onopgeleid te blijven.
- 39 Het interimbestuur trad op 5 juli 1971 aan, onder voorzitterschap van de heer G.J.M. Veldkamp, oud-minister van Sociale Zaken voor de KVP. De overige leden waren de heren J.A. Middelhuis, oud-voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond, en P.L. Hessing, oud-raadslid voor de PvdA in Utrecht. Het 1B kreeg tot taak de bestuurlijke en organisatorische structuur van de WAS te herzien, en de nieuwbouw te realiseren (Rosenthal, 1984, p. 317; Dankers & Van der Linden, 1995, p. 46).

5 Kan de spelende mens de baas spelen? Het tweede Dennendal-conflict

- 1 Dit ondersteunt overigens Kennedy's these (1995) dat het feit dat de kritiek op het regentendom zo snel en effectief wortel schoot, in belangrijke mate te danken was aan kritische regenten, die de kritiek op het regentendom uitdroegen. Dat was ook op Dennendal het geval: Dennendals bestuurslid Tellegen was een typisch voorbeeld van zo'n antiregenteske regent.
- 2 De Dennendal-affaire bevestigt dus niet geheel Kennedy's claim dat zich na de diepe crisis van het gezag in de tweede helft van de jaren zestig (zie hoofdstuk 2) rond 1970 een moderne, meer tolerante, flexibele bestuursstijl ontwikkeld zou hebben. Op Dennendal waren er ook tussen 1971 en 1974 weliswaar enerzijds elementen van een dergelijke bestuursstijl te vinden, maar anderzijds vertoonde het bestuur soms ook trekken van die oudere, regenteske stijl, en was er al met al van een consistente stijl geen sprake.
- 3 Geciteerd in Dankers en Van der Linden, 1995: noot 207 behorende bij p. 70.
- 4 In de Willem Arntsz Raad waren de ouders wel vertegenwoordigd, maar deze raad betrof de hele Stichting, had geen medezeggenschap maar alleen een adviserende rol en werd pas in oktober 1973 officieel opgericht; vanaf 1971 bestond hij 'in oprichting'.
- 5 Brenninkmeijer sprak tijdens het tweede conflict met 53 van de 65 ouders van paviljoen Lorentz: van hen waren er 30 tevreden en wilden dat de groepsleiding bleef, terwijl 23 ontevreden waren en de groepsleiding verwijderd wilden zien. (Brenninkmeijer: 'Globale situatieschets op grond van gesprekken met ouders ten aanzien van Lorentz, z.d., NDD 45). Volgens een enquête van de Mullerianen onder alle ouders waarvan op 30 april 1974 gedetailleerd verslag werd gedaan was 38 procent (zeer) tevreden, 17 procent (zeer) ontevreden, 36 procent had geen mening en 9 procent had geen contact meer met hun kind (NDD 45).
- 6 Brenninkmeijer: 'Globale situatieschets op grond van gesprekken met ouders ten aanzien van Lorentz', z.d., NDD 45.
- 7 Uit een brief van Muller aan inspecteur Hoeing over de Z-opleiding (26-01-'73, NDD 41). Muller verwijst hier naar uitspraken van prof. M.J. de Vries (van de medische faculteit van de Erasmus Universiteit), overigens zonder bronvermelding (NDD 41d).

- 8 Bijvoorbeeld in ST 17-01-'72, ST 31-07-'72, ST 21-08-'72 en ST 24-08-'72.
- 9 Bijvoorbeeld in een brief van Van Nek aan de staf over de gezamenlijke opstelling ten aanzien van Willem André (16-08-'71, NDD 39).
- 10 Dit lijkt een bevestiging van de these van Heerma van Voos dat hier rivaliteit een rol speelde. Ik signaleer echter geen ambitie om anderen de baas te zijn, maar de ambitie om een eigen mening en positie te ontwikkelen en uit te dragen.
- 11 De notulen meldden hierover in juni: 'Doel van het gesprek was het rapport te laten terugnemen c.q. voor Dennendal ongeldig te laten verklaren en voor Dennendal aan een eigen Dennendal-basisfilosofie te beginnen. Bofinex bleek zich de kritiek te hebben aangetrokken en was bezig het rapport te herschrijven. Het was een erg plezierig gesprek' (ST 16-06-'97).
- 12 Het bestuur liet dit op 20 augustus 1973 per brief aan het personeel weten (NDV 28-12-'73).
- 13 De PvdA-Kamerleden Van der Doef en Lambers vroegen naar aanleiding van een artikel in *Vrij Nederland* of minister Vorrink op de hoogte was van de dreigende onrust die het gevolg is van de voorgenomen benoemingen. Ook wilden zij van de minister weten of zij het ermee eens was dat de zorg voor de pupillen gebaat is bij een klimaat waarin 'naast rust in de personele sfeer, ruimte is voor nieuwe vormen van zwakzinnigenzorg, eigen verantwoordelijkheid, werkelijke inspraak' (geciteerd in Dankers en Van der Linden, 1995, p. 55).
- 14 De brief was gericht aan de Commissaris van de Koningin van de provincie Utrecht, Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht en het Utrechtse College van B&W. Het bestuur had, memoreerden de briefschrijvers, eind 1972 kenbaar gemaakt 'een nieuwe open bestuursvorm in te stellen'. Daar was niet veel van terechtgekomen; Drechsel was, ondanks bezwaren tegen zijn benoeming, toch benoemd buiten alle aanwezige inspraakkanalen om. Dat dreigde nu weer te gebeuren. Nodig was daarom openheid en overleg. Omdat dat nu ontbrak, zag de staf zich genoodzaakt om dit communicatieprobleem in de openbaarheid te brengen, hoewel ze zich ervan bewust was dat het bestuur die openbaarheid niet wilde (ST 04-09-'73).
- 15 Muller belde meteen een vakbondsman die eens in de krant voor experimenten in zelfbestuur had gepleit, en Tweede-Kamerlid Pier van Gorkum van de PPR, die zei dat 'het klimaat bij de regering voor experimenten met zelfbestuur erg gunstig is. De regering wil het en heeft aangekondigd dat er geld voor is' (brief van Muller aan staf, 12-09-'73, NDD 41d). Arbeidssocioloog en pleitbezorger van (arbeiders)zelfbestuur Henk van Zuthem, die even later door Muller gepolst werd, schatte de situatie echter minder gunstig in, en adviseerde om niet op zelfbestuur maar versterking van de ondernemingsraad te koersen (brief van Carel Muller aan staf, 07-10-'74; NDD 41d).
- 16 In reactie op de bemiddelingsbereidheid van de werkgroep WA-raad verklaarde Hessel op 26 oktober zijn benoeming als bestuurslid op te zullen schorten: hij wilde het advies van de werkgroep WA-raad af wachten en achtte dat 'praktisch bindend'. De werkgroep WA-raad adviseerde om Hessel en Wiegiersma niet te benoemen. Ook de andere bestuursleden zouden af moeten treden, zodat de werkgroep WA-raad een nieuw bestuur zou kunnen samenstellen. Toen het bestuur dit voorstel niet accepteerde, lanceerde de WA-raad een compromisvoorstel: Hessel wel benoemen, maar Wiegiersma niet. Hessel gaf echter te kennen dat hij niet zonder Wiegiersma benoemd wilde worden. Het bestuur besloot vervolgens tot de benoeming van beiden. Provincie en gemeente gingen kort voor kerst met krappe meerderheid van stemmen tot de benoeming over (NDV 28-12-'73).
- 17 P.J.H. Hendriks bepleitte in het tv-programma *Brandpunt* dat Muller directeur werd en Hendrik van Nek (alleen) supervisor werd; hij stelde ook dat er overleg moest plaatsvinden

met het bestuur dat tot vijf personen moest worden uitgebreid, en met alle andere betrokkenen. Ook moest er een 'commissie van goede diensten' komen om te bestuderen hoe de democratisering en de vernieuwingsgedachte van Dennendal gerealiseerd konden worden en of een verzelfstandiging van Dennendal daartoe noodzakelijk was (NDV 32, z.d.; Rosenthal, 1984, p. 325; Dankers en Van der Linden, 1995, p. 63).

- 18 De nieuwe leden waren KVP-wethouder de heer Bransen en CHU-gedeputeerde de heer Hoof-Graafland.
- 19 Naar de mening van het bestuur zouden de pupillen van deze paviljoens overgeplaatst moeten worden. Dát was juridisch echter pas mogelijk na sluiting van deze paviljoens; circa honderd pupillen van deze paviljoens waren juridisch handelingsbekwaam en mochten daarom niet tegen hun wil weggevoerd worden (Rosenthal, 1984, p. 329; Dankers & Van der Linden, 1995, p. 65).
- 20 Behalve de heer G.B. Langemeijer zelf, oud-procureur-generaal van de hoge raad, bevatte de commissie de Nijmeegse hoogleraar organisatiepsychologie de heer G. Brennkmeijer, de hoogleraar organisatiesociologie de heer C.J. Lammers, twee onbekende volksgezondheids-deskundigen en een secretaris van het ministerie (Rosenthal, 1984, p. 331).
- 21 Ook een enquête onder enkele groepsleid(st)ers wees hierop: de formulieren met 'geen mening' waren van drie vrouwen afkomstig, terwijl zes mannen en twee vrouwen de kant van de Mullerianen kozen (Van twee formulieren is de sekse niet te achterhalen.) (NDD 55).

6 Via zelfontplooiing naar zelfbeschikking: de lotgevallen van het zelfontplooiingsregime 1971-1998

- 1 Van Gennep stelde bijvoorbeeld in zijn oratie in 1980: 'Bij verschillende euthanasie-acties werden meer dan 100.000 mensen vermoord, van wie circa 80.000 psychiatrische patiënten en zwakzinnigen en 3000 tot 5000 kinderen. Vanaf juni 1940 waren de joden, zigeuners en homofielen ook het slachtoffer. (...) Jantzen vat de formule van het fascisme als volgt samen: handicap = arbeidsongeschiktheid = vernietiging. Hierop kan elk burgerlijk kapitalisme uitlopen, al is het wezenlijke verschil, dat het hier niet komt tot massale fysieke vernietiging' (p. 45). De vergelijking is wat ambigu – elk burgerlijk kapitalisme kan op vernietiging uitlopen, maar niet op massale fysieke vernietiging – maar de dreiging van de Tweede Wereldoorlog is in elk geval neergezet. Zie ook het voorwoord van Sjef Teuns bij Van Eijk- Osterholt (1972).
- 2 Dit komt wellicht door het begrip 'totale institutie' dat niet precies was, maar beoogde een groot aantal problemen van de inrichting te bundelen. De critici van de inrichting stelden wel vaak dat genoemde effecten van de inrichting, zoals isolement, yervreemding en stereotypering konden optreden en dus niet noodzakelijk waren, maar men besprak niet de condities waaronder het al dan niet gebeurde. Daardoor was toch de boodschap dat de inrichting dit alles nu eenmaal veroorzaakte.
- 3 De LOMZ was wel tegen de inrichting, maar vooral ook voor een ruimer aanbod in zorgvoorzieningen en een grotere keuzevrijheid. Typerend voor het verschil tussen LOMZ en Pet met de Zet was, dat het tijdschrift van Pet met de Zet, *Zetfout*, door de LOMZ-notulist aanvankelijk werd begrepen als *Zetvoud*, hetgeen niet associëert met fout maar met meer-voud (notulen 8 maart 1975, archief LOMZ).
- 4 Het College voor Ziekenhuisvoorzieningen stelde bijvoorbeeld dat vijfhonderd een ideale

grootte is (1974). Het Bouwcentrum achtte honderd bedden ideaal, maar dan wel op voorwaarde dat inrichtingen samenwerkten; oud-inspecteur Meijering hield het op driehonderd (KL 2, 74). Staatssecretaris Hendriks sprak zich in 1975 uit voor tweehonderd à driehonderd bedden, ook onder voorwaarde van samenwerking tussen inrichtingen (KL II, '75, p. 3).

- 5 Samen met de Projectgroep Gezondheidszorg van het JAC Groningen en de LOMZ probeerde Muller om in de regio nieuwe vormen van extramurale zorg van de grond te krijgen. Het plan strandde echter op de financiering.
- 6 Naar aanleiding van het protest van de LOMZ organiseerde de stichting Humanitas in 1978 een debat in de vorm van een 'schijnrechtszaak' tegen de Johannesstichting. De 'rechter' besloot dat de Johannes Stichting de eerste drie jaar geen inrichting mocht bouwen, en in die tijd moest bekijken hoeveel mensen er daadwerkelijk voor een inrichtingsplaats in aanmerking kwamen, en ook zoveel mogelijk extramurale voorzieningen moest bieden. Als na drie jaar de noodzaak van een inrichting aantoonbaar was, mocht de stichting gaan bouwen, op voorwaarde dat de inrichting kleinschalig en democratisch was en alleen deskundigen in dienst nam die niet incidenteel van buiten de inrichting aangetrokken konden worden. De Johannes Stichting schikte zich in de uitspraak van de 'rechter' en kwam in 1982 met een geheel nieuw plan. Geen inrichting in of om Amsterdam, maar één kleine woonvoorziening (de huidige Kleine Johannes in Amsterdam) en daarnaast diverse meer geïntegreerde woonvormen in gewone wijken.
- 7 De kosten zouden variëren tussen de 187 en 366 gulden per dag. Gemiddeld zou dat neerkomen op 287,50 per cliënt per dag. De kosten voor een inrichtingsplaats variëren tussen de 217 en 267 gulden per dag, voor een GVT is dat 169 (NRV, 1992). Wanneer de gehele zorg kleinschaliger zou worden, zou dat betekenen dat hij per dag 1,9 miljoen duurder wordt en per jaar circa 707 miljoen (p. 36).
- 8 Klik gebruikt de term verdunning wel (KL 9, '95, p. 15).
- 9 Wensen of plannen hiervoor bestaan of bestonden bijvoorbeeld in Sterrenberg in Huis ter Heide, 's Heerenloo-Lozenoord in Ermelo en Sint-Anna in Heel. Soms belemmeren bestemmingsplannen de uitvoering hiervan. Meer of minder ver met realiseren van verduunningsplannen zijn bijvoorbeeld Het Westerhok in Monster en De Boldershof in Druten.
- 10 Uitzondering was Van der Most, die met zijn artikel 'Luisteren naar fluisteren' uit 1974 op paternalistische wijze toch ook nadruk legt op contact in plaats van bevordering van ontwikkeling of onderzoek naar stoornissen: we moeten leren luisteren naar het fluisteren van de zwakzinnige. Wellicht is het feit dat deze zelfkritiek van gedragswetenschappers komt en nauwelijks van medici, voor anderen reden om te spreken van een omslag van een medisch naar een pedagogisch (of ontwikkelings-)model: de gedragswetenschappers zetten zich immers tegen de medici af. Ze zetten zich echter minstens zozeer tegen hun eigen vakgenoten en hun eigen verleden af.
- 11 Zo uitte ook bijvoorbeeld het Nationaal Orgaan Zwakzinnigenzorg tijdens een hoorzitting over de 'Schets van de huidige situatie van het gehandicaptenbeleid' van de bijzondere Kamercommissie voor het gehandicaptenbeleid in 1977 de mening dat geestelijk gehandicapten niet mogen worden beschouwd als zieken, en dat hun verstandelijke vermogens moeten worden gezien als het hun eigene (KL 6/7, '77, p. 20). Voorbeelden van boeken waarin deze omslag te zien is zijn, behalve Fennis (1975 en 1977), Van Gennep (1980a) en Van Pelt (1985).
- 12 De analyse van Pet met de Zet was daarmee tweeslachtig: enerzijds hing de onderdrukking in de inrichting samen met de opkomst van de prestatie maatschappij, zoals we in para-

- graaf 6.2.1 zagen; anderzijds was hij van alle tijden, zoals hier betoogd werd.
- 13 Krantenknipsel 18-03-82 in pZ 15, naam van de krant onvermeld.
  - 14 Peters (1976) bijvoorbeeld bekritiseerde het weer afleren van met veel moeite aangeleerd gedrag ten behoeve van wetenschappelijke doeleinden zoals gerapporteerd in een onderzoek van Seys en Duker (1976). Een ander voorbeeld van afleren van aangeleerd gedrag ten behoeve van wetenschappelijke zekerheid (dat Peters niet noemt) is Truyens van Berkel en Everaerd (1969).
  - 15 Niet alleen behoorde de directeur vanaf het begin in 1957 tot een van de toen nog zeven leden van de Vergadering van Directeuren van Instituten voor Zwakzinnigenzorg, maar bovendien behoorden sommige stafleden van het Van Boeijen-Oord van meet af aan tot het handjevol mensen dat in die tijd wetenschappelijke artikelen over zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg schreef.
  - 16 De keuze voor de Raadskelder lag voor de hand, omdat van daaruit tijdens de Dennendal-affaire veelvuldig sympathiserende acties, informatieavonden, popconcerten en dergelijke georganiseerd werden en de Stuurgroep Geestelijke Gezondheidszorg en de Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht er werden opgezet.
  - 17 Onder de kritische groepsleiders die in Klik aan het woord kwamen, bevonden zich een enkele keer ook vrouwen. Zij waren echter niet ontslagen; soms hadden ze zelf ontslag genomen (bijvoorbeeld KL 5, '78, p. 11).
  - 18 De politierechter veroordeelde de bezetters een voorwaardelijke boete van vijfhonderd gulden en betaling van de schade aan de Boldershof. Van bezetting van de Winckelsteegh werden ze vrijgesproken, omdat deze overdag plaatsvond (en niet 's nachts zoals op de Boldershof) en ze na de eerste sommatie weggingen.
  - 19 Het ging om uiteenlopende klachten, variërend van het gebruik van dwangbuizen tot het feit dat sommige bewoners al 's ochtends om halfvijf uit bed gehaald werden, om dan drie uur lang op het ontbijt te moeten wachten (KL 5, '78, p. 11).
  - 20 Ontslagen groepsleider Hans zei strijdlustig: 'Je denkt: ik heb gelijk, maar je loopt gewoon tegen de mensen die boven je staan op. Die hebben een machtspositie en jij staat in feite machteloos.' Maar Hans werd niet ontslagen omdat hij kritisch was, maar wegens een 'onvoldoende beoordeling omdat ik bepaalde problemen met bewoners niet aankon' (KL 10, '86, p. 9).
  - 21 Dit werd niet expliciet gesteld maar valt impliciet op te maken, in formuleringen als: 'Het zijn de mensen die genieten van seksueel-erotische contacten, zonder dat diepgang of trouw in die relatie wordt nagestreefd. Voor deze groep bestaat sinds mensenheugenis het verschijnsel prostitutie' (nota over seksualiteit van het Van Boeijen-Oord in Assen, aangehaald in KL 5, '86, p. 8).
  - 22 Deze verklaringen – beide afgedrukt in Van Gennep, 1980 a – formuleren rechten als 'respect voor algemene waardigheid' en recht op 'dat met hun speciale behoeften rekening wordt gehouden'. Een rol in de opkomst van rechten speelde ook People First, een organisatie van geestelijk gehandicapten in de vs uit 1974. De mensen van People First komen op voor bijvoorbeeld het recht hun mening te uiten en met respect behandeld te worden (KL 10, '80, p. 5). Een vergelijkbare organisatie, Onderling Sterk ontstond in Nederland op lokaal niveau in 1985; in 1994 werd er een landelijke federatie opgericht.
  - 23 De rechtenkwestie werd in Nederland tussen 1975 en 1980 nog overheerst door de vraag op welke wijze de zeggenschap over financiële en persoonlijke zaken van zwakzinnigen geregeld moet worden: via onder-curatelestelling, verlengde meerderjarigheid, mentorschap of bewindvoerschap. Belangrijke momenten waren bijvoorbeeld de rapporten van NOZ

- en de NZR gezamenlijk uit 1974 en 1976. In 1982 werd vervolgens de Wet Onderbewindstelling ingevoerd; bewindvoerders kregen (alleen) zeggenschap over geldzaken.
- 24 Betutteling slaat in dit themanummer (3, 84) van Klik over dit thema onder meer op: bescherming tegen mogelijk gevaar, het verbieden van bijvoorbeeld verkering met iemand (p. 10), verzinnen en organiseren van activiteiten voor bewoners in plaats van het initiatief van hun kant te laten komen ('Maar dan doet geen hond iets!' (p. 14), opleggen van richtlijnen voor het dagelijks leven, bijvoorbeeld dagelijks verse groente eten of je huis regelmatig schoonmaken, überhaupt oordelen en grenzen stellen ten aanzien van iemands gedrag; bijvoorbeeld verbieden dat iemand je bril afpakt of probeert je te zoenen (p. 19). Betutteling staat soms tegenover zelf kiezen, soms tegenover zelfontplooiing (bijvoorbeeld 4, '86, pp. 12-13), tegenover groei (idem) of waardigheid (4, '84, p. 12).
  - 25 Humanitas is hierop recentelijk teruggekomen en spreekt nu van een 'warme relatie tussen cliënten en medewerkers' (1997a, p. 7).
  - 26 Een zorgplan wordt vastgesteld via overleg met alle betrokkenen: groepsleiding, ouders of wettelijke vertegenwoordigers, 'deskundigen', vrijwilligers. Waar mogelijk praat de cliënt zelf ook mee. Eén persoon, meestal een groepsleid(st)er, is zorgcoördinator: zij coördineert het werken met het zorgplan van één bewoner. Er moet veel overleg plaatsvinden en er zijn veel afspraken waaraan de groepsleiding zich moet houden.
  - 27 De term 'organisatie' werd wel gebruikt, maar daarbij doelde men dan op de inrichting als woon- en zorginstelling.
  - 28 Persoonlijke communicatie met enkele (ex-)medewerkers van de Hafakker.
  - 29 (1973, p. 92) De auteurs citeren hier De Rooy en Steers, 1972, zonder paginanummer.
  - 30 Een van de belangrijkste en meest volhardende leden van Pet met de Zet, Gerard Nass, heeft in de jaren negentig deze internetsite opgericht: www.antenna.nl/zetnet.

7 Het succes van Dennendal: conclusies

- 1 Agich gebruikt de term 'actual autonomy, door Sohl e.a. vertaald als 'feitelijke autonomie'; ik geef de voorkeur aan 'reëel' omdat Agich het begrip tegenover 'ideaal' zet.
- 2 Zie voor direct afleren bijvoorbeeld Truyens-Van Berkel en Everaerd (1969) en voor indirect afleren (ten behoeve van methodologische controle terugbrengen van een proefpersoon naar de uitgangssituatie zodat datgene wat hij via beloning geleerd had, nu weer bestraft wordt, en wat hij via straf had afgeleerd, nu weer beloond wordt, zogenaamde 'reversal!'): Seys en Duker (1976). Zie voor kritiek op deze werkwijze: Peters (1976).
- 3 Toepassing van gedrag van ratten gebeurde bijvoorbeeld in Truyens-Van Berkel en Everaerd (1969); toepassing van het gedrag van een jonge hond gebeurde bij Berk (1965).

Bronnen en literatuur

Bronnen

INTERVIEWS

In de tekst wordt gerefereerd naar de interviews met behulp van de letter I gevolgd door het interviewnummer. Bijvoorbeeld: naar het interview met Harry Bertels wordt verwezen met (I I).

- 1 Harry Bertels, voormalig groepsleider Dennendal, 29 mei 1995
- 2 George den Blanken, voormalig groepsleider Dennendal, 14 mei 1998
- 3 René Brandwijk, voormalig groepsleider Dennendal, 11 oktober 1995
- 4 Ada Cathcart-Benting, voormalig stafid Dennendal, 2 november 1995
- 5 Dhr. C.H. Deinema, voormalig consulterend psychiater Dennendal, 23 oktober 1995
- 6 Huib van den Doel, directeur Willem van den Bergh Stichting, 24 juni 1996
- 7 Mevr. Dorleyn, Dennendal-ouder, 28 mei 1998
- 8 Jet Douwes, voormalig stafid Dennendal, 18 september 1995
- 9 Jet Douwes, 26 september 1995
- 10 Peter van Duren, lomz, 18 juni 1996
- 11 Rixt Dijkstra, voormalig groepsleidster Dennendal, 9 oktober 1995
- 12 Ernst Cohen, voormalig groepsleider Dennendal, 8 november 1995
- 13 Ad van Gennep, hoogleraar orthopedagogiek Universiteit van Amsterdam, 26 mei 1994
- 14 Hans Grimm, voormalig middenman Dennendal, 14 december 1995
- 15 Arend-Jan Heerma van Voss, voormalig journalist NP, 19 juni 1998
- 16 Geert Hesse, voormalig stafid Dennendal, 13 november 1995
- 17 Wilma Jansen, voormalig (leerling) verpleegster Losser Hof en voormalig groepsleidster Dennendal, 8 november 1995
- 18 Frank Kluit, PR-medewerker 's Heerenloo-Lozenoord, 11 juni 1996
- 19 Aagje van der Laan-Soede, voormalig groepsleidster Dennendal, 11 oktober 1995
- 20 Aagje van der Laan-Soede, 1 november 1995
- 21 Dhr. E. Ligtelijn, voormalig directeur Algemene Zaken Willem Arntsz Hoeve en in de eerste maanden van 1974 waarnemend directeur Dennendal, 21 november 1995
- 22 Carel Muller, voormalig directeur Dennendal, 1 juni 1995
- 23 Carel Muller, 2 oktober 1995

- 24 Kay Okma, voormalig lid Werkgroep Nieuw-Dennendal-bestuur en voormalig directeur Hafakker (gefuseerd onder de naam Bollenstreek), 2 juni 1994
- 25 Kay Okma, 5 juni 1996
- 26 Frans van der Pas, voormalig activist Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht, Pet met de Zet en LOMZ, lid Comité Lekkere Mallootje, 12 juni 1996
- 27 Frans van der Pas, 5 juli 1996
- 28 Ben Princen, voormalig directeur Dennendal, 19 juni 1996
- 29 Martin de Rooy, voormalig stafid Dennendal, 30 mei 1995
- 30 Bartho Smit, voormalig stafid Dennendal, 19 mei 1995
- 31 Bartho Smit, 15 juni 1995
- 32 Wil Snijders, voormalig verpleger Piusoord, voormalig groepshoofd Maria Roepaan en voormalig creatief therapeut Dennendal, 14 december 1995
- 33 Nico Speelman, algemeen directeur Sterrenberg (gefuseerd onder de naam Abrona) tot 1 januari 1998, 10 juni 1996
- 34 Joop Soppe, voormalig directeur Sintmaheerd (gefuseerd onder de naam De Zijlen), 3 juni 1996
- 35 Tilly Teunissen, voormalig activist Pet met de Zet, lid Comité Lekkere Mallootje, medewerker therapeutisch team Saamvliet, (voorheen Maria Roepaan) en trainer Gentle Teaching, 22 mei 1998
- 36 Jos van Unen, voormalig groepsleider Willem Arntsz Hoeve en actief in Actiegroep Willem en Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht, 22 november 1995
- 37 Goof van de Wijngaart, voormalig activist Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht, 16 mei 1995
- 38 Leen van Veen, voormalig directeur Dennendal, 15 november 1995
- 39 Pop Wassenaar, directeur Nieuw-Woelwijck, 19 maart 1998
- 40 Bob van Zijderveld, voormalig directeur SIG, 3 juni 1996

ARCHIEVEN

In de tekst wordt naar deze archieven verwezen door vermelding van de hier weergegeven afkorting tussen haakjes, gevolgd door het inventarisnummer.

Algemeen Rijksarchief, Den Haag

Archief Vergadering van Directeuren van Instituten voor Zwakzinnigenzorg 1957-1980 (VDIZ)

(Naar vergaderingen van de VDIZ wordt als volgt verwezen: de derde vergadering van de VDIZ, die plaatsvond in het jaar 1957, staat in de tekst als: (VDIZ 3, 1957)

Archief Opleidingscommissie Zwakzinnigenzorg 1957- 1981 (OCZ)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief Nieuw Dennendal (NDD) (Naar een archiefstuk uit bijvoorbeeld map nummer 41 wordt als volgt verwezen: (NDD 41)

Archief Pet met de Zet (PZ)

Archief LOMZ (in beheer bij P. van Duren) (LOMZ)

Persoonlijke archieven van B. Princen, F. van der Pas, K. Okma, M. van Staveren en A.J. Heerma van Voss.

(Namen van pupillen van Dennendal en hun ouders die in interviews of stukken genoemd werden, zijn in de tekst van dit boek gefingeerd.)

TIJDSCHRIFTEN

In de tekst wordt naar deze tijdschriften verwezen onder vermelding van de tussen haakjes vermelde namen of afkortingen, gevolgd door de datum en paginanummers. Bijvoorbeeld: naar een citaat van pagina 8 van de Haagse Post van 16 februari 1974, wordt aldus verwezen: (HP, 16-02-'74, p. 8)

De Groene Amsterdammer 1974 (DGA)

Haagse Post 1971-1993 (HP)

Klik 1973-1998 (KL)

LOMZ-nieuwsbrief 1976-1990 (LN)

Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 1945-1998 (MGV)

De Nieuwe Linie 1974 (DNL)

NRC-Handelsblad 1974 (NRC)

Nieuw-Dennendal Vandaag 1974 (NDV)

Oms Ziekenhuis orgaan van de Verenging van Katholieke Ziekenhuizen, Katholieke Vereniging van Inrichtingen voor de Behandeling en Verpleging van Geestelijk Gestoorde en de Katholieke Vereniging van Verpleegtehuizen, 1951-1968 (OZ)

De Telegraaf 1971-1974 (TLG)

Tijdschrift voor Orthopedagogiek 1962-1998 (TVO)

Tijdschrift voor Zwakzinnigheid en Zwakzinnigenzorg 1964-1976 (TZZ) voortgezet als:

Tijdschrift voor Zwakzinnigheid, Autisme en andere Ontwikkelingsstoornissen 1977-1981 (TZA), in 1982 opgegaan in:

Ruit informatiebulletin over research, uitwisseling en toepassing op het terrein van zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg, 1974-1988, voortgezet als:

Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg 1989-1994 (NTZ), voortgezet als:

Nederlands Tijdschrift voor Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap 1995-1998 (NTZ)

Trouw 1971-1974 (TR)

De Volkskrant 1971-1974 (VK)

Vrij Nederland 1971-1976 (VN)

Zetfout 1977-1981 (ZF)

Het Ziekenhuiswezen orgaan van de Geneeskundige Vereeniging tot Bevordering van het Ziekenhuiswezen in Nederland en Zijne Koloniën en de Vereniging van Administratieve (Economische) Hoofden van Ziekeninrichtingen in Nederland, 1950-1970 (HZ)

ZORGVISIES

Angela Stichting Nieuweven Beleidsnota 1995 1995

Arduin Stichting Middelburg Het gaat nu echt gebeuren september 1995

Boldershof Visie en doelstellingen van Boldershof december 1993

Hafakker/ Kay Okma Zorgmodel van de toekomst maart 1994

De Hartekamp De zorgvisie van De Hartekamp april 1998

's Heerenloo-Lozenoord Zorg in perspectief februari 1995

Hooge Burch Concept visie op zorg ongedateerd

Humanitas Anders kijken naar hetzelfde. Een visie op verstandelijk gehandicaptenzorg met betrekking tot zorgaanbod en woonvormen 1991

Humanitas DMH Algemeen Beleidskader Humanitas DMH, 1997-1999 1997(a)

Humanitas DMH De plannen van Humanitas DMH voor de jaren 1997-1999. een samenvatting van het Algemeen beleidskader 1997-1999 1997(b)

Kay Okma (De Hafakker) Zorgmodel van de toekomst 1994

De Kleine Johannes Zorgvisie De kleine Johannes ongedateerd

Maria Roepaan Visie op zorg januari 1994

Nieuw Woelwijck Gewoon doen buiten de perken 1995

Nieuw Woelwijck Jaarbericht 1988 1988

Nieuw Woelwijck Leefbaarheid binnen een organisatiecultuur 1986

De Parabool Beleidsnotitie de Parabool januari 1996

Pepijnklinieken Discussienota Zorg ongedateerd

Prisma De nieuwe werkelijkheid van Prisma juni 1996.

Relief/Piusoord Mission Statement, doelstellingen korte termijn, fusie Stichtingen Relief/Piusoord september 1996

Sintmaheerd Zorgvisie van Sintmaheerd, concept januari 1995

Sterrenberg Omwille van een samenleving november 1993

Sterrenberg De zorgvisie van Sterrenberg augustus 1993

Stichting Activiteitencentra dr. Schroeder van der Kolk Zorgvisie ongedateerd

Stichting Bollenstreek Beginnen met een plan jaarverslag 1996

Stichting Humanitas voor verstandelijk gehandicaptenzorg Anders kijken naar hetzelfde 1991

Stichting Sint Anna De toekomst vormgeven, beleidsnota 1996-1999, Stichting Sint-Anna, februari 1996

Stichting Piusoord Mission statement. Doelstellingen korte termijn fusie Stichtingen Relief/Piusoord september 1996

Stichting Zorgverlening 's Heeren Loo Zorgvisie met mogelijkheden. Spiritnota voor de Stichting Zorgverlening 's Heeren Loo 1996

Stichting de Zijlen Fusiedocument hoofdstuk 1: 'Zorgvisie en aandachtspunten in het zorgbeleid' 1996

SWOZ De swoz in toekomstperspectief, uitgangspunten voor nieuw beleid januari 1995

SVG Zorgvisie Stichting voor zorg- en dienstverlening aan mensen met een handicap SVG, november 1994

Westerhonk Beleidsplan voor het Westerhonk, 1994-1999 augustus 1994

ZVG Zorgvisie Stichting Zorgverlening voor Verstandelijk Gehandicapten (ZVG) Venlo, december 1994

GEDENKBOEKEN

Ago 50 jaar zorg voor geestelijk gehandicapten

ASVS, Algemene Stichting voor Verzorging en verpleging van Zwakzinnigen, 1964-1974

Bouwens, B. en J. Hoek Enkel den mensch. Assisië, negentig jaren zorg voor zorg Assisië, Biezenmortel 1994

De Dr. Mr. Willem van den Bergh Stichting te Noordwijk-Binnen, 1924-1949

Dickmann, P.A.T. Maria Roepaan 1951-1986. De geschiedenis van een leefgemeenschap van geestelijk gehandicapten, Maria Roepaan, Ottersum 1986

Elk zijn tijd. Tachtig jaar Huize Sint Joseph Heel

Hakker, A.A. Vereniging Johannes Stichting 1887-1990. Meer dan een eeuw christelijke zorgverlening Matrijs, Utrecht 1997

Hoeksma, L. Begeleide Kamerbewoning Gouda 1975-1982 1983

Jak, T. Huizen van barmhartigheid. Zorg voor zwakzinnigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw met bijzondere aandacht voor 's Heeren Loo Vereniging 's Heeren Loo, 1993

Krosenbrink, H. De Van Ouwenaller-Vereniging. Een jonge vereniging met 75 jaar ervaring 1985

Manning, A.F. Groesbeekse Tehuizen, 1929-1989 Kerkebosch, Zeist 1989

Merks-Van Brunschot, I. Geschiedenis van de Daniel de Brouwerstichting. Opkomst en ontleding van een koepel Zuidgroep BV Uitgevers, Best 1988

Nederlands-Hervormde Stichtingen voor zenuw- en geesteszieken en geestelijk hulpbehoevenden, 1927-1967
Philadelphia Gedenboek ter gelegenheid van het vijftienvigti jarig bestaan van de Landelijke Protetants-
Christelijke Stichting Philadelphia Tehuizen, 1961-1986 1986
Voorheen Voorgeest. Het verhaal van 70 jaar zwakzinnigenzorg in 'Voorgeest' van 1912 tot 1982
Samivoz, Samenwerkende Internaten voor Zwakzinnigenzorg, 1967 (brochure)

BELEIDSNOTA'S EN RAPPORTEN

College voor Ziekenhuisvoorzieningen Korte Termijn 1974
Geneeskundige hoofdinspectie voor de geestelijke volksgezondheid Als ze maar lief en aardig is.
Nota met betrekking tot de personeelontwikkeling in de verplegingsdienst in de intramurale zwakzinnigenzorg 1983
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Inspectie-onderzoek verplegingsinrichtingen (gezamenlijk onderzoek van geneeskundige inspectie en arbeidsinspectie) 1990
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Landelijk Sectoraal Beleidsvoeringskader Gehandicaptenzorg 1996
Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Over de opvang van sterk gedragsgestoorde, licht geestelijk gehandicapten 1982
Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Beleidsnota geestelijk gehandicapten 1983
Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Inventarisatie voorzieningen voor geestelijk gehandicapten Statistisch Cahier nr. 29, 1984
Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur De arbeidsmarkt in de jaren '90: een zorg! Een notitie over arbeidsmarktontwikkelingen in de wvc-sectoren 1990
Nationale Organisatie Zwakzinnigenzorg en Nationale Ziekenhuisraad Rechtspositie 1974
Nationale Organisatie Zwakzinnigenzorg en Nationale Ziekenhuisraad Rechtspositie deel 2 1976
Nationale Raad voor de Volksgezondheid Advies Kleinschalig Wonen Verstandelijk Gehandicapten 1992
Nationale Ziekenhuis Raad Zorg smeden: beleidsnota van het bestuur van de sectie zwakzinnigenzorg van de NZR over de verdere ontwikkeling van de zorg voor zwakzinnigen Utrecht 1986
Provinciale Raad voor de volksgezondheid Zuid-Holland Met ingehouden adem. Personeelstekorten in de intramurale gezondheidszorg: een jaar later 1991
Schoor, J.W., A.G. Loek en F.A. Swets-Gronert Eindrapport van het evaluatie-onderzoek van het project 'Very Intensive Care' in het Hendrik van Boeijen-oord te Assen 1991
Stuurgroep Planning Zwakzinnigenzorg, CRM/Volksgezondheid en Milieuhygiëne Nota betreffende de planning van voorzieningen ten behoeve van geestelijk gehandicapten Leidschendam 1982
Tweede Kamer der Staten Generaal Nota 2000, over de ontwikkeling van het Gezondheidsbeleid, feiten, beschouwingen en beleidsvoornemens Den Haag 1986

OVERIGE BRONNEN

Overzicht gegevens zwakzinnigeninrichtingen in Nederland van de Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Volksgezondheid, 1974-1985
Verslagen van de Inspectie van het Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten, 1871-1912 (IV)
Verslagen van Zittingen van de Tweede Kamer 1974: 69ste, 76ste, 77ste en 80ste vergadering

Literatuur

Achterhuis, H., De markt van welzijn en geluk. Ambo, Baarn 1980
Acker, J. 'Gendering organizational theory' in: A.J. Mills en P. Tancred (eds.), Gendering organizational analysis. Sage, Londen 1992, pp.248-261
Agich, G., Autonomy and long-term care. Oxford University Press, New York 1993
Agich, G., 'Actual autonomy and long-term care decision making' in: Laurence B. Mc Cullough en Nancy L. Wilson Long-term care decisions. Ethical and conceptual dimensions. John Hopkins University Press, Baltimore/Londen 1995
Ahrendt, H., Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil. Penguin Books, Harmondsworth 1977, 1ste dr. 1963
Alles moet anders. Het onvervuld verlangen van een linkse generatie. Nijgh en Van Ditmar, Amsterdam 1991
Appel, M. en W. Kleine Schaars, Groeien naar gelijkwaardigheid. Begeleiding van mensen in een tehuis. Nelissen, Baarn 1992
Arts, W.M.F. en J.A. Welling, 'Praktijk en theoretische modellendiscussie in de zwakzinnigenzorg' in: MGV 1974, pp. 78-84
Baars, J. en D. Kal (red.), Het uitzicht van Sisyphus Maatschappelijke contexten van geestelijke (on)gezondheid. Wolters-Noordhoff, Groningen 1995
Baroff, G.S., Mental retardation: nature, cause and diagnosis. Hemisphere Publishing Corporation, Washington 1974
Belzen, J. van en A. Uley, Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing. Ambo, Baarn 1986
Berlin, I., 'Two concepts of liberty' in: Four essays on liberty. Oxford University Press, Oxford 1975, pp. 118-172
Bertaux, D., Biography and Society. The life-history approaches in the social sciences. Londen, 1981
Berman, M., The politics of authenticity. Radical individualism and the emergence of modern society. Allen and Unwin, Londen 1971
Berman, M., All that is solid melts into air. The experience of modernity. Verso, Londen 1987
Beijers, H., H. Henkens en K. Klein Ikkink (red.), Psychiatrie als sociale kwestie. Deinstitutionalisering in de geestelijke gezondheidszorg. SWP, Utrecht 1992
Bierenbroodspot, P., De therapeutische gemeenschap en het traditionele psychiatrische ziekenhuis. Boom, Meppel 1969
Blom, J.C.H., "De jaren vijftig" en "De jaren zestig", BMGN 1997, pp. 517-528
Bois-Reymond, M. du en T. Wagemakers, Mondelinge geschiedenis. Over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen. SUA, Amsterdam 1983
Bosscher, D., De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland. Forsten, Groningen 1992 (inaugurele rede)
Boerhave Commissie voor postacademisch onderwijs in de geneeskunde, Vorderingen in de medische diagnostiek van geretardeerde kinderen. Faculteit Geneeskunde, Rijksuniversiteit Leiden 1980
Bouter, A., 'Die Fürsorge für geistig Behinderte in den Niederlanden' in: Geistige Behinderung. 1989, pp. 318-329
Brenninkmeijer, G., Analyse van een conflict: het gelijk van de ongelijken. Katholieke Universiteit Nijmegen 1974 (Diesrede)
Brink, C. Van den en J. Sondorp, 'Een voorbeeld van kwantificering van pedagogische activiteit' in: TZZ, 1969, pp. 87-118

Broos, R. en K. Kager, Dennendal, van idealisme tot sectarisme. Analyse van een conflict, doctoraal scriptie UvA 1983

Broos, R. en K. Kager, 'Dennendal, van idealisme tot sektarisme. Analyse van een conflict', in: *MGV* 1985, pp. 148-163

Bruijn, G. de (red.), *Dat wordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken*. Contact/De Nieuwe Linie, Amsterdam 1972

Bruijn, J. de, *Omstreden kwaliteit: omtrent vrouwenarbeid en beleid*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1991 (inaugurale rede)

Bruijn, J. de 'Tijdsatronen in perspectief. Gender in arbeid en organisatie' in: A. Van Lenning, M. Brouns en J. De Bruijn, *Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers*. VUGA, Den Haag 1995

Buck, P., *Het meisje dat niet groeien kon*. Bruna, Utrecht 1951

Buntinx, W.H.E., 'Onderzoek en praktijk: kansen en valkuilen' In: M. Kersten en D. Flikweert (red.), *Landelijke congres: wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de zorg aan verstandelijk gehandicapten*. Plenaire lezingen BBI/NGBZ, Utrecht 1995, pp. 30-48

Buntinx, W.H.E., 'Dealing with change in service delivery for people with a mental handicap. Reflections on values, technology and personal commitment from a Dutch perspective' paper voor de NcGv-studiedag 'De uitsluiting afgesloten? Heden en verleden van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap' 1996

Campbell, A., 'Dependency revisited. The limits of autonomy in medical ethics' In: M. Brazier en M. Lobjoit (eds.), *Protecting the vulnerable. Autonomy and consent in health care*. Routledge, Londen 1991, pp. 101-112

Clausen, J., 'Mental deficiency - development of a concept' in: *American Journal of Mental Deficiency*. 1967, pp. 727-745

Clecak, Peter, *America's Quest for the ideal self. Dissent and fulfillment in the 60s and 70s*. Oxford University Press, New York/ Oxford 1983

Coan, Richard W., *Hero, artist, sage or saint? A survey of views on what is variously called mental health, normality, maturity, self-actualization and human fulfillment*. Columbia Press, New York 1977

Constant, *Opstand van de Homo Ludens. Een bundel voordrachten en artikelen*. Paul Brand, Bussum 1969

Costenoble, J.E.F., 'De psycholoog in de zwakzinnigenzorg' *TZZ* 1970, pp. 171-178

Cramer, J., *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging*. Jan van Arkel, Utrecht 1989

Daalder, H., 'De Duitse bezetting en het Nederlandse gezag na 1945: enige gedachten' in: Jonker e.a. 1990, pp. 160-169

Dankers, J.J. en A.A.M. van der Linden *Om het geluk van de zwakzinnige. De geschiedenis van Dennendal, 1969-1994*. Stichting Dennendal, Den Dolder 1994

Damen, P.C., 'Alternatieve organisatorische modellen in de institutionele zorg voor zwakzinnigen' in: *MGV* 1971, pp. 530-539

Damen, P.C., *Organisatie en technologie. Een organisatorische studie en analyse van zwakzinnigeninrichtingen*. De Tijdstroom, Lochem 1972

Dalen, R. Van en M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1998

Dehue, T., *De regels van het vak. Nederlandse psychologen en hun methodologie 1900-1985*. Van Gennep, Amsterdam 1990

Derksen, A., en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Boom, Amsterdam 1987

Dickmann, P.A.T., *Maria Roepaen 1951-1986. De geschiedenis van een leefgemeenschap van geestelijk gehandicapten*. Maria Roepaen, Ottersum 1986

Dolk, J.E., 'De functionele verhouding tussen de psychiatrische afdeling van een algemeen ziekenhuis, een psychiatrische kliniek en de psychiatrische inrichting' in: *Het Ziekenhuiswezen* 1956, pp. 200-209

Donker, M.C.H., 'Gestoord burgerschap: een beschouwing over het burgerschap van psychiatrische patiënten' in: H.R. van Gunsteren en P. den Hoed (red.), *Burgerschap in praktijken, deel 1 WRR/SdU*, Den Haag 1992, pp. 159-192

Doorn, A., *Tien jaar JAC Utrecht JAC*. Utrecht (z.j.)

Dozy, M.C., J.P. Laurier, W.J. Van Noort (red.), *Balans van het organisatie-sociologisch denken. Hoogtepunten uit het werk van Cor Lammers*. Het Spectrum, Utrecht 1993

Dunk, H.W. von der e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. Houten, 1986

Duker, P. en D. Seys, *Behandeling van probleemgedrag bij zwakzinnigen*. Lemniscaat, Rotterdam 1977

Duker, P., M. Van Schaik en D. Seys, 'Het gebruik van elektro-aversie therapie bij de behandeling van ernstig zelfverwondend gedrag' in: *NTZ* 1992, pp. 24-33

Duker, P., R. Didden en D. Seys, *Probleemgedrag bij zwakzinnigen: analyse en behandeling*. De Tijdstroom, Utrecht 1993

Duindam, S.J.G., 'De motoriek van diepere zwakzinnigen als uitgangspunt voor methodieken van speciële lichaams oefeningen' in: *TZZ* 1971, pp. 73-87

Duijker, H.J.C., 'De ideologie der zelfontplooiing' in: *Pedagogische Studien* jrg. 53 nr.10, 1976, pp. 358-374

Duijker, H.J.C., 'Hoe leert men zichzelf ontplooiën' in: *Handboek voor de onderwijspraktijk nr. 1*, Deventer 1977

Duijn, R. van, *Het witte gevaar. Vademecum voor provoos*. Meulenhoff, Amsterdam 1967

Duyvendak, J.W. e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. SUA, Amsterdam 1992

Duyvendak, J.W., 'De constructies van de andragologie versus de waarheid van zelfkennis' in: *Krisis, tijdschrift voor filosofie* jrg. 16 nr. 1, 1996, pp. 38-49

Duyvendak, J.W., 'De verguizing van paternalistische politiek. Over de verhouding tussen maakbaarheid en zelfontplooiing' in: *Duyvendak en De Haan*, 1997, pp. 121-138

Duyvendak, J.W. en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1997

Duyvendak, J.W., *De planning van ontplooiing. Links Nederland en de maakbare samenleving*. SDU, Den Haag 1999

Een goede buurt. Filosofie van de verdunning op Dennendal (geschreven door de staf van Dennendal, zonder datum; later opgenomen in: Remeijer e.a., 1973)

Evaluatierapport Boerderij Gouda Stichting Boerderij Gouda, 1978

Elteren, M. van, 'Tussen opvoering van arbeidsproductiviteit en ethiek. De receptie van de "human relations"-benadering in Nederland (1945-1960)' in: *Psychologie en Maatschappij* 1987 pp. 339-353

Blijk-Osterholt, C. van, *Laten ze het maar voelen... Vijftienvintig jaar belangenbehartiging voor een verpleegde*. Van Gennep, Amsterdam 1972

Farrell, J.J., *The spirit of the sixties. The making of postwar radicalism*. Routledge, Londen 1997

Fennema, M. & R. Van der Wouden, *Het politicologendebat: wat is politiek?* Van Gennep, Amsterdam 1982

- Fennis, J.P.M., 'Nog iets over opvoeding en speltherapie van de imbecil' in: *MGV* 1961, pp. 253-256
- Fennis, J., *Het vuile schort. Bedenkingen over zwakzinnigenzorg.* Dekker en Van de Vegt, Nijmegen 1976, 1ste dr. 1975
- Fennis, J., *Spelen met de wolven. (Lucht)spiegelingen over zwakzinnigenzorg.* Dekker en Van de Vecht, Nijmegen 1981, 1ste dr. 1979
- Foudraïne, J., *Wie is van hout? Een gang door de psychiatrie.* Ambo, Bithoven 1971
- Fox, B. e.a., *Psychiatrische tegenbeweging in Nederland.* Van Genneep, Amsterdam 1983
- Frank, John P., *My son's story.* Alfred A. Knopf, New York 1952
- Frick, W.B., *Humanistic Psychology: interviews with Maslow, Murphy and Rogers.* Merrill, Columbus 1971
- Friedman, M., *Dialogue and the human image: beyond humanistic psychology.* Sage, Londen 1992
- Fromm, E., *De gezonde samenleving. Psychopathologie van democratie en kapitalisme.* Erven J. Bijleveld, Utrecht 1977, 1ste dr. 1955, ned. vert. 1958
- Frye, I.B.M., 'Bezighedsactivering en training van oligophrene kinderen, die niet tot het volgen van onderwijs in staat zijn' in: *TZZ* 1967, pp. 104-112
- Galan, C. den, M.G. van Gils en P.J. van Strien (red.), *Humanisering van de arbeid.* Van Gorcum, Assen 1983
- Galesloot, H. en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog.* SUA, Amsterdam 1987
- Geelen, A.J.M., *Verzelfstandiging van groepsleiding en kwaliteit van zorg.* Instituut voor Zorgonderzoek MSO, Deventer 1995
- Gemert, G.H. van en C. Vlaskamp, 'Individuele planning van de zorg' in: Van Gemert en Minderaa, 1997, pp. 33-43
- Gemert, G.H. van en W.K. Noorda (red.), *Leerboek zwakzinnigenzorg.* Van Gorcum, Assen 1988
- Gemert, G.H. van en R.B. Minderaa (red.), *Zorg voor verstandelijk gehandicapten.* Van Gorcum, Assen 1993
- Gemert, G.H. van en R.B. Minderaa (red.), *Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.* Van Gorcum, Assen 1997
- Gemert, G.H. van, A. van Langhout, *Instrumenten voor vroegtijdige onderkenning van zwakzinnigheid bij kinderen van 0 tot 7 jaar. Rapport subcommissie VTO, Rijswijk* 1987
- Genneep, A.T.G. van, *Zwakzinnigheid als maatschappelijk probleem.* Meppel 1974
- Genneep, A. van, *Debiliteit en maatschappelijke ongelijkheid.* Meppel 1977
- Genneep, A. van, *Het recht van de zwakste. Nieuwe lijnen in de zwakzinnigenzorg.* Boom, Meppel/Amsterdam 1980(a), 1ste druk 1976
- Genneep, A. van, *Naar een kritische orthopedagogiek, in het bijzonder van de zwakzinnige mens.* Boom, Meppel/Amsterdam 1980(b)
- Genneep, A. van, 'Ontwikkelingen in de zorg voor mensen met een geestelijke handicap' in: *NTZ* 1989, pp. 56-64
- Genneep, A. van, *Paradigma-verschuiving in de visie op zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.* Universiteit Maastricht 1997 (inaugurale rede)
- Goffman, E., *Asylums. Essays on the situation of mental patients and other inmates.* Anchor Books and Doubleday, New York 1961
- Groot, C.N. de, *Naar een nieuwe clerus. Psychotherapie en religie in het Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid.* Kok Agora, Kampen 1995

- Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgning in Nederland 1945-1995.* Sdu Uitgevers, Den Haag 1997
- Haasse, H., 'Sporen van geweld' in: *Leestekens Querido, Amsterdam* 1965, pp. 148-171
- De Hafakker, *1 jaar verdunnen. Noordwijkerhout* 1987
- Hakker, A.A., *Vereniging Johannes Stichting 1887-1990. Meer dan een eeuw christelijke zorgverlening.* Matrijs/Johannes Stichting, Utrecht/Woerden 1997
- Hart de Ruyter, T., *Capita Selecta uit de Kinder- en Jeugdpsychiatrie.* Swets en Zeitlinger, Zeist 1963
- Hart de Ruyter, T., 'Vroege diagnostiek van geestelijke afwijkingen bij kinderen' in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1968, oorspr. 1882-1887
- Haspers, O.J.H., 'Uitsteltolerantie, mediatie en aandacht bij imbecillen' in: *TZZ* 1969, pp. 65-72
- Haspers, O.J.H., 'De diepzwakzinnige; wat moet ik ermee' in: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 1972, 35-40
- Haspers, O.J.H. en N.J.A. van Oudenhoven, 'De zwakzinnigeninrichting: Wat doen wij ermee?' deel 1 in: *TZZ* 1972, pp. 169-179
- Haspers, O.J.H. en N.J.A. van Oudenhoven, 'De zwakzinnigeninrichting: Wat doen wij ermee?' deel 2 in: *TZZ* 1973, pp. 86-110
- Haspers, O.J.H., 'De z-opleiding, wat moet ik ermee?' *MGV* 1973, pp. 78-86
- Have, H.A.M.J. ten, *Zorg voor verstandelijk gehandicapten en ethiek* in: Van Gemert en Minderaa, 1993, pp. 48-57
- Heegen, B., van Dennendal, *mand vol eieren Bekking, Amsterdam* 1974
- Heerma van Voss, A.J., 'De baas is de basis. Over democratie en leiderschap in Dennendal en de Pompekliniek' in: *MGV* 1974, pp. 574-587 (herdrukt in: Heerma van Voss, 1993)
- Heerma van Voss, A.J., 'De voorbeeldige zwakzinnige' in: *MGV* 1978, pp. 149-162 (herdrukt in: Heerma van Voss, 1993)
- Heerma van Voss, A.J., 'De geschiedenis van de gekkenbeweging. Belangenbehartiging en beeldvorming voor en door psychiatrische patiënten (1965-1978)' in: *MGV* 1978, pp. 398-428
- Heerma van Voss, A.J., *De haas en de jager. Psychische stukken.* Meulenhoff, Amsterdam 1993
- Heijden, H.A. van der, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging, 1970-1990' In: Duyvendak e.a. 1992 pp. 77-98
- Heilpädagogisch Verbond Anthroposofische heilpaedagogie in Nederland. Heilpädagogische Verbond, Zeist 1974
- Herderschee, D., *Achterlijke kinderen Haga.* Den Haag, 1934
- Herderschee, D., *De geestelijke volksgezondheid en het vraagstuk der zwakzinnigheid.* Amsterdam 1947
- Hirschman, A.O., *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, jeopardy.* Harvard University Press, Cambridge Mass./Londen 1991
- Hoejenbos, E., 'Hoe staat het thans met de research aangaande de opvoedbaarheid van diep-oligofrenen?' in: *TVO* 1962, pp. 277-280
- Hoejenbos, E., 'Geestelijke gezondheidszorg voor kinderen buiten de inrichtingen, zwakzinnigheid en preventie' in: *MGV* 1961, pp. 235-238
- Hoejenbos, E. en H. Kuiper, 'Opvoeding en speltherapie van de imbecil' in: *MGV* 1961, pp. 175-181
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden.* Paul Brand, Bussum 1981
- Hondius, D., "'Thans dienen Joden hun dankbaarheid te tonen." Anti-semitisme na de bevrijding' In: Galesloot en Schrevel, 1987, pp. 135-149

Horst, W. ter, 'Integratie' in: *TVO* 1977, pp. 157-162

Houte, I.C. van, 'Bij de opening van Hoeve Bosoord te Frederiksoord' in: *MGV* 1950, pp. 357-369

Huibers, R., J. Lammers en H. van der Wielen, *Ongevoon? Gewoon! Zwakzinnige mensen in de samenleving*. Stichting Maanblad Klik, Utrecht 1984

Huizinga, G., 'Zelfontplooiing' in: P.J. Roscam Abbing (red.) *Wat drijft of bezielt ons. Essays over motivatie en maatschappij*. Boom, Meppel 1972, pp. 10-123

Huizenga, J., *Memorable mensen en momenten aan de geschiedenis van de intramurale gezondheidszorg*. De Tijdstroom, Lochem 1991

JAC Amsterdam *Bij leven en welzijn. Evaluatie over 5 jaar JAC Amsterdam*. JAC, Amsterdam 1975

Jak, T., *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg*. Jacob van Kampen, Amsterdam 1988

Jong Edz, F. de, *Macht en inspraak. De strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam*. Ambo, Baarn 1981

Jongepier, J. en D. Veeninga, *Wij worden altijd voor de gek gehouden. Over zwakzinnigen en zwakzinnigenzorg* Ambo, Baarn 1978

Jongmans, J.W.M., 'De problemen van de zwakzinnigenzorg' *Ons Ziekenhuis* 1962, pp. 123-127

Jonker, J.P.B. e.a. (red.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog*. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990. Den Haag 1990

Kal, D., 'Opkomst en verduistering van maatschappelijke contexten. "De bronnen te stoppen, waaruit in deze sameleving de kwalen opwellen"' in: Baars en Kal 1995, pp. 35-60

Kempton, J., *Human Resource Management and development*. St. Martin's Press, New York 1995

Kennedy, C., *Guide to the management gurus. Shortcuts to the ideas of leading management thinkers*. Century Business, Londen 1992

Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Boom, Amsterdam 1995

Kerkhof, P. van., *Zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg in Nederland: 10 jaar onderzoek*. NCGV-reeks 25, Utrecht 1980

Kerkhoven, A., *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland*. Waanders, Zwolle/Stichting Museum en Documentatiecentrum Geestelijke Gezondheidszorg, Utrecht 1996

Kiers, J., *Samenwerken aan samenwerking. Vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsstoornissen*. Den Haag/wvc 1979

Klapwijk, E., 'Arm van geest en zwak van zinnen. Ontstaan, ontwikkeling en emancipatie van de zwakzinnigenzorg' in: A.C. de Graaf, F.J.A. Beumer (red.), *Van oppertoezicht naar staattoezicht: 150 jaar krankzinnigenwetgeving en de inspectie 1841-1991* Zevenhuizen 1991, pp. 105-114

Kleinman, A., *Rethinking Psychiatry. From cultural category to personal experience*. Mac Millan, New York/Oxford 1988

Kler, H. de en I. van der Zande, *Alternatieve hulpverlening. Teksten en kritiek*. SUA, Amsterdam 1978

Kluit, F.G., 'Wonen als emancipatorisch proces in het leven van verstandelijk gehandicapten' *Lezing gehouden voor de Studiegroep Geschiedenis Zwakzinnigenzorg*, 3 maart 1993

Klijn, A., *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952*. Verloren, Hilversum 1995

Koopmans, R. en J.W. Duyvendak, 'Sociale bewegingen en het primaat van de politiek' in: Duyvendak e.a., 1992, pp. 11-38

Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1975

Korzec, A., 'Alternatieve hulpverlening' in: H. de Kler en I. van der Zande, 1978, pp. 93-98

Kossmann, B.H., *De lage landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2: 1914-1980*. Elsevier, Amsterdam 1986

Laing, R.D., *Strategie van de ervaring*. Boom, Meppel 1969

Laing, R.D., *Het zelf en de anderen*. Boom, Meppel 1973

Langeveld, M.J., *Beknopte theoretische pedagogiek*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1979

Le Roy, L.G., *Natuur inschakelen, natuur uitschakelen*. Ankh-Hermes, Deventer 1973

Liagre Böhl, H. de, J. Nekkens en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*. SUN, Nijmegen 1981

Liagre Böhl, H. de, 'Zedeloosheidsbestrijding in Nederland. Een motor van wederopbouw' In: Galesloot en Schrevel, 1987, pp. 15-28

Liagre Böhl, H. en G. Meershoek, *De bevrjding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*. Waanders, Zwolle 1989

Lidz, C.W., L. Fischer en R.M. Arnold, *The erosion of autonomy in long-term care*. Oxford University Press, Oxford/New York 1992

Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Boom, Meppel/Amsterdam 1987

Lieshout, P. van, 'Veertig jaar geestelijke volksgezondheid. Een analyse van het MGV' in: *MGV* 1985, pp. 1243-1274

Lieshout, P. van en D. de Ridder (red.), *Symptomen van de tijd. De dossiers van het Amsterdamse Instituut voor medische psychotherapie, 1968-1977*. SUN, Nijmegen 1991

Lowry, R.J. (eds.), *Dominance, self-esteem, self-actualization: germinal papers of A. H. Maslow*. Brooks/Cole Publishing Co., Monterey, California 1977

Luykx, P. en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Verloren, Hilversum 1997

Magnus, C., *Trends in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. NIZW, Utrecht 1993

Manders, C., *Susan hoort er ook bij. Het verhaal van een moeder over haar diepzwakzinnig kind*. Dekker en Van de Vegt, Nijmegen 1981

Mans, I., 'De verdunningswijk van de Hafakker: een nieuwe geschiedenis' in: *MGV* 1988, pp. 515-527

Mans, I., *Zin der zotheid. Vijfeeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen*. Bert Bakker, Amsterdam 1998

Manschot, H., *Levenskunst of lijfsbehoud? Een humanistische kritiek op het beginsel van autonomie in de gezondheidszorg*. Universiteit voor Humanistiek, Utrecht 1992 (inaugurale rede)

Manschot, H. en M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg. Een discussie*. Boom, Amsterdam/Meppel 1994

Maslow, A.H., *Eupsychian Management: a journal*. Richard D. Irwin, Homewood (Ill.) 1965

Maslow, A.H., *Toward a psychology of being*. Second edition, Van Nostrand Reinhold Company, New York/Londen 1968

Maslow, A.H., *Motivation and personality*. Second edition, Harper and Row, New York, Londen 1970, 1ste dr. 1954

Maslow, A.H., *The farther reaches of human nature*. Viking Press, New York 1971

Mercer, J., *Labelling the Mentally Retarded*. University of California Press, Berkeley 1972

Meijer, I.C., *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980*. Het Spinhuis, Amsterdam 1996

Meyer, W.J., 'Tien jaar landelijk screeningsonderzoek naar het voorkomen van fenylketonurie in Nederland' in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1985, pp. 74-77

Meijering, W. e.a., *Nieuw Dennendal. Een goede buurt gesloopt*. Anthos, Baarn 1975

Meijering, W. en B. Peper, 'De politiek en Nieuw Dennendal. Een essay' in: Meijering e.a., 1975, pp. 108-139

Mol, A. en P. van Lieshout, *Ziek is het woord niet. Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van huisartsgeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg, 1945-1985*. SUN, Nijmegen 1989

Mol, A., 'Wat is kiezen? Een empirisch-filosofische verkenning'. Universiteit Twente 1997 (inaugurale rede)

Most, G. van der, 'Het zwakzinnige kind in de inrichting' in: *Ons Ziekenhuis* 1959 pp. 132-135

Most, G. van der, 'Luisteren naar fluisteren. Gedachten over leven en sterven van diepzwakzinnige mensen' in: *MGV* 1974, pp. 62-77

Mulder, W.G., 'De differentiatie imbecillitas-debilitas' in: *TVO* 1963, pp. 171-178

Mulder-de Bruin, M., 'Sosjale Joenit Den Haag' in: H. de Kler en I. van der Zande, 1978, pp. 114-119

Mulder-de Bruin, M., 'Jongeren Advies Centrum Amsterdam' in: H. de Kler en I. van der Zande, 1978, pp. 120-126

Mulder-de Bruin, M., 'Release' in: H. de Kler en I. van der Zande, 1978, pp. 127-132

Mulisch, H., *De zaak 40/61. Een reportage*. De Bezige Bij, Amsterdam 1976, 1ste dr. 1961

Nass, G., *Met zeven hoofden, zeven harten en veertien handen. Groepsleiding in de zorg voor verstandelijk gehandicapten*. Comité Lekkere Mallootje/Vereniging Landelijke Organisatie Moderne Zwakzinnigenzorg, Amsterdam 1996

Nescio, *De uitvreter/Titaantjes/Dichtertje/Mene Tekel. Vier romans*. Nijgh en Van Ditmar, Den Haag/Rotterdam 1977, 1e dr. 1933

Nirjé, B., 'The normalization principle. Implications and comments' in: *The Journal of mental subnormality* 1970, pp. 62-71

Noordman, J., *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland, 1900-1950*. SUN, Nijmegen 1989

Nijk, A.J., 'De mythe van de zelfontplooiing' in: *De mythe van de zelfontplooiing en andere wijsgerig-andragologische opstellen Boom, Meppel/Amsterdam* 1978

Okma, K. e.a., *Naar een menswaardig leven voor onze zwakzinnige bewoners. Vijfarenplan Hafakker, Noordwijkerhout* 1973

Orlemans, J.W.G., 'Gedragstherapie bij oligofrenen' in: *TZZ* 1971, pp. 145-167

Oosterhuis, H., *De smalle marges van de roomse moraal. Homoseksualiteit in katholiek Nederland, 1900-1970*. dissertatie Universiteit van Amsterdam 1992

Oudenhoven, N.J.A. Van en J.M. Schouten, 'Externe motivatie bij debiele jongens' in: *TZZ* 1967 pp. 74-79

Oudenhoven, N.J.A. van, 'Omschrijving van zwakzinnigheid' *TZZ* 1968, pp. 81-88

Oudenhoven, N.J.A. van, *Debielen in de Maatschappij*. Swets en Zeitlinger, Amsterdam 1969

Oudenhoven, N.J.A. van, *Debielen zijn gewone mensen*. Swets en Zeitlinger, Amsterdam 1973

Oudenhoven, N.J.A. van, 'Veranderingen in de zorg voor zwakzinnige mensen' in: *TVO* 1973 pp. 420-436

Pacilly, P.M., 'Behandeling van specifiek motorisch gedrag bij zwakzinnigen' in: *TZZ* 1971, pp. 1-13

Pelt, G. van, *De zwakzinnigeninrichting. Een beschrijving van het systeem*. De Tijdstroom, Lochem 1985

Pet met de Zet, *De verdwijntruc. Ontslagen op de Heygraaff*. Pet met de Zet, Utrecht 1976

Pet met de Zet, *Terapie of terreur. Toepassing van dwangmiddelen in zwakzinnigeninrichtingen*. Pet met de Zet, Nijmegen, 1982(a)

Pet met de Zet, *Eerste hulp tegen grootschaligheid. Een aanzet*. Pet met de Zet, Nijmegen 1982(b)

Pet met de Zet, *Mogen zwakzinnigen kinderen krijgen? Een verslag van de talkshow gehouden op de Pet met de Zet manifestatie 'Seks in de zet', mei '83*. Pet met de Zet, Nijmegen 1993

Pet met de Zet, 's Kooningsjacht. Een blauwboek. Pet met de Zet, Nijmegen 1984

Peters, J.W.M., 'Bezinning op het (be)handelend omgaan met de zwakzinnige medemens' in: *TZZ* 1976, pp. 164-193

Pieters, G. en J. Peuskens (red.), *Rehabilitatie van de chronische psychiatrische patient. Op weg naar een gemeenschapspsychiatrie*. Garant, Leuven/Apeldoorn 1995

Polak, F.K., 'Het niveau der Nederlandse natie' In: *Om het behoud van het bestaan. Cultuur-sociologische voorstudies Sternfert Kroese, Leiden* 1950, pp. 15-34

Pott-Buter, H. en K. Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1998

Praag, P. van, 'De smalle marges van een brede beweging. Vredesprotest in Nederland' in: *Duyvendak e.a., Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. SUA, Amsterdam 1992, pp. 99-120.

Pröpper, I.M.A.M., *Inleiding in de organisatietheorie*. VUGA, Den Haag 1993

Ratings, J. van, 'Problemen bij de institutionele zorg voor zwakzinnigen' in: *Maandblad voor Kindergeneeskunde* 1970, pp. 149-160

Reckman, P., *Naar een strategie en methodiek voor sociale actie*. In den Toren, Baarn 1971

Reckman, P., *Sociale actie, opnieuw bekeken*. In den Toren, Baarn 1974

Reinders, J.S., 'Waarop berust onze zorg voor zwakzinnigen?' in: *Filosofie en praktijk* 1990, pp. 113-130

Reinders, J.S., 'Wat niets kan worden, stelt niets voor. Mensen met een ernstige verstandelijke handicap in het licht van de hedendaagse gezondheidsethiek. Een kritische uiteenzetting. Vrije Universiteit Amsterdam 1996 (inaugurale rede)

Reinders, J.S., 'Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap en ethiek' in: *Van Gemert en Minderaa*, 1997, pp. 44-56

Release Amsterdam 'Lijkrede aan het graf van Release Amsterdam' in: H. de Kler en I. van der Zande, 1978, pp. 135-145

Remeijer, H., M. de Rooy, G. Hesse, B. Smit en C. Muller, *Dennendals alternatief. Een poging tot synthese*. Dennendal, Den Dolder 1973

Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 1995

Rogers, D.A., *Angel Unaware*. Revell, Westwood 1953

Roelofs, J., M. Verhoofstad en G. van de Wijngaart (red.), *Nieuwe ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg*. Stichting Werkgroep Gezondheidszorg, Utrecht 1987

Rooy, M. de en T. Steers, 'Hoe mis het is. Een studie over maatschappij en inrichting' in: *Katernen* 2000 1972, nr. 4 (in 1971 verschenen als scriptie)

Rosenthal, U., 'Het Dennendal-conflict 1973-1974: een prominenten-crisis' in: *Rampen, rellen, glijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland*. Amsterdam 1984 pp. 313-383

Sanders, A.A.M., 'De charitatieve functie der religieuzen in de hedendaagse ziekenverpleging' in: *Ons Ziekenhuis* 1958, pp.183-191

Schnabel, P., *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg.* SUN, Nijmegen 1995

Schöffer, I., 'Weinreb, een affaire van lange duur' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1982, pp.186-224

Scott, J., *Gender and the politics of history* Columbia University Press, New York 1988

Sen, A., *Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze. Opstellen over de politieke economie van het pluralisme.* Van Gennep, Amsterdam 1995

Sevenhuijsen, S., *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek.* Boom, Meppel/Amsterdam 1996

Seys, D.M. En P.C.Duker, 'Modificatie van ongewenst eetgedrag: een gevalstudie' in: *TZZ* 1976, pp. 73-80

Seys, D.M., *Kwaliteit van zorg: zorg voor kwaliteit. Analyse en beïnvloeding van bewonersgerichte zorguitvoering door groepsleid(st)ers in de residentiele zwakzinnigenzorg.* Katholieke Universiteit Nijmegen 1987 (proefschrift)

Sohl, C. en G. Widdershoven, 'Autonomie in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. De praktijk van "supported employment"' in: *Gezondheid, theorie in praktijk* vol. 3, nr.4, 1996, pp. 254-268

Sohl, C., G. Widdershoven en J. van der Made, 'Autonomie van mensen met een verstandelijke handicap. Op zoek naar een breder perspectief' in: *MGV* 1997, pp. 854-865

Spanjaard, H. en A. Mooij, 'De vestiging van een alternatief. Geschiedenis van twintig jaar alternatieve hulpverlening' in: *Jeugd en Samenleving* 1989, pp. 234-250

Spink, K., *Jean Vanier and 'l' Arche. A communion of love.* Darnton, Longman en Todd, Londen 1990

Spijker, H. en G. van de Wijngaart, *Na Dennendal. Op zoek naar nieuwe perspectieven in de gezondheidszorg.* Trezor, Utrecht 1984

Stansill, P. en D. Z. Mairowitz (eds.), *Bamn. Outlaw manifestos and ephemera* 1965-70. Penguin, Harmondsworth 1971

Staveren, M. van, *De Dennendal-affaire. Een monument voor het 'linkse gevoel'.* Doctoraalscriptie politicologie, Universiteit van Amsterdam (ongepubliceerd), 1988

Steiner, R., *Opvoeding van het kind in het licht van de antroposofie. Inzicht in het wezen van de mens als grondslag voor opvoeding en onderwijs.* Vrij Geestesleven, Zeist 1980, 1ste dr. 1957

Stekete, G., 'Zwakzinnigenzorg in Denemarken' in: *MGV* 1948 pp. 12-21

Stokkom, B. van, *De republiek der weerbaren.* Wiardi Beckman Stichting/Bohn, Stafleu van Loghum, Houten 1992

Stolk, J. en M.J.A. Egberts, *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap.* Boom, Meppel 1985

Strien, P.J. Van, 'Wat betekent humanisering van de arbeid?' in: *Den Galan e.a.* 1983 pp. 15-49

Stoffels, H., *Beter je leven: over zelfverwielijking en ethiek in een aantal psychotherapeutische en spirituele stromingen.* VU Boekhandel/Uitgeverij, Amsterdam 1983

Stuurman, S., 'De politiek, het sociale en het persoonlijke' In: *Fennema & Van der Wouden*, 1982, pp. 71-99

Swinnen, K. en A. Boudry, *Een schets van de theorie en de praktijk in de Nederlandstalige Heilpedagogische en sociaal-therapeutische instellingen.* Katholieke Universiteit Leuven, afd. orthopedagogiek: orthopedagogische rapporten nr.6, 1985

'Symposion "Brotiek, seksualiteit en gehandicapten"' in: *TZZ* 1972, pp. 206-214 (selectie van door de Nationale Ziekenhuisraad verstrekte samenvattingen van lezingen)

Szasz, T.S., *De waan van de waanzin. De psychiatrie als voortzetting van de inquisitie.* Amboboeken, Bilthoven 1972 (oorspronkelijke uitgave: *The manufacture of madness* 1970)

Taylor, Charles, *The ethics of authenticity.* 1992 (oorspr. titel: *The malaise of modernity* 1991)

Tasman, C., *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging, 1969-1974.* Babylon-de Geus, Amsterdam 1995

Thompson, P., *The voices of the past. Oral history.* Oxford 1978

Trent, J.W., *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States.* University of California Press, Londen/Berkeley/Los Angeles 1994

Tronto, J. C., *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care.* Routledge, Londen 1993

Tomlinson, D.R., *Utopia, community care en and the retreat from the asylums.* Open University Press, Buckingham 1991

Tonkens, E., *Recensie van 'Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg', van Annemieke Klijn.* in: *MGV* 1995(a), pp. 1005-1008

Tonkens, E., 'Te weinig zorg breekt het glas. Autonomie, macht en zorg in relaties tussen ouders en deskundigen' in: *Psychologie en Maatschappij* 1995(b), pp. 252-263

Tonkens, E., 'Van vrouwen naar gender. Institutionele, theoretische en thematische ontwikkelingen in vrouwenstudies' in: *Beleid en Maatschappij* september 1995(c), pp. 237-248

Tonkens, E., 'Samenwerking tussen ouders en deskundigen: onderhandeling of zorg?' in: M. Balledux en J. de Mare (red.) *Samenwerken... iets apart? Ouder- en kindzorg tussen wetenschap en praktijk* Van Gorcum, Assen, 1996(a) pp. 8-18

Tonkens, E., 'Voor gek gehouden, voor gek gezet. Constructivisme en maakbaarheid in de anti-psychiatrie' in: *Krisis. Tijdschrift voor Filosofie* 1996(b), pp. 29-39

Tonkens, E., 'Autonomie, zorg of zelfontplooiing? Een analyse van zorgvisies in de zorg voor verstandelijk gehandicapten' in: *Gezondheid, theorie in praktijk* 1996(c) pp. 239-253

Tonkens, E. en I. Weijers, 'Een sterk plekbeseft. Dennendal revisited' in: *Comenius* nr. 2, 1996(d), pp. 185-199

Tonkens, E. en I. Weijers, 'De geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap' in: *Van Gemert en Minderaa* (red.) 1997 pp. 15-32

Tonkens, E., 'Zorgvisies. Vergelijking en analyse' in: P. van Bortel (red.) *Ethische reflectie in gezondheids- en welzijnszorg, verslagboek 3* Instituut voor Gezondheidsethiek en -recht, Universiteit Antwerpen 1998(a)

Tonkens, E., 'Gender in welke lagen? Kanttekeningen bij de gelaagde genderconcepten van Scott, Harding en Hagemann-White en hun toepassing in empirisch onderzoek' in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 1998(b) pp. 42-49

Tonkens, E. en I. Weijers, 'Autonomy, care and selfdetermination. Policy views of Dutch institutions' in: *Mental Retardation* (in druk)

Torenbeek, 'Leefgroepbegeleiding binnen een zwakzinnigeninrichting' in: *TVO* 1978, pp. 601-609

Trimbos, K., 'Een gistende psychiatrie' In: *de Bruijn*, 1972, pp. 7-13

Truyens-Van Berkel, D. en W. Everaerd, 'Voor een snoepje. Operant conditioneren met oligofrenen patienten' in: *TZZ* 1969, pp. 53-65

Vaate, J. bij de, *Geestelijk-gehandicaptenzorg op een kruising van wegen. Een onderzoek naar de relatie tussen wetenschappelijke bevindingen en rijksoverheidsbeleid betreffende het wonen van geestelijk gehandicapten.* Eburon, Delft 1991

Vedder, R., 'Het medische aspect van het gehandicapte kind' in: *TVO* 1966, pp. 167-172

Verbraak P., Naar een andere zwakzinnigenzorg. Swets en Zeitlinger, Amsterdam/Lisse 1977

Verloof, M., Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties. SUA, Amsterdam 1992

Veltman, W.F., Wat is antroposofie? Vrij Geestesleven, Zeist 1975

Vereniging Landelijke bundeling Internaatsouderverenigingen geestelijk gehandicapten Toekomstige structurering van de zorg voor de geestelijk gehandicapten in Nederland. Ujestraten 1985

Verkerk, M. en H. Manschot (red.), Ethiek van de zorg. Een discussie. Boom, Amsterdam/Meppel 1994

Verkerk, M., Mijnheer, heb ik met u een zorgrelatie? Over ethiek, over zorg en over een ethiek van de zorg. Rijksuniversiteit Groningen 1996 (inaugurale rede)

Verspaandonk, T., 'Ontstaan en ontwikkeling van de Releases' in: H. de Kler en I. van der Zan-de, 1978, pp. 101-109

Verstegen, M., Ouderparticipatie in de zwakzinnigenzorg. Theorie en praktijk. De Tijdstroom, Lochem 1980

Vliegenthart, W.E., 'Integratie- geen simpele zaak' in: *TVO* 1976, pp. 109-114.

Vries, G. de, Gerede twijfel. Over de rol van de medische ethiek in Nederland. De Balie, Amsterdam 1993

Vriesema, P.L. E. e.a., Ernstige gedragsproblemen bij verstandelijk gehandicapten: project-verslag 'Very Intensive Care' in het Hendrik van Boeijen-Oord. 1993

Weelden, J. van, 'De attitude van de hulpverlener als voorwaarde voor integratie' in: *TVO* 1978, pp. 18-27

Weerle, D. van, Wat de provo's willen. De Bezige Bij, Amsterdam 1966

Wel, F. van, Gezinnen onder toezicht. De Stichting Volkswoningen te Utrecht, 1924-1975. SUA, Amsterdam 1988

Welch, D. e.a., Self-actualization: an annotated bibliography of theory and research. Garland, New York/Londen 1987

Wessels, A.J., 'Historisch overzicht over het ontstaan en de groei van het sociaal-charitatieve werk in Nederland, vooral sinds het herstel van de Hiërarchie' in: *Ons Ziekenhuis* 1953 pp. 198-205

Westerloo, G. van, Roosje De Bezige Bij, Amsterdam 1994

Westhoff, H., Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw. Valkhof Pers, Nijmegen 1996

Weijers, I., 'Wetenschap in context' Kennis en Methode 1991(a), pp. 331-353

Weijers, I., Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig. Universiteitsdrukkerij Brasmus Universiteit Rotterdam 1991(b) (proefschrift)

Weijers, I. en E. Tonkens, 'De actualiteit van Dennendal' in: *MGV* 1994, pp. 1111-1117

Weijers, I., E. Tonkens en I. Mans, 'Zwakzinnigheid en burgerschap. Geschiedenissen van zorg voor zwakzinnigen' 1999(a), in: *Comenius* (in druk)

Weijers, I. en E. Tonkens, 'Christianization of the soul. One hundred and fifty years of care for the mentally retarded in the Netherlands' in: *Social History of Medicine* 1999 (in druk)

Wieggersma, S., 'Vroegtijdige onderkenning van zwakzinnigheid' in: *MGV* 1966, pp. 55-64

Wiegman, N., "'De verpleegster zij in de eerste plaats vrouw van karakter": ziekenverpleging als vrouwenzaak (1989-1998)' In: Van Dalen en Gijswijt, 1998, pp. 125-140

Widdershoven, G.A.M., Principe of praktijk? Een hermeneutische visie op gezondheid en zorg. Rijksuniversiteit Limburg 1995 (inaugurale rede)

Wijnheymer, W.C.M., 'Nadenken over zwakzinnigenzorg' in: *Het Ziekenhuis* jrg. 9 nr.12, 20 juni 1979, pp. 294-298

Wijnheymer, W.C.M., 'Inrichtingszorg: voor velen een zorg' in: *tzz* 1981, pp.5-33

Wilken, J.P., L. Kaiser en D. den Hollander, Wonen en rehabilitatie. Uitgangspunten, methoden en strategieën voor het werken in woonvormen in de geestelijke gezondheidszorg. SWP, Utrecht 1994

Winter, M. de, Het voorspelbare kind. vro in historisch en wetenschappelijk perspectief. Swets en Zeitlinger, Lisse 1986

Wolfensberger, W., B. Nirjé, S. Olhansky, R. Perske en P. Roos, The principle of Normalisation in Human Services National Institute on Mental Retardation, Toronto 1972

Woltjer, J.J., Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw. Balans, Amsterdam 1992

Zijderveld, B. van en M. Sweere, Geestelijk gehandicapt, lichamelijk volwassen. Groei naar seksuele volwassenheid in gezinsvervangende omstandigheden. Callenbach, Nijkerk 1977

Zijderveld, B. van P.J. Post, 'Tegenstellingen in de geestelijke gehandicaptenzorg' in: *MGV* 1979, pp. 350-357

Zijderveld, B. van, 'Samenleving en geestelijk gehandicapten, de laatste vijftig jaar' in: *MGV* 1986, pp. 233-251

Zijderveld, B. van, 'De zorg voor geestelijk gehandicapten in historisch perspectief' in: G. H. van Gemert, W.K. Noorda (red.) 1988, pp. 303-313

Zwanikken, G.J., 'Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg binnen de psychiatrie' in: *NTZ* 1993, pp. 34-44

Register

aangewezen inrichting 79
 aangrijpingspunt 230, 234
 aanpassing 12, 27, 41-42, 44-45, 50-52, 62, 69, 72-73, 104-106, 110, 116, 123, 189, 194, 196-197, 220, 225, 230, 232, 234
 Adorno, T. 44
 A-gediplomeerd 102
 Agich, G. 232
 Ahrendt, H. 50
 Algemene Bond voor Ambtenaren (ABVA) 176
 Algemeen Dagblad 147
 Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) 48, 92, 192
 alternatieve hulpverlening 69, 71-73; zie ook politiserende hulpverlening, Release, Sociale Joenit
 André, W. 102, 104, 131-135, 139-140, 144, 146, 148, 165; zie ook Rapport André
 antiautoritair 14, 18, 118-119, 121, 126, 159, 204
 antideskundigheid 17-18, 28, 30, 53, 64, 72, 111, 148, 197, 220, 236
 antiordelijk 206
 antipaternalisme 71
 antipsychiatrie 60, 64, 72-73, 105, 108, 111
 antroposofie 75, 82-84, 109, 113, 115
 antroposofische zwakzinnigenzorg 82, 108, 115, 121
 Appel, M. 202
 Arendt, H. 50
 Argyris, C. 42-43
 autonomie 27-28, 230-232; zie ook zelfbe-

schikking
 autoritair 18, 34, 43, 51, 58, 116, 127, 147, 150-151, 167, 185
 autoriteit 12-13, 20, 49, 55, 74, 126, 148, 150, 169, 191, 238
 Basaglia, F. 60
 B-gediplomeerd 77, 102
 Bedoenkinkje, Het 187-188
 Beets, N. 53
 behoeften 234
 Benjamin, W. 44
 Benthem van den Berg, G. 66
 Bethesda 79
 bestuur 147, 150-151, 166, 170-171, 173-174, 178, 185
 Berufsverbote 209
 Betlem, M. 209
 betutteling 157, 207, 217-220, 235, 238-240
 Beweging voor geestelijke volksgezondheid 37, 39, 72
 Blokhorst 218
 Blom, J. 67
 Boeijen-Oord, H. van 96
 Boekema, T. 209
 Bofinex 167-168, 171-172
 Boldershof 26, 191, 209
 Bond voor Vrijheidsrechten 66
 Brenninkmeijer, G. 21, 182
 Broos, R. 152
 Buck, P. 90
 Buitendijk, J. 173

Bureaucratisering 239
 B-verpleging 88
 Buytendijk, F. 102
 Camphill zie antroposofische zwakzinnigenzorg
 categoriaal verschil 28, 63, 107, 208, 212, 216, 220
 charisma 156, 164
 charitas 76, 88, 121; zie ook charitatieve zorg, liefdadigheid, charitatief regime
 charitatieve zorg 115, zie ook charitas, charitatief regime
 charitatief regime 78, 89, 105, 189, 204, 236-238, 240
 Chili 178
 Clecak, P. 24
 cliëntenraden 206
 cliëntgebonden budget zie persoonsgebonden budget
 College van Regenten 148
 Commissie-Langemeijer 177, 180-182
 Commissie-Speyer 143-145, 147-148, 166-167
 Commissie-Van der Burg 221
 commune 108, 224, 228; zie ook leefgemeenschap
 communicatie 222
 communicatieproblemen 161, 163
 concentratiekamp 61-62, 64, 108, 190-191, 200, 233, 241
 constant 37, 52-53, 58, 72-73, 107
 contact 112, 113-119, 149, 158-159, 199
 constructivisme 35
 Cooper, D. 60
 Couwenberg 14
 Damen, P. 21, 123, 125, 133, 221
 Dankers, J.J. 18, 152
 decentralisatie 160, 176, 184
 deconcentratie 195-196, 227, 241, 244
 degeneratie 89
 Deinema, C.H. 102
 democratisering 16, 19, 21, 24, 101, 128-130, 135, 141, 152, 164, 166, 170, 185, 220; formele 18, 20, 129; informele 18, 159
 desintegratie 160, 176, 184
 deskundigen 13, 17, 23, 34-35, 64, 83, 87, 89, 94, 101, 112, 123, 188, 200, 212, 222, 224-225, 229, 238, 241
 deskundigheid 25, 28, 34-35, 37, 60, 69-70, 74-75, 92, 100, 113-114, 120, 219, 236; zie ook neodeskundigheid
 deskundigheidskritiek 230
 deskundigheidsmodel 17
 deskundigheidsregime 29, 75, 92, 99, 102, 105, 110-113, 123, 189-190, 197-199, 201, 203-204, 219, 237-238, 240
 deskundigheidsvacuüm 18, 29, 103
 deugden 233-234
 Deyns, J. 208-209
 diagnose 102 zie ook oorzaken van zwakzinnigheid
 dienstweigeraar 11, 19, 102, 113, 123, 139, 141, 179
 dilemma 30, 155
 dimensies van zelfontplooiing en zelfbeschikking 22, 25, 28-30, 37, 104, 155
 discriminatie 194
 doorsijpelingsmodel 33
 doorsijpeling van omgangsvormen 20, 124-125, 240
 Drechsel, W. 169, 175, 178
 drugs 11, 15, 30, 67, 125, 134, 138-141, 150
 Duijn, R. van 54, 56-57, 59
 Duyvendak, J.W. 27
 dwangmiddelen 116
 Eemeroord 26
 Berste Dennendalconflict 147, 152, 154, 184-185, 237
 egoïsme 14, 26, 136-138, 141, 143, 145, 149, 231, 240
 Eichmann, A. 49-51, 106
 Eksperimentele Maatschappij Den Haag 66
 elektro-aversietherapie 203
 emotiegeschiedenis 31-32
 empowerment 196, 204, 230, 235
 erfelijkheid 80, 85
 ethische commissie 206
 eugenetica 75, 80-82, 84-85, 89
 Everaerd, W. 102
 extramuraal 195

fascisme 184, 189-190 zie ook holocaust, nazisme, Tweede Wereldoorlog
Federatie van Ouderverenigingen 218
fenomenologische psychologie 39-40; zie ook Utrechtse School
Fennis, J. 197-198
formalisering 28, 205-207, 230, 235, 238-239
formaliteit 30
formeel 127-130, 132, 135, 154, 163, 170, 173
Foudraine, J. 60
Frankfurter Schule 44, 73, III
Fromm, E. 37, 44, 46, 47, 72
futility 14, 231, 242

Gay Balmaz, R.W. 177, 181
gedragwetenschappelijk model zie ontwikkelingsmodel
geestelijke gezondheid 38-39, 43-46, 60
geestelijke gezondheidszorg 65
geestelijke minderwaardigheid 80-81
Gardeniers, W. 200
gedragstherapie 113, 200-201
gedragwetenschappen 29, 76, 94-99, 199
geleide zelfontplooiing 24-25, 27-29, 37, 41, 43, 60, 72, 104, III, 114, 117-119, 126-127, 155-156, 158, 197, 204, 206-208, 211, 220, 230
gelijkheid 17, 28, 66, 69-70, 83, 108, 155, 166, 207, 215-216, 233-235
gelijkwaardigheid 13, 24, 216, 233, 240
Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) 166-167
Gendersubtekst 19, 33-34, 73-74, 107, 122, 191, 211, 214-215; zie ook mannelijkheid, mannen, vrouwelijkheid, vrouwen
geneeskundig gesticht zie psychiatrische inrichting
gezag 12-13, 21, 24, 41-42, 47, 49, 54-59, 73, 126, 135, 165
gezin 83, 115, 117-118, 120, 159, 169, 204
gezinsideologie 90
gezinsvervangende tehuizen 191
gezinsmodel 19, 118, 238
Goffman, E. 60-64, 121
Goldstein-methode 203
Graaff, J. de 174

Grimm, H. 130
Grootveld, R.J. 54

Haan, I. de 49
Hafakker 175, 191, 204, 220, 223, 225, 227, 229-230, 235, 237
Haspers, O. 189, 190, 198-199, 221-222
Hartekamp 26
Heerenloo Lozenoord, 's 78-79, 94
Heerma van Voss, A.J. 153-154
Hendrik van Boeijen-Oord 201
Hendriks, P.J.H. 180-184, 186
Herzberg, F. 43
Herzberger, H. 175
Hessel, W. 172, 175
Hessing, P.L. 169
Heygraeff 208, 222, 227
hiërarchie 24, 43, 72, 127, 130-131, 133, 160, 204, 207, 237
hippie 12, 15, 135, 139, 197
Hirschman, A. 14
Hoejenbos, E. 85
Hoeken, paviljoen De 181
Hoff, paviljoen Van 't 161, 176
holocaust 29, 38, 49-51, 61, 106, 190; zie ook fascisme, jodenvervolgning, nazisme, oorlog
homo faber 52, 54, 58
homo ludens 52-54, 58, 73, 106, III; zie ook de spelende mens
Horkheimer, M. 44
Horst, De 174-175
Huize Assisië 201
Huizinga, J. 52
humanisering 20, III
humanisering van de arbeid 42, 72
Humanitas 193, 217-218
human-relations benadering 42
Human Resource Management (HRM) 42, 227
hulpbehoevendheid 87, 89
Hulsman, L. 174
hygiëne 12, 78, 117, 136, 143, 147, 237

identificerend woordvoerschap 24-25, 28, 30, 63, 72, 121, 148, 178, 207-211, 213-215, 219, 230, 238; zie ook woordvoerschap

idioten 77-78
idiotenschool 77
idiotie 76, 78, 84
incest 215; zie ook seksueel misbruik
individu 41, 234
individualiserend woordvoerschap 28, 31, 207, 216, 220, 230, 238; zie ook woordvoerschap
individualisering 30, 189, 227, 234, 242-243
individueel verschil 216-217, 220, 230, 235
informaliteit 30, 236
informeel 30, 118-119, 125-128, 130-133, 135, 138, 148, 154-155, 160, 163, 173, 185, 204, 206, 225, 229-230, 237-238
inrichting 60-62, 89, 105, 108, 110, 122; kritiek op de 92, 188, 190-194, 241
inspectie 77-79, 87, 91, 93, 95, 108, 139, 167, 206, 227
inspraak 18, 135
Instituut voor Clinische en Industriële Psychologie 146
integratie 190, 243
Intensive Care 201

jaren zestig 13-15, 21, 26, 148, 151-152, 231, 241-243
Jeopardy 14, 231, 242
jodenvervolgning 49, 51, 64; zie ook holocaust
Johannes Stichting 79, 193
Jongeren Advies Centrum (JAC) 37, 66, 67, 68, 70-71, 193
Jonkerbosch 210
juridisering 28

kabouter 11-12, 57-59, 62, 72-73, 107, III, 115, 136, 140-145, 148, 191; zie ook Oranje Vrijstaat
Kager, K. 152
kamervragen 142, 200
Kennedy, J. 21, 53, 183
Kinneging, A. 14
klasse 89-90, 99, 101
Kleine Schaars, W. 202
kleinschalig 192-194
Klik 189
Klingeren, F. van 109-110, 167
Koetsveld, van 77

Koonings Jaght, 's 223
Koster, K. 56
Krankzinnigenwet van 1841 76
Krankzinnigenwet van 1884 77
krankzinnigenzorg zie psychiatrie
Kruisinga, R.J.H. 142, 146-147
Kwaliteitswet 203, 206
kwaliteitszorg 206

Laing, R. 62-64
lang haar 11-12, 30, 74, 134, 138, 140, 142, 144, 148, 150
Langemeijer, G.E. 21
Langeveld, M.J. 40-41, 102
Landelijk Ouderberaad Moderne Zwakzinnigenzorg (LOMZ) 178, 182, 192
Landelijke Organisatie Moderne Zwakzinnigenzorg (LOMZ) 192-193, 209
Landelijk Overleg Moderne Zwakzinnigenzorg (LOMZ) 178
Le Roy, L.G. 109, 167
leefgemeenschap 82-83, 108, 110, 145, 185, 191-192, 224-225, 227, 244
liefdadigheid 92; zie ook charitas
Ligtelijn, B. 175
Linden, A.A.M. van der 18, 152
Linschoten, J. 102
Likert, R. 42
Lorentz, paviljoen 176, 182

Maagdenhuisbezetting 169
maatschappijkritiek 46, 70, 72, 194, 233-234
maatschappijverandering 27, 38, 46
machtsstrijd 96
machtsmisbruik 28, 207, 211, 217, 219-220, 238-240
machtsongelijkheid 69, 215; zie ook ongelijkheid
Mamadouh, V. 57
mannelijk 19, 34, 115, 120, 205, 208-209, 211, 214, 216-217
mannelijkheid 34, 74, 191; zie ook gendersubtekst, oorlog
mannen 16, 18-19, 34, 57, 73-74, 101, 107, 113, 119-120, 123, 136, 179, 189, 191, 208, 210-211, 213-216, 223; zie ook gendersubtekst

mannenwerk 20, 34, 122
markt 194-197, 230
marktdenken 234-235
Marcelis, J. 131-132
Marcuse, H. 44, 47, 62, 72, 105
Maslow, A. 22, 37, 43, 65, 72, 114, 207
Mayo, E. 42
McGregor, D. 43
media 13, 26, 184; zie ook pers
medici 17, 29, 35, 76, 83, 85, 94-99, 197, 199
medicalisering 87, 89, 116
medicijnen, reductie van 114, 117, 131, 136
medisch model 16-17, 76, 113, 147, 228
Meijer, I. 33
Meijering, inspecteur 21, 139, 142, 143, 147
Meijering, W. 141, 153
Maria Roepaan 198
middenman 19, 103, 131
Middelhuis, J.A. 175, 178
mondig 27, 197, 202
monocultuur 109, 110
Most, G. van der 91
motie 19 193
Mulder, J. 173, 181
Mulisch, H. 50, 54
Muller, C. 102, 147

Nationaal Orgaan voor de
Zwakzinnigenzorg 147
Nationale Raad voor de Volksgezondheid 193
Nationaal Samenwerkingsorgaan Geestelijke
Volksgezondheid 146
Nazi-Duitsland 61, 64
nazisme 81, 108, 121, 179, 190; zie ook fascis-
me, holocaust, oorlog
Nederlands Genootschap ter Bestudering
van Zwakzinnigheid (NGBZ) 147
Nek, H. van 32, 151-152, 154, 156, 160, 162-
163, 173-174, 175, 178
Neodeskundigheid 30, 236; zie ook des-
kundigheid
Nicolai, D. 158
Nieuw Babylon 37, 53
Nieuw Dennendal 151-153, 175, 186
Nieuw Dennendal vandaag 178-179
Nieuwe Linie, De 107, 151
Nieuw-Woelwijck 192, 223, 227, 229-230

Nirjé, B. 190
Normalisatie 190
Norseduin 210
Nota 71 I 133-134, 154
objectivering 91, 99-100, 116, 219
observatiecentrum 85, 101, 111
Okma, K. 175, 187, 191, 220, 225-229
oligofrenen 36, 102
oligofrenie 85, 95, 101-102
onderdrukking 64, 105, 122, 140, 142, 178,
183, 190, 199-200, 208, 233
onderhandelen 217, 219
ondernemingsraad 129
ongehuwde moeders 81
ongelijkheid 122; zie ook machtsongelijkheid
ongewenste intimiteiten 216; zie ook seksuele
intimidatie
onmaatschappelijkheid 38, 49
ontruiming 16, 177, 182-183, 188
ontslag 113, 176, 208-210, 227
ontwikkelingsmodel 16, 76; zie ook pedago-
gisch model
oorlog 13, 34, 38, 48-49, 51, 90, 123, 142,
174, 176-180, 183-184, 210; zie ook holo-
caust, mannelijkheid, nazisme, Tweede
Wereldoorlog, verzet
oorzaken van zwakzinnigheid 84, 85-87, 89;
zie ook diagnose
Oranje Vrijstaat 58, 136, 141-145, 150; zie ook
kabouter
orde 12, 23-26, 28, 30, 37-40, 51, 57, 60, 64,
72, 76, 116-117, 120, 126, 138, 144, 147, 149,
185, 204-207, 222, 237
ordelijk 24
Oudenhoven, N. van 189-190, 198-199, 220,
222
oudercomité 153, 159, 170, 174, 181
ouders 118-119, 158-159, 241
oudervereniging 89-90, 146
Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) 174
Parabool, De 226
Paradiso 141
Partij van de Arbeid (PvdA) 174
Pas, F. van der 210
paternalisme 28, 44, 66, 69-70

paternalistisch woordvoerderschap 24-25,
39, 41, 46-47, 51, 55, 63-64, 72, 155, 208,
211-213, 219-220; zie ook woordvoerder-
schap
paviljoenshoofd 103, 130
Philadelphia 90
pedagogen 20, 39, 83, 95, 198, 200
pedagogisch model 138, 147; zie ook ontwik-
kelingsmodel
Peper, Bram 153, 174, 186
pers 30, 142, 146; zie ook media
personal future planning zie persoonlijke toe-
komstplanning
personeelsbinding 80, 123, 125
personeelsselectie 133, 135
personeelstekort 79, 99, 101, 223
personeelsverloop 123, 125, 140
persoonlijke toekomst planning 203
Persoons Gebonden Budget (PGB) 195, 206
perversiteit 14, 231, 242
Pet met de Zet 190, 200, 204, 207-208, 210,
220-223, 230
Piebenga, inspecteur 93
plaatstekort 78, 88, 90-91, 95, 99
politie 55, 56-57, 59, 74, 149, 208
politiek 13, 26, 30, 153, 174, 183, 185
politieke mogelijkhedenstructuur 59
politiserende hulpverlening 69; zie ook alter-
natieve hulpverlening
positivisme 39-40, 43, 102
Poslavsky, A. 103, 111, 144, 146, 179
prestatiecultuur 194
prestatie maatschappij 58, 190
preventie 81, 87, 89, 91-92
procesbegeleider 219
provo 12, 37, 49, 53-56, 58, 72-74, 107, 111,
135, 139, 191
Pruyt, S. 102, 146
psychiaters 17-18, 39, 64, 77, 83
psychologen 13, 20, 39, 83, 95-96, 198, 200-
201
Querido, A. 39
raadskelder 180, 209
Rapport-André 139-140, 143; zie ook André,
W.

Reckmann, P. 151, 174, 176, 178
regenten 57, 142, 150, 152, 166, 185
regentesk 151, 167, 169, 185
reïncarnatie 82
release 66-69; zie ook alternatieve hulpver-
lening
Remeyer, H. 132
Righart, H. 21
Roepaan, M. 85, 93
Rooy, M. de 104-105, 189, 199
Rosenthal, U. 135
Rubinstein, R. 175
Rümke, H.C. 40, 102
Rijks Psychiatrische Inrichting 102, 182
Schenk, F. 208-209
schaamte 81, 87, 89, 95, 119
schuld 81-82, 84, 87, 89, 95, 242-243
segregatie 81
seks 15, 30, 120, 134, 138, 140, 150
seks 19, 101
seksualiteit 119-120, 204-205, 207, 211-216,
219, 238
seksuele intimidatie 120, 237; zie ook seksueel
misbruik
seksueel misbruik 205, 215; zie ook incest,
seksuele intimidatie
Sint Anna 79
Sintmaheerdt 191, 192-193, 223, 227, 230
snoezelen 203
Sosjale Joenit 66-67, 69; zie ook alternatieve
hulpverlening
spelende mens, de 13, 52, 107; zie ook homo
ludens
Speyer, L. 178, 143
Spock, B. 51
spontane zelfontplooiing 25, 27-28, 37, 43,
45, 47, 55, 60, 65, 71-72, 104, 109, 110-111,
117, 119, 121-122, 126-127, 155-156, 158,
163, 196, 204-205, 206, 211, 230
supervisor 103, 130, 135
Steenkolen Handelsvereniging 167
Steers, T. 104-105, 189, 199
Steiner, R. 82
Sterrenberg 226
Stichting Averechts 192
Stichting Alternatieve Relatievorming
(SAR) 205

Stichting Leef- en Werkgemeenschap Nieuw Dennendal 186
Stichting Prisma 218
Stichting Zorgverlening voor Verstandelijk Gehandicapten Venlo (ZVG) 217, 226
Sweere, M. 212
Szasz, T. 60, 62-64

tegencultuur 12, 15, 30, 106, 108, 111, 140, 147
Telegraaf, De 11, 120, 141-144, 147
Tellegen, U. 21, 139, 144, 148, 150, 152
Theetuin 101, 125
totale institutie 60-61, 63, 108
Trappel 176
Trimbos, C. 22, 166-167
Tuyman, H. 56
Tweede Dennendalconflict 25, 32, 151-152, 154, 155, 184, 185, 237
Tweede Kamer 201
Tweede Wereldoorlog 22, 29, 37, 55, 178, 183-184, 233; zie ook fascisme, oorlog

Uphoff, P. 210
utopie 14, 142, 230
utopisch 13, 105, 110, 230-231, 241
Utrechtse School 22, 39-40, 43, 65, 72-73, 114; zie ook fenomenologische psychologie
Uyl, J.M. den 185

Vaste Kamercommissie van Volksgezondheid 177
Veerman, inspecteur 93
Veldkamp, G.M. 167, 169
Venema, Jolanda 13, 201-202
Veraart, J.B.M. 146
verdichting 149, 185
verduunning 15, 110, 167, 188, 190-191, 193-194, 196-197, 210, 225, 241
Vereniging van Ouders van Geestelijk Gehandicapten (VOGG) 195
Vergadering van Directeuren van Inrichtingen voor de Zwakzinnigenzorg (VDIZ) 87, 92-94, 98, 103
Vergadering van Psychologen werkzaam in de Zwakzinnigenzorg 98, 147
Vergadering voor Pedagogen werkzaam in de Zwakzinnigenzorg 98

Verklaring van de algemene en speciale rechten van de zwakzinnige mens 217
Verklaring van de rechten van de gehandicapte mens 217
Verkrachting 205, 215
Vermaatschappelijking 23, 30, 111, 122, 148, 189-192, 194, 233, 242-243
verpleegkundig regime 29, 76, 78, 105, 110, 113, 117, 119, 148, 150, 189, 204, 236-238, 240
verschuiving 149, 185
vertoog 35-36
vertrouwen 42, 165-166, 240
vertrouwen opzeggen 165-166, 171-173
vervreemding 45, 62-63, 72, 104, 106, 115
Very Intensive Care 202
verzet 183, 185; zie ook oorlog
verzuiling 92
Vinkenoog, S. 54
Voorgeest 210
Vorrink, I. 184
Vuijsje, H. 14
vroegtijdige onderkenning (VTO) 86, 97
vrouwen 16, 18-19, 33-34, 73-74, 107, 119-120, 123, 136, 179, 189, 191, 210-211, 213-216, 223; zie ook gendersubtekst
vrouwenberoep 20, 73
vrouwensector 19
vrouwelijk 19, 34, 120, 214-217
vrouwenwerk 20, 34, 122
Vrij Nederland 151, 178

Wassenaar, F. 224, 227
Warmonderhof 115
Weetering, I. van de 67, 74
werkdruk 223, 226
Werkgroep Dennendal Bestuur 174-175
Werkgroep Nieuw Dennendal Bestuur 176, 181-182
Werkgroep Gezondheidszorg Utrecht 180, 209
Werkgroep Ondernemingsraad (werkgroep OR) 167, 176
Werkgroep Willem Arntsz Raad (werkgroep WAR) 129, 172, 175, 176
Wet Bijzondere Opnemingen in Psychiatrische Ziekenhuizen (BOPZ) 206

Wetenschapswinkel Nijmegen 200
Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst (WGBO) 206
Wet op het Mentorschap 206
Weijers, I. 40
Wiegersma, S. 169, 172, 175
Wigbold, H. 14
Willem Arntsz Stichting (WAS) 108
Winckelsteegh, de 200, 209
Witte Hull, paviljoen de 176, 181
Wolfensberger, W. 190
woordvoerderschap 30, 37, 185, 204, 208; zie ook identificerend, individualiserend en paternalistisch woordvoerderschap

zaakwaarnemer 219
zeggenschap 119, 128, 158-159, 188, 222, 227, 229

zelfbepaling zie zelfbeschikking
zelfbeschikking 27, 28, 30, 71-72, 196-197, 206-207, 216-217, 220, 230-231, 234, 241, 245; zie ook autonomie
zelfontplooiingsorganisatie 105, 123, 126, 128-130, 132-133, 148, 154-155, 171, 220-221, 223, 225-229, 241
zelfontplooiingsregime 236, 238
zelfontplooiingszorg 104, 226, 231-232
zelfopoffering 12, 19, 24, 33-34, 121, 137-138, 144-145, 147, 149, 211, 240
zetnet 230
Zijderveld, B. 212
z-opleiding 87, 94, 103, 113, 126, 139, 158
Zorgenkind, Het 212
zorgethiek 231-232, 236
zorgplan 206, 219
zorgzaamheid 34

Summary

This book studies the development of the ideal of self-realization in the postwar history of mental retardation in the context of wider cultural changes, including the background of today's negative image of 'the sixties' as a wellspring of egotism and moral chaos. It reconstructs the development of self-realization and the field of mental retardation as separate spheres between 1945 and 1970 and shows how they became entwined in the 1970s and 1980s, to be further intruded on by the ideal of autonomy in the 1990s. A series of conflicts between 1971 and 1974 at Dennendal, the department for mental retardation of the Willem Arntsz Hoeve, a Dutch psychiatric hospital, figures as the central case study in this narrative. The Dennendal conflict was the Netherlands' most prominent clash about self-realization in the treatment of mental retardation. The Dennendal conflict received considerable public and political attention and so became a symbol of various conflicts of the 1960s (generally understood as the era between 1965 and 1975) around mental retardation as well as those involving health care and the wider culture.

The first chapter outlines the way this view of Dennendal as a case study in the development of the ideal of self-realization differs from the standard view of the postwar history of mental retardation and the meaning of Dennendal for that history. The standard interpretation consists of two elements. Firstly, a clash is postulated between the then dominant 'medical model' of mental retardation and the developmental model that became widespread in the 1960s. Dennendal is positioned as representative of this clash. Secondly, the conflicts of the 1960s about mental retardation and health care in general, and the Dennendal conflicts in particular, are interpreted as conflicts about (formal) democratization.

In this book the twofold dominant view is rejected on seven grounds. Firstly, the 'medical model' (or rather: medical regime) had already lost its dominance

by the time the Dennendal conflicts broke out. Secondly, the reformers at Dennendal did not show affinity with a developmental model, but strongly opposed it. Thirdly, the dominant view cannot explain why a conflict like Dennendal broke out in a psychiatric hospital, not in a specialized institution for mental retardation. Fourthly, the reformers were not interested in (representative) democracy. Fifthly, the dominant view cannot explain why a predominantly female sector was in a short time overrun by men, as was the case at Dennendal. And lastly, the idea of a clash between two models in the healthcare sector cannot explain why the Dennendal conflicts received so much public attention.

The regime of self-realization argues that the conflicts about mental retardation and healthcare of the 1960s, and those at Dennendal in particular, should be interpreted as conflicts about self-realization. In the second chapter, the rise and development of the notion of self-realization in Dutch postwar social science and culture is reconstructed. Two concepts of self-realization are differentiated: supervised self-realization, which was typical of the 1950s, and spontaneous self-realization, which was typical of the 1960s. The difference between these two concepts (and these two eras) is summarized under four headings: the relationship between individual and society, the role of expert knowledge, the function of order and the role of representation respectively. The development in thinking about self-realization between 1945 and 1970 is interpreted as a series of four reversals accompanying the shift from supervised to spontaneous self-realization. The first reversal occurred on the dimension of individual versus society, the second concerned representation, the third order and the fourth expert knowledge.

This fourfold reversal can be summarized as follows. Supervised self-realization of the 1950s dictated that, in case of a misfit between individual and society, individuals should adapt to society. This idea was typical of many movements and thinkers of 1950s, such as the movement for mental hygiene, phenomenological psychologists and the humanization of labor. Advocates of spontaneous self-realization on the other hand gained a lot of popularity in the 1960s by dictating the converse: in case of a misfit, society should be changed to accommodate human beings, as the individual was considered pure and innocent with society as its oppressive enemy. Among the advocates of spontaneous self-realization were humanist psychologists, social scientists of the Frankfurt School, anti-psychiatrists and youth movements like Provo, Kabouter, Release and the Youth Advice Center (Jongeren Advies Centrum: JAC).

As for representation, in the case of supervised self-realization, the perspective of those who were to realize themselves did not have to be taken seriously, as it counted mainly as a symptom of their estranged condition. So other people who could interpret their real needs could function as representatives, thereby

creating paternalistic representation. Proponents of spontaneous self-realization favored identifying representation: they tried to identify with their clients in order to articulate their perspective. This reversal appears at first with anti-psychiatry and youth activism, rather than in earlier advocates of self-realization like the Frankfurt School or humanist psychology.

More or less at the same time, a reversal can be identified on the dimension of order. Supervised self-realization implied a valorization of order: self-realization was embedded in personal, but well-ordered, hierarchical relationships. By contrast, the spontaneous self-realization advocated by anti-psychiatry and youth activism condemned order as oppressive, as it blocked self-realization and favored informal, equal relationships instead. In relation to both the dimension of order and the dimension of individual/society, a new cultural digestion of the holocaust played an important role, as self-realization came to be seen as the converse of Nazism.

The last reversal accompanying the shift from supervised to spontaneous self-realization can be seen on the dimension of (scientific) expertise. Supervised self-realization implied a positive attitude towards expertise. Criticism of, for example, paternalistic representation or the appeal for marginalized persons to adjust to society did not often imply criticism of the role of expertise. Only anti-psychiatry and to a certain degree the youth movement criticized scientifically trained experts as agents of oppression who were hampering self-realization. Thus the transcendence from supervised to spontaneous self-realization came full circle.

In the mainstream field of mental retardation, however, the concept of self-realization did not play a role before 1970. Chapter 3 of *The regime of self-realization* reconstructs developments in mental retardation between 1945 and 1970, as a second background for understanding the Dennendal conflicts. At the beginning of this period, four traditions of mental retardation could be discerned: a nursing regime, a regime of charity, and, at the margin, anthroposophy and eugenics. Psychiatrists considered mental retardation to be incurable and therefore uninteresting. However, they wanted to keep mentally retarded people in their psychiatric institutions, as most of them were cheap, hardworking patients. Christian care focused on people needing help, no matter whether that need was caused by mental retardation, deafness, physical handicap or poverty. Eugenics regarded mental retardation as a threat to the quality of the human race, and therefore propagated prevention by segregation as well as sterilization. (Supervised) self-realization was only present in the marginal tradition of anthroposophical care specifically for mentally retarded people, which emerged in various (mostly West European) countries from the 1920s onwards.

These four traditions form the background against which the developments

in the field of mental retardation between 1945 and 1970 can be understood. The 1950s and 1960s were a period of great progress as a result of several related developments: medical successes in finding causes for mental retardation, a shortage of institutional places, a 'coming out' of middle class parents of mentally retarded people, the rise of parents' organizations, and the revision of the image of the institution which came to be seen as a center of medical expertise rather than the last resort for the poor. These developments interlocked: for example, the shortage of places stimulated medical research as it created the impression of a dramatic rise in mental retardation itself (rather than a mere demand for places) that could only be fought by more knowledge on causes and prevention. Meanwhile the redefinition of mental retardation as a medical problem stimulated the growth of the institutions, because medical researchers needed large populations in order to conduct valid research. These interlocking processes created a regime of expertise as an alternative to the nursing regime and the regime of charity.

In the rise of this new regime, two phases can be discerned. Until 1965 the regime of expertise was led by medical doctors (and psychiatrists). Medical experts welcomed other experts, particularly behavioral scientists, as they considered their disciplines to be complementary though inferior to their own. They did not realize they had welcomed in a Trojan horse. By 1970, behavioral scientists were taking over the leading role, as it was their knowledge that now seemed most promising for understanding and treating mental retardation. In fact, by the time the Dennendal conflict broke out, there was no clash between a medical and a behavioral model of care, as both groups had already agreed since the mid-fifties that good care was of a multidisciplinary character, unlike the nursing regime and the regime of charity. They did struggle, but only over leadership, not over models of care.

What then was at stake at the Dennendal conflict, if it was not a struggle over medical versus developmental ideas of care? And how did the two threads of the story so far, self-realization and mental retardation (as outlined in chapters 2 and 3) get entangled at Dennendal? These are the questions of chapter 4. What was established in Dennendal was what I call a self-realization regime. This developed in opposition to the regime of experts and also to the older regimes of nursing and charity (although it did also show some similarities with the latter). Anthroposophical care for mentally retarded people, on the other hand, served as a source of inspiration for the new development. As Dennendal was part of a psychiatric hospital, where the regime of experts had not yet gained a footing, the nursing regime was the most tangible enemy.

The regime of self-realization can be understood as a revolution in respect of

both care and organization, that can be understood by phrasing it in the four dimensions mentioned above: the relationship between individual and society, the role of expertise, the function of order and the role of representation. In the regime of self-realization, spontaneous self-realization was dominant, although supervised self-realization was also present. So the revolution at Dennendal consisted of a transformation of mental retardation as an individual to a social problem (dimension 1); it was anti-expert (dimension 2), anti-order (dimension 3) and in favor of identifying representation (dimension 4). The first Dennendal conflict should be understood as a clash between the nursing regime and the regime of self-realization about these four dimensions, particularly the dimension of order, and about the issue of leadership and power, as the nurses of the nursing regime were gradually overruled by proponents of self-realization.

This first conflict received a lot of attention from the broader public, though in a condensed and displaced form, to borrow two psychoanalytic terms. Issues that were only marginal to the original conflict now became central, like sex, drugs, men with long hair and connections with the youth movement, particularly Provo and Kabouter. The conflict led to a victory for the reformers, because in the Netherlands the spirit of sixties was very influential and (as James Kennedy has described) reigning elites condemned themselves for being old-fashioned and quite willingly made way for what seemed modern.

As a consequence, the self-realization regime had the chance to emerge and grow. There was a lot of support and positive interest, and it seemed as though the time was just right. Why then did things turn out wrong in the end? What were the causes of the second Dennendal conflict in 1974, and why did that conflict not end in victory but in a defeat for the self-realization regime? These questions are at the heart of chapter 5. On closer inspection, the situation at the end of the first conflict in 1971 was not in all respects ideal. The new, more complex situation made room for new problems and dilemmas. Just as in the first conflict, it was the dimension of order that turned out to be most problematic. However, the two conflicts were quite different. In the second conflict, two developments in particular intertwined in a fatal manner: internal tensions created by the experimental character of the regime of self-realization, and external tensions in relationship with the steering committee.

As for the internal tensions, the new regime was beset with some specific dilemmas that came more to the fore now that there were no serious enemies of self-realization left, as a consequence of the regime's victory after the first conflict. Of the six dilemmas identified in the book, three caused the most trouble: how to find a balance between decentralization and disintegration, how to discuss functional issues when the personal and the functional are con-

sciously mixed up, and how to solve dissent without rules and procedures (democratic or otherwise). The whimsical, ambivalent behavior of the steering committee, torn between two political cultures – the old authoritarian and the new democratic – hit the regime of self-realization in its soft underbelly, as it continuously provided material for dissension. This intertwining of internal and external tensions led to a fierce polarization of staff, group leaders (nurses) and parents. The language of war, inspired by the opposition posited between self-realization and the holocaust, became more prominent now. It provided a threatening and pathetic undertone, in which quick solutions were needed but would never be accepted by all, as many people either despised or simply feared compromise.

Even more than the first conflict, this second conflict was embraced by the media and politicians, as well as by many organizations and action groups. And here again, processes of displacement were evident in the public reception of the conflict. Dennendal had become a symbol of the fight for real, uncompromising democratization, in opposition to authoritarian people and structures. No such simple dichotomy existed in reality, though that would in some sense have been preferable as it would probably have been easier to deal with. Another process of displacement concerned the fact that Dennendal also functioned as the symbol of the possibility of a powerful, assertive leftwing politics, as the second conflict broke out shortly after the ambitious leftwing government of democratic socialist Den Uyl had been installed. However, the regime of self-realization was more related to movements of alternative lifestyles than with governmental politics.

Because of this heavily symbolic meaning of Dennendal, many people wanted to solve the conflict. In particular, various leftwing politicians spent much of their time trying to do so. However, from the moment politics became involved, in January 1974, it was already too late. The intertwining of internal and external processes had already done its fatal work. Dennendal could not be saved anymore. After many attempts to achieve a resolution in the courts, the conflict was ended by the police on July 3rd, 1974. Policemen removed a group of mentally retarded inmates to another institution and arrested the activists of the regime of self-realization – most of whom had already been fired but had remained at Dennendal. For many people, this became the day the spirit of the sixties was killed.

So the regime of self-realization at Dennendal, which shortly before had seemed so promising and highly praised, ended in utter defeat. But what happened afterwards in the field of mental retardation outside Dennendal? The Dennendal conflict, as well as some other less publicized controversies at the time, had stimulated a great deal of public discussion about mental retardation.

What was the impact of this discourse on developments in the field of mental retardation? This is the subject of chapter 6. Between 1970 and 1998 roughly two phases can be discerned. Until the end of the eighties, many aspects of (mostly spontaneous) self-realization were accepted. During the nineties there was a new shift, from spontaneous self-realization to autonomy. This transition can again be understood by differentiating the four dimensions, in respect of both care and the organization.

The book first addresses care, beginning with the first dimension, the relationship between individual and society. As to the first dimension: again the individual is now the one to adapt, as was the case with supervised self-realization. However, both the individual and society changed. The individual now is to be an assertive, empowered self-conscious person, operating independently in a liberal market-oriented society. As to the second dimension, the role of expert knowledge: the anti-expertise of spontaneous self-realization made way for a positive attitude toward experts and their methods. This again is reminiscent of supervised self-realization, but now experts are expected not to give orders but rather to serve the autonomy and self-realization of mentally retarded people. As to the dimension of order, the anti-order attitude of spontaneous self-realization is exchanged for a positive attitude towards order and formalization. However, this order concerns the safeguarding of individual autonomy and liberty (not of hierarchy between groups, as was the case with supervised self-realization). As to representation, identifying representation made way for speaking for oneself, combined with individualizing representation. So as in supervised self-realization, difference, not equality, is accentuated; but now it is an individual difference, not a categorical difference.

When it came to organization, the regime of self-realization was much less successful; however, some aspects of the regime of self-realization are quite common today, like giving much more responsibility to the group leaders (nurses). Over all, the regime of self-realization was very successful, but was also adapted to a new societal order and a new spirit, in which the individual has to be strong, empowered and autonomous, and is expected to negotiate in relationships modeled after the market.

So what can be concluded about the influence of 'the sixties' on mental health and the field of mental retardation in particular? In chapter 7, this influence is traced and evaluated, again in terms of the four dimensions: individual/society, expertise, order and representation.

Over all, the spirit of the sixties was very influential in this field. It did not lead to egotism or chaos, but to social responsibility and respect for others. This is

particularly true of mental retardation, because in this field the denunciation the sixties did not take root. So whereas most marginalized groups, like immigrants, women, jobless people and so on are now to quite some extent blamed for their marginality, this does not happen to mentally retarded people. Ambitious plans of the seventies and early eighties to improve the position of marginalized groups mostly came to a halt in the 1990s. In the field of mental retardation however, the spirit of the sixties was not hampered by nineties government cuts and harsh realism, but was allowed to continue flourishing. This may teach us to allow more space for the spirit of the sixties in other sectors as well.

So while the sixties' desire for radical change was satisfied here, the desire for change of policymakers is another story. Looking back at fifty years of policy interventions in mental retardation, what strikes me most is its radical, restless and enforcing character. For example, institutions were small in the fifties, but then had to be large in the sixties, grow even bigger in the seventies, get a lot smaller in the eighties and be more or less extinguished in the nineties. And while nurses were the favorite candidates to lead an institution in the fifties, they were pushed aside by medical doctors in the early sixties, who were in turn pushed aside by behavioral scientists, who were themselves pushed aside by economists and general managers in the eighties. Whatever the trend is, all institutions have had to conform, only to adjust to a new trends some years later. These radical changes are not only expensive, but do not enhance the autonomy of institutions nor a true debate on norms and values, as dissident voices are hardly heard outside private talks for of fear of missing out on government money. Greater diversity in traditions of care would do more justice to the idea of autonomy of clients and workers, and would also create an atmosphere of debate on aims and values. *The regime of self-realization* is intended to enhance this debate.

Curriculum vitae

Evelien Tonkens werd op 4 april 1961 geboren te Arnhem. In 1979 behaalde zij haar vwo-diploma aan het Stedelijk Lyceum te Zutphen. Tussen 1980 en 1988 studeerde zij culturele antropologie (kandidaats in 1984) en politieke en sociaal-culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Voor en tijdens haar studie werkte zij onder andere periodiek als verpleeghulp in de verstandelijk-gehandicaptenzorg, de psychiatrie en de ouderenzorg. Na haar studie was zij werkzaam als universitair docent vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen en als onderzoeker bij respectievelijk het Vrouwengezondheidscentrum Aletta te Utrecht en het Nederlands Centrum voor Sociaal Beleid te Bunnik. In 1994 werd zij als AIO aangesteld bij de sectie wijsgerige en historische pedagogiek van de vakgroep algemene pedagogiek van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Sinds het einde van haar AIO-schap is zij werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW) te Utrecht, waar zij internationaal vergelijkend onderzoek doet op het gebied van sociaal beleid. Sinds 1983 is zij redacteur van diverse tijdschriften geweest, onder andere gedurende negen jaar van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies (tegenwoordig: Tijdschrift voor Genderstudies). Zij bekleedt nog steeds het voorzitterschap van de Stichting Tijdschrift voor Vrouwenstudies. Momenteel maakt zij deel uit van de redactie van *De Helling*. Tijdschrift voor linkse politiek. Zij publiceerde veelvuldig in diverse boeken en een groot aantal tijdschriften, waaronder *Pituri*, Tijdschrift voor Vrouwenstudies, Tijdschrift voor Genderstudies, *Krisis*, Tijdschrift voor filosofie, *Psychologie en Maatschappij*, *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, *Beleid en Maatschappij*, *Comenius*, *Lover*, *Socialisme en Democratie*, *Mental Retardation* en *Social History of Medicine*. Tevens is zij lid van de 'Harde Kern' en als zodanig mede-auteur van *Wel feministisch, niet geëmancipeerd* (Contact, Amsterdam 1996).

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----